

ROMSICS IGNÁC

**A NAGY HÁBORÚ
ÉS AZ 1918-1919-ES
MAGYARORSZÁGI
FORRADALMAK**

ROMSICS IGNÁC

A NAGY HÁBORÚ ÉS AZ 1918–1919-ES MAGYARORSZÁGI FORRADALMAK

Válogatott tanulmányok

HELIKON

Térképek
Sebők László

Névmutató
Paksa Rudolf

Borítóterv
Czeizel Balázs

Első borító: Őszirozás forradalmárok. *Érdekes Újság*, 1918. november 7.

Hátsó borító: A Margit-sziget feldíszített bejárata, 1919.

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

TARTALOM

Historiográfiai bevezető	7
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ – SZÁZ ÉV TÁVLATÁBÓL	19
A NAGYHATALMAK ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA FELBOMLÁSA	35
ELSŐ VILÁGHÁBORÚS MINDENNAPOK – ALULNÉZETBŐL	51
A DUNA–TISZA KÖZE HATALMI-POLITIKAI VISZONYAI 1918–1919-BEN	69
A térség társadalmi és politikai viszonyainak főbb jellemzői a 20. század elején	69
Osztályerőviszonyok a polgári demokratikus forradalom idején	96
Forradalom és ellenforradalom harca a Tanácsköztársaság alatt	131
Az ellenforradalom hatalomra jutása	233
NEOTOMIZMUSTÓL A PROLETÁRDIKTATÚRÁIG. BUDAY DEZSŐ PORTRÉJÁHOZ	249
A gyökerek	250
A katolicizmus bővületében (1901–1903)	253
Két tábor közt (1904–1916)	256
Az események sodrában (1917–1919)	265
FORRADALMÁRSORSOK. NÉGY ÉRTELMISÉGI ÉLETÚT – DIÓHÉJBAN	275
MAGYARORSZÁG 1918–1919-BEN	284
Társadalmi és politikai feszültségek a 20. század elején	284
Az első világháború társadalmi és politikai következményei	286
Az 1918–1919-es demokratikus forradalom	291
Az 1919-es Tanácsköztársaság	303
Az ellenforradalom győzelme	313
Névmutató	321

HISTORIOGRÁFIAI BEVEZETŐ

Az elmúlt közel száz évben a 20. századi magyar történelem néhány más kiélezett pillanatához hasonlóan az 1918–1919-es polgárháborús időszak is nagyon különböző, sőt szélsőségesen eltérő interpretációk tárgyává vált. Ezek közös jellemzője volt az ismert adatok ideológiailag motivált egyoldalú szelekciója, s ennek alapján egy olyan torzkép előállítása, amely illeszkedett egy-egy szociokulturális csoport értékpreferenciáihoz és a bukott vagy győztes hatalom identitáspolitikai törekvéseihez.

A Horthy-rendszer ideológusainak és történetpolitikusaiknak tipikus megközelítése szerint, melynek kidolgozásában a történészek közül Mályusz Elemér, Szekfű Gyula és Gratz Gusztáv vállaltak oroszánrészt, egyik forradalom mögött sem álltak tömegek; 1918 őszén és 1919 márciusában egyaránt egy önértékei által vezérelt törpe minoritás ragadta magához a hatalmat, kihasználva a háború utáni zavaros helyzetet, a társadalom szervezetlenségét és az államhatalom gyengeségét. 1918 őszén – írja Mályusz *A vörös emigrációban* – „obskurus újságírók, harcteret kerülő kalandorok, párt nélküli vezérek törtek előre. A dolgozók és a katonák milliói közül senki sem rokonszenvezett velük, nem állottak mögöttük tömegek; ezek ösztönszerűleg idegenkedtek tőlük.”¹ Ezért aztán – folytatta a gondolatmenetet Szekfű Gyula előbb az 1920-as *Három nemzedékben*, majd az 1930-as évek közepén készült *Rövid magyar történetben* – az októbristák „állandó félelemben éltek, hogy ellenforradalom történik, s ezt erélyes rendszabályokkal akarták megelőzni”. A prevenció „fegyveres erejét a mobbal megszaporodott régi szocialisták szolgáltatták, ezek utcai tüntetésekkel terrorizálták a népet”.²

¹ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006, Attraktor, 5–6. – Az annak idején németül és angolul is kiadott munka először a *Napkelet* című folyóirat 1931-es számaiban jelent meg folytatásban.

² Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Budapest, 2002, Osiris, 501.

A Tanácsköztársaságnak, vagyis az „ázsiai vörös diktatúrának”, mint Mályusz nevezte, véleményük szerint természetesen még kevésbé volt bázisa. Nemcsak a „polgárság” állt szemben vele, hanem – Szekfű szavai szerint – „még a marxista munkásság kétharmada is az utolsó pillanatig ellene volt”, s „csak azok csatlakoztak a bolsevizmushoz, akik [...] a lumpenproletariat-ból valók voltak”.³ Vagyis – mint az általában visszafogottabb Gratz Gusztávnál olvasható – „a proletariátus söpredéke”.⁴ Így azután 1919 márciusától augusztusig – konkludált Mályusz – „Nem kommunizmus volt Magyarországon, nem is munkásdiktatúra. Proletárdiktatúra címén egy maroknyi ember uralkodott és nyomta el a polgárságot, meg a parasztságon kívül magát a munkásosztályt is.”⁵ A kommünnel szemben kibontakozó ellenforradalom viszont – írja Gratz – „milliók szívében vert gyökeret”, és amikor az „októbrista és bolsevista jogtalanság után a jogrend folytonossága helyreállt” (Szekfű), „egész Magyarországon végtelen megkönnyebbülés vett erőt”.⁶

A két forradalom, s különösen a Tanácsköztársaság társadalmi hátterének interpretálásában Szekfű és Gratz egyaránt nagy fontosságot tulajdonított a magyarországi zsidóság szerepvállalásának. „A proletárdiktatúra egész tartama alatt – írja Szekfű – 45 népbiztos működött, ezek között 32 zsidó származású volt, s ezenkívül köztük jóformán csak a zsidók döntöttek.” Szekfű szerint a Károlyi-kormányban vitt „nagy szerepük” és a „bolsevizmusban való túlnyomó érvényesülésük” volt az a tapasztalat, amely 1919 őszétől „korábban elképzelhetetlen mértékben megnövelte az antiszemitizmust”.⁷ A magyarországi bolsevizmusban Gratz szerint is a „zsidók [...] játszották a legfőbb szerepet”. Ám nem a zsidóság egésze, hanem annak „egy külön elhatárolható része”, azok, akik „Magyarország keleti vidékéről származnak”, és „viszonylag új jövevény-elemet képeznek”. És még közülük, az úgynevezett galiciánerek közül sem mindenki, hanem jobbára csak az „intellektuális proletariátus”, amely úgy gondolkodott és úgy érzett, hogy „csak a társadalmi rend teljes felforgatásának,

³ Uo. 502., 505.

⁴ Gratz Gusztáv: Bevezetés. In *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. Gratz Gusztáv, vál. Kupa László. Budapest, 2003, Vadszőlő Kiadó, 25.

⁵ Mályusz Elemér: i. m. 12.

⁶ Gratz Gusztáv: i. m. 25., 27. Vö. Szekfű Gyula: i. m. 508.

⁷ Szekfű Gyula: i. m. 504.

a régi államalkotó erők teljes eltávolításának árán lesz képes becsvágyának megfelelő állásokban elhelyezkedni”.⁸

A Tanácsköztársaság csekély támogatottságából következett, hogy csak kegyetlen terrorral tudta fenntartani hatalmát. Ahol a „polgárság” vagy a „parasztság” mozgolódni kezdett – írja Szekfü –, megjelentek a Lenin-fiúk, akik a „kezükbe került embereket megkínózták és kivégezték”. Szamuely „egész sorait akasztatta fel vagy lövette agyon [...] az ellenforradalmároknak”.⁹ A Gratz-féle kötet egyik szerzője, aki *A terror* című fejezetet írta (Mendelényi László), hozzátette ehhez: nemcsak a Tanácsköztársaság uralma nyugodott erőszakon, hanem „már az egész Károlyi-kormány alatt működött a vörös terror”. „Az intelligens társadalom fegyvertelenül állott, az arisztokrácia elmenekült, a burzsoázia megdermedt, a lerongyolódott, éhező tisztviselői kar letargiában élt.”¹⁰

Az 1919 augusztusától kibontakozó fehérterrorról ugyanezen szerzők egy részének – például Mályusznak és Szekfünek – egyetlen szava sem volt, mintha az nem is létezett volna. Mások – mint például Gratz – kisebbiteni próbálták a megtorlások arányait, és mentegetni a felelőseit. „Az elkövetett atrocitások – írta utóbbi – többnyire egyéni akciók alakjában előállt kilengések voltak”; „hivatalos tényezők” ezeket „nem rendelték el, még csak nem is pártolták vagy mentegették, hanem állandóan és minden módon küzdöttek ellenük”.¹¹ Bethlen István számára, aki 1926-ban szócikket írt Magyarország háború utáni történetéről az *Encyclopaedia Britannica*-ba, az Igazságügy Minisztérium végül 307-re tette a fehérterror áldozatainak számát.¹² Tekintve, hogy a vörösterro áldozatainak a számát Váry Albert koronaügyész már 1922-ben 590-ben állapította meg,¹³ a vörös- és a fehérterror összehasonlításának számszerű eredménye nyilvánvalóan az utóbbinak kedvezett. A Horthy-rendszer nyilvánosságában – amint ezt a Révai Nagy Lexikona 1927-ben megjelent 20. pótkötete rögzítette is – az

⁸ Gratz Gusztáv: i. m. 13.

⁹ Szekfü Gyula: i. m. 505.

¹⁰ Mendelényi László: *A terror*. In *A bolsevizmus Magyarországon*, i. m. 78.

¹¹ Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, 1935, Magyar Szemle Társaság, 252., 262–263.

¹² Bethlen István: *A forradalom, az ellenforradalom és Magyarország talpra állása*. Pesti Napló, 1926/277. 33–35.

¹³ Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác, 1922, A Váci Királyi Fegyintézet Nyomdája.

a vélemény terjedt el, hogy a fehérterror „méreteiben a vörössel össze sem hasonlítható”.¹⁴

A baloldali szerzők, akik forradalmi szerepvállalásuk miatt részben emigrációban éltek, természetesen egészen másféleképpen értelmezték az 1918–1919-ben történeteket. Közülük ugyancsak három szerző munkáját emeljük ki: Jászi Oszkárét, Erdei Ferencét és Mód Aladárét.

Összevetve a Horthy-rendszer történetpolitikáinak tipikus interpretációs sémájával, Jászi 1920-as számvetése (*Magyar kálvária – magyar föltámadás*) három lényeges különbséget mutatott: (1) nem mosta össze a két forradalmat, hanem markánsan különbséget tett közöttük azok jellege, célja és bázisa alapján; (2) az októberi forradalmat nem kalandorok puccsaként, hanem a magyar társadalomban gyökerező szerves fejleményként mutatta be, (3) a vörös- és fehérterrort összehasonlítva az utóbbit ábrázolta kegyetlenebbnek.

Az első forradalom meghatározó erejének Jászi a Szociáldemokrata Pártot, illetve a mögötte álló szervezett munkásságot, alapvető céljának pedig – az ország integritásának megőrzése mellett – a belső demokratiszálást (földreform, választójog stb.) tartotta. Bár „a magyar proletariátus heroikus, de vakmerő vállalkozása”, vagyis a kommün, Jászi szerint „kezdetből fogva halálra volt ítélve”, társadalmi támogatottságát eleinte nem tartotta jelentéktelennek. A frontokról hazakerült, „ézelmiolg bolsevizált tömegek”, a szociáldemokraták és a „fanatikus leninisták” mellett „a proletárdiktatúra az első hetekben a középosztály és a kispolgárság legszélesebb rétegei előtt egyenesen népszerű volt” – emlékezett. Hozzátette: kezdetben támogatta „szinte az egész magyar szellemi középosztály is, mely ugyanazzal a jellemetlen gerinctelenséggel szolgálta ki a diktatúrát, miként régebben a kapitalizmust, vagy Tiszát, vagy a háborút, vagy az októberi forradalmat”.

A második forradalom irányításában Jászi is meghatározónak vélte a zsidóság, pontosabban a zsidó származású értelmiség szerepét, amely „a kommunista vezérkarnak legalábbis 95%-át” adta. Gratztól eltérően ezt viszont nem vagy nemcsak társadalmi integráltságuk elégtelenségével és érvényesülési vágyaikkal, hanem a zsidóság „faji vagy történelmileg kifejtett” átlagtípusának mentális jellemzőivel is magyarázta. Ilyen, a többségi társadalomtól eltérő sajátosságok voltak szerinte: „az ösztönélettől és a természetétől való elváltság, a tradíciók hiánya, a gögös exkluzivitás,

¹⁴ Révai Nagy Lexikona. XX. köt. Budapest, 1927, Révai, 224.

a messianisztikus hivatás, az ellenvéleményekkel szembeni türelmetlenség, a materialista hedonika túltengése, vagy – a másik végleten – a konok, keleti, az élettől elforduló miszticizmus”.

A folytatásról, vagyis a „Horthy-diktatúráról”, amelyben a „tishti betyárbandák” mellett Jászi szerint – „az egész arisztokrácia, az egész dzsentri, az egész borghesia grassa [vagyonos polgárság], szóval az egész történelmi Magyarország” asszisztálása mellett – a „sváb kispolgárok” játszották a döntő szerepet, még lesújtóbb véleményt alkotott. A vörösterorra való hivatkozás – írta – „nem mentség”, csak „hebegés”. „Nem mentség, mert a proletárdiktatúrának volt komoly célja és erkölcsi alapja, míg a Horthy-diktatúrának csak bosszúvágya és falánk étvágya van; mert a fehérterror úgy túlszárnyalja a vöröster, hogy a kvantitás kvalitásba megy át: pofonokból kasztrálások, izolált emberölésből kormánysszervek által vezetett tömeggyilkosságok, házkutatásból kínzópadok, durva prolikakcsolásokból megbecstelenített asszonyok lettek; mert egy osztály, mely mindig kérkedve hirdette erkölcsi és szellemi fölényét a néppel szemben, nem veheti kölcsön az általa végső kétségbeesésbe kergetett tömegek erkölcsét és eszközeit”.¹⁵

1943-as szárszói beszédében, amely az úgynevezett kettős társadalom elméletének első kifejtése volt, Erdei Ferenc Jászihoz hasonlóan a „történelmi örökséget védő nemesi, nemzeti” rétegeket, vagyis a „régit” Magyarországot azonosította az ellenforradalom bázisaként, míg az öszirózsás forradalom legfőbb támogatójaként azt az „új képződményt”, a „polgári társadalmat” nevezte meg, amelynek alapvető célja „a modern, polgári Magyarország felépítése” volt. A kommünt ezzel szemben olyan, nagyobb tömegbázis nélküli kísérletként mutatta be, amelyet a „külső hatások és az ezek mentén felülkerekedett konjunktúra munkásság” éltetett, s amely vezetőknek „túlnyomó többsége zsidó volt”. „Az egész proletárdiktatúra a világforradalom feltételczésére épült, és amikor ez a feltevés kilátástalannak bizonyult, már el is veszítette belső biztonságát ez az uralom, és csak terrorisztikus módszerekkel tudta magát egy ideig még fenntartani.” Erdei fontos meglátása volt, hogy a Tanácsköztársaság bukása utáni ellenforradalmi időszakot nem egyszerű restaurációként, hanem egy olyan kísérletként jellemezte, amely „egyszerre képviselte az ellenhatást a régi feudalista rendszer, a tőkés polgári uralom és a szocialista forradalmi munkásság ellen”. Ennek megfelelően „egyfelől antiszemitizmust képviselt,

¹⁵ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás*. Budapest, 1989, Magyar Hírlap Könyvek, 89–91., 123., 156–158.

másfelől bizonyos keresztény-nemzeti evolúciót igyekezett megvalósítani”. E törekvés hordozójaként két társadalmi réteget azonosított: a „keresztény kispolgárságot” és a „kiszgazdákat”.

A két forradalomhoz hasonlóan ez a kísérlet sem sikerült, vagy legalábbis nem volt tartós. Mivel sem a „kiszgazda társadalom, sem pedig a keresztény kispolgárság nem képviselt akkora társadalmi erőt, hogy a kézbe kapott hatalommal egy új társadalmi és állami rendszer felépítésére sikerrel vállalkozhatott volna”, „Kénytelen volt [...] állandóan engedelmeket tenni és alkudozni egyrészt a munkásság felszínén maradt erőivel, másrészt pedig az újra éledő tőkés polgári elemekkel és végül az újra éledő konzervatív-feudalista tényezőkkel.” Így történt, hogy maga a konszolidáció már nem annak a „keresztény nemzeti evolucionizmusnak” a szellemében következett be, amelyet a „kiszgazda politika és keresztény nemzeti kurzus elindított”, hanem a „háború előtti rendszer restaurálásában”.¹⁶

Először 1943-ban, majd 1954-ig még további hét kiadásban megjelent munkájában, a *400 évben* Mód Aladár a két forradalommal csak röviden foglalkozott. Szekfüékhez hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a „magyar progressziót” 1918-ban nem „egy diadalmas reformmozgalom, hanem a háborús összeomlás juttatta uralomra”. A két forradalom vezető erejét Jászihoz hasonlóan az ipari munkásságban látta, amely szerinte is az egyetlen „szervezett erő” volt az országban. Bukásuk alapvető okának azonban – Jászitól eltérően – nem a szociáldemokraták arroganciáját és nem is a külső erőket, hanem a földkérdés megoldatlanságát (Károlyi-forradalom), illetve téves megoldását (Tanácsköztársaság) tartotta. Emiatt a Károlyi-kormányt, a szociáldemokratákat és a kommunistákat egyaránt bírálta. A bukás – konkludált Erdeihez hasonlóan – „szabaddá tette az utat a nagybirtok és a nagytőke egyeduralmának újjászervezésére, s a nyeregbe került reakció egymás után forgatta ki a parasztságot, a középrétegeket és az értelmiséget demokratikus szabadságaikból”.¹⁷

Jászi, Erdei és Mód szempontjai alkalmasak lettek volna arra, hogy 1945 után a két forradalom és az ellenforradalom története kiemelkedjen az egyéni tapasztalatok és a propagandisztikus megfontolások által durván meghatározott témák közül, s professzionális kutatások tárgyává váljon. Ennek azonban a fordítottja történt. Az új helyzet új történész ideológusa,

¹⁶ Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In: *uő: A magyar társadalomról*. Szerk. Kulcsár Kálmán. Budapest, 1980, Akadémiai, 358–360.

¹⁷ Mód Aladár: *400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért*. Budapest, 1948, Szikra, 194–196.

Andics Erzsébet már 1946-ban világossá tette, hogy mit ajánlatos és – mivel a demokráciát rövidesen diktatúra váltotta – mit lehet és kell gondolni a korszakról. Az 1918–1919-es forradalmakban – írta a Moszkvából hazatérő kommunista emigráns – a „magyar nép kísérletét” kell látni arra, hogy „bekapcsolódjék az európai haladásba”. A kísérlet elbukott; 1919 őszén „a régi uralkodó osztályok kerültek újra hatalomra, és igyekeztek ott folytatni a dolgokat, ahol 1918 októberében, a forradalmak előtt, abbahagyták”, „fokozott gyűlölettel fordultak szembe a magyar néppel, rettegetek minden haladó gondolattól, és ezért kormányzási módszereikben, bel- és külpolitikájukban még reakciósabbak és agresszívebbek lettek, mint voltak a forradalmak előtt.”¹⁸

Andics téziseit a későbbiekben többen és többféle formában részletezték. Az új kánon lényeges elemei a következők voltak:

(1) az Osztrák–Magyar Monarchia, mint a „társadalmi haladás kerékkötője”, szükségszerűen, a „történelmi fejlődés” logikája következtében múlt ki;

(2) 1918 őszén „A forradalom vezető ereje a munkásosztály volt, amely az ország legjelentősebb, legszervezettebb politikai erejévé vált. A forradalom fő hajtóereje a munkásság és a parasztság, harcukban a demokratikus értelmiség is aktív részt vállalt.”

(3) 1918 végétől „az ország politikai életében napról napra növekedett az üzemi és városi tanácsok, valamint a katonatanácsok súlya, a falusi tanácsok szerepe. Mind gyakoribbá vált a kommunisták és a szocialisták közös fellépése a napi követelésekért és a tanácsok hatalmáért. [...] A Tanácsköztársaság létesítése március közepére a munkások, a szegényparaszatok és a katonák általános követelésévé vált. [...] A koalíciós kormány hatalma megingott, a tanácsok hatalma pedig országszerte megerősödött. [...] Tömegtámogatását a kormány elvesztette, a rendszer válsága tetőpontjához közeledett.” Vagyis minden úgy történt, mint 1917-ben Oroszországban.

(4) „1919. március 21-én a magyarországi munkásmozgalom és egyben a magyar nép történetének dicsőséges időszaka kezdődött: hazánk a nemzetközi szocialista forradalom élvonalába került. [...] A polgári rend csődbe jutott, a koalíciós kormány felbomlott, és Magyarország proletariátusa meghódította a politikai hatalmat. [...] A széthulló tőkés-földbirtokos hatalom a teljes fejtelenség állapotába jutott, [az] ellenforradalmi erők képtelenek voltak szembeszállni az egységesen fellépő proletariátus forradalmi

¹⁸ Andics Erzsébet: *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció*. Budapest, 1946, Szikra, 3–4.

akarataival. [...] A Tanácsköztársaság megszületésekor a proletárhatalom mellé állt a dolgozó nép döntő többsége, hogy új társadalmat építsen a régi helyén, tőkésék és földbirtokosok nélkül. A kispolgári osztályokat nem kis mértékben az ország függetlenségének védelme állította a munkásosztály mellé. Átmenetileg a polgári középrétegek jelentős része, így a jobb módú szabad foglalkozású értelmiség, a hivatalnoki és tisztai kar bizonyos rétege is támogatta a forradalmi honvédelmet, vagy semleges álláspontot foglalt el.” A későbbiekben „az igen korlátozott földosztás csalódást keltett a nincstelen és szegényparasztokban, és lazította a munkás–paraszt szövetséget”. Az „ellenforradalmi elemek” – tőkésék, földbirtokosok és „kulákok” – ezt megpróbálták kihasználni. „[...] kuláklázadásokat robbantottak ki abban a reményben, hogy a parasztság nagy tömege melléjük áll. A felfegyverzett bandák azonban elszigetelődtek.”

(5) Hibái és bukása ellenére a „Tanácsköztársaság megteremtése és hősi küzdelme a magyar nép felszabadulás előtti történetének legdicsebb fejezete”, amely „kitörölhetetlenül bevésődött a magyar proletariátus tudatába”, és a „nincstelen és szegényparasztok nagy tömegeiben is tovább élt emléke. [...] Sőt, a „magyar értelmiség legjobbjai is tisztelettel adóztak a proletárhatalom emlékének”.

(6) Az 1919 augusztusában hatalomra kerülő „ellenforradalom vezető körei”, a nagytőkésék és nagybirtokosok „tömegtámaszt elsősorban a kulákságban és az úgynevezett »úri középosztályban« találtak”, akik között „számottevő volt a dzsentrí származású politikai kalandorok s az elcsatolt területekről áttelepült köztisztviselők tevékenysége”.¹⁹

Ezek a beszédes idézetek *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című kiadványból származnak, amelynek első kiadása 1966-ban, az utolsó pedig 1976-ban jelent meg. De idézhettük volna a Molnár Erik által szerkesztett kétkötetes *Magyarország története* (1964) vonatkozó passzusait is – nem túl nagy a különbség a két munka között, noha mások voltak a szerzők. És hasonló szemlélet jellemzi azt a téziszerű vitaanyagot is, amely a tízkötetes *Magyarország története* elvi alapvetésének készült, s amelyet 1969. október 10-én vitattak meg a Történettudományi Intézetben. Az 1918–1919-es forradalmak – hangsúlyozta az intézet három akkori vezetője közösen jegyzett munkájában – „a magyar társadalmi fejlődés logikus következményei voltak”, amelyeket a „belső erők hajtottak végre”. Viszont

¹⁹ *A magyar forradalmi munkásmozgalom története*. 1–2. köt. 2. kiadás. A szerk. biz. elnöke Nemes Dezső. Budapest, 1970, Kossuth, 164–166., 176., 185., 214–216., 230–232., 264., 292.

a Tanácsköztársaság „bukásának leírásakor – szögezték le – a történelmi tényeknek megfelelően a külső erők döntő szerepét fogjuk hangsúlyozni”. Feltehetően a Károlyi-forradalom demokratikus tartalmának indirekt védelme érdekében a szerzők erőteljesen hangsúlyozták a két forradalom „egységét”, vagyis azt, hogy „a proletárforradalmat 1918 magasabb szinten való folytatásaként kell kezelnünk, a századfordulótól a magyar társadalomban kibontakozó új erők harcának szerves folytatásaként és logikus betetőzéseként”.²⁰

Az elmondottakon túl van még két közös jellemzője az 1945 utáni mintegy negyedszázad forradalmak korával foglalkozó historiográfiájának: egyrészt a zsidó származású vezetők 1945 előtt túlsúlyozott felülreprezentáltságának és a vörösteror tényeinek a teljes vagy csaknem teljes elhallgatása, másrészt a fehérterror rémségeinek részletes ecsetelése, sőt azok eltűlése. A Molnár Erik-féle szintézis egyik szerzője (Ránki György) például részletesen leírta, hogy „a brutális és véres kezű tisztai és kulákbandák” „terrort, rémuralmat teremtettek az országban”, és „világszerte hallatlan felháborodást kiváltó vérengzéseket követtek el”. „Ezrével gyilkolták a kommunistákat, munkásokat – napirenden voltak a pogromok.” „Diszelben az összes zsidót megölték, négyéves lányokat kútba dobtak.” „Néhány hónap alatt mintegy ötezer ember esett áldozatul az ellenforradalom vérengzéseinek, közel hetvenezer embert zártak börtönbe és az újonnan létesült internálótáborokba.”²¹ A vörösterorról viszont csak annyit tudunk meg, hogy a „helyi jellegű ellenforradalmi megmozdulásokat” „leverték”, és annyit, hogy április második felében túszként őrizetbe vettek „néhány száz volt vezető politikust”. Az „ilyesféle rendszabályok” azonban – érvelt Siklós András, a fejezet szerzője – nemcsak érthetőek, hanem „kétségtől szűkségesek, helyesek és indokoltak voltak”. A hiba inkább abban állt szerinte, hogy „a proletárdiktatúra nem tudta az ellenforradalom ellen indokolt és szükséges rendszabályokat kellő tervszerűséggel és következetességgel alkalmazni”.²² Arról, hogy az 1919 őszi fellángoló antiszemitizmus összefüggésbe hozható-e a népbiztosok nagy részének zsidó származásával, egyetlen megállapítás vagy feltételezés sem olvasható.

²⁰ Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. In *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Szerk. Spira György. Budapest, 1971, Akadémiai, 51–53.

²¹ Ránki György: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In *Magyarország története*. II. köt. Szerk. Molnár Erik. Budapest, 1964, Gondolat, 366–367.

²² Siklós András: A Magyar Tanácsköztársaság. In *Magyarország története*, i. m. II. 352–354.

Nyilvánvaló, hogy ez az 1945 előttihez képest fordított előjelű szelektivitás és szubjektivitás sem az idézett kézikönyvek hitelességét, sem a múltjuk iránt érdeklődő olvasók tisztánlátását nem növelte.

Az 1970-es és az 1980-as években a két forradalom korával foglalkozó történetírás is professzionalizálódott valamelyest. A kisebb vagy nagyobb „vörös farok” – ahogy akkortájt nevezték az ideológiai elvárásoknak megfelelő obligát értékeléseket – a legtöbb munkában megmaradt, ez azonban nem homályosította el a kutatásokon alapuló tényszerű elemzések eredményeit. Az ilyen munkák sorát L. Nagy Zsuzsa kismonográfiája nyitotta meg 1961-ben a forradalmi és ellenforradalmi erők dunántúli bázisáról (*Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon*, 1919), amelyet többek között Hajdu Tibor két, a korábbiaknál jóval tényszerűbb nagymonográfiája követett 1968–1969-ben (*Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom; A Magyarországi Tanácsköztársaság*). Borsányi György Kun Béláról írott 1979-es biográfiájából (*Kun Béla. Politikai életrajz*) pedig már szinte teljesen hiányzott az a bizonyos vörös alkatrész, ezért vissza is vették a könyvesboltokból.

Egyik tanárom, Nagy István tanácsára – még diákként, az 1970-es évek elején – ilyen historiográfiai és történetpolitikai helyzetben kezdtem el foglalkozni az 1918–1919-es forradalmak és ellenforradalmak helytörténeti, előbb csak kalocsai, majd később Duna–Tisza közti vonatkozásaival. Pályakezdő munkáim fogadtatása ellentmondásos volt. Kalocsa 1918–1919-es társadalmi és politikai viszonyairól írott dolgozatomért az 1974-es nyíregyházi tudományos diákköri konferencián első díjat kaptam, s miután a lektornak felkért Vigh Károly javasolta közzétételét, a kecskeméti múzeum 1975-ös évkönyvében meg is jelent.²³ Arról a dokumentumkötetről pedig, amelyet már kecskeméti levéltárosként állítottam össze, Hajdu Tibor írt elismerő véleményt. Ez 1976-ban látott napvilágot.²⁴ Az 1919. júniusi Kalocsa környéki parasztlázadásról írott tanulmányommal (*A Duna melléki ellenforradalom*) azonban másként jártam. Feltehetően az akkori kánontól eltérő szemlélete és konklúziói miatt az 1976-os debreceni tudományos diákköri konferencián „diszkvalifikálták”, és így nem vehetett részt a versenyben. Nem vállalta a tanulmány közlésével járó feltételezett retorziókat

²³ Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. In *Cumania. III. Historia (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei)*. Szerk. Horváth Attila. Kecskemét, 1975, 317–371.

²⁴ *Dokumentumok az 1918–19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez*. Kecskemét, 1976, Bács-Kiskun Megyei Levéltár.

a kecskeméti *Forrás* sem, amelynek szerkesztőivel egyébként jó viszonyt ápoltam. Zám Tibor tanácsára ezek után döntöttem úgy, hogy elküldöm a *Valóság*nak, amely akkor és még egy ideig az ország legnyitottabb és legjobb társadalomtudományi folyóirata volt, s ahol írásom két részletben szinte azonnal meg is jelent.²⁵ Nagyrészt ennek köszönhetem, hogy 1977 tavaszán három budapesti állásajánlatot is kaptam. Ezek közül Ránki Györgyét fogadtam el. 1977 júniusától így az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa lettem, ahol első feladatomban az 1918–1919-es időszakkal kapcsolatos kutatásaim lezárása és addigi eredményeim összefoglalása volt. Ezzel viszonylag gyorsan, már 1978-ra elkészültem, ám az Akadémiai Kiadónál akkor szokásos hosszú „átfutási idő” miatt munkám csak 1982-ben jelent meg.²⁶ Akkori írásaim többségéhez hasonlóan ezt is Hajdu Tibor véleményezte, akinek segítőkész magatartásáért és tárgyyszerű tanácsaiért, javaslataiért utólag is hálás vagyok. Annak a kötetnek, amelyet most az olvasó a kezében tart, mintegy felét ez a kismonográfia tölti ki. Bár ma már valószínűleg nem mindent fogalmaznék úgy, mint 1977–1978-ban, az akkori szövegen egy-két stiláris változtatástól eltekintve semmit nem módosítottam. Mondanivalóm érdemi részét illetően a véleményem nem változott, tényszerű tévedést pedig nem fedeztem fel benne. Ugyanez vonatkozik az egyik 1919-es kecskeméti vezető, Buday Dezső pályaképére, amelyet még szintén Kecskeméten írtam, de csak 1978-ban jelent meg, ugyancsak a *Valóság*ban.²⁷

1978 után főleg a Horthy-korszakkal, később pedig sok más egyéb témával is foglalkoztam, ám 1918–1919-hez időről időre visszatértem. Az 1980-as években két olyan előadást tartottam a korszakról, amelyek szövege nyomtatásban is megjelent, s amelyek egyikét ebbe a kötetbe is felvettem.²⁸ Utoljára 2016-ban írtam a témáról, amikor egy az Amerikai Egyesült Államokban megjelenő tanulmánygyűjtemény számára foglaltam össze az 1918–1919-es magyarországi forradalmak történetét. A kötetnek ez a zárótanulmánya. Ezekhez az írásaimhoz szorosan kapcsolódik az a három dolgozat, amelyek elkészítéséhez a Nagy Háború százéves évfordulója szolgáltatta az alkalmat. Az első a kolozsvári *Korunk*ban,²⁹ majd utóbb

²⁵ A Duna melléki ellenforradalom I–II. *Valóság*, 1977/1. 18–35., 1977/2. 56–68.

²⁶ *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben*. Budapest, 1982, Akadémiai.

²⁷ Neotomizmustól a proletárdiktatúráig. Buday Dezső portréjához. *Valóság*, 1978/3. 12–26.

²⁸ Forradalmársorsok. Négy értelmiségi életút dióhéjban. *Forrás*, 1989/3. 81–86.

²⁹ Az első világháború – száz év távlatából. *Korunk*, 2014/3. 663–692.

egy magyarországi tanulmánygyűjteményben³⁰ jelent meg, a második egy budapesti konferenciakötetben,³¹ a harmadik első változata a kedves pécsi kollégám, Vonyó József tiszteletére összeállított emlékkönyvben,³² kissé kiegészített, illetve módosított angol nyelvű „mutációi” pedig a *Balkan Studies Library* sorozatában³³ és az Egyesült Államokban kiadott *Region* című folyóiratban.³⁴

³⁰ *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészetek és média a Nagy Háborúban*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván, Boka László, Katona Anikó. Budapest, 2016, OSZK, 25–42.

³¹ A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. In *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. Tomka Béla. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala, 25–34.

³² I. világháborús mindennapok – alulnézetből. In *A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára*. Szerk. Fischer Ferenc, Hegedűs Katalin, Rab Virág. Pécs, 2010, Publikon, 377–390.

³³ War in Puszt: The Great War and the Hungarian Peasantry. In *The Great War and Memory in Central and South-Eastern Europe*. Ed. by Oto Luthar. Leiden–Boston, 2016, Brill, 38–54.

³⁴ The Great War and the 1918–19 Revolutions as Experienced and Remembered by the Hungarian Peasantry. *Region*, Vol. 4, No. 2, 2015, 173–194.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ – SZÁZ ÉV TÁVLATÁBÓL

A történelemmel hivatásszerűen foglalkozók és a munkáik iránt érdeklődő intelligens olvasók számára egyre világosabb, hogy az, amit történelmi tudásnak nevezünk, csak ritkán bizonyosság, gyakran inkább valószínűség, s mint ilyen sem állandó. Az új források és az új vagy csak eltérő szempontok módosíthatják, és gyakran módosítják is azt, amit a múltból emlékezetre méltónak gondolunk, és cáfolhatják, amiben addig mint bizonyosságban hittünk. Sőt, ezen túlmenően, Clio szolgálói egy időben is képesek ugyanarról az eseményről vagy személyről egymással polemizáló vagy egymást kizáró narratívákat előállítani. Az első világháború historiográfiája állatorvosi lóként illusztrálja ezt a történetírás értékorientált természetével és történelmi tudásunk képlékenységevel kapcsolatos – kissé talán túlságosan pesszimistának tűnő – megállapításomat.

Az ellenségeskedés befejeződését követő években a történetírás elsősorban a felelősöket kereste, és – csodálatos módon – egyik nemzet történészei sem a maguk, hanem rendszerint a volt ellenfél politikusaiban találták meg a vétkeseket. Az első hadüzenetet küldő Osztrák–Magyar Monarchia Szerbiát tette felelőssé, amely évek óta zavarta a dunai birodalom balkáni törekvéseit, s amelynek a titkosszolgálat a Ferenc Ferdinánd elleni június 28-ai merényletet megszervezte. Továbbá Oroszországot, amely – miközben július 24-én megegyezésre szólította fel a két felet – már ekkor elrendelte négy katonai körzetben a mozgósítást, noha I. Ferenc József osztrák császár és magyar király hadüzenete csak július 28-án érkezett meg Belgrádba. A győztesek tollforgatói – és az ellenségeskedést lezáró békeszerződésekbe ezt bele is foglalták – ugyanakkor a vesztes központi hatalmak politikusait, elsősorban Vilmos császárt és minisztereit ültették a vádpadra, akik azzal, hogy támogatásukról biztosították a bécsi döntőnőköket, egy kitöltetlen, biankó csekket adtak ki a kezükből. A valódi ok, hangsúlyozta például 1925-ös könyvében (*Les origines immédiates de la*

guerre) a modern szellemű francia diplomáciatörténet-írás atyjának tekintett Pierre Renouvin – egyébként maga is karját vesztett háborús veterán –, nem is a szarajevói merénylet volt, hanem a központi hatalmak eltökéltsége a háború kirobbantása mellett. „Une guerre ajournée, c’est souvent une guerre épargnée” – írta. Vagyis: az elnapolt háborúból gyakran lesz, lehet megspórolt, elmaradt háború. Itt azonban nem ez volt a cél, hanem a leszámolás. Az akkori magyar történészek törekvése elsősorban arra irányult, hogy Magyarország ártatlanságát dokumentálják. Tekintve, hogy a közös minisztertanács tagjai közül, ahol a döntés megszületett, egyedül a magyar miniszterelnök, Tisza István ellenezte a hadüzenetet, és érvelt a konfliktus diplomáciai úton történő elrendezése mellett, ez nem volt nehéz. Azt, hogy végül Tisza is beadta a derekát, s hogy ettől kezdve a háborús erőfeszítések elszánt támogatója volt, nehezebb volt beismerni.

Ennek a történészek között folyó háborúnak maradandó nyomai azok az okmányközlések, amelyeket az egyes nagyhatalmak szakemberei tettek közzé hazájuk 1914 előtti diplomáciai törekvéseiről. Ezek közül kiemelkedik a Szovjetunióban megjelent dokumentumközlés, amely a többitől eltérően mentes volt minden kozmetikázástól. Természetesen nem azért, mert a szovjet történészek és levéltárosok jobbak voltak nyugati kollégáiknál, hanem azért, mert a bolsevista hatalomnak a cári politika leleplezése állt érdekében. Mivel 1918 előtt nemzetközi jogilag Magyarország nem létezett, külügyminisztere nem volt, s önálló diplomáciai tevékenységet nem folytatott, ilyen vagy ehhez hasonló magyar dokumentumválogatás értelemszerűen nem jelenhetett meg.

A második világháború után mérséklődött az addig Nagy Háborúnak nevezett konfliktus katonai és diplomáciai története iránti érdeklődés. Teljesen azonban korántsem szűnt meg. A német hadicélokról írott 1961-es könyvében (*Griff nach der Weltmacht*) a hamburgi Fritz Fischer szembeállt azokkal a tovább élő törekvésekkel, amelyek kisebbiteni próbálták a császári Németország felelősségét az első világháború kirobbantásában, s kimutatta, hogy az expanzív nagyhatalmi célok korántsem csak a szélsőjobboldali pángermán irányzatokat jellemezték, hanem a mérsékelt személyiségeket, így például magát Bethmann-Hollweg kancellárt is. Ezek a tervek széles körű társadalmi és politikai támogatást élveztek, és alapjában véve nagyon hasonlítottak a második világháborús náci hadicélokhoz. Fischer munkája indulatokkal teli, hatalmas vitát váltott ki. Indirekt válaszként erre született meg 1963-ban a Heidegger szellemi köréhez tartozó

Ernst Nolte első nagy hatású munkája (*Der Faschismus in seiner Epoche*), amelyben tagadni vagy legalábbis relativizálni próbálta a Német Császárság és a Harmadik Birodalom közötti kontinuitást.

Azt hihetnénk, hogy a háborús felelősségnek ez az önkritikus újragondolása sajátos német jelenség, amely a Hitler bukása utáni szellemi megtisztulás defaszizálási hevével, illetve Fischer saját náci múltja miatti vezeklési szándékával magyarázható. Ez azonban csak részleges magyarázat lenne. Egyre távolibb és a jövő szempontjából egyre érdektelenebb eseménnyé válva az elmúlt években más nemzetek történészei is kritikusabban, a hagyományos nemzeti narratíváktól távolodva nyúltak saját idevágó historiográfiai hagyományukhoz. A brit Niall Ferguson például, aki az úgynevezett kontrafaktuális történetírás talán legismertebb művelője, 1998-as könyvében (*The Pity of War: Explaining World War I*) a konfliktus tíz „mítoszt” dekonstruálta, és egyben felvázolta a történetek lehetséges alternatíváit. Ellentörténeteinek egyike Németország és Nagy-Britannia háborús szerepére és felelősségére vonatkozik. A Fischer és hozzá hasonlóan önkritikus német kollégái által kidolgozott *Sonderweg*-elmélet minden tételét elutasítva Ferguson azt valószínűsítette, hogy Németországnak 1914-ben nem támadó, hanem preventív céljai voltak, s a háborút valójában a brit diplomácia kényszerítette a világra. Ha Nagy-Britannia kimaradt volna a háborúból, illetve engedte volna győzni riválisát, akkor már a 20. század első felében kialakulhatott volna valami olyasmi, mint az Európai Unió, s a császári Németország dominanciája alatt az európai kontinensnek egy békés, sikeres és demokratikus fejlődés jutott volna osztályrészül a kommunizmus és a fasizmus szörnyű tapasztalata nélkül. Jól járt volna Nagy-Britannia is, mert megmaradhatott volna birodalomként, és még ma is a világ domináns pénzügyi hatalma lehetne.

Az első világháborúval foglalkozó, második világháború utáni történetírás másik jellemzője, hogy a diplomácia- és a szorosán vett hadtörténet mellett egyre nagyobb számban jelentek meg olyan munkák, amelyek szerzői különböző, addig kevés figyelemben részesített társadalmi és kulturális szempontoktól vezérelve nyúltak a témához. Az egyik első ilyen a francia Jean-Jacques Becker 1977-es monográfiája volt a háború kirobbanásának franciaországi fogadtatásáról (1914. *Comment les Français sont entrés dans la guerre*). Becker azzal az addig minden országban uralkodó mítosszal szakított, amely általánosította a lakosság háborús lelkesedését. Munkája egy új, addig senki által sem használt forráscsoporton alapult. Az 1914-es

francia közoktatásügyi miniszter közvetlenül a háború kirobbanása után minden falusi tanítót és tanítónőt arra kötelezett, hogy számoljanak be lakóhelyük hangulatáról. A beszámolók szisztematikus elemzéséből kiderült, hogy az átlag franciát sokkal kevésbé foglalkoztatta az 1871-ben elvesztett elzászi tartományok visszaszerzésének lehetősége, mint azt a politika által meghirdetett jelszó alapján – *N'en parler jamais, y penser toujours* – gondolni lehetett, s hogy a frontra indulók vidámsága és lelkesedése sokkal inkább magyarázható a bevagonírozás előtt elfogyasztott alkohol mennyiségével, mint patriotizmussal és revánsvágygal.

Az akkori magyar közoktatásügyi miniszter – Jankovich Béla – sajnos nem adott ki ilyen rendeletet, úgyhogy mi nem rendelkezünk ehhez fogható, különleges értékű első világháborús mentalitástörténeti forráscsoporttal. A megmaradt népi levelek, feljegyzések és naplók azonban hasonló attitűdről tanúskodnak. „Megállj, megállj, kutya Szerbia” – énekelték a pálinkától és bortól felhevült s a puskacsőbe virágot tűző magyar bakák. Ám akiktől elbúcsúztak, sőt ők maguk is, ha kijózanodtak, nem így gondolkodtak.¹

Az 1970-es évek második felétől egyre markánsabban kirajzolódó társadalom- és kultúrtörténeti érdeklődés a Nagy Háború más, addig homályban maradt aspektusait is reflektorfénybe vonta. 1976-os könyvében (*The Face of Battle*) John Keegan azzal teremtett iskolát, hogy a Somme menti csatát merőben szokatlan szempontok alapján vizsgálta. Nem a vezérkarok haditervei és a vezénylő tábornokok meglátásai érdekelték, hanem a hadviselés mindennapjai: a modern fegyverek pusztító ereje, a védekezés technikai és mindenekelőtt az egyszerű katonák viselkedése és érzelmi élete. Jóval később, 1990-ben jelent meg George Lachmann Mosse, német-zsidó származású amerikai professzor monográfiája arról, hogy az ölés, amelyet a katonáktól megköveteltek, sőt jutalmazták őket érte, hogyan brutalizálta a férfiakat és trivializálta szemükben a halált (*Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*). Tézise szerint a háború 1918-ban valójában nem ért véget, hanem az 1919–1922-es török–görög háborúval, a lengyel–orosz konfliktussal, az orosz polgárháborúval és más, Európán kívüli konfliktusok eszkalációjával folytatódott, s szinte megszakítás nélkül torkollott a második világháborúba, amely a Távol-Keleten

¹ Ennek részletes dokumentálására lásd e kötet harmadik (*Első világháborús mindennapok – alulnézetből* című) tanulmányát.

már az 1930-as évek elején, Észak-Afrikában pedig az évtized közepén elkezdődött. Meglátása szerint minden későbbi rossz – az osztály- és faji ellentétek paroxizmusa, totalitárius berendezkedés, holokauszt – a Nagy Háborúra vezethető vissza. Bár Mosse faktológiai tévedéseire és tézisének vitathatóságára a francia és a brit történészek közül többen rámutattak, műve nagyon fontos hozzájárulás az első világháborús történeti irodalomhoz. Ezt az is mutatja, hogy 2011-ig négy nyelven 26 kiadásban adták ki.

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e Mosse általánosításait, vagy sem, kétségtelen, hogy az első világháborús erőszak a katonák mindennapi életének részévé vált, és az öléssel együtt járó harc fásulttá, közömbössé tette őket. Bár a szemben álló felek zsigerből nem gyűlölték egymást, sőt a frontbarátkozásoknak számos változatát ismerjük, ha elérkezett a támadás ideje, és megjött a parancs, akkor nem volt mit tenni. Ilyenkor lőtték, szúrták és vágták egymást. A támadás előtt mindig kaptak alkoholt, amely segítette bátrabbá tenni őket. Az ütközet rendszerint erős ágyútűzzel indult. A tűzérés a Nagy Háború talán legfélelmetesebb fegyverneme volt. Becslések szerint a sebesülések mintegy háromnegyedét okozták a tűzérési lövedékek repeszei. Az 1916. július 1-jei Somme menti offenzívát megelőző egy hét során csak a brit tüzekek másfél millió lövedéket lőttek ki a német állásokra. Az ágyúk, valamint az akna- és gránátvetők gyilkos tüze ellen rendszeresítették mindkét oldalon az acélsisakot, amelyet ebben a háborúban alkalmaztak először. A gyalogsági támadás ugyancsak a tűzérés fedezete alatt indult. A szuronyos puskákkal felszerelt és vonalban előnyomuló támadók előtt mozgó „tűzfüggöny” a lövészárkok fenekéhez szögezte a védőket, és megrongálta a lövészárkok elé helyezett drótkadályokat. A senkiföldjén becsapódott lövedékek hatalmas krátereket hoztak létre, amelyek fedezékként szolgáltak a támadók számára, miközben nehezítették is előnyomulásukat.

A feltűzött szuronnal támadó gyalogság feltartóztatását nagyban segítették a mindkét oldalon rendszeresített géppuskák és golyószórók, amelyek valósággal lekaszálták az első sorokat. Az amerikai gyártmányú Maxim géppuskák percenként 600 golyó kilövésére voltak képesek. Mivel ezek súlya nem haladta meg a 10–12 kilogrammot, nemcsak a védők, hanem a támadók rohamcsapatai is használták. Ha a támadók – a drótkadályokon átjutva – az ellenség közelébe értek, tojásgránátot, kukoricagránátot és később fanyelű gránátot dobtak a lövészárkokba. A robbanás közvetlen közelében tartózkodók meghaltak, megvakultak vagy megsüketültek.

A repeszek – a tüzérségi lövedékekhez hasonlóan – különböző testrészeket szakíthattak le. A háború után ezek pótlására egy egész iparág fejlődött ki. Nemcsak művétagokat gyártottak, hanem állkapcsok, ajkak, orr és fül pótlásával is kísérleteztek. A lövészárkok előtt és a lövészárkokban kezdődött a kézitusa, amelyben a bajonettek játszották a főszerepet. Az ilyen harcban – emlékezett az egyik Kiskunhalasról bevonultatott tanyásgazda – „fakírrá, érzéketlenné és olyan mámorossá válik az ember. Amikor teljesen magához tér, olyan, mint amilyen a részegség után szokott lenni. Ekkor gondolkodik csak tisztán: ejnye, ha én is ott maradtam volna a csatatéren, engem is olyan közönyösen szemlélt volna a másik életben maradt, mint én amazokat?”²

Az addig használatos fegyverek mellett a háború négy éve alatt számos új harci eszközt fejlesztettek ki. Ezek közé tartozott a mérges gáz, amelyet a németek alkalmaztak először 1915. április 22-én Ypern közelében. Gyilkos fegyver volt, de kevésbé hatékony. A szélirány megváltozása esetén ugyanis nem az ellenfelet, hanem a saját csapatokat veszélyeztette. Másrészt hamar megtalálták és rendszeresítették az ellenszerét: a gázálcot.

A hernyótalpas páncélozott járműveket, melyeket az álcázás miatt neveztek tanknak, vagyis tartálynak, a britek vetették be elsőként, 1916 őszén. Nagyobb változatát nyolc-, a kisebbet négyfős személyzet kezelte. Mivel gyakran meghibásodtak, és óránként csak néhány kilométeres sebességgel haladtak, harcértékük korlátozott volt. A nyugati fronton, ahol bevetették őket, főleg a drótkadályok leküzdésében bizonyultak eredményesnek.

Mindkét oldal ismerte és alkalmazta a harci repülőgépet, a németek a léghajót is. Futárszolgálatra, felderítésre, bombázásra és egyes célpontok tűz alá vételére egyaránt használták őket. A kétfedelű, sérülékeny, nagy teher szállítására alkalmatlan, viszonylag lassú és alacsonyan repülő gépek azonban még csak a légi hadviselés kezdetét jelentették. A pilóták kézzel dobálták a bombákat, és előfordult, hogy pisztollyal lövöldöztek egymásra. Az első világháború legsikeresebb vadászpilótája a német Manfred von Richthofen – közismert nevén a „vörös báró” – volt nyolcvan győzelemmel. 1918-as haláláig tartó katonai pályáját és háború alatti szerelmi életét többen feldolgozták.

A nyugati fronton harcoló szövetségesek a háború utolsó szakaszában sikeresen hangolták össze a gyalogság, a páncélosok és a légierő

² Csonka Mihály *élete és vilásképe*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009, Osiris, 146.

manővereit, amellyel a második világháború támadó hadműveleteinek tipikus metódusát előlegezték.³

A haditengerészetek már a háború előtt kifejlesztették az úszó erődkhöz hasonló, páncélozott és nehézfegyverekkel felszerelt csatahajók (*dreadnought*) és a tengeralattjárók különböző típusait. A brit és a német flotta egyetlen nagy összecsapása 1916 májusában Jütlandnál döntetlenül végződött. A németek ezután a tengeralattjáró-háborúra helyezték a hangsúlyt, amellyel az ellenük irányuló és kiéheztetésüket célzó tengeri blokádra válaszoltak. A német U-bootok 1917-től minden olyan kereskedelmi hajót felszólítás nélkül elsüllyesztettek, amely a brit kikötők felé tartott. Az Egyesült Államok erre hivatkozva üzent hadat Németországnak 1917. április 6-án. Valószínűleg azonban nem tévedünk nagyot, ha a német tengeralattjárók aktivitását csak ürügynek tartjuk, s a valódi okot a februári orosz forradalom miatt körvonalazódó német győzelem világpolitikai perspektíváinak washingtoni percepciójában véljük megtalálni. Erre utal Robert Lansing külügyminiszter egyik 1915-ös memoranduma, amelynek kulcsmondatai így hangoznak: „Nem engedhető meg, hogy Németország nyerje meg ezt a háborút, sőt még az sem, hogy kiugorjon... Az amerikai közvéleményt fel kell készíteni arra az időre és alkalomra, amikor félre kell majd tennünk semlegességünket, és a demokrácia bajnokai közé kell állnunk.”⁴

A háborús erőszak különleges aspektusa volt, amikor nem katonák álltak szemben katonákkal, hanem katonák a fegyvertelen civil lakossággal. Ennek legsúlygyenteljesebb esete a törökországi örmények 1915 és 1917 közötti kitelepítése és jelentős részüknek a lemészárlása volt. Erre a szövetségesek gallipoli partraszállása szolgáltatta az ürügyet. A török hatóságok attól tartottak, hogy a külső ellenség összefog a belső ellenségnek tartott és régebb óta orosz támogatást élvező örmény közösséggel. Soknemzetiségű államuk teljes szétesésétől félve ezért a népiirtás útjára léptek. A fatális logika szerint ahhoz, hogy saját kiirtásukat elkerüljék, másokat kell kiirtaniuk. A deportálások során és a sivatagban létesített koncentrációs táborokban

³ Christian Habbe: A mérnökök versengése. In *Az első világháború*. Szerk. Stephan Burgdorff, Klaus Wiegrefe. Budapest, 2010, Napvilág, 75–79.

⁴ Taraszovics Sándor: Amerikai békeelőkészületek az I. világháború alatt és tervek egy új Magyarországról. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány, 65.

mintegy 600–800 ezer – az örmény becslések szerint akár másfél millió – ember pusztult el.⁵

Jóval kisebb mértékben ugyan, de a civil lakossággal szembeni erőszakoskodások és véres megtorló akciók más frontszakaszokon is előfordultak. A keleti fronton főleg az orosz hadsereg kegyetlenkedett az ottani zsidókkal, Flandriában a németek a belgákkal és a franciákkal, a Balkánon pedig az osztrák–magyar hadsereg a délszláv lakossággal. Az utóbbinak beszédes illusztrációit találjuk a fiatal bécsi fotótörténész, Anton Holzer 2008-as *Das Lächeln der Henker*, vagyis *A hóhér mosolya* című könyvében. A brutális akcióknak az áldozatai a helyi polgári lakosságból kerültek ki, akiket az „ellenséggel való cimborálással”, „oroszbarátsággal” vagy „kémkedéssel” vádoltak. A szerző becslése szerint a háború első hónapjaiban a k. u. k hadsereg által kivégzett polgári áldozatok száma meghaladhatta a 36 ezret. De nem csak emberéletek kioltásában volt tetten érhető a brutalitás. A Szabácsot elfoglaló osztrák–magyar hadsereg Oskar Potiorek tábornaszernagy vezetésével valósággal feldúlta a várost. Házakat fosztottak ki, lakásokat romboltak le, nőket erőszakoltak meg és pogromot rendeztek a lakosság körében. A háború elembertelenítő hatását mutatják az akasztottakról készült fényképek, amelyekről számos esetben a kivégzett mellett pózoló katonák mosolyognak ránk.⁶ Ezekről a szerbiai osztrák–magyar atrocitásokról és saját, 1914-es őszi élményeiről 1916-ban összefoglaló jelentést tett közzé a lausanne-i egyetem professzora, Rodolphe Archibald Reiss. A kirívóan brutális pogromokat – figyelt fel rá – nemcsak a háború mielőbbi befejezésének vágya motiválta, hanem egyfajta felsőbbrendűségi tudat és barbár gyilkolási vágy is munkált a katonákban. Erre utal, hogy számos civil nemcsak meggyilkoltak, hanem kiszúrták szemüket, hasukat felvágták, vagy bizonyos testrészeiket megcsonkították. Az áldozatok többezres száma miatt Reiss ezeket nem ad hoc egyéni akciókként, hanem a balkáni fronton is megjelenő háborús pszichózis tömeges előfordulásaiként értékeli, okát pedig a félelemben látja. Ahogy fogalmazott:

„az osztrák–magyar katonák szerb területre érve, s látva azon embereket, kiket mindig is barbároknak állítottak be előttük, félni kezdtek.

⁵ Karen Andresen: „Egy nép a vágóhídon”. Az örmények tömeges legyilkolása. In *Az első világháború*, i. m. 195–197.

⁶ Anton Holzer: *Das Lächeln der Henker. Das unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*. Darmstadt, 2008, Primus Verlag, 24–35., 112–131.

És valószínűleg e félelem által, azért, hogy ne őket mészárolják le, követték el első kegyetlenségeiket. Ám a vér láttán bekövetkezett az, amit többször volt alkalmam megfigyelni: az ember vérengző vadállattá változott. A kollektív szadizmus valóságos rohama kerítette hatalmába ezeket a csapatokat.”⁷

Az erőszak gyakori alkalmazásának és az emberi élet kioltásának tapasztalata sok katonából a polgári világba való visszatérésük után sem törlődött ki. 1926-ban megjelent *Akasztófavirág* című kisregényében Németh László egy alapvetően jó szándékú, de gyilkossági ügybe keveredett dunántúli nagygazda fiának, Pintér Janinak a példáján keresztül meséli el egy ilyen, a világháborúból szerencsésen hazatért, de korábbi életébe beilleszkedni képtelen fiatalembernek és a háború alatt megváltozott falunak a történetét. Miután a pap „kiprédikálta” szörnyű bűne miatt a templomban, az istentisztelet után a távozók egyike megvonta a vállát, és ezt mondta: „Most firtatják a tízparancsolatot? Emlegették volna a háború alatt. Akkor senki se mondta, hogy ne ölj.”⁸ Ha a holokausztnak talán nem is, a háború utáni vörös- és fehérterrornak Oroszországban, Finnországban és Magyarországon kétségkívül ez a háborús tapasztalat volt a mentális háttere.

A történelmi Magyarország területéről a háború négy éve alatt összesen 3,4 millió férfit hívtak be katonának. Magyarországi katonák mindenütt harcoltak, ahol a Monarchia háborúzott: a balkáni és a keleti fronton, az Adriai-tengeren és az olasz fronton egyaránt. 1917–1918-ban az Isonzó menti folyó völgyben, a Doberdo karsztos fennsíkján és végül a Piave mentén szolgált a legtöbb magyar baka. A bevonultatott 3,4 millió férfiból a negyedik év végére 530 ezer halt meg, és 833 ezer esett hadifogságba. A sebesülést szenvedők száma megközelítette a 2 milliót. A háború összes áldozatának a számát a kutatók 8,5–9 millióra teszik. Ennek három-négyeszerese lehetett a sebesültek száma, és ugyancsak több millió a hadifoglyoké. A hadiözvegyek száma 3 millióra, a hadiárváké 6 millióra rúgott. A trianoni Magyarország területén 1922-ben 115 ezer hadirokkantat, 61 ezer hadiözvegyet és 56 ezer hadiárvát tartottak nyilván.⁹ A korábbi

⁷ Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, az újraírt háború*. Budapest, 2006, L'Harmattan, 47.

⁸ Németh László: *Akasztófavirág*. Budapest, 1985, Magvető, 44.

⁹ *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Budapest, 1991, Kossuth, 75.

fegyveres konfliktusok áldozatainak számához viszonyítva ez rendkívül sok. A második világháborúhoz képest azonban, amelyben a legóvatosabb becslések szerint is legalább 50 millióan haltak meg, vagy az 1919-es spanyolnáthához képest, amelyben a minimális becslések szerint is 25–30 millióan pusztultak el, már jóval alacsonyabb számok.

Az anyagi javak ugyancsak nagymértékben váltak az enyészet martalékává. Csak Észak-Franciaországban 26 ezer négyzetkilométer mezőgazdasági terület hevert parlagon, és 1200 templom, 1000 iskola, valamint több ezer gyár és épület vált romhalmazzá. A keleti fronton legalább ekkora károk keletkeztek. S mindezekén túl mélyek voltak azok a sebek is, amelyek az emberek lelkén estek. A kiábrándultság, a gyűlölet és a bosszúvágy milliókat kerített hatalmába, miközben a felejtésre és a megbocsátásra csak kevesen álltak készen. 1919 januárjában ilyen légkörben ült össze Párizsban a békekonferencia, amelyre a világ új rendjének a kidolgozása várt.

A békekonferencián huszonhét állam képviseltette magát, amelyek közül döntő szava Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Olaszországnak és az Egyesült Államoknak volt. A legfontosabb döntéseket e négy hatalom vezetői hozták, akikhez Japán képviselői csak alkalmanként csatlakoztak. Németország, a vele különbékét kötött Szovjet-Oroszország és a többi vesztes képviselői nem lehettek jelen. A békekonferencia tehát nem a hadviselő felek, hanem a győztesek tanácskozása volt, ami eltért az addigi békekötések gyakorlatától.

A békekonferencia egyik legtöbbször hangoztatott elve a nemzetek önrendelkezési joga volt, amit az amerikai elnök hirdetett meg 1918. január 8-án közzétett 14 pontos programjában. Wilson abban reménykedett, hogy egy igazságos rendezéssel minden további háborúnak elejét lehet venni. Georges Clemenceau francia miniszterelnök, aki egyben a békekonferencia elnöki tisztét is betöltötte, tökéletes ellentétje volt az Újvilágból érkezett idealista kollégájának. Cinikus realistaként ő a győzelem maximális kihasználására törekedett. Vagyis a vesztesek, elsősorban Németország lehető legteljesebb meggyengítésére és egyben Franciaország jólétének és biztonságának maximális előmozdítására. A kontinentális egyensúly hagyományos brit elvétől vezérelve David Lloyd George brit kormányfő általában mérséklően lépett fel Franciaország európai hegemoniára törő elgondolásaival szemben. Így gyakran került két tűz közé. Az olaszok a franciákéhoz hasonló elszántsággal képviselték saját, elsősorban a Földközi-tenger térségére vonatkozó érdekeiket. Vagyis a fennrenn hirdetett nemzeti-nemzetiségi

elv és a stabilitásra való törekvés általában nemcsak kiegészült a győztesek gazdasági és stratégiai érdekeit tükröző szempontokkal, hanem gyakran alá is rendelődt azoknak. A veszteseknek bűnhődniük kellett.

A legfőbb bűnösnek tartott Németország minden határán veszített területeket. Elzász-Lotaringia visszakerült Franciaországhoz, míg Eupen és Malmédy Belgiumé, Észak-Schleswig pedig Dániáé lett. A közel 150 éves megszakítottság után újra függetlenné vált Lengyelország megkapta Felső-Sziléziát, valamint Pomerániát és Nyugat-Poroszország egy részét egy olyan földnyelvvel (lengyel korridor), amely kijáratot biztosított számára a tengerhez. Kikötője a szabad várossá nyilvánított Danzig (Gdańsk) lett. Ily módon Kelet-Poroszország Németország része maradt, ám megközelíteni csak tengeren lehetett. A nyersanyagokban gazdag Saar-vidék bányái tizenöt évre francia kézre kerültek. A Franciaországgal határos Rajna-vidéket demilitarizálták. Ez azt jelentette, hogy mintegy 50 kilométeres határ menti sávban minden német erődítményt leromboltak. Ebbe az övezetbe egyetlen német katona sem tehetett be a lábát. A német hadsereg létszámát 100 ezer főben állapították meg, és minden hadianyagtól megfosztották. Az okozott károk miatt emellett jóvátételre is kötelezték. Gyarmatai közül egyet sem tarthatott meg. Ezeken – úgynevezett mandátumterületek formájában – Nagy-Britannia és domíniumai (Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika), valamint Franciaország és a Csendes-óceán térségében Japán osztoztak. Az egykori kínai német területeket a Santung-félszigettel együtt Japán kapta.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén hét független és részben új állam (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Szerbia és Olaszország) osztozott. A soknemzetiségű dunai birodalom ténylegesen már 1918 őszén elemeire hullott, a békekonferenciának csak a pontos államhatárokat kellett kijelölni. Ez sem ment azonban könnyen. A nemzeti-nyelvi választóvonalakat részben nem lehetett, részben nem akarták pontosan követni. Így számos fegyveres konfliktus robbant ki. Az új határokkal különösen Magyarország elégedetlenkedett, amely ismeretes módon nemcsak területének mintegy kétharmadát és nemzetiségi lakosságának túlnyomó többségét veszítette el, hanem magyar anyanyelvű lakosságának is közel egyharmadát. Ausztria ugyanakkor azt nehezményezte, hogy megtiltották számára az egyesülést Németországgal.

A volt cári birodalom keleti területein ugyancsak új, független államok jöttek létre: északon Finnország, a Baltikumban Észtország, Lettország és Litvánia, tőlük délnyugatra pedig Lengyelország. Fehér-Oroszország és

Ukrajna önállóvá válása végül megghiúsult. Besszarábia (Moldávia) pedig, amely 1812-ben került Oroszországhoz, Románia részévé vált.

Bulgária, amely nemzeti szempontból viszonylag homogén képet mutatott, háború előtti területének legnagyobb részét megtarthatta. Kelet-Macedóniát azonban át kellett engednie a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság néven, Belgrád központtal megalakult délszláv államnak. Fájdalommal vették tudomásul Szófiában azt is, hogy trákiai tengerpartjuk teljes egészében görög fennhatóság alá került.

A roszakatag Oszmán Birodalomra ugyanolyan sors várt, mint a hozzá hasonlóan többnemzetiségű Habsburg Birodalomra és részben a cári Oroszországra. A győztesek minden arab területet elszakítottak tőle. Ezekből jött létre Szíria és Libanon, amelyek francia, valamint Palesztina, Transzjordánia és Irak, amelyek brit mandátumterületek lettek. Törökország kis-ázsiai partvidékét és európai hidfőállását ugyanakkor Görögország kapta, míg a Dardanellák nemzetközi ellenőrzés alá kerültek. Bár a szultán elfogadta a kemény és megalázó feltételeket, a török közvélemény és a tisztikar jelentős része nem követte ezen az úton. Musztafa Kemál Atatürk tábornok vezetésével fegyveres ellenállás kezdődött, amely nemcsak a szultánt fosztotta meg hatalmától, hanem az országba nyomult idegen (főleg görög) katonaságot is kiűzte. Ennek köszönhetően 1923-ban Lausanne-ban Törökországgal új békeszerződést írtak alá. Ennek értelmében a kis-ázsiai partvidék és az európai hidfő Konstantinápolyval együtt az új Török Köztársaság része maradt. Az arab területek elvesztését és a tengerszorosok semlegességét viszont az új békeszerződés is kimondta.

A világháború és a párizsi döntések következtében Európa politikai térképe alaposan átalakult. Megdőlt négy császári trón – az orosz, a német, az osztrák és az oszmán –, és felbomlott vagy alaposan átalakult négy soknemzetiségű birodalom. Helyükön független államok, jellemzően köztársaságok jöttek létre. A világháború előtt mindössze három köztársaság volt Európában: a svájci, a portugál és a franciaországi. A háború után számuk tizenötöre emelkedett. Ezek között akadt nagy múltú és most újjászületett állam, például Lengyelország, de olyan is, például Észtország és Lettország, amelyek semmiféle állami múlttal nem rendelkeztek. Utóbbiak szemében a versailles-i békerendszer a nemzeti célok valóra válását elősegítő és történelmi elégtételt hozó döntéssorozatként jelent meg. A vesztesek, mindenekelőtt a németek, a magyarok és a törökök perspektívájából viszont nemzeti katasztrófának látszott.

A Párizs környéki békékhez szorosan kapcsolódtak az 1921–1922-es washingtoni konferencián elfogadott nemzetközi szerződések: az úgynevezett négyhatalmi egyezmény a csendes-óceáni szigetekről, az öthatalmi megállapodás a tengeri fegyverkezésről és a kilenchatalmi szerződés Kínáról.

A világ új rendjén való örökös egy új nemzetközi szervezet, a Nemzetek Szövetsége, közkeletű nevén a Népszövetség feladata lett. Ezt eredetileg Wilson elnök kezdeményezte azzal a céllal, hogy a béke fenntartását biztosítsa. Európai szövetségeseinek elvtelen döntései miatt az Egyesült Államok végül nem lépett be a szervezetbe. A Népszövetséget így végül harminckettő győztes állam alapította, amelyhez a későbbiekben még több mint tucatnyi semleges és vesztes állam csatlakozott. Magyarországot 1922-ben, Németországot 1926-ban, a Szovjetuniót pedig 1936-ban vették fel a tagok közé.

Gyengesége ellenére a Népszövetség számos nemzetközi konfliktus elsimításában működött közre eredményesen. 1921-ben ilyen volt az Åland-szigetek Finnországnak ítéltelése s ugyanakkor az ottani svéd kisebbség széles körű jogainak a kikényszerítése. 1925-ben a Bulgária elleni görög támadás leállítást és az okozott kár megtérítését lehetett sikerként elkönyvelni. Dél-Amerikában a Peru és Kolumbia, valamint a Bolívia és Paraguay közötti határvita rendezéséhez járult hozzá a szervezet. Számos más ügyben azonban tehetetlennek bizonyult. A nagyhatalmak békebontó tevékenysége ellen például nem mindig lépett fel, s ha mégis, akkor szinte mindig sikertelenül. A szervezet kudarcai közé tartozott az 1932-ben összehívott leszerelési, illetve fegyverzetcsökkentési konferencia eredménytelensége is. Ez előrevetítette a szervezet legfőbb céljának, a béke megőrzésének kudarcát.

A versailles-i és washingtoni döntések olykor máig ható következményeiből elkerülhetetlenül adódott, hogy a Nagy Háború története különböző tartalommal épült be a hadviselők emlékezetébe. Másként és másra emlékeznek a győzők és a nyertesek, mint az elbukottak és a vesztesek. Ám – és az első világháborúnak ez is az egyik fontos újdonsága – mindenki emlékezett. Bár háborús emlékműveket már korábban is állítottak szerte a világban, csak a Nagy Háború után vált általánossá az emlékezés évről évre történő, ritualizált demonstrálása. Nagy-Britanniában, ahol az Imperial War Museum kialakítása már 1917-ben megkezdődött, a Németországgal kötött fegyverszünet napja, vagyis a november 11-e utáni első vasárnapot nyilvánították Remembrance Sunday-jé. Ezen a napon 11 órakor két percre megáll a közlekedés és elhallgatnak a rádiók. Szokássá vált az is, hogy a Whitehall háborús síremlékéhez egy-egy csokor virágot

helyezni. A csokrok elvileg abból a mezei virágból készültek, amelyek a somme-i csatamezőt borították: pipacsból. Gyakorlatilag viszont – s ez Londonban könnyebb volt – piros színű krepp-papírból, amire idővel egy egész kis iparág szakosodott.

A francia parlament ugyancsak a november 11. utáni első vasárnapot kívánta a megemlékezés napjává tenni. Az egykori frontharcosokat tömörítő veteránszövetségek tiltakozása miatt azonban 1922-ben végül más döntés született: november 11-ét ünnep- és munkaszüneti nappá nyilvánították. Az évről évre ismétlődő ünnepségek egyik csúcspontja a Diadalív alatt elhelyezett örökmécses lángjának fellobbantása este fél 7-kor. A Nagy Háborúra emlékező külön nagy nemzeti múzeum Franciaországban nem létesült. A jelentős csatákat azonban több helyi és részben magánmúzeum is megőröki. Ilyen található Verdunban, a Somme melletti Péronne-ban és Meaux-ban. Az évek során a legtöbb francia településen emeltek háborús emlékművet, amely körül november 11-én összegyűlnek a helyi gyászolók és emlékezők. A rituálé nemcsak koszorúzásokból és emlékbeszédek elmondásából áll, felolvassák az eltűntek listáját is. Az elhangzó nevekhez hozzátesszik: „elesett a hazáért”.

A brit és a francia gyakorlattól eltérően a Szovjetunióban semmiféle háborús kultusz nem alakult ki. A bolsevik vezetők nem a megdöntött cári hatalomhoz kötődő háború emlékezetének fenntartására, hanem saját dicsőségük ápolására törekedtek. Az Osztrák–Magyar Monarchia győztes utódállamaiban pedig a nemzeti önmegvalósításért folytatott harc irta felül a háborús erőfeszítéseket. Jó példája ennek Csehszlovákia, illetve a Cseh Köztársaság, ahol a francia és az orosz hadsereg oldalán harcolt hadifoglyok és dezertőrök az emlékezetre méltó és szobrokba öntött hősök, nem pedig saját országuk akkori hadseregének engedelmese katonái.¹⁰

Magyarországon a Tisza-kormány kezdeményezte még 1917-ben, hogy minden település emeljen emlékszobrot a fegyvert fogott és elesett katonák tiszteletére. Ezek közül az elmúlt évtizedekben több elpusztult, néhányat tudatosan elpusztítottak, de igen sok település főterén még ma is állnak. A magyar ismeretlen katona sírját, amelyet a Hősök terén, a millenniumi emlékmű közelében állítottak fel, Bethlen István miniszterelnök avatta fel 1929. május 6-án. Beszédében Magyarország első világháborús harcait

¹⁰ „Une mémoire portée par la société.” Entretien avec Antoine Prost; Nicolas Offenstadt: Les consensus introuvables. *L'Histoire. Les collections*, 14–18, la catastrophe, 2013. octobre-décembre, 101–105.

önvédelemként, az ügyet pedig, amiért a katonák harcoltak, megkérdőjelezhetetlen igazsággént mutatta be.¹¹ A háború hivatalos emlékezete tehát az ország egységéért folytatott hősiesség harc toposza körül artikulálódott, s a szenvedő parasztkatona alakját elfedte a hősiesség honvéd figurája. A Diadalív árnyékában, a Forum Romanumon és a westminsteri apátságban ugyanilyen szellemben tartottak szónoklatokat, csupán a hősök voltak más nemzetiségűek, és az igazság alatt értettek mást.

A második világháború borzalmait több évtizedre elhalványították a Nagy Háború emlékezetét. Az 1960-as és 1970-es évek erőszakellenes és kozmopolita ifjúsági mozgalmait nemcsak a háborút és annak ideológiai hátterét, a nacionalizmust utasították el, hanem a patriotizmust is a múlt gyanús és hasznavehetetlen rekvizitumai közé utalták. Egyes országokban, például Németországban, ahol a náciizmus terhes öröksége és az 1990-es újraegyesülés fölötti öröm kevés helyet hagyott más történelmi események kultuszának, ez az érdektelenség a mai napig tart. A Szovjetunió utódállamainak történelmi emlékezetéből ugyancsak hiányzik a Nagy Háború. Franciaországban azonban ma is nagy kultusza van, nagyobb, mint a második világháborúnak és az 1950-es években túldimenzionált második világháborús francia ellenállásnak. Az aktuálpolitikai érdekekkel összekapcsolódva ezt jelezte, hogy 2006-ban a francia hadseregben szolgált muzulmán, 2007-ben pedig a szenegáli katonák emlékművét avatták fel. A Nagy Háború kitüntetett emlékezetpolitikai státusára utalt az is, hogy az utolsó első világháborús francia veteránt 2008-ban olyan katonai tiszteletadás keretében temették el, amelyen Nicolas Sarkozy köztársasági elnök és elődje, Jacques Chirac is részt vett. A tengerentúli államokban ugyancsak az érdeklődés megélénkülése tapasztalható. 1993-ban Ausztráliában, 2000-ben Kanadában és 2004-ben Új-Zélandon avatták fel az ismeretlen katona sírját. Egészen különleges az a 2008-ban, a háború befejezésének 90. évfordulója alkalmából Canberrában felállított köztéri alkotás, amely nem a szokványos mondatok egyikével, hanem Kemál Atatürk anyákra és halott fiúkra utaló szavaival állít emléket a Gallipolinál elesett ausztrál katonáknak.¹² A nemzeti szempontok háttérbe szorulása és a megbékélés szelleme jellemzi annak a kobaridi – „magyarul” caporettoi – első világháborús

¹¹ Bethlen István gróf beszédei és írásai. II. köt. Budapest, 1933, Genius Könyvkiadó Rt., 219–222.

¹² Idées reçues sur une hécatombe. Entretien avec Jay Winter. *L'Histoire. Les collections*, i. m. 66–74., 104–105.

hadimúzeumnak a kiállításait is, amelyeket olasz, szlovén és magyar szakemberek állítottak össze néhány évvel ezelőtt. Ugyanitt közös erővel tartják karban a katonatemetőket, helyreállítanak barakkokat és lövészárkokat, s többnyelvű emléktűrákat szerveznek. Tudom, hogy ez ma még nem minden egykori frontszakaszon képzelhető el. Biztos vagyok azonban benne, hogy idővel még a legádázabb első világháborús ellenfelek leszármazottjai is felfedezhetik magukban és őseikben az embert. Merthogy azok voltak.

A NAGYHATALMAK ÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA FELBOMLÁSA

A Habsburg Birodalom sorsának alakulásába a nagyhatalmak kétszer avatkoztak be döntő módon. 1849-ben, amikor megmentették a felbomlástól, majd 1918–1919-ben, amikor kimúlását segítették elő. Az 1849-es aktorok közül Oroszország vállalta magára a főszerepet. A dinasztikus szolidaritás jegyében, valamint a forradalmi hullám továbbterjedésétől, s ennek rendjén saját multietnikus birodalmának a dezintegrálódásától is tartva a cár félretette a dunai birodalom ukránok lakta területeire – Kelet-Galíciára, Bukovinára és Kárpátaljára – vonatkozó expanzív igényeit, s a Habsburgok megsegítésére rendelte hadseregét. Nagy-Britannia és Franciaország katonailag ugyan nem avatkoztak be, ám passzivitásukkal egyértelműen azt jelezték, hogy a Habsburg Birodalom fennmaradását az európai hatalmi egyensúly szempontjából elengedhetetlennek tartják. „Ausztria – mondotta ezzel kapcsolatban Palmerston, későbbi brit miniszterelnök 1849-ben – Európa közepén fekszik, [s mint ilyen] a jogtalan terjeszkedés gátja egyfelől, az invázió akadály a másfelől. Európa politikai függetlensége és szabadsága [...] Ausztriának mint európai nagyhatalomnak a fenntartásához és integritásához van kötve; ezért bármi, ami közvetlenül vagy közvetve arra irányul, hogy gyöngítse vagy megbénítsa Ausztriát, vagy még inkább hogy elsőrendű hatalmi helyzetét egy másodrangú állam szintjére szállítsa le, olyan szerencsétlenség Európára nézve, amelyet minden angolnak kötelessége megelőzni és elhárítani.”¹

Az 1849 utáni hatvan-hetven évben a Monarchia megítélése Szentpéterváron, Londonban és Párizsban egyaránt megváltozott. Azzal, hogy az 1854–1855-ös krími háborúba a Habsburgok a törökök, illetve a nyugati hatalmak oldalán avatkoztak be, és 1854-ben idciglenesen megszállták a dunai fejedelemségeket, elveszítették Oroszország bizalmát.

¹ Idézi Arday Lajos: *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919*. Budapest, 1986, Magvető, 8.

Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupálásával s még inkább 1908-as anektálásával, melyekkel a balkáni erőegyensúly a Monarchia javára és Oroszország rovására tolódott el, Bécs és Szentpétervár viszonya végletesen megromlott. Az annexió ténye Londonban és Párizsban is csökkentette az 1879-ben egyébként is a Német Császársággal szövetségre lépett Monarchia kedvező megítélését. A dunai állam kiegyensúlyozó stratégiai szerepéhez fűződő feltevések veszítettek relevanciájukból azért is, mert a birodalom belső viszonyait súlyos feszültségek tették kiegyensúlyozatlanná. Nemcsak a szlávok – elsősorban a csehek és a horvátok – föderalizmus, illetve autonómia iránti vágya maradt kielégítetlen, hanem a század első évtizedében a birodalom két privilegizált nemzetének, a németnek és a magyarnak a kapcsolata is megromlott. A háború előtti években a nyugati világban ezért divattá vált a Monarchiát is – az Oszmán Birodalomhoz hasonlóan – „Európa beteg emberének” nevezni.²

Az első világháborút – mint általában a háborúkat – területekért vívták. A Monarchia déli – tiroli, isztriai és dalmáciai – tartományaira Olaszország, a többire Szerbia tartott igényt. Erdélyt és a csatlakozó részeket ugyanakkor Románia követelte. Hadba lépésük, illetve háborús erőfeszítéseik fejében az antanthatalmak ezeket a területeket 1915–1916-ban Olaszországnak, Szerbiának és Romániának ígérték.

Az ellenséges nagyhatalmak közül a Monarchiával szemben közvetlen területi igényeket csak Oroszország támasztott. A régi múltra visszatekintő orosz expanziós terveknek megfelelően Pétervár a Monarchia keleti, ukránok és ruszinok lakta tartományait igényelte. A lengyelek lakta galíciai részeket ugyanakkor egy Oroszországon belüli autonóm Lengyelországhoz kívánta csatolni.

Az Osztrák–Magyar Monarchia maradék, Lengyelország, Nagy-Románia és Nagy-Szerbia közé ékelődött területeinek jövőjét illetően a cári diplomácia kezdetben bizonytalankodott. Közvetlenül a háború kitörése előtt és után maga a cár többször nyilatkozott olyan értelemben, hogy Ausztria–Magyarország aligha élheti túl azokat a területi áldozatokat, amelyekre a háború végén majd rákényszerül.³ Ugyanígy gondolkodott a politikai és katonai vezetés számos tagja is. „Ausztria–Magyarországot

² Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. Budapest, 1998, Osiris, 147–205.

³ Hajdu Tibor: A cári Oroszország hadi céljai Magyarországgal szemben az első világháborúban. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 1995, Telcki Alapítvány, 30–31.

az orosz célokat szolgáló államokra kell felosztani” – vélekedett például a vezérkar főnöke, Alekszejev tábornok.⁴ Izvolszkij párizsi orosz nagykövet (korábban külügyminiszter) ugyanezen az állásponton volt. 1914 októberében az alábbiakat közölte Delcassé francia külügyminiszterrel: „Véget kell vetni a Monarchiának, ennek a totális anakronizmusnak, és a birtokához tartozó nemzeteket – a lengyelek kivételével – független politikai egzisztencia elérésére felhívni.”⁵ Az orosz diplomácia aktuális irányítója, Szazonov külügyminiszter ugyanakkor egymásnak ellentmondó nyilatkozatokat tett. A szövetséges államok követeinek 1914. szeptember 14-én arról beszélt, hogy a Habsburg Birodalmat a háború után három tagállamból, Ausztriából, Csehországból és Magyarországból álló királysággá kell alakítani. Paléologue francia nagykövettel 1915. január 1-jén viszont azt közölte, hogy „Ausztria–Magyarországot darabjaira kell bontani.”⁶ A különböző megközelítések és belső viták eredője 1916-ra végül a teljes felosztás, illetve „új nemzeti államok” szervezésének elfogadása lett. Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia közül Oroszország elsősorban az utóbbit kívánta szoros kötelékkel magához láncolni. Vazallusztátusnál több és jobb azonban Magyarországra sem várt volna.

Az 1917-es forradalmak, illetve Oroszország háborúból való kiválása megmentették Kelet-Közép-Európát az orosz befolyástól. A háború utáni Európa politikai határainak kialakításában csak a nyugati szövetségesek, Nagy-Britannia és Franciaország, valamint az 1917-ben hozzájuk csatlakozott Egyesült Államok vettek részt.

Oroszországtól eltérően a nyugati szövetségesek a háború első szakaszában nem rendelkeztek kikristályosodott és végleges állásponttal a Habsburg Birodalom jövőjéről. A nemzeti elvnek eleinte csak ott és annyiban tettek engedményt, ahol és amennyiben az az erőviszonyok megváltoztatása szempontjából kézzelfogható előnyöket kínált. Ilyen volt például a szerbek és a románok esete, míg az olaszoknak számos olyan területet is odaígértek, amelyeket etnikai érvekkel nem, illetve csak igen kis mértékben lehetett alátámasztani.

⁴ Idézi Merritt Abrash: *War Aims toward Austria-Hungary: The Czechoslovak pivot. In Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914–1917*. Ed. by Henry L. Roberts. New York, 1963, King's Crown Press, 96.

⁵ Idézi Hajdu Tibor: i. m. 32.

⁶ Maurice Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*. Budapest, 1982, Európa, 126.

Pontosan ez a bizonytalanság tükröződött abban az 1916 augusztusában készült és az ősz folyamán a miniszterelnök által is jóváhagyott titkos dokumentumban is, amelyben a brit Külügyminisztérium szakértői először tették átfogó javaslatot a győzelem utáni európai területi rendezésre. A Sir William Tyrrell külügyminiszteri titkár és Robert Paget katonatiszt által összeállított elaborátum a Monarchia jövőjét még nem tekintette véglegesen eldöntöttnek. A szerzők nem zárták ki, hogy a szövetségesek esetleg „életben tartják”, ahogy megmentették 1849-ben is. Valószínűbbnek és kíváncsabbnak azonban azt a „forgatókönyvet” tartották, amely szerint a háború után a birodalom elemeire bomlik „a nemzetiségeknek szabad teret adó elképzeléseknek megfelelően”. A brit birodalom stratégiai érdekeinek szempontjából mindenekelőtt egy Belgrád-központú erős délszláv föderáció létrehozását, valamint a balkáni államok szoros együttműködésének kialakítását vélték elengedhetetlennek. Egy ilyen elrendeződés – írták – nemcsak a keleti német expanzióval szemben képezhet gátat, hanem Oroszország balkáni hegemoniájának kialakulását is képes lesz megakadályozni. A Monarchia többi utódállama közül Ausztria – az etnikai elvnek megfelelően – csatlakozna Németországhoz, Csehország pedig – gazdasági és biztonsági megfontolásokból – Lengyelországgal „kapcsolódna össze”. Ausztriától és Csehországtól eltérően Magyarország független állammá alakult volna, ám csak a „tisztán magyarlakta részekből”, viszont kijáráttal az Adriára.

A Tyrrell–Paget-memorandum 1916 augusztusának első hetében készült. Ez magyarázza, hogy Erdély kérdésével a szerzők csak érintőlegesen foglalkoztak. Ha Bukarest nem változtat az álláspontján, tehát ha nem adja fel semlegességét – írták –, akkor a szövetségeseknek Romániával „nem nagyon kell foglalkozni”, noha Oroszország ígérete valamennyire köti őket, s így „Bukovina és Erdély román része Romániához kerül majd”. A Bánát keleti felét viszont nem Romániának, hanem Magyarországnak javasolták adni.⁷ A Romániával szembeni angol fenntartások nagyon gyorsan, már 1916. augusztus 17-ére szertefoszlottak. Az ezen a napon aláírt titkos egyezményben a szövetségesek a hadba lépés fejében elismerték Románia jogát Erdélyre a Partiummal és az Alföld keleti szegélyével, továbbá Bukovinára és a Bánátra.⁸

⁷ Public Record Office, London. Cabinet 29/1.

⁸ Sherman David Spector: *Rumania at the Paris Peace Conference*. New York, 1962, Bookman Associates, 29–35. A szerződést magyar fordításban közli: Sztáray Zoltán: A bukaresti titkos szerződés. *Új Látóhatár*, 1980/1. 1–15.

1916 végén, 1917 elején tehát úgy látszott, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiára Nagy-Britanniában kimondták a halálos ítéletet. Rövidesen kiderült azonban, hogy ez az ítélet nem végleges, és a döntés megfellebbezhető. Ugyanazokban a hetekben-hónapokban ugyanis, amikor a mérleg nyelve a felosztás felé billent, a Monarchia megőrzésének és korszerűsítésének a koncepciója is új életre kelt. Ezt több tényező idézte elő. A legfontosabb ezek közül Ferenc József halála és IV. Károly trónra lépése volt 1916. november–decemberben. Az új uralkodó poroszellenességgel átitatott katolikus légkörben nőtt fel, és elődjével szemben hajlandóságot mutatott a birodalom belső szerkezetének korszerűsítésére, demokratizálására és a nemzetiségi kérdés megértőbb kezelésére. Ehhez járult feleségének, Pármái Zitának kendőzetlen olasz- és franciarokonszenve. Úgy tűnt, hogy mindezek kedvező alapot nyújtanak a Monarchia leválasztására Németországtól és különbélke kötésére Bécs–Budapesttel. 1917 márciusára a kölcsönös tapogatózások olyan szintig jutottak, hogy Károly nem hivatalos formában a szövetségesek, konkrétan Poincaré francia elnök tudomására hozta: kész lenne elismerni a franciák Elzász-Lotaringiára vonatkozó igényét, és szükségesnek tartja Belgium függetlenségének a helyreállítását is.⁹

A második tényező, amely a Monarchia túlélési esélyeit növelte, az 1916. decemberi kormányátalakulás volt Londonban. Az addigi brit politika kulcsemberei közül Asquith miniszterelnök és Grey külügyminiszter távoztak posztjukról, és helyüket a közismerten Monarchia-barát Lloyd George, illetve Arthur J. Balfour foglalta el. Ezzel egyidejűleg a Foreign Office néhány vezető posztján is személycseré történt.¹⁰

A harmadik számba veendő körülmény a hadi helyzet alakulása volt 1916 végén és 1917 első felében. A központi hatalmak néhány hét alatt kiszorították a románokat Erdélyből, és december 6-án bevonultak Bukarestbe. A nyugati fronton állóháború alakult ki, az ellenséges vonalakat az antantcsapatok többszöri próbálkozás ellenére sem bírták áttörni. 1917 nyarán összeomlott a Kerenszkij-offenzíva, és augusztus 19-én a német és osztrák–magyar csapatok áttörték az orosz arcvonalat. Az ősz folyamán pedig az olasz csapatok vonultak vissza Caporetótól (ma Kobarid) egészen a Piavéig.¹¹

⁹ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 1974, Akadémiai, 291–296., 302–305., 317–321.

¹⁰ W. N. Medlicott: *Contemporary England 1914–1964*. London, 1984, Longman, 117–120.

¹¹ Galántai József: i. m. 291–327.

Az első figyelemre méltó javaslat arról, hogy a Monarchia megmaradhatna nagyhatalomnak, feltéve, ha különbékét köt, Sir Horace Rumbold berni követétől érkezett 1916 legvégén. A követ bécsi körökre hivatkozva tette meg javaslatát.¹² Ezt 1917. február 12-én egy részletes memorandum követte, amelyet Eric Drummond, az új külügyminiszter személyi titkára vetett papírra. Drummond nem tartozott a feltétlen Monarchia-barátok közé. Abból indult ki, hogy háborús győzelem esetén, ha rá tudnák erőszakolni akaratukat a központi hatalmakra, akkor „a Paget-Tyrrell-memorandumban körvonalazott megoldás [lenne] a legjobb Európa jövője szempontjából”. A teljes győzelem esélye azonban – folytatta gondolatmenetét – valószínűtlennek látszik, s ezért Angliának más megoldásokat, többek között a Monarchia megőrzésének lehetőségét is fontolóra kell vennie. Javaslatát a Duna-medence új rendjére ebből a szempontból tette meg. Elképzelése szerint IV. Károlynak a következő területekről kellett volna lemondani: Dél-Tirolról, melyet az 1915-ös szerződés értelmében Olaszország kapott volna; Bosznia-Hercegovináról és Dalmácia déli részeiről, amelyek Szerbiához kerültek volna az 1915. augusztusi ígéreteknek megfelelően, s végül Galíciáról, amely egyesült volna a többi lengyel területtel. A maradék részek „négy különálló és autonóm” egységgé szerveződtek volna a Habsburgok uralma alatt. A délszlávok országa és Csehország Magyarországgal és Ausztriával egyenlő rangra emelkedett volna, s az addigi dualizmust ily módon egy négy tagállamból álló konföderáció váltotta volna fel. Nem világos, hogy Drummond milyen sorsot szánt Szlovákiának. Erdélyt azonban Magyarországnál tervezte hagyni – esetleg helyi autonómiával felruházva. Ennek ellentételezéseként – javasolta – Oroszországot rá kell bírni, hogy Besszarábia egy részét engedje át Romániának.

Drummond javaslatát a Külügyminisztérium új vezetői igen kedvezően fogadták. Lord Hardinge, a Foreign Office második embere teljes mértékben egyetértett a fiatal diplomata konklúzióival. A memorandumhoz fűzött jegyzetében kiemelte: ha Anglia legfontosabb európai célja, a keleti német terjeszkedés megakadályozható Ausztria-Magyarország leválasztásával Németországtól, akkor erre kell törekedni, nem pedig arra, hogy „Anglia, Franciaország és Oroszország a végtelenségig folytassa a háborút azért, hogy Olaszország és Románia igényeit teljes mértékig ki lehessen elégíteni”.

¹² Wilfried Fest: *Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918*. New York, 1978, St. Martin's Press, 48.

Az előterjesztés másik véleményezője, Robert Cecil politikai államtitkár ugyancsak osztotta a Monarchia „törzsterületeinek” megőrzésére és négy tagállammá szervezésére vonatkozó nézeteket. „[...] a délkelet-európai rendezés a négy államnak az osztrák korona alatti perszónáluniója alapján előnyösebb lenne Európa békéje szempontjából, mint a szláv államok új konföderációja” – írta. Álláspontját indokolva két olyan momentumra is utalt, amelyek Drummond memorandumában és Hardinge értékelésében nem merültek fel. Ezek egyike a török visszavonulása után, a 19. század elejétől újjászülető balkáni független kis államokkal kapcsolatban szerzett kedvezőtlen tapasztalatanyag volt. A másik pedig az a valószínűsíthető következmény, hogy az úgynevezett nemzetállami szcenárió – miután Ausztriát ennek megfelelően Németországhoz kellene csatolni – tulajdonképpen nem a rivális hatalom gyöngülését, hanem éppen ellenkezőleg, „Németország nagy európai terjeszkedését és európai befolyása nagyarányú növekedését eredményezné”.¹³ A Habsburgok jogara alatti, Ausztriából, Magyarországból, Csehországból és Jugoszláviából álló konföderáció eszméjét a háború utáni területi rendezés kérdéscível foglalkozó és Lord Curzon, későbbi külügyminiszter elnöklete alatt ülésező különbizottság is megvitatta és elfogadta 1917 áprilisában.¹⁴

Drummond memoranduma, a külügyi államtitkárok véleménye és a területi ügyekkel foglalkozó különbizottság állásfoglalása a Paget-Lyrrrell-bizottság előterjesztéséhez hasonlóan a brit kormánykörök berkein belül maradt. Arról azonban, hogy a színpalak mögött az 1916 végére, 1917 elejére kikristályosodott Monarchia-politika ártértékelése van folyamatban, az újságolvasó közvélemény is értesülhetett. Nem kisebb személyiség, mint maga az új miniszterelnök, Lloyd George nyilatkozott ugyanis 1917. február 10-én úgy, hogy Anglia nem ellenzi, ha az új császár meg akarja tartani Magyarországot és Csehországot. „Bár szövetségeseink, azaz a románok, a szlávok, a szerbek és az olaszok oldalán kell állnunk, politikánk nem a teljes felosztás politikája” – mondotta.¹⁵

Az orosz bolsevista forradalom után, amely a szövetségeseket tovább gyöngítette, és amelynek következtében Németország előtt nyitva állt az út északon Szentpétervárig, délen pedig a Fekete-tengerig, az Osztrák–Magyar Monarchia ázsíója még inkább megnőtt. Jól tükröződött ez

¹³ Public Record Office, London. FO 800/197. 166–169.

¹⁴ Wilfried Fest: i. m. 87–88.

¹⁵ Uo. 60.

Eric Drummond Monarchiával foglalkozó második, 1917. december 10-i memorandumában. Míg az év elején egy némileg megcsönkített és négy tagállamból álló perszonálunió lehetőségét latolgatta, most egy területileg megnövelt és öt tagállamból alkotott konföderáció létrehozására tett javaslatot. Az ötödik egység Galíciából és Orosz-Lengyelországból állt volna, s Szerbia beolvasztásával a délszláv tagállam is jelentősen megnagyobbodott volna. A Monarchia ilyen mértékű megerősítését Drummond az orosz forradalom, illetve Oroszország nagyhatalmi helyzetének prognosztizálhatóan tartós megrendülése miatt tartotta kívánatosnak. „Oroszországra mindez ideig úgy tekintettünk, mint egy hatalmas sorompóra a keleti és délkeleti német terjeszkedés útjában. Valószínűtlennek látszik azonban, hogy az elkövetkezendő jó néhány évben elég erős és összetartó lesz ahhoz, hogy gátat vessen a német befolyásnak. A kisebb szláv államok sem tekinthetnek rá a közeljövőben védelmezőjükként a teuton gondolatallal szemben. [...] Lehet, hogy egy újjászervezett és liberalizált osztrák birodalom megadhatja azt, amire a szövetségeseknek szükségük van” – indokolta javaslatát.¹⁶

Jóllehet Drummond elképzeléseit a vezető elit számos tagja osztotta, a Monarchiával szembeni új angol politika, amelyet legmagasabb szinten 1918 januárjában fogadtak el, ennyire Monarchia-barát célokat nem tűzött maga elé. A hadikabinet január 4-i ülésén, amely a háborús célokat fogalmazta újra, Lloyd George továbbra is a brit hadicélok közé sorolta Olaszország, Szerbia és Románia, tehát a háborúba a szövetségesek oldalán bekapcsolódott országok „jogos igényeit”. Ugyanakkor javasolta, hogy emellett, illetve „az ezekkel az országokkal kapcsolatos hadicéljaink teljesülésének függvényében” kerüljön be a közzeendő nyilatkozatba az is, hogy „szükség van egy erős Ausztriára”. Miután a vitában ezt néhányan túlzottan kategorikus megfogalmazásnak találták, elfogadott formulává a következő vált: „szövetségeseink jogos igényei teljesítésének függvényében úgy érezzük, hogy Ausztria–Magyarországnak olyan helyzetben kell lennie, amelyből hatékony befolyást tud gyakorolni Délkelet-Európára.”¹⁷

A háború első felében bizonytalankodott a francia kormánypolitika is, sőt inkább a Monarchia fenntartását, semmint teljes felszámolását tartotta kívánatosnak. Erre utal Maurice Paléologue pétervári követ egyik 1915 eleji jelentése, amelyben az orosz külügyminiszterrel folytatott eszmecseréjéről számolt be. Jelentésének kulcsmondata így hangzott: „Ausztria kérdése az

¹⁶ Public Record Office, London. FO 800/200. 86–88.

¹⁷ Uo. Cabinet 23/5. 14–15.

egyetlen, amellyel kapcsolatban nézetkülönbségre kell felkészülnünk az orosz kormánnyal szemben. Mindaddig, amíg létezni fog Németország és Olaszország, Ausztria fenntartása az érdekünk.” Philippe Berthelot, aki a vezető francia diplomaták közül legkevésbé rokonszenvezett a Monarchiával, s nem mellesleg Edvard Benešnek is közeli barátja volt, 1916. augusztus 8-án a cseh légio felállításával kapcsolatban azt ajánlotta külügyminiszterének: „nincs még itt az ideje, hogy döntsünk Bohémia sorsáról.” S végül hivatkozhatunk a francia békejavaslatok kidolgozásának céljával felállított bizottság (Comité national d'études sociales et politiques) 1916-os ajánlására is. Hosszú és heves vita után ez a testület végül úgy foglalt állást, hogy Franciaországnak nem az Osztrák–Magyar Monarchia megszüntetése az érdeke, hanem a föderalizálása.¹⁸

Arról, hogy ennek a föderalizált Monarchiának pontosan hogyan is kellene kinéznie, a franciák 1917 folyamán több tervezetet is készítettek. Ezek közül az egyik legkonceptiózusabb a francia vezérkar szakértőinek éleslátását dicséri. Ha a Habsburg Birodalom – hangsúlyozta az ötvenoldalas összeállítás – egyszerűen elemeire bomlik, akkor valójában csak Németország dolga válik könnyebbé, hiszen a tengeri kijárat nélküli és egymásra féltékeny független kis államok valósággal versengeni fognak nagy szomszédjuk kegyeiért. A teendő és a jelszó tehát nem „delenda Austria!”, hanem „constituenda Austria!” – éspedig független és demokratikus nemzeti államok társulásának formájában, de továbbra is a Habsburgok jogara alatt. Az új birodalom négy nemzeti és egy multietnikus területi egységből állt volna: Ausztriából, Bohémiából (morva és cseh területek Szlovákia nélkül), „Kis-Magyarországból”, Horvátországból (a birodalom horvát, szlovén, szerb és dalmát területei), valamint Erdélyből. Régi birtokállományából a Monarchia elvesztette volna Bukovinát, amelyen Románia és Oroszország, valamint Galíciát, amelyen Lengyelország és Oroszország osztozott volna. Az Olaszországnak és Szerbiának tett 1915-ös ígéreteket a memorandum csak részben javasolta beváltani. Itália megkaphatja Tirolt és Goriziát, de Isztriát és Észak-Dalmáciát nem, mert ezek a területek létfontosságúak a Monarchia számára. Még nagyobb hibának tartotta volna a szerző a kulturálisan olyannyira különböző délszláv területek egyetlen állammá formálását. Szerbia megkapta volna Montenegrót, Bosznia-Hercegovinát és Dél-Dalmáciát Cattaróig, de a Monarchia integráns és túlnyomóan katolikus

¹⁸ Edith Marjanovic: *Die Habsburger Monarchie in Politik und öffentlicher Meinung Frankreichs 1914–1918*. Wien–Salzburg, 1984, Geyer, 3–56.

délszlávok lakta területeit nem. „Háromévi háború után – fejeződik be az anyag – ideje többet gondolni magunkra, és kevesebbet másokra; a dicső békét, melyet Franciaország olyannyira kiérdemelt, nem szabad késleltetni olyan részletkérdésekkel, mint a szerbek vagy a románok többé-kevésbé intranzigens követelései.”¹⁹

A francia vezérkar és más konzervatív-rojalista körök Monarchia- és Habsburg-barát elképzeléseit a szlávbarát értelmiségiek, valamint a Habsburg-ellenes radikális-szabadgondolkodó és részben szabadkőműves csoportok hevesen támadták. Louis Leger, a Collège de France professzora 1917-es új könyvében éles szavakkal kelt ki azok ellen a „naiv katolikusok ellen, akik arról álmodnak, hogy a lutheránus Poroszországgal szemben az ultramontán Ausztria képezhet ellensúlyt”. Ezzel szemben egy nagy pánszláv konföderáció tervét vázolta fel. Elképzelése szerint ennek Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Bulgária lett volna tagállama, de Románia és Görögország is csatlakozhatott volna hozzá. A konföderáció északi és déli tömbje között a Nyugat-Magyarországon átvezető, 80–100 kilométer széles szláv korridor biztosította volna az összeköttetést.²⁰ Hasonló álláspontot fejtett ki Ernest Denis, a Sorbonne történészprofesszora is. „Lígyetlen megoldás létezik; a kettős monarchia helyén független államok sorának a létrehozása: elsősorban a szerb–horvát királyságé, amelyhez a szlovének is csatlakozni fognak, és amely a Duna jobb partjáig fog terjedni; és a csehszlovák államé, amely a folyó bal partjáig terjed majd – északon Lengyelországra, keleten Oroszországra támaszkodva” – hangoztatta a szlovákokról írott 1917-es munkájában.²¹

Denis és Leger álláspontjához hasonló szellem hatotta át a szövetséges és semleges országok szabadkőműveseinek 1917. június 28–30-án Párizsban ülésező kongresszusát is. André Lebey, a kongresszus előadója négy pontban foglalta össze a szabadkőművesség legfontosabb háborús céljait. Ezek a következők voltak:

- Elzász-Lotaringia visszaszerzése;
- Lengyelország egységének és függetlenségének a helyreállítása;
- Bohémia függetlensége;

¹⁹ Archives Diplomatiques, Paris. Guerre 1914–1918. Autriche–Hongrie. Vol. 151. La situation politique en Autriche–Hongrie et ses conséquences. 23. 07. 1917.

²⁰ Louis Leger: *Le Panslavisme et l'Intérêt français*. Paris, 1917, Flammarion, 317–329.

²¹ Ernest Denis: *La question d'Autriche–Hongrie et les Slovaques*. Paris, 1917, Librairie Delagrave, 37–38.

– a Habsburg Birodalom elnyomott nemzetiségeinek felszabadítása vagy egyesítésük olyan államokban, amelyeket ezek a népek népszavazás útján hoznak létre.²²

A radikálisok, szlávbarátok, szabadkőművesek és a Monarchia emigráns nemzetiségi politikusainak minden erőfeszítése ellenére a francia kormánypolitika 1917 végéig továbbra sem mondta ki a döntő szót a dunai birodalom jövőjéről. Ez derül ki Edvard Beneš, Párizsban tartózkodó emigráns cseh politikus 1917. december 12-i memorandumából, amelyet Foch tábornok kérésére állított össze a Monarchián belüli szabotázsakciók tárgyában. A IV. Károlyral folytatott különbeker-kísérletek eredménytelenségét érzékelve a francia vezérkar arra készült, hogy a Monarchia hátszágában nagyarányú zavarkeltő akciók szervezésébe kezd. Úgy tervezték, hogy ennek bázisa a birodalom nemzetiségi lakossága lesz. Beneš indignált, de öntudatos válaszából világosan kitűnik, hogy ő is és a többi nemzetiségi vezető is „tisztá és pontos politikát” követelt a Monarchiával szemben. A pillanatnyi helyzetet úgy ítélték meg, hogy az antant magára hagyta Szerbiát, Romániát és a dunai birodalom nemzetiségeit, hiszen a különbeker-tárgyalásokon a Monarchia „föderalizálásának programját” képviseli. Miért kockáztassanak ezek a népek – tette fel a kérdést a leendő cseh külügyminiszter –, ha „úgy látják, hogy az antant habozik elfogadni nemzeti függetlenségük elvét, s ha a szövetséges államférfiak kíméletes politikát folytatva megpróbálják megértetni Ausztriával, hogy megmenthető, s keresvén a módját, hogy Németországtól elválasszák, még a pacifista intrikát is favorizálják?”²³

Ami Angliát és az Egyesült Államokat illeti, Beneš szemrehányása indokolt volt. Londonban és Washingtonban valóban csak 1918 tavaszára–nyarára vált véglegessé a Monarchiára kimondott halálos ítélet. Franciaország esetében azonban, amely hosszú bizonytalankodás után éppen ezekben a hetekben döntött véglegesen a Monarchia felosztása mellett, megkészt volt a kritika. A döntő fordulatot, amely 1917 végén kezdődött, két esemény indította el: a második orosz forradalom, amellyel Franciaország elvesztette legfontosabb kontinentális szövetségét; valamint a november 17-i kormányváltás, amelynek következtében a miniszterelnöki székbe Georges

²² Részletesebben ismerteti Edith Marjanovic: i. m. 85–86. és Fejtő Ferenc: *Requiem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest, 1990, Minerva–Atlantisz, 323–326.

²³ Archives Diplomatiques, Paris. Guerre 1914–1918. Autriche–Hongrie. Vol. 152. Note de Beneš. 12. 12. 1917.

Clemenceau került, a külügyminiszter pedig Stephen Pichon lett. Az addigi vezetéssel szemben mindketten a Monarchia felosztásának hívei voltak; az oroszországi fordulat csak megerősítette őket meggyőződésükben.

A régi koncepció kormánypolitikává válásának első nyilvánvaló jele egy 1917. november 26-i memorandum volt, amelyet a Külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője, Pierre de Margerie jegyzett. Ez voltaképpen a lengyelkérdéssel, pontosabban az új Lengyelország Németországgal szembeni felhasználhatóságával foglalkozott – immár a háború utáni időkre gondolva. Kitért azonban a régió többi országára is. Megállapította, hogy a „germanizmus” elleni védelem legfontosabb oszlopa Keleten a jövőben Lengyelország lesz, a másik fontos pillér pedig egy „megnövelt Románia”. „A germán expanzió elleni védőövet – folytatódik a dokumentum – megfelelően egészítheti ki Keleten új államok létrehozása.” Semmi kétség, hogy ezek az új államok csakis a Monarchia helyén és a Monarchia helyett jöhetnek létre. De Margerie ezt is feltétlenül támogatandónak ítélte. A következő hetekben ezt a koncepciót a politikai osztály vezetője más összefüggésben is megismételte, és hozzátette, hogy azt nemcsak Pichon külügyminiszter, hanem Clemenceau és Foch tábornok is magukévá tették és támogatják.²⁴ Az új francia álláspont kifejeződött abban is, hogy a vezérkar nagyarányú szabotázsakciókat készített elő a Monarchiában; továbbá abban is, hogy 1917. december 16-án Pichon aláírta a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács vezénylete alá tartozó csehszlovák hadsereg felállításáról szóló dekrétumot.

Az Egyesült Államok szempontjából Európa és különösen a Duna-médenca természetesen sokkal kisebb jelentőséggel bírt, mint Franciaországból vagy Nagy-Britanniából nézve. Az azonban, hogy egyetlen európai hatalom vagy szövetségi rendszer sem lehet olyan erős, hogy hatalmát az egész kontinensre kiterjessze, és ezáltal világhatalmi pozíciókra tehesen szert, az amerikai külpolitikának éppen olyan axiomatikus érvényű alapelve volt, mint a britnek. „Nem engedhető meg, hogy Németország nyerje meg ezt a háborút, de még az sem, hogy kiugorjon” – állapította meg Robert Lansing amerikai külügyminiszter már 1915. július 11-én, tehát több mint két évvel az amerikai hadba lépés előtt. A vita tehát az Egyesült Államokban sem a stratégiai célról, hanem inkább arról folyt, hogy ez a stratégiai cél – a kontinentális erőegyensúly helyreállítása és

²⁴ Kalervo Hovi: *Cordon Sanitaire or Barrière de l'Est? The Emergence of the New French East European Alliance Policy 1917–1919*. Turku, 1975, Turun Yliopisto, 71–75.

Németország sakkban tartása – hogyan és milyen eszközökkel érhető el, illetve biztosítható.

Ismeretes, hogy Wilson elnök 1918. január 8-i 14 pontos békeprogramjában nem a Monarchia széttröszése, hanem csak a széles körű nemzetiségi autonómia mellett kötelezte el magát. Az amerikai béke-előkészítő bizottság közép-európai referense ennek alapján még 1918 áprilisában is a Monarchia öt tagállamból álló konföderációvá alakításáról készített tervezetet.²⁵ Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy maga Lansing sohasem osztotta ezt a koncepciót. Naplójában 1918. január 10-i dátummal ugyanis ez áll: „Úgy vélem, hogy az elnöknek fel kell adnia ezt az elgondolást, és a birodalom területén új államok felállítását, illetve Ausztria és Magyarország szétválasztását kell támogatnia. Meggyőződésem, hogy ez az egyetlen biztos módja annak, hogy a németek európai hatalmának véget vessünk. Úgy vélem, fontolóra kell vennünk egy lengyel, egy cseh és talán egy rutén állam felállítását. Ezután következne Horvátország, Szlovénia, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Szerbia egy államban történő egyesítése. Szintén meg kellene fontolni az erdélyi románok Romániához csatolását, és az olasz tartományokét Olaszországhoz. Végül, hogy a feldarabolás teljes legyen, az Osztrák Birodalmat és a Magyar Királyságot is szét kellene választani. Ezek a független államok a német ambíciók áthidalhatatlan akadályai lennének.”²⁶

A Monarchia jövőjével kapcsolatos nyugati bizonytalankodásnak 1917 végén és 1918 első felében – mint erre már utaltunk – három esemény vetett véget. Az első a második orosz forradalom, illetve az 1918 márciusában megkötött breszt-litovszki béke volt. A nyugati szövetségesek ezzel elvesztették legfontosabb keleti partnerüket, s egyben szembesültek a jövő sokak által vizionált *Mitteleurópájának* keleti körvonalaival. A Breszt-Litovszkban kodifikált kelet-közép- és délkelet-európai *neue Ordnung* lényege az Orosz Birodalom Nagy Péter uralkodása óta megszerzett nyugati területeinek elszakadása, s e területeken német irányítás vagy ellenőrzés alatt álló nemzeti államok létrehozása volt. A második új fejleménynek a Monarchia új uralkodójával folytatott különbéke-tárgyalások botrányos lezárulása tekinthető 1918. április 12-én. Annak közzététele, hogy Ausztria

²⁵ Tibor Glant: *Through the Prism of the Habsburg Monarchy: Hungary in American Diplomacy and Public Opinion during World War I*. New York, 1998, CUP, 205–226.

²⁶ Tarasovics Sándor: Amerikai békeelőkészületek az I. világháború alatt és tervek egy új Magyarországról. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romics Ignác. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány, 65–70.

kész lett volna elismerni Elzász-Lotaringia Franciaországhoz csatolását, IV. Károlyt lehetetlen és Németországgal szemben még kiszolgáltatottabb helyzetbe hozta. A harmadik pedig a Német Birodalom és a Monarchia közötti hosszú távú politikai, katonai és gazdasági együttműködést előirányzó egyezmény aláírása volt 1918. május 14–15-én. Washingtonban, Londonban és Párizsban ez utóbbit egyaránt úgy értelmezték, hogy a Monarchia immár végérvényesen Németország járszalagjára került, s azt a kiegyensúlyozó szerepet, melyre sokan még 1917–1918-ban is alkalmasnak találták, a jövőben semmiképpen sem lesz képes betölteni.²⁷

Robert Cecil brit politikai államtitkár, aki 1917 elején még oly lelkesen helyeselt a Monarchia-barát Eric Drummond-nak, 1918. május 21-én már így foglalt állást: Ausztria leválasztását Németországról mint „nem megfelelő és megvalósíthatatlant” el kell vetni. A teendő ehelyett: „minden lehetséges támogatást megadni Ausztria elnyomott nemzetiségeinek a német-magyar uralom ellen folytatott harcukhoz.”²⁸ A másik államtitkár, Lord Hardinge, aki 1917-ben ugyancsak támogatta a Monarchia föderalizálására vonatkozó elképzeléseket, május 23-i feljegyzésében ugyanígy vélekedett. „Ausztria leválasztására tett minden kísérletünk – fogalmazott – kudarccal végződött. A két császár találkozója – úgy tűnik – a német kötelékek még szorosabbra fűzését eredményezte. Tovább kell folytatnunk a harcot, s mindazt, amit tehetünk: bátorítani az alávetett népeket, hogy lázadjanak fel a német-magyar uralom ellen.”²⁹

A brit külpolitika új álláspontja fejeződött ki abban is, hogy 1918 áprilisában hozzájárultak a Monarchia „elnyomott népei” római kongresszusának brit közreműködéssel történő megszervezéséhez. Ez – mint ismeretes – egy olyan zárónyilatkozat elfogadásával fejeződött be, amely a különböző népcsoportok nemzeti és politikai egységének megteremtését, illetve teljes gazdasági és politikai függetlenségük kivívását tűzte ki elérendő célként.³⁰

Az Egyesült Államok álláspontja a Wilson elnök és külügyminisztere közötti 1918. júniusi jegyzékváltásban vált egyértelművé. 24-ei memorandumában Robert Lansing régi koncepciójának megfelelően javasolta, hogy hagyni kellene az „Osztrák-Magyar Birodalom feldarabolását eredeti alkotóelemeire”, vagyis a független nemzetiségeknek „külön államokat

²⁷ Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 1983, Kossuth, 13–26.

²⁸ Public Record Office, London. FO 371/3135. 89828.

²⁹ Arday Lajos: i. m. 66.

³⁰ Uo. 57.

vagy föderatív államokat alakítani, aszerint, ahogyan erről ők határoznak, különösen ha Ausztria és Magyarország szétválása bekövetkezik”. Június 26-án Wilson erre így válaszolt: „Egyetértek Önnel abban, hogy nem tartjuk tovább tiszteletben a mesterséges Osztrák Birodalom integritását. Kétlem, hogy Magyarország bármivel is szervesebb egységet alkotó része volna, mint Csehország.” A választ Lansing ezekkel a szavakkal nyugtázta: „Huszonhetedikén reggel megkaptam az elnök választát, amely teljes mértékben jóváhagyta a memorandumban vázolt politikát. Az egyetlen észrevétele az volt, hogy Magyarországot is mindenképpen önálló nemzetnek kellene tekinteni, nem pedig Ausztriával egyesültnek. Attól a pillanattól kezdve, hogy az elnök elfogadta és kihirdette ezt a politikát, Ausztria–Magyarország mint jövőbeli nagyhatalom halálra ítéltetett.”³¹

A szövetségesek először – 1918. június 3-án – Lengyelország függetlenségének támogatásáról adtak ki közös nyilatkozatot. Ez már Wilson elnök januári pontjaiban, illetve a francia és brit vezetők ez idő tájt elhangzott beszédeiben is említést nyert. A lengyelek, akik Napóleon bukása óta oly sokszor kísérelték meg visszaszerezni függetlenségüket, s oly reménytelenül bíztak a nyugati segítségben, Oroszország bukásának köszönhetően most végre megkapták a remélt és elengedhetetlen támogatást. 1918 tavaszán és nyarán Franciaország azt követelte szövetségeseitől, hogy Lengyelország mellett Csehszlovákia és Jugoszlávia függetlenségéről is adjanak ki közös nyilatkozatot, s a leendő délszláv emigráns bizottságokat is kormányként ismerjék el. Anglia kivárása s a leendő délszláv államban riválist sejtő Olaszország merev ellenállása miatt Franciaország ezt a célját 1918 nyaráig nem érte el. Június 29-én Párizs így egyedül ismerte el a Masaryk és Beneš vezette párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanácsot mint a cseh és a szlovák nemzet hivatalos képviselőjét, illetve a leendő csehszlovák állam kormányának bázisát. Hasonló lépésre Anglia augusztus 9-én, az Egyesült Államok pedig csak szeptember 3-án szánta el magát. Olaszország tiltakozása miatt Jugoszlávia hasonló nyilvános elismerésben a háború befejezéséig nem részesült. Ez azonban nem változtatott azon, hogy Lengyelországgal, Csehszlovákiával és Nagy-Romániával együtt egy nagy délszláv állam is a szövetségesek békecéljai között szerepelt.³² A részletkérdések részben Párizsban, a békekonferencia asztalánál, részben az érdekeltek egymás közötti helyi háborúinak függvényében dőltek el.

³¹ Taraszovics Sándor: i. m. 72.

³² Kalervo Hovi: i. m. 129–131.

Az 1919–1920-as Párizs környéki döntések eredményeként az Osztrák–Magyar Monarchia helyén négy önálló állam, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Jugoszlávia jött létre. A birodalom egykori területeiből rajtuk kívül Lengyelország, Románia és Olaszország részesült még. Az új államokat, illetve államhatárokat konstituáló békeszerződések deklarált elve a nemzeti önrendelkezés volt. Ez azonban olyan mértékben egészült ki más – gazdasági, stratégiai és sokszor pusztán területszerző – szempontokkal, hogy a régió új állami konfigurációja annyira sem felelt meg a nemzeti-etnikai elvnek, mint amennyire azt a néprajzi-demográfiai adottságok lehetővé tették volna. Ebből is adódott, hogy alig több mint húsz évvel az első világháború befejezése után máris kezdetét vette a második.

ELSŐ VILÁGHÁBORÚS MINDENNAPOK – ALULNÉZETBŐL

A Szerbiának küldött, 1914. július 28-ai hadüzenet bejelentésekor az ellenzéki pártok nevében gróf Apponyi Albert szólalt fel a parlamentben. „Ennek a leszámolásnak a megkezdésére – foglalta össze mondanivalóját – mi csak egy szóval felelhetünk: Hát végre!”¹

Az uralkodói döntéssel való lelkes azonosulás nemcsak őt, hanem az elit, a középosztály és a városi lakosság más csoportjait is jellemezte. „Amikor a szerbek visszautasították az ultimátumot, a közvélemény hazafias lelkesedése még jobban fokozódott. Margit rakparti palotánk ablakai alatt tömegek tüntettek” – rögzítette a július végi budapesti hangulatot Andrassy Katalin grófnő, Károlyi Mihály leendő felesége. S bár Andrassy Gyula – mint leánya írta – „vérbeli arisztokrata módjára mélységesen megvetette a tömegeket”, ennek ekkor nem adta jelét. Ehelyett a család más tagjaival együtt kivonult az erkélyre, ahonnan a férfiak „rövid, hazafias beszédet intéztek a tömeghez, a tömeg pedig éljenzett és tapsolt”. Rokonra, a tizenhat éves Andrassy Klára grófnő czalatt „telis-tele aggatta magát piros-fhér-zöld szalagokkal, úgy futkározott összevissza a házban”.² Koch Rudolf, huszonöt éves budapesti agrármérnök – a háborúban tüzértiszt – hasonlóképpen örökítette meg naplószerű visszaemlékezésében a július végi hangulatot:

„1914. július 25-e. – Az egy hónapja Szarajevóban történt szörnyű gyilkosság óta mindennap lázasan várt hírek és események után szinte fellegeztünk a 24 órás szerbiai ultimátumunk ma érkezett hírére. Bármilyen következik, elviselhetőbb lesz, mint ez a hosszan tartó bizonytalanság. [...]
Július 26. – Ozsonna közben jött a hadüzenet híre. Az emelkedett hangulat

¹ Galántai József: Magyarország az első világháborúban. In *Magyarország története*. 7/II. köt. Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1978, Akadémiai, 1099.

² Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest, 1973, Európa, 160.

még magasabbra hágott, a lelkesedés óriási volt mindenkinél, szónoklatok hangzottak el, s a magyar, német, osztrák himnusz egymást váltották, és ilyen lelkes hangulatban indultunk be a városba. Útközben a levélhordó kézbesítette nekem a behívóparancsot. [...] Minthogy a vonatomban csak holnap reggel indul, este még a kávéházban jöttem össze a d. u. társasággal. A hangulat a lehető leglelkesebb volt. A cigányok csak a nemzeti himnuszokat játszották, s a közönség állva énekelte azokat. Minden tisztet lelkesen ünnepeltek az emberek, és örömmámorban úszott az egész város, hogy ütött a megtorlás órája. Éjfélkor vetődtem haza, de az izgatottságtól alig tudtam aludni. *Július 27.* – A reggeli gyorsal elutaztam Pestre. Senkitől sem vettem búcsút, erre már nem jutott idő. Pestre délben érkeztem meg. Az egész város zászlódiszben úszott és forrott, mint a méhkas.”³

A sovinizmusba hajló hazafias lelkesedés, a gyors győzelembe vetett optimista hit, a király és a kormány iránti feltétlen bizalom és az önfeláldozás készsége azonban korántsem jellemezte az egész magyarországi társadalmat. Nemcsak a szerb és néhány más nemzetiségi csoport július végi magatartása volt tartózkodó és ambivalens, sőt egyes esetekben méltatlankodó és kritikus, hanem az összlakosság több mint háromnegyedét kitevő parasztsága és munkássága is. A sajtó által is szított háborús hangulatban azonban ezt nyíltan vállalni csak kevesen merték. Akik mégis megtették, mint például egyes prágai cseh ezredek katonái, azok retorzióban részesültek. A nem nyilvános vagy nyilvános, de utólagos megnyilatkozásaikban azonban őszintén vallottak az emberek egyáltalán nem háborúpárti érzelmeikről. Tóbiás Ernőné, egy huszonnégy éves hódmezővásárhelyi gazda felesége 1982-ben így idézte fel férje bevonulását: „Amikor azon a vasárnap délelőtt, úgy tíz óra körül olvastuk a plakátokon a berukkolási parancsot, néhány óra múlva olyan lőtt a város, mint a mögbolygatott méhkas. Délután már százával möntek az emberek a nagyállomásra, a főlészólitásra. Szomorúan ballagtunk a rárósi úton kifelé.”⁴ A székelýföldi Ditró bevonuló legényeinek és fiatalembereinek nótája ugyancsak a szomorúság és a szorongás hangjain szólt:

³ Szentil Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Budapest, 1988, Magvető, 71–73.

⁴ Uo. 101.

Már énnékem nem sok üdö van hátra,
 Fölpakolok, megyek az állomásra.
 Itt hagyom az apám, anyám, jó testvéreim,
 Meg a szép szeretőmet.⁵

Kiskunhalason és környékén ugyanilyen hangulat uralkodott. Csonka Mihály 70 holdas birtokos paraszt 1949–1950-ben papírra vetett élettörténetében nemcsak az elválással együtt járó fájdalomról és a rájuk váró megpróbáltatásoktól való félelemről számolt be, hanem leírta azt is, hogy szerinte kik éltették a háborút, és ő mit gondolt róluk:

„Hétfőn aztán megrakodva élelemmel és más ruhafélével ki a vasútállomásra. Ott már nyüzsgött a sok nép, mint a hangya. Volt sírás, rívás, már legalábbis az asszonyok, lányok részéről. A férfiak is, ki-ki a maga érzelme szerint. Bizony nem sok olyan akadt, aki néhány könnyet ne hullatott volna. Hiába próbáltunk keménységet mutatni. Igaz, ami igaz, a búcsúzás mindenkinek rosszul esik. Mert nem lakodalomba mentünk, hanem a vágóhídra sokan közülünk. A vonaton alig fértünk el, még a tetejére is jutott sok. Ment aztán a danolás. Volt, aki már csak virtusból is erőlködött, mintha ő nem is félne a puskagolyótól. Persze az akkor még nem is fűtült, csak később. Mikor Pestre értünk, ott már igazi bábeli nyelvzavar, sürgés-forgás uralkodott. [...] Ebédet a Városligetben adtak. Ez elég távol esett a szállásunktól. Közben-közben kószáltunk a városban összevissza, néztük a felvonulásokat, a tüntetéseket. Éljen a háború! – ordították teli szájjal azok a csirkefogó, csavargó, csöcselékféle emberek. Mert józan ember bizony nem örült neki.”⁶

A paraszti lakosság aggodalommal teli érzésvilágát örökölte meg Illyés Gyula is 1939–1941-ben írott önéletrajzi jellegű regényében:

„[...] akadt egy este, kevéssel a felnőttek általános távozása előtt, amikor a családi asztalnál a jövőről esett szó, oly ünnepélyesen, mint abban a családban talán századok óta sem. A család harctérre indulással fenyegetett valamennyi férfitagja összegyűlt, a harmadik faluból is, nagyapánk

⁵ Pontot, vesszőt nem ismerek, de a szó mind igaz. Csibi Istvánné Siklódi Mária önéletráza. Szerk. Horváth Arany. Budapest, 1985, Európa, 10.

⁶ Csonka Mihály élete és világképe. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009, Osiris, 145.

házában. [...] A felnőttek, akik egész nap ittak, lelkesedtek és tréfáltak, most egy pillanatra ráébredtek, hogy halni mennek. Végrendelkeztek; nem a maguk dolgában, hanem a családjában, melyet az ösöktől átvettek, s úgy érezték, meg kell őrizniök. Mi történik, ha Gábor elesik?”⁷

S végül lássuk, hogy emlékezett ezekre a napokra egy fiatal nagyváradi munkásfiú, aki édesanyjával együtt kísérte ki bevonuló apját a pályaudvarra:

„Egész úton apám mellett mentünk. Igen nagy számban voltak civilek is, akik ordították, hogy: »Éljen a háború, vesszen Szerbia!« Közben énekeltek a »Megállj, megállj, kutya Szerbia« kezdetű nótát. Anyámmal együtt sírtunk, apám többször mondta: »Zeneszó mellett megyünk a halálba.«”⁸

A paraszti lakosság kezdettől fogva érzékelhető kedvetlenségének egyik oka a földhöz és a gazdasághoz való szoros kötődés, a másik a külvilággal és ezen belül saját politikai közösségével szemben is táplált hagyományos bizalmatlanság volt. Vagyis az az évszázadok alatt rögzült és áthagyományozódott tapasztalat, hogy a „politika úri huncutság”, és a háborúk sohasem a parasztok, hanem mindig az „urak” érdekeit szolgálják. Ehhez járult, hogy július vége a paraszti munkarendben az aratás és a cséplés, vagyis az elmúlt évi munka gyümölcsei betakarításának és egyben a következő évi megélhetés megalapozásának az időszaka volt. A paraszti visszaemlékezők közül többen utalnak is erre az egybeesésre. Érdekes, ám ugyanakkor természetes is, hogy az oroszországi és a franciaországi parasztok között ugyancsak jóval mérsékeltebb volt a lelkesedés, ha volt egyáltalán, mint a városi közép- és felső rétegek körében. Az oroszországi cenzúrahivatal 1914 decemberében egyenesen azt állapította meg, hogy a vidéki katonák megvizsgált leveleinek mindössze 2%-ában találták nyomát a „hazafias lelkesedésnek”.⁹

⁷ Illyés Gyula: *Kora tavasz*. Budapest, 1972, Szépirodalmi, 21–22.

⁸ „Elcnyészni az ismeretlenségben”. Nagy István önéletírása. *Reggeli Újság* (Nagyvárad), 2005. máj. 13. 6.

⁹ Aaron B. Retish: *Russia's Peasants in Revolution and Civil War: Citizenship, Identity, and the Creation of the Soviet State, 1914–1922*. Cambridge, 2008, Cambridge University Press, 24–29. Vö. Jean-Jacques Becker: *1914: Comment les Français sont entrés dans la guerre*. Paris, 1977, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 280–281.

A világháború négy éve alatt magyarországi és horvátországi területekről 3,4–3,8 millió férfi vonult be katonának. Ez az összlakosságnak mintegy 17%-át és az összes férfilakosságnak mintegy harmadát jelentette. A 18 és 50 közötti férfilakosságból tehát alig valaki maradt otthon.¹⁰ A bevonult férfiak túlnyomó többsége ekkor került először ilyen távol szülőföldjétől, és látott idegen tájakat, városokat és embereket. Legtöbbjüknek ez volt életük legnagyobb élménye, amit emlékezéseik részletessége és élessége is mutat.

A magyarországi katonák a világháború minden hadszínterén megfordultak. A túlnyomó többség azonban a Monarchiával szomszédos frontokon harcolt. A háború első évében ilyen volt a déli, vagyis a szerb és a keleti, vagyis az orosz front. Olaszország 1915-ös hadba lépése után ehhez jött az olaszországi, majd Románia 1916. augusztusi erdélyi betörése után a romániai hadszíntér. Ezek közül legnagyobb tömegek az orosz és az olasz fronton fordultak meg, s a harcok is ott tartottak legtovább. Ezért és egzotikus domborzati sajátosságaik miatt az első világháború népi emlékezetében e két hadszíntér őrződött meg leginkább. Kárpátalja, Galícia, Bukovina erdőségekkel borított magas hegyei, nehezen járható serpentinjei és hágói az alföldi magyar parasztok számára éppen olyan kuriózumok voltak, mint az Isonzó csodálatos völgye Caporetto környékén, a részben kopár és csak alig megmászható Dolomitok meredek csúcsai vagy a Piave kék csíkja az északolasz hegyek déli lábánál. A természeti szépségek lenyűgözték a magyar bakákat, a jól járható utak hiánya viszont megkeserítette mindennapjaikat. Nehéz terepviszonyokkal kellett megküzdeniük a mocsarakkal borított Volhíniában is. E két hadszíntér nagyobb csatahelyei – Przemyśl, Doberdó, Piave stb. – oly mértékben folklorizálódtak, hogy a velük kapcsolatos katonadalokat falusi kocsmákban és vidéki lakodalmakban még ma is éneklik.

A frontvonalakhoz közeledve a katonák kezdeti aggodalma és féltelme tovább nőtt. Először a korábbi csaták színhelyei – a szurdokokba borult kocsik és ágyúk, a felpuffadt lótetemek és a temetetlen vagy félig eltemetett holttestek látványa – borzasztották el a menetszázadok legénységét. Vigasztalan látványt nyújtottak az elhagyott falvak is szétlőtt és kiégett házaikkal. Ha folyón akartak átkelni, előbb gyakran hidat kellett verni vagy tutajokat kellett ácsolni, mert a harcokban az átkelőhelyek is elpusztultak. Szétlőtték

¹⁰ Pollmann Ferenc: Magyarország az I. világháborúban. In *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Szerk. Király Béla, Veszprémy László. Budapest, 2003, Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 217–218.

vagy felrobbantották őket. A parasztkatonák számára megrendítő látványt jelentett a lábon maradt termés – gabona, kukorica vagy egyéb – is, amelyről saját otthoni gazdaságuk juthatott eszükbe.

A hosszú, gyakran többnapos menetelés sárban és hóban a felgyújtott és kiégett falvakon át a legtöbb katonát kimerítette. Sokan meg is betegedtek; meghűltek, hasmenést kaptak, feldagadt a lábuk. Így járt például Csorcsán Szűcs Mihály hódmezővásárhelyi középparaszt, akit 1915 nyarán a galíciai frontra vezényeltek:

„1915 nyarán Krakkóban vagonírozunk ki, és mönetöltünk mindég észak felé. Az oroszok mindönütt előttünk jártak. Fölgyújtották, kiürítették a falvakat, és nem hagytak élelmet, csak csalogattak bennünket maguk után. Az eső mög mindég vígasztalanul szakadt. A nyakig érő gazban járva, a lucsoktul eláztunk. A högyek között a huszárok is gyalog möntek. Telefon akkor mán volt, de önni csak naponta égször, éjszaka kaptunk. A víz is kevés volt, és rossz. Mondanom sé köll, hogy itt nagyon kifáztam, és visszaküldtek Krakkóba pihenni. Olyan úton tudtunk mönni, ahun a civilök által kivágott fenyőfákat rakták sorba, égymás mellé a sárba, és azon döcögött a kocsi, majd lóvasút is húzott bennünket.”¹¹

Azok, akik eljutottak a frontvonalakig, mindenekelőtt fedezéket, lövészárkokat ástak, vagy elfoglalták a pihenőbe küldött csapatok helyét. A felváltott katonák lehangelő látványt nyújtottak. „Egyiknek rosszabb, a másíknak kopottabb ruhája volt, és hónapok óta sok nem is borotválkozott, és nem is igen mosdott. A tetvek is már elszaporodtak szegények között. Fűstszagúak voltak, akár a cigányok.”¹² Ebből tudhatták, hogy rövidesen maguk is így fognak kinézni. A lövészárkok és a fedezékek nedves földje, az időjárás viszontagságai és az élelmezés hiányosságai sokakat megviseltek, és egészségi állapotukat lerontották. Néhány hónap alatt ez lett a sorsa a fentebb már idézett Csonka Mihálynak is, aki 1915 elején került Galíciába, az orosz frontra:

„Itt megint rajonként voltunk egy-egy fedezékben. A sátorlapokat összeraktuk sátorszerűen, és ott bent a mély hóban üldöglöttünk, vagy aludt, aki

¹¹ Szentí Tibor: *Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről*. Budapest, 1985, Gondolat, 63.

¹² *Csonka Mihály élete és világképe*, i. m. 155.

tudott. Tüzeltünk, füstöltünk, mint valamikor a sátoros cigányok. Nem-igen néztünk ki különben náluk mi sem. Fa volt elég, és lehetett tüzelni, mert a köd miatt általában nem láttuk egymást az oroszokkal. Néha láttuk csak egymást, amikor pár órára eloszlott a köd. [...] Kellott tűz melegedni, mert mindig nedves volt a ruhánk a köd miatt. Itt aztán már többen nem jól éreztük magunkat a hasmenés miatt, amely nem akart szűnni. Naponként lehetett maródira jelentkezni, de nem sok értelme volt, mert küldtek vissza a segélyhelyről mindenkit, aki még bírta valahogy magát. Főztük aztán a készen kapott feketekávé-kockákat, mert csak azt kaptuk. A szakácsok valahol a hegy alján lehettek, és csak az ebédet hozták fel. A vacsora hol szalonna volt, hol kolbász vagy a magunk főzte feketekávé. A kenyérrel is baj volt, nem mindenki bírta megenni, annyira keménymagos volt. Jómagam sem, pedig nem voltam válogatós. De ezt nem bírtam megenni. Így aztán bizony nem javult az egészségem, inkább romlott.”¹³

A föld alatti fedezékek rendszere a tűzérési tűz ellen nyújtott valamelyes védelmet, az eléje helyezett drótkadályok („spanyol lovak”) pedig az el-lenséges gyalogság rohamát voltak hivatottak lelassítani. Azokon a had-színtereken, ahol állóháború alakult ki, a frontvonalak védőberendezései hónapról hónapra erősebbé váltak. Néhol valóságos föld alatti városok alakultak ki barlanglakásokkal és összekötő folyosókkal. Az ilyen létesít-mények kialakítása roppant mennyiségű építőanyagot kívánt. A nyugati fronton kiépített német Siegfried-álláshoz például 510 ezer tonna homokot és kavicsot, és többek között 3 millió négyzetméter deszkát és 3 millió vascölöpöt használtak fel.¹⁴ A tiszti és a legénységi fedezékek között ter-mészetesen jelentős különbségek voltak, amit nem minden katona talált természetesnek. Íme egy tiszti barakk berendezése és hangulata, amilyen-ben a már idézett Koch Rudolf budapesti agrármérnök is lakott:

„Az Uniwelli tömeglakásunk kezd kedves és meghitté lenni. A kevés ren-delkezésre álló helyen az ügyes tiszti legények mesés praktikussággal ren-dezkedtek el. A szoba cca 4×5 m nagy. Benn van a tűzhely is, mely a szoba egy tekintélyes részét foglalja el, van azonban egy rozoga ágy, amelyben a kapitányunk tanyázik. Ennek tövében húzódik meg Rajos főhadnagy

¹³ Uo.157–158.

¹⁴ Turcsányi Gyula: A világháború harci eszközei. In *A világháború története*. Szerk. Pilch Jenő. Budapest, é. n., Franklin Társulat, 322–323.

tábori ágya, az ágy mellett, végig a földön nekünk van almozva. Eleinte szalmát használtunk derékaljnak, de aztán rájöttünk, hogy ez a legjobb fészke a bolhának, és ezért már az első napokban kicseréltettük a szalmát apró fenyőgallyakkal, s ugyanakkor a közös nagy földi ágyat bekereteztük gerendákkal, hogy a fenyőmatrac szét ne szóródjék. Nappal nem is festett rosszul ez a gorkiji Éjjeli menedékhely, amikor az alvósákok pedáns rendben összehajtvá, kiigazodva sorakoztak egymás mellett, és minden ragyogott a tisztaságtól. Azonban annál mulatságosabb volt a reggeli ébredés, amikor a szűk kis helyen – mert a szobában az elmondottakon kívül egy nagy asztal, 2 pad és néhány szék, valamint egy láda konyhafelszerelés is volt – csak úgy tolakodott a sok negligében lévő álmos alak és a gazdáját kiszolgáló, sok tiszti legény, no meg a tiszti szakács is, aki ugyancsak ott főzte a reggelit a szobában. Hogy még teljesebb legyen a zavar, mindég akadt, aki felhúzza a gramofont is, és így egy víg valzer vagy egy pattogó mars hangjai mellett folyt a reggeli tülekedés. Mikor végre ruhában volt mindenki, hamarosan nyeltük le a jó reggelit, és rendszeren hanyatt-homlok rohanva igyekeztünk a táborhelyre, az induláshoz.”¹⁵

A harcoló katonák élelmezése egyenetlen volt. Néha az utánpótlás késett, máskor a szakácsok által a frontvonal mögött elkészített meleg étel szállítása okozott gondot. A hiányt mindenki úgy pótolta, ahogy tudta. Az erdőkben bogyókat és vad gyümölcsöt szedtek, és az apróvadaknak csapdát állítottak. Az elmenekült lakosság által hátrahagyott jószágot és egyéb élelmet magukénak tekintették. A gyümölcsösök, krumpliföldek és zöldségeskertek akkor is veszélyben voltak, ha a helyi lakosság nem menekült el. A katonák olykor szervezeten rekviráltak, olykor harácsoltak, olykor cseréltek, csencseltek és néha vásároltak. Idős Csizmadia Imre, hódmezővásárhelyi gazda a szerbiai fronton szerzett idevágó tapasztalatait így örököltte meg:

„Tisztán harácsolásból éltünk. Adták, vagy nem, búzát, kukoricát, zabot, krumplit, babot, darab húst, disznót, tyúkot, szóval mindent, amit megtaláltunk, ha tagadta, hogy nincs, akkor úgys megnéztük mindenét, mire az még kellemetlenebbül hatott. Aztán sokszor gondoltuk, hogy szegények nem okai a háborúnak, de visszagondoltunk arra is, hogy mikor ők áttörtek az elmúlt évben, ők nem voltak olyan nagylelkűek, hogy valamit adtak

¹⁵ Szentí Tibor: *Vér és pezsőgő*, i. m. 203–204.

volna valamiért, hanem a falvakat kirabolták és felégették, a nő cselédekét megbecstelenítették, és [a] visszamaradt férfiakat megcsonkítva hagyták ott. Mindössze 42 falu esett áldozatul [a] Szörénységbe. Tehát előttünk volt a minta a bűnükéről, de mi nagylelkűségből a nejeiket figyelemre se méltattuk, bármi okból se.”¹⁶

Különösen sokat nélkülözött a Przemyśl várába szorult védőserег, amely mögé ostromgyűrűt font az ellenség. A katonák közül azok, akiknek volt pénzük, a városi vendéglőben eleinte vásárolhattak lóhúrkát, lókolbászt, sőt magas áron friss húst és kenyeret is. Amikor már a lovak is elfogytak, az erődítményen kívüli répaföldekről hordták a fagyott répát. Ezt sültve és főzve egyaránt fogyasztották, és a levét cukorpótlóként a kávéba csurgatták. A felmentőkísérletek kudarca mellett elsősorban az éhínség volt az, amely a védőket megtörte, és arra készítette őket, hogy 1915. március 22-én megadják magukat.¹⁷

Az élelemhiány és a tisztálkodási lehetőségek korlátozottsága miatt a katonák ruházata és szőrzete megtelt élősdiekkel, és többször ütötte fel a fejét járvány. A fej- és ruhatetű mellett gyakorivá vált a hastífusz, a vérhas, a kolera és a malária. Előfordult, hogy egész századok, sőt zászlóaljak és ezredek gyengélkedtek, vagy feküdtek betegen. Megfelelő kezelésük a frontvonalak mögötti segélyhelyeken megoldhatatlan volt. Hiányoztak a gyógyszerek, a gyógyászati eszközök, és a sterilitás hiánya miatt állandó volt a fertőzésveszély. A gyengélkedő bakákat gyakran nem ágyakba, hanem házak padlására terített szalmára vagy fenyőgallyakra fektették. Ehhez képest már a sebesültszállító vonatokon is luxuskörülmények uralkodtak, a kórházakban pedig még inkább. A kórházakig eljutó betegeket és sebesülteket előbb megmosdatták, megfürdették, és ruhájukat fertőtlenítették, majd hónapok óta nem látott tiszta ágyakba fektették. Szakorvosok kezelték őket, és a gyógyszereket önkéntes ápolónők adták be nekik. Élelmezésük állapotuktól függött. A meleg főételekhez gyakran kaptak süteményt és gyümölcsöt, a lábadozók még sört is.

Az élelmezési nehézségek miatt örömnappalnak számított, ha valaki csomagot kapott. Az otthon maradt családtagok tudták ezt, és néha erejükön felül is küldtek szalonnát, kolbászt, tésztát, kenyeret, zsírt, hagymát

¹⁶ Uo. 144.

¹⁷ Pintér István – Ifj. Pintér István: *Przemyśl három ostroma 1914–15-ben*. Hódmezővásárhely, 2015, Szerzők kiadása.

és persze dohányt, cigarettát, valamint pálinkát szeretteiknek. A többkilós csomagok faládákban vagy erős zsákokba varrva érkeztek. Ennek ellenére megesett, hogy útközben megdézsmálták, sőt olykor el is tüntették a küldeményeket. A szerencsés címzettek általában cimboráikkal közösen fogyasztották el a hazait. Voltak azonban olyanok is, akik az értékesebb darabokat eldugták, hogy maguk fogyaszthassák el apránként. Számításukba azonban gyakran hiba csúszott, mert ha az éhes bajtársak megtalálták, bizony habozás nélkül felfalták a finomságot. Ez ellen találta ki az egyik 100 holdas hódmezővásárhelyi gazdalegény, hogy a tábla szalonnát, melyet küldtek neki, mindig magánál tartotta. Becsomagolta, és bárhová ment, a zubbonya alatt vitte magával. Nyugovóra is azzal tért.¹⁸

A harcok közötti gyakran hosszú szünetekben a katonák és a tisztek kártyáztak, adomáztak, néha még táncoltak és mulattak is. Különösen így volt ez, ha alkoholhoz jutottak. A tisztek általában minden fronton jelentős készletekkel rendelkeztek, és alig múlt este, hogy ne ittak volna többet vagy kevesebbet. Néha a legénység is kapott pár deci bort, rumot, sőt egyszer-egyszer unikumot is. Nekik azonban – méltatlankodott egyikük – „úgy adagolták, mint a gyógyszert, kanállal”. „Az őrmester úr meg a többi tisztek” viszont „kaptak fél litert is”. A csomagbontás, amelynek során általában egy-egy palack pálinka is előkerült, többek között ezért is ünnepi pillanatnak számított. Nagyon várták a katonák augusztus 18-át, az uralkodó születésnapját is, mert ilyenkor nemcsak tábori misén és díszszemlén vettek részt, nemcsak ünnepi beszédet hallgattak, hanem „kitűnő menázsit” s mellé bort és cigarettát vagy dohányt is kaptak. Koch Rudolf egy ilyen alkalomról – Ferenc József születésnapjának a megünnepléséről – is beszámolt:

„Délelőtt tábori mise volt, utána díszszemle és defilierung, délben a legénység kitűnő menagit kapott (leves, vagdalt hús, krumpli saláta, mákos tészta, bor), ezenkívül dohányt és szivart. [...] d.u. 3-kor nagy athletikai viadal volt, futás, magas- és távugrás, kódobás, zsákfutás, cigánykerék verseny stb., utána football mérkőzés a Felfhaubitz és a Schwerehaubitz válogatott legényei között. 5:0-ra győzött a mi legénységünk. A szép délután végén ismét jó vacsorát kapott a legénység, pörköltet és ½ liter bort, ezután pedig megkezdődött nálunk a tisztí díszlakoma. 23-an voltunk jelen az egész divisióból és katonazene hangjai mellett vidáman kebeleztük be a finom

¹⁸ Szentí Tíbor: *Parasztvallomások*, i. m. 61.

kosztot, a menü: harna leves tojással, töltött palacsinta, krumpli hachée, töltött káposzta, sertés karaj, francia saláta és garnierungok, főzelékek, krumplifánk, alma omlette, sajtok, torták, apró sütemények, kompót, feketekávé, sör, borok, pezsgő és likőrök volt[ak].¹⁹

Az otthonról, szeretteik sorsáról és általában a hátszágban uralkodó viszonyokról a családtagok leveleiből értesültek a bakák. Ezek leggyakoribb témái az időjárás alakulása, a várható termés és persze a szaporodó gondok, bajok elpanaszolása voltak. A parasztcsaládok mindenekelőtt a munkaképes férfiak távollétét sínylették meg, akiket a nagyobb gazdaságokba beosztott hadifoglyok csak részben tudtak pótolni. A termésmennyiség ezért országosan visszaesett; a hadsereg és a városi lakosság élelmiszerellátása egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. A háború végére általánossá vált a jegyrendszer, és elhatalmasodott a „feketézés”. 1917 májusában erről tudósította az olasz fronton harcoló bátyját egy mogyoródi fiatalasszony:

„Ha még egy évig nem lesz vége a háborúnak, idehaza mind elveszünk éhen. Már most oly borzasztó nyomorúság van, hogy éhhalál fenyegeti a népet. Hétszámra nem kapunk egy szem lisztet sem, és azzal bíztatnak, hogy az idén gabonát sem lehet venni, még a lábán rekvirálják a jószágot, és az aratáshoz katonaság lesz kirendelve ellenőrzés végett, hogy senki félre ne tehessen a termésből semmit. Most is 3-4 hétre kapunk 8 kiló lisztet, bizon arra csak ránézni szabad, mert ha eszünk is belőle, akkor hamar elfogy. Azután nézhetjük a napot, hogy hogyan süt, pedig még ellehetünk rá készülve, hogy soká fog tartani ez a czudar állapot. Mert most a kinek pénze van, meghalhat mellette éhen. Nem úgy van, mit régen volt, hogy a hol pénz van, ott minden van. Egy két évig csak tűrhető volt, mert addig, ha drágaság volt is, de lehetett kapni, de most egyáltalán semit, és minden czédulára megy. Az ember akár egyebet se tegyen, mint folyton kódorogjon, hogy hol mit lehet kapni. Akkor is először mennyen el a kösségházára czéduláér. Ott lökdösik, taszigálják reggeltől délig. Mire végre egymás hátán nagy nehezen bejut, és megkapja a czédulát, és akkor déltől estélig tolazkodhatik a bolt ajtóba a csendőrök szuronyai között, míg végre bejut, és akkorra már nincs liszt, elmehet haza, és várhat megint pár hétig, mire lesz. Ez így megy már egy év óta. Máskor csak mikor czelba mentek, akkor lehetett processziót látni. Van most minden nap népvándorlás, százával

¹⁹ Szentí Tibor: *Vér és pezsgő*, i. m. 249–250.

megy az éhező nép az utcán, nem mehetnek dolgozni, mert nincs mit enni, borzasztó helyzet. De bízunk csak a jó Istenbe, talán megsegít bennünket és jóra fordítja a rosszat.”²⁰

A feleségek leveleinek és az arra adott válaszoknak gyakori témája volt az egymás iránti vágyakozás megvallása és olykor a szerelmes évődés. Ezek a vallomások néha egész líraira sikeredtek, s a régi virágénekek és népdalok hangvételére emlékeztettek. A test biológiai igényeit persze nem mindenki tudta és akarta elfojtani. A feleségek közül sokan „összefeküdtek” a hadifoglyokkal vagy másokkal, s ennek nem ritkán gyermekáldás lett a következménye. Utóbb őket nevezték „hadigyerekeknek”. A hazatérő férj aztán dönthetett a megbocsátás és a válás között. Az egyedül maradt nők közül többen látványosan szakítottak a konvenciókkal. Az egyik hódmezővásárhelyi gazda így tudósított erről a „fertőről”:

„Azokat a feleségöket, akiknek oda volt az uruk a háborúban, úgy hívták, hogy »hadiasszonyok«. A Török kocsmánál berúgtak a hadiasszonyok, és a biliárdasztal tetején táncoltak. Sokszor hiányos ruhában voltak, és a cigányokkal is ölelköztek, akik a talp alá valót húzták. Persze, a fronton a férjeik is elkutyultak. Azok sé voltak különbek. Különösen az olasz nőket szerették. 1915 ősztől rőndsőrös razziát köllött tartani, és akiket összeszedtek, bevitték a városházára bugyivizitre. [...] Szaporodtak persze a 'hadigyerekök' is. Volt gond, ha az embőr évek múlva előkerült, mivel magyarázzák, hogy a gyerek vörös, az apja, anyja mög fekete. Énekölték is az asszonyok a kocsmában, hogy: »Még az uram idehaza volt, csipkés bugyim addig sohasé volt.«”²¹

A frontkatonák, ha mód volt rá, ugyancsak engedtek a test csábításának. Válogatni nemigen válogathattak, örültek, ha partnerre találtak. Mint látuk az idézetből, a magyar katonák „különösen az olasz nőket szerették”. Egy másik forrás pedig az orosz nők tiszító szokásairól – tetvészkedés, kisbaba tisztába tétele ebéd közben az asztalnál, kézmosás nélkül, vizezés az utca közepén állva, stb. – tesz említést.²²

²⁰ Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. *Valóság*, 1973/3. 67.

²¹ Szentí Tibor: *Parasztvallomások*, i. m. 309–310.

²² Uo. 308–309.; *Csonka Mihály élete és világgépe*, i. m. 184.

Az ellenséget, amellyel farkasszemet néztek, nem gyűlölték. Az oroszokat és az olaszokat ugyanolyan embernek tartották, mint magukat. A szerbeket, tatárokat és kozákokat azonban „vadságuk” és gyakori kegyetlenkedéseik miatt kevésbé becsülték. Nappal általában nem lőttek egymásra, és éjszakánként is csak „egy-et-kettőt vaktába”. A lövészárkok-barátkozások szórványosan már 1914–1915-ben is előfordultak, gyakorivá azonban csak 1916-tól váltak. 1916 húsvétján a legtöbb frontszakaszon közösen ünnepeltek. Itallal és élelemmel kínálták egymást, közös fényképeket csináltattak magukról, és reménykedtek a háború mielőbbi befejezésében. A hadvezetőség kezdetben tiltotta a katonabarátkozásokat, és haditörvényszékkal torolta meg a tudomására jutott eseteket. Ilyen azonban nem sok akadt, mert az első vonalakban szolgáló csapattisztek általában elnézték a köz-katonák fraternizálását, sőt alkalmanként maguk is részt vettek benne.²³

Ha elérkezett a támadás ideje, és megjött a parancs, akkor viszont nem volt mit tenni. Ilyenkor lőttek, szúrták és vágták egymást. A támadás előtt rendszeresen kaptak alkoholt, amely segítette bátrabbá tenni az egyébként túlélésre berendezkedő katonákat. A támadás rendszerint erős ágyútűzzel indult. Ez a lövészárkok fenekéhez szögezte a védőket, és megrongálta a drótakadályokat. A feltűzött szuronnal támadó gyalogság feltartóztatását nagyban segítették a mindkét oldalon rendszeresített géppuskák és golyószórók, amelyek valósággal megtizedelték az első sorokat. Ha a támadók – a drótakadályokon átjutva – mégis megközelítették az ellenséget, gránátokat dobtak a lövészárkokba. A lövészárkok előtt és a lövészárkokban kezdődött a kézitusája, amelyben a bajonettek játszották a fő szerepet. Sáray Ferenc százados, zászlóaljparancsnok így rögzítette az állásaikat ért egyik orosz támadást:

„[1916.] Augusztus 15-én délután egy órakor tüzet kezd az orosz tüzérség állásainkra, minket is meg-megsrapnellez, végül a fedezékbe szorulunk. Az orosz gyalogság különösen a 7. század előtti holttérben gyülekezik, de másutt is közeledik állásainkhoz. A mi tüzérségünk is dolgozik, de az orosz igen sok, hátulról szorítják őket előre. Az orosz tüzérségi tűz mind erősebb, du. 7 órakor valóságos pergőtűz már. Ennek oltalma alatt gyalogsága eléri dróttjainkat, kezdi elvagdálni. 7 óra 30-kor rohamoz, sikerül is a 7. századnál és attól balra betörnie. Ekkor a zászlóaljkürtösnek parancsot

²³ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 1974, Akadémiai, 314–317., 363–366.

küldök, hogy fújja a roham jelét. Erre már én is a figyelőmbé futottam erős srapnell-tűzben, a zászlóaljkürtös is adja a jelet, de erre már nincs is szükség, megy a roham, meglepi a betörőket, meg is futnak a muszkák. Az állás előtt közvetlenül 70 orosz halott van, a mély völgyben ennél jóval több.”²⁴

A közelharcban – emlékezett Csonka Mihály – „fakírrá, érzéketlenné és olyan mámorossá válik az ember. Amikor teljesen magához tér, olyan, mint amilyen a részegség után szokott lenni. Ekkor gondolkodik csak tisztán: ejnye, ha én is ott maradtam volna a csatatéren, engem is olyan közönyösen szemlélt volna a másik életben maradt, mint én amazokat?”²⁵

A négy év alatt összesen 530 ezer magyarországi katona halt meg és 833 ezer esett hadifogságba. A sebesülést szenvedők száma megközelítette a 2 milliót.²⁶ Akik könnyebben sérültek és a betegek nem búslakodtak, hanem örültek, hogy kórházba vagy hazakerülhetnek. Ennek érdekében néha maguk lötték vagy szúrták meg magukat, ami, ha kiderült, szigorú büntetést vont maga után. Több hónapos frontszolgálat után általában egy-két hetes szabadság járt a katonáknak, ami mindennél többet jelentett számukra. A falusi gazdák közül nyaranta sokan aratószabadságra mehetek. Abban, hogy ki kapott erre lehetőséget, és ki nem, a helyi hatalmasságok, a jegyző és a szolgabíró támogatása is sokat nyomott a latban. Egy-egy ilyen pártfogói nyilatkozatot a fiatal menyecskének nem ritkán saját testével kellett megszolgálni.

A háború előtti szociális különbségeket a közös lövészárókelmény bizonyos mértékig elmosta. A golyó nem válogatott, s a vitézség és a bátorság sem függött a vagyoni helyzettől, így a kitüntetések és az előléptetések sem. Gyakran előfordult, hogy az egy faluból ugyanabban az egységben szolgáló emberek közül a szegényebbek egyike lett rajparancsnok vagy szakaszvezető, s így parancsolt a gazdagabb gazdalegényeknek is. Másfelől frontbarátságok sem csak hasonszórúek között szövődtek. Előfordult, hogy egy 70 holdas gazda (Csonka Mihály) barátjává fogadott egy nincstelen cigányembert. Ha valaki segített egy sérült társán, esetleg megmentette az életét, örökre lekötelezettjévé tette bajtársát. Sok ilyen esetet ismerünk. Előfordult azonban az is, hogy a menekülők sorsára hagyták sebesült

²⁴ Környeyné Gaál Edit: *Az első világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban*. Debrecen, 1985, KLTE Néprajzi Tanszék, 111.

²⁵ *Csonka Mihály élete és világgépe*, i. m. 173.

²⁶ Pollmann Ferenc: i. m. 221.

bajtársukat. Ez történt Paksi István hódmezővásárhelyi gazdával, aki 1917 augusztusában sebesült meg az orosz fronton, és esett hadifogságba. Minderről utóbb így számolt be:

„Amidőn az áttörés megtörtént, jelteni akarom ezt a századparancsnokunknak, de őt már nem találtam meg a rendes tartózkodási helyén. Erre hamar összeszedtük magunkat, én és a járőr-parancsnokom, és menekültünk. A járőr 3-dik embere már előzőleg egy félórával meghalt. [...] Éppen abban a pillanatban, amidőn akarok felegyenesedni, a hátam megett expodált egy srapel. Egyik golyója annyira megsebesített, hogy tovább egy lépést sem tudtam tenni. A lövés roppant veszélyes volt, szinte halálos. A faromba kaptam, és a hashártyát súrolva jött ki. Egy pár pillanatig eszméletlen voltam, majd kértem a tizedest, hogy kössön be, de ő nem is hallgatta meg a kérésem, a következő pillanatban már tovább is menekült. Én meg összeszedtem minden erőmet. Igen rosszul voltam. Előveszem a fényképeimet, köztük egy családi fénykép. Sorra csókolgatom, és elbúcsúszok a szüleimtől és testvéreimtől. Magam mellé tettem, és várom a következményeket. Nem sok idő, kb. ½ óra múlva jött egyik, a századunkból való sebesültvivő. Ő megismert engem, és megszólít, felráz. Mi van veled, testvér? – kérdi. Meg vagyok sebesülve – felelem –, de légy szíves ne időzz itt, hanem menekülj, mert mindjárt elfognak az oroszok. De ő úgy felelt, hogy előbb bekötlek, azután, hogy mi történik, az már a jövőé. Elhúzott egy fedett helyre, és ott bekötött engem. Azután kezet szorítottunk, szerencsét kívánva egymásnak elbúcsúztunk. Ő próbált menekülni, én meg vártam, mi fog történni. Nem sokáig kellett várakozni: Hamarosan utolért 3 orosz, és elkezdett lármázni, persze én nem értettem semmit. Azzal kikapta a bal mellényszemből az egyik orosz a leveleket és a fényképet, s avval elmentek. Egy pillanat múlva visszajött az egyik, és irgalmatlan rémitő arcot vágva, fogait csikorgatta, káromlott, szuronyát egyenest nekem tartva. Ez a jelenet olyan meglepően jött és gyorsan, hogy alig volt időm gondolkozni is valamit. De azért mégis olyan szerencsés voltam, hogy amikor meglátom a fedezék külső szélétől, ahol először álltam, bevettem magam a belső szélébe, és így annyit tudtam magamon segíteni, hogy nem tudta a szuronyt teljesen keresztülszúrni rajtam, csak a karomon és az oldalamba, kb. úgy 5-6 centire. [...] Mikor már mindezeket keresztülmentem, más választás már nem volt előttem, hogy amilyen gyorsan lehet, az orosz segélyhelyre [mentem], mert már

a mi gránátjaink is jöttek egymás után. Szomorú szívvel indultam, mert tudtam, mire megyek és hová.”²⁷

Az egyes rétegek és csoportok világlátása közötti különbségek a közös frontélmények ellenére alapvetően megmaradtak. A gazdagabbak, például Csonka Mihály, bizalmatlanul figyelték az oroszországi bolsevista forradalom fejleményeit, s az iránt a legkisebb lelkesedést sem mutatták. „Nem ragadt miránk egy szemernyi sem abból az eszméből” – írta.²⁸ A szegényebbekre viszont kifejezetten hatott a bolsevizmus, amelytől sokan sorsuk jobbra fordulását remélték. Papp János tizedes, hódmezővásárhelyi szegényparaszt, akit az orosz hadifogságból hazatérve 1918 augusztusában az olasz frontra vezényeltek, így emlékezett saját és környezete akkori politikai hangulatára:

„1918ban Aug 15-én értem az olaszországi kiképzőbe, ami igazán nem tetszett, hogy oroszországi fogság után ilyen hamar a vérpadra hurcolnak. A bizodalom meg volt és a reménység, hogy talán már ennyi szenvedés után csak elnézéssel lesz az Isten irántam, hiszen én már meg szenvedtem és így ezért a görbe, hegyes országért pusztuljak el? Eltökéltem nyomban, hogy akármilyen történik is, a tűzvonalba be nem megyek. 17-én kezdődött a kiképzés. Teljesen új dolgok lettek előadva. Senki se tudott semmit. Az egész menet zlj csupa bolsevik véleményvel volt. Mindenki azt hangoztatta, hogy megszökik, de a halál elé mégsem megy. Igen szigorúan fogják a társaságot. Minket altiszteket a tisztok a legénység ellen uszítottak. Azt mondták, hogy a fegyelmet, ha lehet, vezessük be, mert fegyelem nélkül nem ér a csapat semmit. De mi abba a gondolatba voltunk, hogy ha lesz olyan, aki valami forradalmat ki talál, azonnal mellé csatlakozunk.”²⁹

A békevágy és a forradalmi hangulat terjedését regisztrálta Kérdő Szűcs Ernő 100 holdas hódmezővásárhelyi gazda is:

„A fronton a katonák már a Népszavát olvasták. Egyre jobban gyűlöltek a háborút. Sziklába csapódott löveg, akna repesztötte kűzapor is pusztította az emböröket. Volt olyan katona, akit hiába temettek el, a sírján robbant

²⁷ Szentí Tibor: *Parasztvallomások*, i. m. 65–66.

²⁸ Csonka Mihály *élete és világképe*, i. m. 192.

²⁹ Szentí Tibor: *Vér és pezsgő*, i. m. 359.

a lövedék, mert olyan sűrűn lűttek, és újra, mostmán darabokra kivetítte őket a sír. Ez a kétsoros járta:

Doberdónál hull a magyar rakásra,
Odahaza mögy a sírás javába.

[...] Oroszországbul az Októberi Forradalom után hazatért foglyok három hónapig szabadságot kaptak, azután kivitték őket az olasz frontra. Amikor panaszkodni möntek, hogy rossz a ménázsi, mint 'vörös usztítókat', elröttentésül kivégezték. Még a civilöket is agyonlűtték, ha elfogták őket a harcmezőn. Égyre örültebb lött a magyar vezérkar.³⁰

A hátsországi lakosság körében elsősorban a növekvő ellátási problémák váltottak ki elégedetlenséget. A nehézségek miatt 1917–1918-ban számos helyen került sor éhséglázadásokra, fosztogatásokra. A szegény és iskolázatlan emberek közül sokan az „urakat” és a „gazdagokat” okolták a háború borzalmaiért, míg mások a „jóisten bosszúját” emlegették. Észlelték a „gazdagok” és a „szegények” közötti hatósági különbségtételt, amit – különösen az 1917-es oroszországi forradalmak után – mélyen igazságtalannak és elfogadhatatlannak tartottak. Egy erdélyi szegény parasztszorong 1917 augusztusában például így panaszkodott: „[...] a háborúban szegények vannak, mert a gazdagok kivonják magukat ezresekkcl. [...] A gazdagok fiai megmenekülnek a biztos haláltól, de a szegények elpusztulnak, és itt maradnak apró gyermekeik”. Egy budaörsi sváb parasztszorong hasonlóképpen vélekedett. „[...] a bárók, hercegek, grófok, királyok és a császár – írta férjének 1917 tavaszán – ebből a szegénységből még semmit sem próbáltak, másként már véget vetettek volna ennek a nyúzásnak. [...] ezeknek a magas uraknak kellene egyszer parasztmunkát végezniök, azok asztalánál enniök.”³¹

Az „urak” és helyi kiszolgálóik, a jegyzők és haditerménybiztosok mellett gyakran váltak a gyűlölet célpontjává a kereskedők, akiknek jelentős részük zsidó vallású vagy származású volt. „Zsidó kézben van minden. Azok a háború alatt úgy össze tartotak, egymásnak oda adtak mindent, kíségeték egymást, nekik lehetet, kezükben van a ruházató elkezdve az élelmi czikig minden tetszésök szerint, tehetnek velünk, amit akarnak.

³⁰ Szentí Tíbor: *Parasztyallomások*, i. m. 59–61.

³¹ Hanák Péter: i. m. 85.

Lehet ezt túrni sokáig, csordultig a pohár” – érhető tetten az erősödő antiszemitizmus egy Pest megyei névtelen levélben.³² Az 1918 őszén hazaözönlő frontkatonák egy részéhez hasonlóan tehát a hátországi lakosság jelentős része is elégtételt követelt, és igazságtételre vágyott. Az 1918–1919-es forradalmak szociális törekvéseinek, majd a Tanácsköztársaságot követő antiszemita megnyilvánulásoknak egyaránt ez az első világháború második felében tömegessé vált elégedetlenség adta a társadalmi hátteret.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára. Alispáni általános iratok. 12 265/1918.

A DUNA-TISZA KÖZE HATALMI- POLITIKAI VISZONYAI 1918–1919-BEN

A TÉRSÉG TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI VISZONYAINAK FŐBB JELLEMZŐI A 20. SZÁZAD ELEJÉN

A Duna–Tisza köze a 20. század elején – ahogy ma is – több szempontból heterogén tájegység volt. Domborzati-talajtani viszonyaira nézve az északi hegy- és dombvidék Dél-Pest vidéki nyúlványaiból, a Kiskunság homokjából, a Duna-mellék 25–30 kilométer széles folyami agyagjából, valamint Észak-Bácska löszös talajából tevődött össze. Az eltérő földrajzi adottságok különböző agrárkultúrák kifejlődésének kedveztek. A Kiskunság részben szőlő- és gyümölcsstermesztéséről, részben állattartásáról volt ismert, Észak-Bácskában a gabona- és kukoricatermesztés dívott, a Duna-mellék egyes részein pedig a zöldségtermesztés kezdett meghonosodni. Vegyes összetételű volt a térség népessége is. A mezővárosi és Duna melléki kunmagyar őslakosság mellé a 18. században délszlávok, németek, szlovákok, valamint felvidéki és dunántúli magyarok települtek.¹ S noha a 20. század elején már csak néhány falu (szlovákok éltek Sárin és Dunaegyházán, németek Hartán, Hajóson, Nemesnádudvaron és Szigetújfalun, délszlávok Duskonon és Bátyán) lakossága őrizte eredeti nemzetiségét (1910-ben mindössze az összlakosság 4,7%-a vallotta magát idegen anyanyelvűnek), a vallási és nyelvjárási különbségek jelezték a vegyes eredetet. A „Három Város”, valamint a Kunszentmiklósi és a Dunavecsei járás ö-ző beszédű reformátusai túlnyomórészt őslakosok, Kiskunfélegyháza, valamint a Kiskőrösi és a Kalocsai járás enyhén palócos kiejtésű katolikusai pedig

¹ Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban; Petróci Sándor: Pest megye újjátelepülése 1711–1760. In *Pest megye múltjából*. Szerk. Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László. Budapest, 1965, Pest Megye Tanácsa, 9–94., 95–154.

többségükben telepesek voltak. És sorolhatnánk tovább a népelet többi területén (viselet, szokások, hagyományok, dalkultúra stb.) hasonlóképpen megfigyelhető különbségeket.²

A társadalomalkotó tényezők legfontosabb komponense, a gazdaság alapvető jellege szempontjából azonban – s a történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye északi felétől az ottani erősen nemzetiségi s az itteni túlnyomórészt magyar vagy asszimilálódott magyar jellegű lakosság mellett Duna–Tisza közét éppen ezért kell megkülönböztetni³ – a térség valamennyi alrégiója egységes képet mutatott: mindegyik agrárvidék volt. Magyarország agrárnépességének aránya 1910-re 64,5%-ra csökkent, az iparból és forgalomból élők részesedése pedig 23,6%-ra emelkedett. A térség őstermelőinek aránya ezzel szemben valamennyi Duna–Tisza közti alrégióban elérte a 70%-ot, s az ipari-forgalmi lakosság részesedése csak 15% körül mozgott.⁴

² *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat* (a továbbiakban: *Magy. Stat. Közl.*) 42. köt. Budapest, 1912, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 190–198.; Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. II. köt. Budapest, é. n., Országos Monográfia Társaság, 14–16.

³ Duna–Tisza köze és Észak-Pest megye összlakosságának (Kecskemét és Budapest nélkül) megoszlása:

Ágazat	Duna–Tisza köze		Észak-Pest megye	
	szám	%	szám	%
Őstermelés	366 615	74,27	191 232	35,59
Ipar-forgalom	79 078	16,02	269 959	50,24
Egyéb	47 907	9,71	76 045	14,17

Magy. Stat. Közl. i. m. 48. köt. II. Táblás kimutatások. Budapest, 1913, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 394–395. (Mivel a legtöbb további statisztikai adatunk kútforrása a *Magy. Stat. Közl.* fentebb idézett 48. kötete (378–396.), feleslegesnek érezzük idézett helyet minden 1910-es adat esetén újra és újra megadni. Írásunk forrásmegjelölés nélküli minden további statisztikai adata innen származik, s ebből következően 1910-re vonatkozik.)

⁴ Duna–Tisza köze össznépességének ágazati megoszlása járasonként és városonként (%):

Járás vagy város	Őstermelés	Ipar-forgalom	Egyéb
Kiskunfélegyházi	84,92	9,21	5,87
Kiskőrösi	81,74	11,31	6,95
Alsódobasi	80,83	12,72	6,45
Kunszentmiklósi	78,43	12,40	9,26
Abonyi	76,16	13,48	10,36
Dunavecsei	73,75	17,23	9,02
Kolocsi	72,39	15,89	11,72
Ráckevei	72,14	20,11	7,75
Kiskunhalas	71,80	16,72	11,47
Nagykőrös	70,30	18,41	11,28
Kiskunfélegyháza	62,54	22,62	14,83
Kecskemét	58,22	24,83	16,94
Cegléd	51,66	31,80	16,53

Az összlakosság jövedelemforrás szerinti részletes megoszlása így alakult:

Östermelés	405 529	72,3%
Bányászat és ipar-forg. együtt	93 678	17,0%
bányászat	20	0,0%
ipar	65 827	11,7%
kereskedelem és hitel	15 278	2,7%
közlekedés	12 553	2,5%
Közszolg. és szabadfogl.	16 092	2,8%
Házi cseléd	10 615	1,8%
Egyéb (véderő, ismeretlen)	22 007	3,9%

A Duna–Tisza közí társadalom egyik legfőbb hatalmassága a mindenkori kalocsai érsek volt. Korszakunkban Császka György (1891–1904), Városhy Gyula (1905–1910), Csernoch János (1911–1913) és Várady Lipót Árpád (1914–1923) viselte ezt a méltóságot. Képviselőik ott ültek a vármegye törvényhatósági bizottságában, de az egyházmegye papjain, valamint a térség nyugati és déli felében elterülő 63 ezer katasztrális holdas érseki és 19 ezer holdas káptalani birtokok bérlőin s a földbirtokaik 2/5 részét kitevő, házi kezelésben levő uradalmak intézői és gazdatiszti karán keresztül közvetlenül is igen jelentős számú tömeget tudtak orientálni és céljaik szolgálatába állítani.⁵ A kalocsai érsekek helyi jelentőségű társadalmi és politikai súlyát – közvetve – az is fokozta, hogy a Duna–Tisza közének tulajdonképpen nem volt arisztokrata nagybirtokossága, sőt „ezerholdas” középbirtokossága is alig. Nagybirtokok és uradalmak természetesen voltak. Coburg-Fülöp herceg 10 ezer hold fölötti birtokai az egész megyét behálózták, gróf Károlyi Lászlónak az Alsódabasi, a gróf Teleki testvéreknek pedig a Dunavecsei járásban voltak egyaránt mintegy 5-5 ezer holdas birtokai. Ők azonban nem vagy csak nagyon ritkán fordultak meg itteni földjeiken. Coburg herceg közismerten „nemzetek feletti” monarchiai arisztokrata volt, s a Telekiek és Károlyi nagy birtokai is az ország más vidékein helyezkedtek el. De még a mintegy másfél tucatnyi úri kis- és középbirtokosság egy része is csak időnként és főleg nyaranta fordult meg a Duna–Tisza

⁵ Az érseki birtokokra lásd Borovszky Samu: i. m. II. 79., az érsekekre és tevékenységükre pedig Hargitay Gábor: *A kalocsai érsekek politikája a két világháború között* című kéziratot doktori disszertációjának bevezető fejezeteit. ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék.

közén. Néhányuknak a fővárosban volt állandó lakása, mások birtokainak többsége – az arisztokratákéhoz hasonlóan – más vidékeken feküdt. Báró Kaas Ivor például Akasztón 1000, Beregben 3000, báró Prónay Gábor Acsán 3000, Zemplénben és Nógrádban 6000 hold fölött rendelkezett. A vidékkel szorosabb kapcsolatban levők közül megemlíthető az örkényi Pálóczi Horváth István (16 000 hold), a dömsödi Hajós József (2000 hold), az abonyi báró Harkányi Frigyes (3500 hold), a bugyi Förster Kálmán (1200 hold) és a kunszentmiklósi Bakó család (1500 hold). Az arisztokrácia és a nemesi középbirtokosság „gyengeségének” oka a török időkre nyúlik vissza. Az elhagyott nemesi birtokokat a mezővárosok elfoglalták, s ezeket több esetben a török kiűzése után is sikerült megtartaniuk. Kecskemét, Cegléd, Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza környékén szinte nem voltak nemesi nagy- és középbirtokok. A kalocsai érsekség birtokai a térség nyugati és déli felében, a felsorolt nagy- és középbirtokosok földjei pedig zömmel az Abonyi, Alsódabasi és Dunavecsei járásban helyezkedtek el.⁶

Ha rangban és eleganciában nem is, vagyonukat tekintve a századfordulóra a földbirtokosság mellé zárkóztak fel a mezővárosok kisebb részben magyar, többségükben pedig német és zsidó eredetű legnagyobb kereskedelmi cégeinek és ipari üzemének a tulajdonosai. Általában felvásárlással és belkereskedelemmel kezdtek, a század elejére azonban már megszervezték a kiskunsági gyümölcs és baromfi nemzetközi exportját, sőt a mezőgazdasági termények helyi feldolgozóiparát is megteremtették. E réteg tipikus képviselője volt a kecskeméti Löwy család. A „dinasztiaalapító” baromfifelvásárlóként és helyi forgalmazóként teremtett egzisztenciát a neoabszolutizmus éveiben, fia – a századfordulón – több vagonban szállította külföldre az élő, illetve a saját üzemében feldolgozott kacsát, libát és csirkét, s már egy napilap finanszírozására is futotta jövedelméből. Az unoka, Löwy Ödön – mint ezt a későbbiekben látni fogjuk – már nem a gazdasági, hanem a politikai életben kívánt boldogulni. A térség mezővárosainak hasonló utat bejáró családjai voltak a Benedek, Györfy, Feldmayer, Grosshaus, Rosenfeld és Schneider famíliák.⁷

⁶ *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. II. köt. Budapest, 1897, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 218–263. Vö. Borovszky Samu: i. m. II. 48–51., 75–87. és Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna–Tisza köze*. 3. kiadás. Budapest, 1957, Gondolat, 21., 72–76.

⁷ Általában Erdei Ferenc: i. m. 130.; a gyümölcskereskedelem kibontakozására: *Kecskeméti Lapok*, 1890. okt. 26., 1891. jún. 21.; a Löwy családra: *Kecskeméti Nagy Képes Naptár*, 1909. 229–230.

A társadalmi piramis csúcsán elhelyezkedők mellett a hatalmi-politikai hierarchia néhány száz főből álló felső rétegébe tartoztak még a közigazgatás, karhatalom és igazságszolgáltatás vezető beosztású tisztviselői és alkalmazottai, a szolgabírók, polgármesterek és rendőrkapitányok, a törvényszékek és ügyészségek vezetői, valamint a társadalmilag is elismert tudással rendelkező egyéb értelmiségiek, például a kecskeméti jogakadémia néhány patinás nevű tanára. Noha ebben az időben már az egyszerű származású mezővárosi polgármester alakja sem volt ismeretlen, e réteg s kiváltképp a szolgabírói kar többsége nemesi származással büszkélkedhetett. A térség hagyományos szolgabíró-dinasztiáit, a Földváryakat, a Förstereket, a Melczereket és a Safáryakat mindenekelőtt ez választotta el a közszolgálatban dolgozó alacsonyabb beosztású tisztviselőktől, a tanári és tanítói kartól, valamint az úgynevezett szabadfoglalkozásúak (ügyvédek, orvosok, mérnökök stb.) többségétől.

A nemesi származásúak mellett utóbbiak között ekkor már nagyon sok olyan akadt, aki gyermekkorát birtokos paraszti, kisiparosi, kereskedői vagy éppen honorácior környezetben töltötte. De még az értelmiségi rétegek közbülső és alsó kategóriáin belül is nagyok voltak a különbségek. Ég és föld választotta el például a maga falujában megfellebbezhetetlen nagyhatalomnak számító jegyzőt és a mezővárosok mindenkinek kiszolgáltató tanítónőit. S ha egy vidéki tanító – a jegyző és a pap mellett – természetesen a „falusi triumvirátus” harmadik tagja volt, ez nem jelentette azt, hogy egy városi tanítót is a polgármesterrel, gazdasági tanácsossal vagy a rendőrkapitánnyal említették egy napon. Fenti rétegek jószerével egyetlen közös vonása a „magasabb” iskolai végzettség volt. Duna-Tisza közti számuk 1910-ben megközelítette a 7 ezret, családtagjaikkal együtt az összlakosság 2,8%-át tették ki, ami éppen 1%-kal volt alacsonyabb az országos átlagnál.⁸

Több szempontból (vagyonai helyzet, életmód, ruházat, iskolai végzettség, társadalmi érintkezés) is élesen elváltak az úri középosztály Duna-Tisza közti csoportjaitól a középrétegek egyéb alsó kategóriáiba tartozók, a kisebb kereskedelmi és ipari üzemek tulajdonosai, valamint a segéd nélkül dolgozó kisiparosok és kiskereskedők. Az értelmiséghez hasonlóan e 20 ezres rétegen belül is nagyok voltak a különbségek. A falusi cipészek, kovácsok és bognárok jó része még a paraszti létből sem szakadt ki teljesen. Iparúzó tevékenységüket – ha módjukban állt – azokra a hetekre

⁸ Buday Dezső: *Magyarország honorácior osztályai*. Budapest, 1916, Budapesti Szemle.

és hónapokra halasztották, amikor a mezőgazdasági munka szünetelt. Egyébként maguk is gazdálkodtak. Sokuknak volt 1–2 hold földje, veteményese.⁹ A több segédet alkalmazó városi kisiparosok és kiskereskedők többsége fizikai munkát maga már nem végzett, s általában lakóhelye megbecsült polgárai közé tartozott. A segéd nélkül vagy egy-két segéddel dolgozó kisiparosok és az üzlet nélküli vagy üzletükbe legfeljebb családtagjukat állító kiskereskedők társadalmi helyzete és életmódja ugyanakkor előbbieik alkalmazottainak életvitele felé gravitált. Perspektívát nemigen láttak maguk előtt, s fiaikat – ha tehették – „úrnak” (értsd: postásnak, vasutasnak, esetleg tanítónak) adták. Néhányuk a munkásság, illetve a szociáldemokrácia felé orientálódott. A század első éveiben szinte mindegyik mezőváros szociáldemokratái között találunk egy-két kisiparost, sőt Benedek Péter személyében a kecskeméti első lapjának (*Kecskeméti Munkás*) kiadója és szerkesztője is kisiparos volt. Ez utóbbiaktól eltekintve mindamelllett összekötötte őket a tulajdon birtoklásának és az önállóság tudatának valósága vagy illúziója. E réteg – családtagokkal és az egyéb kategóriába sorolt háztulajdonosokkal és járadékból élőkkel együtt – az összlakosságnak mintegy 11–12%-át adta.¹⁰

A térség társadalmának jellegadó többségét, 72,3%-át a részben vagy egészben polgárosodott s döntően városi középrétegektől, tehát a szűkebb értelemben vett közép- és kispolgárságtól külső és belső jegyekben elkülönült parasztság alkotta. Egyik nagy csoportjuk, az 5 kat. holdnál nagyobb földtulajdonnal rendelkező birtokos parasztság tette ki a vidék legszámottevőbb és viszonylag homogén társadalmi rétegét: a kereső lakosság 39,9, az agrárkeresők 57,3%-át adták. (A kisparaszti, illetve közép- és gazdagparaszti családok ezen belüli aránya hozzávetőleg 60–40% lehetett.¹¹) Ez az arány a mai Alföld (50,2%) és az északi területek (54,3%) megfelelő

⁹ Lásd erre a térség 1919-es munkástanácságjairól készített kimutatásokban a kisiparosok vagyonának részletezését: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye (a továbbiakban: PML PPSKk vm.) Direktóriumának eln. ir. 6/1919.

¹⁰ Uo.; mentalitásukra *Kecskeméti Lapok*, 1890. okt. 5.; Benedek Péter tevékenységét ismerteti Heltai Nándor: A kecskeméti munkáslapok története. In *Népkutató-Honismereti Kör Évkönyve*, 1964–65. 4.

¹¹ Az önálló birtokosok megoszlása:

100 kat. h. felett:	2,8% (1 639)
10–100 kat. h.:	36,0% (20 450)
5–10 kat. h.:	58,7% (33 371)
Egyéb önálló:	2,4% (1 391)

százalékos értékeinél egyaránt magasabb volt.¹² A nemesi földbirtok és földbirtokosság alulreprezentáltságához hasonlóan a birtokos parasztság erősségének okai is a 18. századra nyúlnak vissza. A térség keleti felében, Kecskeméten, Nagykőrösön, Ceglédén és Kiskunhalason, illetve e városok környékén a nemességtől megvásárolt földek folyamatos parcellázása járult hozzá a parasztság tulajdonos rétegeinek viszonylagos számosságához. A térség nyugati felében, egyrészt Soltvadkerten, Kecelen és Kiskőrösön, másrészt egyes Duna melléki községekben (Hartán, Hajóson, Szakmáron, Homokmégyen) a 18. századi magánföldbirtokosi és érseki telepítés – természetesen sohasem önzetlen – kedvezményei és gondoskodása eredményezték ugyanezt.¹³

A parasztság másik nagy csoportja az 5 kat. hold alatti törpebirtokosokból, valamint a földtelen mezőgazdasági napszámosokból és cselédek-ből tevődött össze. A cselédek a mezőgazdaságban keresők 12,36%-át, a törpebirtokosok és napszámosok 30,13%-át adták. A mintegy 47 ezer törpebirtokos és mezőgazdasági napszámos egymáshoz viszonyított aránya körülbelül megegyezett.¹⁴ Az agrárproletariátus ezen rétegeinek területi elhelyezkedése és az egyes tájegységek földbirtokstruktúrája között szoros kapcsolat mutatható ki. A cselédség agrárproletariátuson belüli aránya az Alsódabasi, Kunszentmiklósi és Dunavecsei járásban elérte vagy meghaladta a 30%-ot. Egyebütt és a mezővárosokban pedig általában 20% körül mozgott.

Az agrárlakosság eme két nagy csoportja között alapvetően a földhöz való más-más viszony húzott éles választóvonalat. A birtokos parasztság – noha a cselédeket alkalmazó gazdagparaszt és az esetenként bérmunkát is vállalni kényszerülő 5–10 holdas kisparaszt között is nyilvánvalóan

¹² Kiss Albert: Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon, 1880–1960. *Demográfia*, 1961/1. 50–90.

¹³ Erdei Ferenc: i. m. 72–74., 149., 152., 232.

¹⁴ A törpebirtokosok és a föld nélküli mezőgazdasági napszámosok egymáshoz viszonyított aránya alrégióként és településenként nagymértékben különbözött. Sajtóközlemények alapján számítottuk ki, hogy kalocsai arányuk hozzávetőleg megegyezett. (Romsics Ignác: Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. In *Cumania. III. Historia (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei)*. Szerk. Horváth Attila. Kecskemét, 1975, 318.) A kecskeméti megoszlást egészen pontosan ismerjük. A statisztikákban mezőgazdasági munkásként szereplők 79%-a 5 kat. hold alatti földtulajdonnal vagy földbérlettel rendelkező törpebirtokos, 21%-a pedig föld nélküli napszámos volt. (Lakos Béla: Kecskemét gazdasági fejlődése. *Huszadik Század*, 1913. II. 245.) Kecskemét város birtokpolitikája és ennek következtében a parasztság rétegződése azonban csaknem egyedülálló jelenségnek tekinthető, s az egész térségre vonatkozóan ezért helyesebb a kalocsai arányokat alapul venni.

nagyok voltak a különbségek – lényegében a saját földjéből élt. A napszamosoknak és a cselédeknek nem volt földjük; ők a nemesi uradalmak és gazdagparasztok bér munkásai voltak. A törpebirtokosok e két nagy csoport közötti átmenetet reprezentálták. 5 kat. hold alatti birtokaikból általában nem tudtak megélni (kivételesen, egy Kecskemét környéki gyümölcsfákkal beültetett 5 holdas szőlőből viszont igen szépen), ezért rendszeresen dolgoztak a „máséba” is. Ennyiben a föld nélküli napszamosokra hasonlítottak. Valami vagyonuk azonban mégis volt, s ha életlehetőségeik nem is, vágyaik a parasztság önálló, tulajdonos rétegeihez is kötötték őket. Egyes vidékeken, így például Kecskemét környékén, ahol a városnak még mindig volt parcellázni és bérletbe adni való földje, vágyaik és reményeik nem is voltak minden alap nélküliek.

Parasztságról tehát mint egységes osztályról már a 20. század elején és a Duna–Tisza közén sem beszélhetünk. Különösen anakronisztikus lenne ez a mezővárosi parasztpolgárok és munkás napszamosok esetében. A falvak lakossága már inkább együvé tartozott. Az anyagi különbözőségekkal szemben hatottak az életformabeli azonosságok, mindenekelőtt a lakóhely és a munkahely egységén alapuló élet, az öltözködés és viselkedésbeli hasonlóságok, a közös szokások és hagyományok s olykor a rokonsági kapcsolatok. Ezek, ha nem is szüntették meg, mindenesetre csökkentették az osztály- és réteghelyzetből eleve adódó tudati különbségeket. És noha a birtokos parasztság felső rétegének képviselői mint bírók, képviselőtestületi tagok, Hangya-szövetkezeti és gazdaköri vezetők éppen a századelőre emelkedtek a jegyző, pap és tanító mellé, s bérkövetelések, aratósztrájkok formájában az agrárproletariátus is ekkor tette meg első lépéseit a politikai önállósodás útján, a politika és általában a „külvilág” dolgai iránti általános közömbösségük, illetve a szemükben ezt megtestesítő „nadrágos embertől” való óvakodásuk és idegenkedésük is rokonította őket.¹⁵

Tevékenységük jellegét tekintve az agrárproletariátus és az ipari munkásság között helyezkedtek el a házi cselédek és a statisztikákban külön meghatározás nélkülinek nevezett napszamosok. Mindkét réteg szorosan kötődött a parasztsághoz és a faluhoz. A házi cselédek többsége fiatal

¹⁵ A Duna–Tisza közti parasztság gazdálkodására, életmódjára és szokásaira igen jó források találhatók a kiskunhalasi Thorma János Múzeumban (a továbbiakban: TJM) és a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában. Legfontosabbak a G. Tóth család korabeli gazdasági feljegyzései és költségvetései (TJM I.XVII/5925–5937.), Csonka Mihály önéletrajza (TJM XXX/4734.) és Bodoglári Gyenizse Lajos különféle jellegű feljegyzései (Néprajzi Múzeum).

parasztlány volt, aki az „úri” házakhoz „móringot” gyűjteni, s szokást, illetet tanulni ment. Többségük néhány év után visszatért falujába vagy férjhez ment egy „városihoz”. Kisebb részük, ha az „úr” „jó” volt, s ha a munkát sem érezte megalázónak, cselédként, szolgálóként öregedett meg.¹⁶ 1910-ben mintegy 10 ezer házi cselédet mutattak ki a statisztikák; a Duna-Tisza közi összlakosság 1,8%-át tették ki. A külön meghatározás nélküli napszámosok megjelölés mögött egy olyan – családtagjaikkal együtt ugyanekkora számú és ugyanilyen arányú – átmeneti munkásréteg húzódott meg, amelynek tagjai idénymunkák (kaszálás, kapálás, aratás) idején falujukban vagy városukban ugyan még mezőgazdasági munkát végeztek részesként vagy napszámosként, az év másik felében viszont már nagy építkezéseken vagy földmunkákon dolgoztak – helyben, vidéken s olykor külföldön. A kalocsai kubikosok például sokáig a Nyugati pályaudvar építésének, a kiskunhalasiak pedig a dél-tiszántúli ármentesítési és mocsárlecsapolási munkálatoknak a földmunkásai voltak. A külföldi és fővárosi munkásokkal vagy egyszerűen csak a tiszántúli napszámosokkal való találkozásoknak természetesen tudati következményei lettek. Néhány helyre, így például az említett Kalocsára és Kiskunhalasra is ők vitték az első híreket a viharsarki parasztmozgalmakról és a szociáldemokráciáról, s az ipari munkások és egy-két kisiparos mellett az első szociáldemokrata szervezetek létrehozásában is ők játszottak tevékeny szerepet.¹⁷

A térség agrárjellegéből, valamint a kisipar és a kiskereskedelem erősségéből következett, hogy a közlekedési, kereskedelmi és ipari munkásság együttes száma és aránya is igen alacsony volt. Családtagjaikkal együtt mindössze az összlakosság 9–10%-át tették ki. Ezek többsége – mintegy 15 ezer kereső – ipari munkás volt. Mentalitásukat és politikai tudatukat döntően meghatározta egyrészt az a körülmény, hogy 35%-uk egy vagy két alkalmazottat foglalkoztató műhelyben dolgozott, s hogy az úgynevezett nagyipari munkásság (ha ilyen környezetben egyáltalán jogosult ez a fogalom) ipari munkásságon belüli aránya alig haladta

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban: B-KML). Visszaemlékezések. Kalocsa. Raichné Brandtner Erzsébet.

¹⁷ Uo. Geri József és Bagó Sándor visszaemlékezése, továbbá *Kalocsai Néplap*, 1910. szept. 17., Nagy Czirok László: *Népi mozgalmak és a szocializmus úttörői Kiskunhalason*. (Kézirat a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában. Lelt. sz.: P. 152/1963–64.)

meg az 5%-ot.¹⁸ A 20 főnél nagyobb létszámmal dolgozó 33 üzem többségének sem volt ugyanis 20–50 főnél több munkása. Ennél nagyobb létszámmal csak a kecskeméti gyufagyár (250 fő), a gazdasági gépgyár (180 fő), a téglagyár (170–180 fő), a ceglédi szivarszipkagyár (80 fő) és téglagyár (54 fő), valamint a kiskunfélegyházi papírszopókagyár (50–60 fő) és gőzmalom (65 fő) dolgozott.¹⁹ Ezzel szemben Magyarország ipari munkásainak 52,1%-át ekkor már gyárakban foglalkoztatták. Másfelől az volt meghatározó, hogy a Duna–Tisza közti ipari munkásságnak több mint 90%-a a mezőgazdasági munkából éppen vagy nemrég kiszakadt tanulatlan szolga és segédmunkás, illetve tanonc volt, s hogy az előmunkások és üzemvezetők aránya nem érte el a 2%-ot.²⁰

Noha a század végi és század eleji szociáldemokrata szervezkedés bázisát döntően ez a munkásréteg alkotta, a térség általános jellegének s az ipari munkásság belső struktúrájának ismeretében hitelt érdemlőnek tarthatjuk azokat a kortársi megállapításokat is, amelyek arra mutatnak rá, hogy sokuk legfőbb vágya a saját ház és néhány négyszögöl szőlő vagy veteményes volt, s hogy – munkával és szerencsével – ez jó néhányuknak sikerült is.²¹

¹⁸ A Duna–Tisza köze és Magyarország ipari üzemeinek megoszlása a foglalkoztatottak száma szerint:

Foglalkoztatottak száma	Duna–Tisza közti üzemek		Magyarországi üzemek	
	száma	%-a	száma	%-a
0	9 389	64,5	330 975	62,0
1	2 774	19,1	98 305	18,4
2	1 228	8,4	45 323	8,5
3–5	867	6,0	39 059	7,3
6–10	195	1,3	10 991	2,1
11–20	58	0,4	4 523	0,9
20–	33	0,2	4 020	0,8

¹⁹ Borovszky Samu: i. m. II. 147–156.

²⁰ A Duna–Tisza közti ipari munkásság beosztás szerinti megoszlása:

	Számuk	%
Tisztviselő	242	1,6
Segítő	250	1,6
Művezető és előmunkás	251	1,7
Segédmunkás és szolga	9 726	66,1
Tanonc	4 244	28,8

²¹ „Itt még a munkás legfőbb vágya is az volt, hogy egy kis hajlékot szerezzen, s ezt megtoldja néhány □-öl szőlővel.” PML PPSKk vm. alispánjának ir. Tanácsköztársaság Adatait Gyűjtő Országos Bizottság (a továbbiakban: TAGYOB). Kiskunfélegyháza. 3. – „Igen sok dolgozó proletárnak és munkásnak van egy kis házacskája vagy egy kis darab földje vagy szőlője.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) L. 1. 1919–21–2941. – A hajléktörési direktórium jelentése.

Mindezek alapján a Duna-Tisza közti társadalom osztályszerkezete – igen vázlatosan – így összegezhető:

Középrétegek	%	Munkásság	%
Birtokos parasztság	40	Agrárproletariátus (a törpebirtokossággal együtt)	32
Közép- és kispolgárság	14–15	Ipari-forgalmi munkásság	9–10
		Egyéb	4
Összesen	54–55	Összesen	45–46

A Duna-Tisza köze több mint félmillióss összlakossága azonban különböző településtípusokban élt, s a lakóhely jellege, azaz a település urbanizáltsági foka, az ott élők foglalkozásszerkezeti megoszlása, az országgal és a világgal való kapcsolatuk, tehát a hírközlési lehetőségek és az útviszonyok paraszt és paraszt, munkás és munkás között is jelentős különbségeket eredményeztek. A politikai viselkedést befolyásoló tényezők közül a foglalkozásszerkezeti hovatartozás mellett megítélésünk szerint ennek, s nem a vallási, származási és néprajzi különbségeknek volt döntő szerepe. A skála egyik végén helyezkedett el az öt mezőváros: Kecskemét, Cegléd, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös és Kiskunhalas. Sajátos, sem igazi falu, sem igazi város jellegük éppen a század elejére alakult ki. Az időjárástól függően sáros vagy poros külső kerületeik még széltében szétterült óriásfalvaknak tűnhettek az utazó előtt. A szecessziós főtereket övező zárt sorú és emeletes épületek (új városházák, iskolák, szállodák, bírósági, törvényszéki és lakarékpénztári épületek, üzletek és lakóházak), a kövezett utcák és aszfaltozott járdák, valamint a nemrég megkezdett közművesítési és villamosítási munkálatok első eredményei azonban már mind-mind amellettt tanúskodtak, hogy mégiscsak városok ezek.²² A lakosság foglalkozásszerkezeti megoszlása ugyanezt a kettősséget tükrözte. Az ipari-forgalmi lakosság aránya Cegléden már meghaladta a 30%-ot, Kecskeméten és Kiskunfélegyházán is 20% fölött mozgott. A 33, húsz főnél több munkást foglalkoztató üzemből 32 esett erre az öt városra. Az élen Kecskemét járt, ahol 20 ilyen üzemelt. Cegléd hattal, Kiskunfélegyháza öttel, Nagykőrös pedig eggyel büszkélkedhetett. Ebből következett, hogy a térség ipari munkásainak több mint fele (56%-a) s „nagyipari munkásságának” egésze ebben az öt városban

²² A mezővárosok külső képéről, illetve a századforduló éveinek dinamikus építkezési és közművesítési munkálatairól időről időre beszámolt a helyi sajtó. Lásd például: *Kecskeméti Lapok*, 1890. okt. 19., 1893. jún. 14., valamint *Félegyházi Hírlap*, 1915. febr. 14.; Vö. B-KML Kecskemét városképe 1868–1975. Kézirat.

élt és dolgozott. Az ipari-forgalmi lakossághoz hasonlóan viszonylag magas volt az értelmiség száma és aránya. Számuk (családtagjaikkal együtt) Kiskunhalas kivételével mindegyikben meghaladta az ezret, s Kecskeméten a háromezret is felülmúlta. Az ipari és kereskedelmi középpolgárság, valamint a pénzügyi tisztségviselők mellett mint előfizetők elsősorban ők tartották el az általában minden városban 1000-1000 példányszám körül megjelenő kormánypárti és ellenzéki hetilapokat (ennél differenciáltabb sajtóviszonyai csak Kecskemétnek voltak), jelentős részét alkották az éppen üzemelni kezdő „mozgóképszínházak” törzsközségének, s a térség Kecskeméten székelő állandó színtársulata is főleg rájuk számíthatott.²³ Ezek voltak azok a Duna–Tisza közí települések, amelyek viszonylag modernebb külsőjükkel és légkörükkel szinte szigetekként emelkedtek ki a tradicionális parasztvilágból; ahol Nyugat-Európa és Budapest szellemi kohóiból érkező üzenetek befogadására egyáltalán képesek voltak. A parasztság aránya és különösen száma azonban még ezeken a településeken is igen magas volt (Kecskeméten és Ceglédén 60% alatt, Kiskunhalason és Nagykőrösön 70% felett), ami a sajátos mezővárosi településszerkezettel, a városias központot körülvevő óriásfalvakkal és több száz négyzetkilométernyi tanyavilággal magyarázható. De a modernebb környezet, illetve a polgári értelmiség és ipari munkásság nagyobb arányú jelenléte még a parasztság mentalitására és politikai tudatára is hatással volt. Bátrabbak és felvilágosultabbak voltak a kevésbé városias vagy falusi, tanyai környezetben élők. Kecskemét és a négy másik mezőváros belterületén a Duna–Tisza közí összlakosság 23%-a élt.²⁴

Város és falu határán helyezkedtek el azok az ötezer főt meghaladó összlakosságú települések, amelyeket – Erdei Ferenc nyomán – falusias mezővárosoknak nevezhetünk. A mezővárosokhoz hasonlóan mindegyik falusias mezőváros rendelkezett postával, távírdával, s már a legtöbbet meg lehetett közelíteni vasúton is. Itt azonban a városi külsőre valóban csak a főteret övező főszolgabírói hivatal, községháza, esetleg szálloda és középiskola épülete emlékeztetett. Mozi és külön hetilapja csak néhánynak

²³ A sajtóviszonyok részletes statisztikájára lásd PML PPSKk vm. alispánjának biz. ir. 29/1906., 2/1907., és uo. Főispánjának biz. ir. 26/1910., 54/1911., 101/1915. A Kecskeméten székelő színtársulatra és mozikra: Mariházy Miklós: Színház és mozi. *Az Alföld*, 1914/1.; Fenyő Sándor: Mozi és Színház. *Az Alföld*, 1914/3.

²⁴ A kül- és belterületi népesség megoszlására vonatkozó itteni és minden további adatunk kútfője: *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1913*. Budapest, 1913, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 99–105.

(Abonynak, Dunavecének, Kunszentmiklósnak, Kalocsának, Kiskőrösnek és Kiskunmajsának) volt, s a *Kalocsai Néplap* kivételével, amely ezer példányban jelent meg, e hetilapok példányszáma általában nem érte el az ötszázat. A 23, ötezer főnél nagyobb összlakosságú település közül Zagyvarékas, Solt, Izsák, Kecel, Újkécske, Lajosmizse és Kiskunmajsa őstermelőinek az össznépességhez viszonyított aránya meghaladta a 80%-ot. Egy részük (Zagyvarékas, Kecel, Izsák, Újkécske) éppen ezért még falusias mezővárosnak sem nevezhető. A külön hetilappal rendelkező falusias mezővárosokban, valamint Dunapatajon, Szabadszálláson és Ráckeven 65–75% között mozgott az agrárnépesség aránya. Arányaiiban jelentéktelen volt, de létezett értelmiség (az összlakosságnak általában 2–4%-át tette ki), s két-háromszáz főnyi kisipari munkásság is élt ezeken a településeken.

Kalocsa, amely összlakosságának számát tekintve ebbe a településtípusba sorolható, foglalkozás- és településszerkezeti szempontból egészen más jellegű város volt. Ipari-forgalmi lakosságának aránya (35%) ugyanis a térségben egyedülálló módon meghaladta az őstermelők arányát (30%), s az értelmisége is 10%-ot tett ki. Az értelmiség országosan igen magas aránya Kalocsa iskolaváros jellegével és az érsekség jelenlétével függött össze. Az őstermelő és ipari-forgalmi lakosság megoszlása szintén történeti okokra vezethető vissza. A Duna-Tisza közti mezővárosok külterületi népességének megfelelő, eredetileg városlakó, Kalocsa környéki parasztság ugyanis nem a földjére épített tanyákat, hanem – úgynevezett belsőségeket ugyan hagyva – egymás mellé települt. A domborzati és talajtani viszonyok következtében így létrejött sajátos településcsk, a „szállások” Szakmár és Homokmégy központtal a 19. század végén közigazgatásilag is önállóvá váltak.²⁵ Kalocsa tulajdonképpeni külterületi népességét, volt parasztságának nagyobb részét így a statisztikák külön településként kezelték. Kalocsán és a falusias mezővárosok belterületén a Duna-Tisza közti össznépesség 19,42%-a élt.

A településszerkezeti skála másik végén a mezővárosok körüli tanyák és tanyacsoportok, valamint a Duna mentére jellemző puszták és szállások helyezkedtek el, amelyeknek lakossága kizárólag agrárnépesség volt. Az ötezer főnél alacsonyabb összlakosságú 72 falu és kisközség többségének foglalkozásszerkezeti megoszlása nem sokkal volt differenciáltabb. Egy-egy falu összlakosságából átlagban 3102-en a mezőgazdaságban, 409-en az iparban-forgalomban dolgoztak. Az értelmiségiek és családtagjaik száma

²⁵ Bárh János: *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsa, 1975, Kalocsa Város Tanácsa.

52 főt tett ki. Közismert a Duna–Tisza közti tanyák és tanyai lakosok mába nyúló elzártasága a világtól, de a századelőn a falvak és a falusi lakosok helyzete sem volt sokkal jobb. A 72 faluból 9-nek sem postája, sem távírdája, sem vasútja nem volt. Postával 29, postával és távírdával vagy vasúttal 12, mindhárommal 22 rendelkezett.²⁶ Ezeknek a településeknek többségében ekkor még kövezett utak sem vezettek, ezért a lakóhelyen kívüli érintkezés – mint erről a kor kiskőrösi, majd kalocsai járási útmestere, aki az őszi esőzés következtében megérkezése után három napig szállította bútorait Kiskőrösről Kecelre (13 km), feljegyzéseiben bosszúsan beszámol – az őszi és tavaszi hónapokban úgyszólván lehetetlen volt.²⁷ Nem csoda, hogy olyan emberek éltek itt, akik életük során a közeli falusias mezővárosba is alig jutottak el, akiknek – mint ezt önéletrajzi regényében Nagy Lajos megjegyzi – az Apostag melléki tanya és a Solt közötti 10 kilométer is nagy távolság volt.²⁸ Ezekben a településtípusokban élt a Duna–Tisza közti össznépeség közel kétharmada (57,33%).

A szűkre szabott magyar választójogi rendszer, valamint a műveltségi és iskolázottsági viszonyok (hogy az 1910-es népszámlálás 62%-nyi írástudójának zöme hogyan tudott írni és olvasni, illetve hogy az iskoláztatás milyen alacsony határfokú volt, erre nézve az első világháborús népi levelek szolgáltatnak támpontot) következtében a régió hivatalos politikai közvéleményének formálói a középrétegek és a birtokos parasztság legfelsőbb csoportjai közül kerültek ki. Politikai hagyományaiknak és gazdasági-politikai érdekeiknek megfelelően általában liberális függetlenségi politikusokat juttattak a parlamentbe. Nagykovácsy évekén keresztül Eötvös Károlyt, Kiskunfélegyháza Holló Lajost, Kiskunhalas Mocsáry Lajost, Kecskemét Szappanos Istvánt és Hock Jánost, Cegléd Kossuth Ferencet, majd Károlyi Mihályt. Az 1892 és 1911 között megválasztott 65 országgyűlési képviselő közül 50 a függetlenségi párt különböző árnyalataihoz tartozott, s a Szabadelvű Pártra csak 11 esett.²⁹

A dualizmus korának néhány évtizedes gazdasági és társadalmi fejlődése, a kapitalizálódás és polgárosodás következtében e rétegek politikai véleményformálása a század végén és a század elején módosulni kezdett.

²⁶ Borovszky Samu: i. m. I.

²⁷ Kusza István járási útmester kéziratosa önéletrajza. (Bozsó Ferenc – Kalocsa, Tömöri u. 1. – tulajdonában.)

²⁸ Nagy Lajos: *A lázadó ember*. In *Válogatott művei*. Budapest, 1973, Szépirodalmi, 49.

²⁹ Lugossy Endre – Paraszkó Pál: *A képviselőház a jelenben és a múltban. 1892–1911*. Budapest, 1906, Athenaeum.

A deklasszálódástól tartó vagy már deklasszálódó nemesi kis- és középbirtokosok, valamint a jórészt már földtelen honorácior-dzsentrík közül sokan feladták 48/49-es liberalizmusukat, s a mezőgazdasági érdekek állami védelmének, sőt támogatásának szükségességét zászlajára író gróf Károlyi Sándor mögé sorakoztak. Az agrárizmus alapvetően a nagy- és középbirtokosok gazdaság- és társadalompolitikai céljait és törekvéseit fejezte ki, de előszeretettel hivatkozott a „gazdatársadalom” közös érdekeire is. A földbirtokosság és a birtokos parasztság közös érdekeinek hangoztatása s az ennek jegyében és szellemében folyó érdekvédelmi szervezkedés a század első évtizedére a Duna-Tisza közén is jelentős eredményekről számolhatott be. 1908-ban a Hangyának már a megye 133 községében volt helyi szervezete, s a Gazdaszövetség alá tartozó gazdakörök működtek Cegléden, Dunapatajon, Dunavecén, Hartán, Jászszentlászlón, Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason, Kiskunmajsán, Kalocsán, Ókékscén, Ordason, Solton és Kecskeméten. A szervezőmunka és a vármegyei vezetőségek élén a térséggel szorosabb kapcsolatban levő helyi földbirtokosság, valamint a vármegyei, járási és városi tisztviselőkar állt. A helyi vezetőségekben és irányítómunkában a birtokos parasztok kaptak jelentős szerepet.³⁰

A század végi egyházpolitikai küzdelmek során megszületett politikai katolicizmus elsősorban Kalocsán és a kalocsai szállásokon hódított. Kalocsán szinte nem volt társadalmi réteg, amely az érsekség és az érseki uradalom befolyásától függetleníteni tudta volna magát. A tanárok és tanítók papi iskolákban tanítottak, az orvosok az egyház által fenntartott kórházban gyógyítottak, az uradalmi cselédek papi birtokon dolgoztak, a földmunkások bérletet, kertet csak az érsektől kaphattak, s a kisiparosok is tőle remélhették a legtöbb és legkomolyabb megrendeléseket. A gazdasági hatalom társadalmi, szellemi és politikai egyeduralommal párosult. A különféle katolikus egyletek az egész lakosságot átfogták, a káptalan finanszírozta *Kalocsai Néplap* mellett egyetlen más hetilap sem bizonyult életképesnek. S ha a Katolikus Néppárt jelöltje olykor vereséget szenvedett a választásokon, az nem a kalocsaiakon, hanem a választókerület református és függetlenségi érzelmű (mindenekelőtt dunapataji) birtokos parasztjain múlott. Bár az egyházmegye távolabbi és az érseki uradalmaktól részben vagy egészben független katolikus településeinek a lakossága kevésbé kötődött a politikai katolicizmushoz, a papi politika itt is ért el eredményeket. 1896-ban már 23 katolikus kör, 2 katolikus ifjúsági egylet, 6 katolikus

³⁰ Borovszky Samu: i. m. II. 48–51.

legényegylet, 2 Szent Vincze-egylet és 4 katolikus temetkezési egylet működött az egyházmegyében. (Az országban ugyanekkor: 175, 7, 56, 9 és 30.) A századforduló után folytatódott a katolikus lakosság szervezése, s a *Kalocsai Néplap* híradásai szerint nem eredménytelenül. Míg az agrárius törekvések elsősorban a birtokos parasztságra, a politikai katolicizmus főként a városi közép- és kispolgárságra támaszkodott, de törekedett a városi és a falusi szegénység megszervezésére is. E tekintetben azonban nem ért el komoly sikereket, csupán a kalocsai agrárproletariátus és ipari munkásság egy részét sikerült befolyása alá vonni. A földmunkások 1–2 holdas bérletek, a cselédek a szoba-konyhás, kamrával, pincével, ólakkal, Northon-kúttal és 200 négyszögöles konyhakerttel ellátott cselédházak által kötődtek az érseki politikához, az ipari munkások pedig azért léptek keresztényszocialista szakszervezetekbe, mert szociáldemokrata szakszervezeti tagoknak az érsekség nem adott munkát.³¹

A politikai katolicizmushoz és az agrárius törekvésekhez kapcsolódott és azok kísérőjelensége volt a politikai antiszemitizmus. Elsősorban Kalocsán, valamint a leginkább iparosodott mezővárosokban, így mindenekeleőt Cegléden és Kecskeméten ütötte fel fejét, ahol a gyümölcs- és baromfifelvásárlás a nagyrészt zsidó kereskedőréteg kezében volt. 1883-ban mindhárom helyen antiszemita zavargások törték ki. S noha az antiszemitizmus hosszan tartó politikai sikeréről a Duna–Tisza közén sem beszélhetünk (csak 1884-ben, s mindössze a fülöpszállási és ceglédi kerületben választottak antiszemita programmal képviselőt), nem kétséges, hogy a zavargások hordószónokainak a társadalmi problémákat a zsidók jelenléte és illojális versenyszellemükre visszavezető, felelősségáthárító érvelése a süllyedő vagy süllyedéstől féltő társadalmi (elsősorban kispolgári) rétegek jelentős részét megfertőzte.³²

A 19. századi liberalizmus ellenkező előjelű bomlástermékét a viszonylag magasabban kvalifikált városi értelmiség egyes csoportjainak polgári demokrata, polgári radikális, esetleg szociáldemokrata, összefoglalóan a kormánykörök liberalizmusán túlmutató citoyen-törekvései alkották. Míg

³¹ A politikai katolicizmus egyházmegyei eredményeiről a *Kalocsai Néplap* tudósított rendszeresen. A statisztikára: *Kalocsai Néplap*, 1896. márc. 7., a későbbi eredményekre: uo. 1901. jan. 20., 1910. febr. 5., 1910. márc. 19., 1912. febr. 24., 1913. febr. 1., 1915. jan. 30.; Kalocsára: Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, i. m. 320–322.

³² Kubinszky Judit: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz. *Századok*, 1968/1–2. 158–178.; uő.: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon. 1875–1890*. Budapest, 1976, Kossuth.

az agrárizmus mögött elsősorban a nemesi földbirtokosság és a honoráciordzsenti állt, addig fentiek zöme – társadalomtörténetileg – harmadgenerációs zsidó értelmiségi volt. E réteg képviselői részint a szervezkedő szociáldemokrata munkásságnak lettek organizátorai és ideológusai, részint szervezeti keretek nélküli szabadgondolkodók, esetleg szabadkőművesek voltak. Előbbire a kecskeméti Löwy család jogot tanuló és a pesti egyetemen a szocialista diákcsoport munkájába bekapcsolódó fia, Löwy Ödön a legjobb példa. Hazatérte után nem apja vállalkozásába kapcsolódott be, hanem – Vágó Bélával együtt – a város első szociáldemokrata szakszervezetét szervezte meg, s a Betegsegélyző helyi fiókjának igazgatója lett. Utóbbira pedig a budapesti Vellich család Párizsban tanult fia, Valkányi Lajos említendő példaként. Tanulmányainak befejezése után szakított családjával, Kalocsára költözött, feleségül vette a szobalányát, s mint ügyvéd élete végéig az érseki politika legfőbb helyi ellenlábasa volt. Ennek a rétegnek mindegyik mezővárosban és több falusias mezővárosban akadt egy-két reprezentánsa, csoporttá azonban csak Kecskeméten szerveződtek. Löwyn kívül közéjük tartozott Szántó Kálmán főreáliskolai tanár, Mariházy Miklós színiigazgató, Perlott Csaba Vilmos, a Művésztelep festője, Sisa Miklós joghallgató, Buday Dezső jogakadémiai tanár s még néhányan.

Előbb a Löwy család finanszírozta *Kecskeméti Lapok* volt az orgánusuk, majd 1914-ben önálló folyóiratot indítottak *Az Alföld* címmel. A folyóirat közleményei új eredményekkel nem járultak hozzá a társadalomtudományok fejlődéséhez, ma már szépirodalma sem több kordokumentumnál. *Az Alföld* nagy érdeme közvetítő szerepében rejlett. A *Nyugat* és a *Huszádik Század* 1000–2000 példányából igen kevés, valószínűleg csak egy-kettő jutott el a Duna-Tisza közére, s nyilván olvasóik száma is csekély volt. *Az Alföld* 100–200 példányát viszont elsősorban a térségben terjesztették, s ugyanakkor Löwy és munkatársai nem tettek egyebet, mint a Jászi Oszkár és Osvát Ernő folyóirataiban megszólaló gondolatokat „sokszorosították”, s a helyi viszonyokra konkretizálták. *Az Alföld* Kecskeméten ugyanazt a funkciót látta el, mint a polgári radikálisok, galileisták és szociáldemokraták folyóiratai a fővárosban. Erénye, mint azoknak is, a bírálat és terjesztés, a gondolatébresztés és útmutatás volt.³³

³³ Löwy Ödönre: Kecskeméti Katona József Múzeum. Löwy Ödön hagyatéka. – Valkányi Lajosra: Özv. Valkányi Lajosné és Dr. Rozmanith Jánosné szerzőhöz intézett levelei és visszaemlékezései. – *Az Alföldre*: Romsics Ignác: *Az Alföld – Kecskeméten*. (Adalék a századelő sajtótörténetéhez.) *Forrás*, 1975/11. 58–63.

Bár a falvak és mezővárosok legtekintélyesebb gazdái a század elejére már bekapcsolódtak a helyi politikai életbe, a birtokos parasztság többsége politikailag még passzív volt. Idejüket és energiájukat anyagi lehetőségeik biztosítása kötötte le. Sokan közülük – különösen, ha egyik jelöltet sem ismerték – az országgyűlési választásokat is erre használták fel, s voksukat pénzért árulták. Mint egyikük, Csonka Mihály kiskunhalasi tanyásgazda önéletrajzában megfogalmazta, „mi parasztok nem sokat törődtünk a politikai helyzettel, nem érdekelt bennünket, megvolt, ami kellett a háztartáshoz, mi kell egyéb, bántuk is mi, ki a miniszter”.³⁴ A birtokos parasztság igazi politikai megélénkülése éppen a vizsgált hónapokban, az első világháború utáni időszakban következett be.

Mutatis mutandis ez érvényes a Duna–Tisza közí agrárproletariátusra is. A 19. század végén ugyan az itteni nagybirtokokon (elsősorban a Dunavecsei, kevésbé az Alsódbasi és Kunszentmiklósi, s alig a Kiskőrösi és Kalocsai járásokban) is előfordultak aratósztrájkok, de ezek többnyire megmaradtak az ösztönösség szintjén, minimális béremelésekkel s az esetek többségében katonaság bevetése nélkül lezárultak.³⁵

Eltekintve a mezővárosoktól, mindenekelőtt Cegléd-től és Kiskunhalastól, ahol a Szociáldemokrata Párthoz kapcsolódó kontinuos és szervezett földmunkásmozgalom alakult ki, a tízes évekre a megélhetési lehetőségek relatív javulása következtében az úgynevezett agrárszocialista mozgalmak elhaltak anélkül, hogy a térség nincstelen parasztságának egésze vagy akár nagyobb része ideológiailag és politikailag emancipálódott volna, anélkül, hogy egyfelől a jegyzők és papok, másfelől a nagygazdák, gazdatisztek és intézők meghatározta helyi uralmi struktúrák lényegesen megváltoztak volna. Bizonyára nem tekinthető véletlennek, hogy a nyári vakációit ezekben az években rendszeresen Apostagon töltő Nagy Lajos az egyik Teleki-uradalom bérlőjének és cselédjeinek viszonyát egészen patriarchális jellegűnek, magát a kort pedig – a cselédek szemével – a viszonylagos anyagi bőség időszakaként írja le.³⁶ Aminthogy az sem, hogy az 1906 utáni főszoigabírói és polgármesteri jelentések rendre ezt ismételték: „az aratási szerződések megkötése rendben folyik”, „járásomban arató strike nem

³⁴ TJM Csonka Mihály önéletrajza. Lelt. sz.: XXX/4734.

³⁵ *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* (a továbbiakban: MMTVD). 2. köt. Budapest, 1954, Szikra, 460–475.

³⁶ Nagy Lajos: i. m. 25.

fordult elő”.³⁷ A Duna-Tisza közí falvak és uradalmak népe az 1912-es aratósztrájkok idején sem hallatott magáról.³⁸

Az ipari munkásság és a mezővárosi földmunkásság mozgalmi valamivel mélyebb gyökereket eresztettek. Erőteljesebb szervezésük és szerveződésük a század elején indult. Az 1890-es években a Szociáldemokrata Párt országos kongresszusain még csak egy-két település (Cegléd, Kiskunhalas, Dömsöd, Dunapataj) munkásai képviseltették magukat, 1900 után már 15–20 helységé. Leggyakrabban néhány Budapesthez közel fekvő északi falu (Felsődabas, Sári, Kakucs), valamint a mezővárosok és a nagyobb falusias mezővárosok (Solt, Kiskőrös, Szabadszállás, Dunavecse, Harta) képviselői jelentek meg a párt éves kongresszusain.³⁹ A Szociáldemokrata Párt szakszervezeteket favorizáló szervezési koncepciója, az itteni munkásság belső struktúrája, a tulajdon (szőlő, ház, állattartás) elérhetőségének tudata s az intenzív agrárkultúrák terjedésével párhuzamosan javuló munkalehetőségek együttesen azt eredményezték, hogy a Duna-Tisza közí kisipari munkásság és mezővárosi földmunkásság új orientációja a lazább szervezettségű, inkább kulturális és érdekvédelmi, semmint politikai funkciókat vállaló és ellátó szakszervezeti csoportok munkájában való részvételként valósult meg. A politikai szervezettség szintjére csak egyetlen város, Kecskemét munkássága jutott el. A háború kitöréséig ugyanis csak itt alakult folyamatosan dolgozó komoly helyi szervezete a pártnak. A térség második legnagyobb városának, Ceglédnek a munkássága már jóval kevésbé volt szervezett. „Amikor itt a helyi szociáldemokrata párt a régmúltban megalakult, nem volt több tagja, mint 3–4 lelkes ember, akiknek később sikerült egy kis osztályharc alapján álló csoportot megalakítani, és megvédték az üldöztetések ellenére a ceglédi munkásmozgalmat. De ez sem volt szak- és pártélet, minden megtört itt a munkások közömbösségén, amellyel a múltban saját érdekükkel szemben viseltettek. A voltaképpeni mozgalom az októberi forradalom után kezdődött” – emlékezett 1919-ben a proletárdiktatúra időszakának párttitkára.⁴⁰ Korabeli vezetőjük, Urbán Pál hasonlóképpen vélekedett. 1911-ben többek között ezt írta a budapesti párttitkárságnak: „Cegléden még a munkások nagy része is az ellenfelek

³⁷ PMI, PPSKk vm. alispánjának biz. ir. ad. 13/1906., 1/1908, 15/1908.

³⁸ MMTVD 4/A. köt. 275, 445.

³⁹ Uo. 2. köt. 34., 355., 399., 432., 589., 607.; 3. köt. 15., 80., 120., 193., 279., 448., 513.; 4/A. köt. 469.

⁴⁰ Idézi Nagy Dezső: *A tanács hatalom története Cegléden*. Budapest, 1959, Múzeumok Központi Propaganda Irodája, 58.

véleményére alapítja a maga véleményét.⁴¹ Egy egzaktabb polgármesteri jelentés szerint a ceglédi szociáldemokraták szilárd törzsgárdája 70–80 főből (az ipari-forgalmi, mezőgazdasági és külön meghatározás nélküli munkások körülbelül 1,5%-a, az ipari munkások 5%-a) állt, s a május elsejei majálisra további mintegy 100 fő szimpatizánst tudtak mozgósítani. Az 1908-as kiskunfélegyházi május elsejei felvonuláson szintén 70–80 fő vett részt (az összmun-kásság körülbelül 1,5%-a, az ipari munkásság 5%-a), s a majálison további 40–50 szimpatizáns jelent meg. A felvonuláson részt vevők többsége Cegléden is, Kiskunfélegyházán is ipari munkás volt.⁴² A kiskunhalasi szociáldemokraták század eleji törzsgárdájának számát maguk a mozgalom aktivistái állapították meg utólag 75–78 főben. Ezek többsége (mintegy 60–65 fő) viszont földmunkás, kubikos volt.⁴³ Kecskeméten, ahol a szociáldemokrata munkásságnak két ízben is külön hetilapja (előbb a *Kecskeméti Munkás*, majd a *Magyar Alföld*) jelent meg, nyilván valamivel többen tartoztak a párt soraiba, Nagykőrösön és a falusias mezővárosokban azonban sokkal kevesebben. A térség 1919-es munkástanácsainak összetételéről részletes statisztikák állnak rendelkezésünkre. Feltéve, hogy a tanácsokba és a direktóriumokba az adott település valamennyi régebb óta szervezett munkását bevásztották, az októberi forradalom Solton 7, Dunapatajon 1, Hajóson 5 szociáldemokratát talált. Utóbbiak közül 1 napszámos, a többi ipari munkás volt. A soltiak valamennyien a földmunkások közül kerültek ki.

A falvak, puszták és tanyák napszámosai és cselédjei fölött azonban – mint erre már utaltunk – szinte nyomtalanul múltak el a századelő baloldali (s általában ideológiai és politikai) mozgalmi és vitái. Ha az előbbi statisztikát mérvadónak fogadjuk el, akkor megállapíthatjuk, hogy olyan nagy falvakban, mint Ókékcskén és Újkékcskén, s olyan kisebbekben, mint a Kalocsa melletti Miskén és Császártöltésen, a századelőn egyetlen szervezett szociáldemokrata sem élt.⁴⁴ Ismét egyetérthetünk a főváros szellemi forgatagából Apostagra visszalátogató Nagy Lajossal, aki önéletrajzában így jellemezte a falut és a falvak lakosságát: „a falu [...] ugyanolyan, mint hosszú évekkel ezelőtt volt, nem történt benne változás. Az emberek éltek,

⁴¹ MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma (ma Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár; a továbbiakban az eredeti elnevezésnek megfelelően: PLA). 658. f. 6/26. ó. e.

⁴² PML PPSKk vm, alispánjának biz. ir. 5/1908.

⁴³ Nagy Czirok László: i. m.

⁴⁴ PML PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. 6/1919.

dolgoztak, panaszkodtak [...]; egyesek meghaltak, újak születtek a helyükbe, a világ olyannak látszott, úgy a faluban és a faluból nézve, hogy örökkévaló [...] Család, családi haragos indulatokkal zavart együvé tartozás [...] – ez jellemezte a falu életét. A nagyvilágról, az országról alig tudtak a falusiak valamit, politikai érdeklődés nem zavarta őket.”⁴⁵

Az első világháború kirobbanása és különösen elhúzódása a politikai élet legfelsőbb szféráitól a hétköznapiak legapróbb részletéig valamennyi társadalmi réteg életére hatással volt. Mindenekelőtt: a felnőtt férfilakosság egyre nagyobb része hagyta el lakóhelyét, és masírozott a laktanyákba, majd a frontokra, később egyenesen a lövészárkokba. Az újabb és újabb korosztályok behívása következtében a kiskunhalasi férfilakosság 50%-a például már 1916-ban a hadszíntereken harcolt. Ez az arány a későbbiekben tovább nőtt. 1918 januárjában Páhi község férfilakosságának 3/4 része teljesített katonai szolgálatot.⁴⁶ A munkaképes férfiak távolléte munkaerőhiányt okozott, ami viszont a termelékenység csökkenését vonta maga után. A hadifoglyok és a háterszámban állomásozó hazai katonaság munkába állítása enyhített a helyzeten, de megoldani nem tudta. Az állandó munkaerőhiány Pest megyében 1918 tavaszára mintegy 5 ezer főre emelkedett, s a nyári munkák elvégzéséhez további 12 ezer férfira lett volna szükség.⁴⁷

A felduzzadt hadsereg – másrésről – egy olyan improduktív ember-tömeget jelentett, amelynek élelmezését és egyéb anyagi szükségleteinek kielégítését a hadvezetőség és a kormány természetesen végig fontosnak tartotta. S mivel ezt a hagyományos szabad gazdálkodási és kereskedelmi forma egyre kevésbé biztosította, megkezdődött a hadigazdálkodásra való áttérés. A mezőgazdasági termékek árait előbb maximálták, és a terményeket zár alá vették, később – egyre inkább figyelmen kívül hagyva a termelőerők pusztulását és a termelékenység csökkenését – évről évre meghatározott mennyiségek beszolgáltatására kötelezték az egyes közigazgatási egységeket. Az előírt gabona- és állatkontingensek beszolgáltatása 1916-tól nehézségeket okozott, 1918 őszére pedig teljesíthetetlenné vált.⁴⁸

⁴⁵ Nagy Lajos: i. m. 227–228.

⁴⁶ Szabó Miklós: Az 1919-es proletárdiktatúra és előzményei Kiskunhalason. In *Proletártavaszi 1919*. Szerk. Bognár Lajos, Bodor Jenő. Kecskemét, 1969, Magyar Szocialista Munkáspárt Bács-Kiskun Megyei Bizottsága, 49.; *Dokumentumok az 1918–19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez* (a továbbiakban: *Dokumentumok*). Szerk. Romsics Ignác. Kecskemét, 1976, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 108–109.

⁴⁷ *Dokumentumok*, i. m. 124–125.

⁴⁸ Uo. 147–155.

A háború eme alapvető gazdasági velejárói, illetve ezek közvetlen és közvetett következményei a térség valamennyi társadalmi rétegének anyagi helyzetére és életviszonyaira hatással voltak. A pénzromlás ellenére is jövedelemnövekedést jelentett a háború a hitelélet vezetőinek, a bankok főrésztvevőinek, akik általában a leggazdagabb birtokosok és a legnagyobb ipari üzemek tulajdonosai közül kerültek ki. A pénzügyintézetek 1918. évi jövedelme közel kétszerese volt az 1914-esnek.⁴⁹ Növekedett a legnagyobb üzem- és üzlettulajdonosok, valamint a nagy- és középkereskedők jövedelme is. Az egyik kiskunhalasi kereskedődinasztia (Győrfy család) gyermeke megjegyezte frontra küldött levelében: „Az vigasztal, ha nem is szórakozom, hogy egy kicsit most aratunk. Jön a pénz.”⁵⁰ A kiskereskedők és a kisiparosok inkább a háború hátrányait érezték, a rendelések hiánya és a lakosság alacsony vásárlóereje miatt többen közülük iparendélyüket is visszaadták. A bérből élő középrétegek életszínvonala szintén csökkent; fizetések emelkedési üteme távolról sem tartott lépést az iparcikkek és élelmiszerek árának megtöbbszöröződésével.⁵¹ Előnyöket (noha nemzetgazdasági szempontból érthető és indokolt előnyöket) élveztek viszont a piaccal szintén egyoldalú, de az alkalmazotti rétegekhez képest ellenkező előjelű kapcsolatban álló gazdagparasztiak, akiknek egy részét katonának sem hívták be, s a bevonultak is megkülönböztetett bánásmódban részesültek (szabadságolások). A rekvirálások ellen terményeik elvermelésével védekeztek, az ármaximalizálást pedig a helyi és a budapesti feketepiacokon próbálták kijátszani. Késérő viccként járta az egyik főlegyházi gazda helyzetértékelése: „mi jól vagyunk, bárcsak 20 évig tartana a háború”.⁵² A parasztság középső és alsó szintjein inkább a háború hátrányait érezték, a törpebirtokosok, agrárproletárok és ipari munkások, illetve otthon maradt családtagjaik számára pedig korábbi életszínvonaluk egyértelmű és fokozatos romlását hozta a „négyesztendő pokol”.

Az életviszonyok változása maga után vonta a világgal, politikával és különösen a háborúval kapcsolatos hangulatok, érzelmek és vélemények változását. Az 1914–1915-ös népi levelekben, versekben és egyéb feljegyzésekben általában a győzelembe vetett hit, a király és a kormány iránti

⁴⁹ Szabó Miklós: i. m. 47., Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, i. m. 323.

⁵⁰ TJM Győrfy Matild levele testvérének. Lelt. sz. LXXI/7246.

⁵¹ B-KML Kalocsa, Kig. ir. 206/1918. és 3812/1918., *Félegyházi Hírlap*, 1916. jún. 25., Szabó Miklós: i. m. 47–48.

⁵² *Félegyházi Hírlap*, 1915. ápr. 18., vö. TJM Csonka Mihály id. önéletrajza.

bizalom, önfeláldozás készsége s helyenként elvakult sovinizmus tükröződik.⁵³ Az életviszonyok romlása, a családtagok elvesztése, a frontokról érkező hírek, illetve a lövészárkokban töltött hónapok, a frontszolgálat viszontagságai azonban az otthon maradt lakosság és a katonaság hangulatát egyaránt megváltoztatták. A frontokról érkező levelek kezdeti optimizmusát és elszántságát már 1915–1916-ban a céltalanság, bizonytalanság és elkeseredettség érzése váltotta fel, amely ilyen mondatokat íratott a katonákkal: „ennek a háborúnak vége soha nem lesz, amíg egy magyar élve lesz a világon”, „mert úgy lációk hogy előb vagy utob is elkel Pusztulni mindenkinek” stb.⁵⁴ Az itthonról küldött levelek a napi gondokkal-bajokkal és elsősorban az áremelkedésekkel foglalkoztak. A szenvedések okát sokan, mint a homokméggyi Salacz Borbála, önmagukban keresték, s életviszonyaik romlásáért önmagukat okolták: „hát ilen formán nem várjuk azt az áldot szent békét, a jó Isten el akar pusztítani mindnyájunkat, mert már nem nézheti a nép rosszását”.⁵⁵ Mások, így az egyik kiskunfélegyházi földmunkás, realisabb magyarázatot találtak: „nem lesz semmiből elegendő, mert sok hellen az aszszonyok munkáják a földet, tudod pedig milyen az aszonyi dolog, dehát ha az állam el viszi az embereket, majd idővel ő is meg éheznek...”⁵⁶

Az otthonról küldött népi levelekben is tükröződő elégedetlenség a 19. század végi agrárszocialista mozgalmakra emlékeztető éhségtüntetések formájában robbant ki. Az első ilyen megmozdulásra Kecskeméten került sor. A hadba vonultak ellátatlan feleségei 1917. május 15-én berontottak a városháza folyosóira, ahol az „urakat” és az ellátottakat szidták. Később a polgármester lakása elé vonultak. Az „ostromnak” a rendőrség vetett véget. Délután olyan híreket lehetett hallani, hogy az asszonyok a városháza felgyújtására készülnek, s hogy tervüket akkor akarják végrehajtani, amikor az „urak nincsenek együtt”. A polgármester a liszthiányban s a burgonyaszállítmányok elapadásában jelölte meg a kecskeméti elégedetlenkedés okát.⁵⁷

A május 15-ei kecskeméti tömegmegmozdulás korai megnyilvánulása volt a háború okozta szociális elégedetlenkedésnek, mert a Duna-Tisza

⁵³ B-KML Kecskemét, Polgármesteri iratok, Sándor Istvánnak küldött levelek gyűjteménye, TJM „Baky honvéd” versei. Lelt. sz.: 11/1867.

⁵⁴ *Dokumentumok*, i. m. 87–90.

⁵⁵ Közli: Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. *Valóság*, 1973/3. 73.

⁵⁶ Közli: Romsics Ignác: Levelek a frontra. *Forrás*, 1974/7–8. 56–60.

⁵⁷ *Dokumentumok*, i. m. 93–97.

közi éhségtüntetések csak 1918-ra s különösen 1918 nyarára váltak gyakorivá. Kiskunfélegyházán kezdődtek 1918. február 24-én. Az ipari és kereskedelmi cikkek (nem maximált) magas ára, a világítóanyagok hiánya s végül a zsírszódakiosztás körüli magánkereskedői visszaélések miatt izgatott emberek indulatai a reggeli zsírkiosztás során szabadultak el. Vasárnap lévén percek alatt 3–5 ezres tömeg verődött össze a városháza előtti téren; a rendelkezésre álló karhatalom képtelen volt a helyzeten úrrá lenni. A tömeg egy része szétszéledt a városban, és több üzletet kifosztott. A főtéren maradók a városháza és a rendőrkapitányság épületének ablakait verték be. Délután 250 főnyi katonaság érkezett, de a rendet csak 26-ára sikerült helyreállítani. Mint az 1917-es kecskeméti tömegmegmozdulás, elsősorban ez is a hatósági személyek és az általában vett „jobb módúak” ellen irányult, de ezen belül jól kivethető zsidóellenes éle is volt. Emögött egyrészt a századfordulós antiszemitizmus felelősségáthárító érvelésének aktualizálása húzódott meg, amely – miután zsidók és kereskedők közé egyenlőséget tett – a háborús nyomorúságért, szenvedésért és drágaságért a zsidókat hibáztatta. („Zsidó kézben van minden. Azok a háború alatt úgy össze tartotak, egymásnak oda adtak mindent, kíségtették egymást, nekik lehetet kezükben van a ruházató elkezdve az élelmi czikig minden tetszésök szerint, tehetnek velünk amit akarnak, lehet ezt túrni sokáig, csordultig a pohár” – érthető tetten a „felismerés” egy névtelen levélben.) Másrészt Bangha Béla 1916-os, majd 1918 eleji Duna–Tisza közű körútjával hozható összefüggésbe, aki beszédeiben a nyelvi magyarosítás feladatai mellett főleg a „keresztényellenes” zsidó sajtó visszaszorításának, illetve ellensúlyozásának a szükségességéről beszélt. Mint Kiskunfélegyháza rendőrkapitánya ezt helyesen észrevette, Bangha beszéde, „bár akkor nyomban rendőri beavatkozásra nem szolgáltatott okot, mégis alkalmas volt arra, hogy a gyűlésen igen nagy számmal jelen volt egyszerű gondolkodású asszonyok lelkében a nem katolikus hitfelekezethez tartozókkal szemben való magatartásukra és érzelmükre kedvezőtlen és nagy fokban ellenszenves hatást keltsen”.⁵⁸

A kiskunfélegyházi eseményeket a liszt- és cukorhiány miatti július 15–17-i kiskunmajsai lázongások követték,⁵⁹ a nyári hónapokban pedig

⁵⁸ A kiskunfélegyházi cseményekre általában: *Dokumentumok*, i. m. 132–137.; Bangha körútjaira: *Félegyházi Hírlap*, 1916. nov. 9., 1918. febr. 24.; az idézett névtelen levél lelőhelye: PML PPSKk vm. alispánjának ált. ir. 12 265/1918.

⁵⁹ *Dokumentumok*, i. m. 144–145.

hasonló tömegmegmozdulásokra került sor több Duna–Tisza közti helységben. Július 19-én Lajosmizsén „az éhség már annyira gyötörte az 5-6 gyermekű anyákat, hogy valóságos forradalmat idéztek elő a községházán, s a közigazgatási jegyző irodáját valósággal megostromolták, úgyannyira, hogy délben már csak csendőri fedezettel mehetett haza” – jelentette a jegyző. Július 31-én Kiskőrösön, „midőn a búza a községházához lett szállítva, a piacon levő néptömeg a búza kiadását követelte, s a helyzet oly fenyegetővé vált, hogy a járőr a búzát nem volt képes beszállítani, s a kocsik a búzával eltűntek”. A sort az augusztus eleji ceglédi események zárták. A katonák ellátatlan feleségei és gyermekei – miután a polgármester nem volt hajlandó a közéletmezés nehézségeivel kapcsolatos kérdéseikre válaszolni – szétszéledtek a városban, s néhány közigazgatási tisztviselő és kereskedő lakásának az ablakait beverték. A zendülés néhány óráig tartott, a tömeget a helyi rendőrség oszlatta fel.⁶⁰

A térség első világháborús éhségtüntetéseinek két közös vonásuk volt. E zendülések egyrésztől kizárólag a mezővárosokban és a falusias mezővárosokban robbantak ki, ahol – mint ezt már megállapítottuk – a földmunkás- és ipariproletár-feleségek nagyobb, nyomorúságosabb helyzetű és viszonylag bátrabb, felvilágosultabb tömegei éltek együtt, s nem érintették a falvak lakosságát. Másrésztől többségük időben az elmúlt évi termés elfogyasztása és az új elosztása közötti hetekre, július–augusztusra esett. 1918 szeptemberében és októberében egyetlen hasonló eset sem fordult elő. A térség éhségtüntetéseinek kronológiája e mozgalmak belső tartalmából következett. Nevezetesen abból, hogy a felsorolt megmozdulások nem rendelkeztek direkt politikai tartalommal. A legjelentősebbnek nevezhető kecskeméti és kiskunfélegyházi demonstráció is az ösztönösség, a pillanatnyi szociális célokért küzdés jegyeit viselte magán, ezért nem hozhatók közös nevezőre a sokkal vontatottabban kibontakozó és jóval szerényebb intenzitású politikai mozgalmakkal, ha a kettő közötti összefüggés tagadhatatlan is.

A háború és a rendszer politikai kritikájával, melynek első képviselői a függetlenségi párt helyi szervezetei voltak, 1916 nyaratól találkozunk. Holló Lajos, a térség legismertebb és legjelentősebb függetlenségi politikusa, aki ekkor jelentette be és indokolta meg a Károlyi-párt megalakulását s egyúttal a maga csatlakozását.⁶¹ Itt, Félegyházán mondta el 1917

⁶⁰ MMTVD 5. köt. 230–233.

⁶¹ *Félegyházi Hírlap*, 1915. febr. 21., 1916. aug. 13.

júniusában nagy parlamenti vihart és országos visszhangot kiváltó háborúellenes és demokratikus reformokat követelő beszédét Károlyi Mihály.⁶² A kiskunfélegyházi pártszervezet mellett Károlyi mellé állt a ceglédi, nagykőrösi és kecskeméti függetlenségi pártkörök többsége is. Állásfoglalásuk a függetlenségi és liberális érzelmű városi középrétegek háború sújtotta részének pacifizmusát és mérsékelt reformizmusát fejezte ki.⁶³

Később és kevesebbet hallattak magukról a szociáldemokrata szak- és pártszervezetek. Az „egész ország lakosságának egygyé forrása”, az „ellentétek kikapcsolása”, amiről 1915-ben Holló Lajos beszélt, a szociáldemokratákra is hatott, s a katonai behívások is gyengítették egyelőre egyébként is szerény erejüket. A háború első éveiben a Duna–Tisza közti szociáldemokrata szervezetek éppen ezért felbomlottak vagy legalábbis nem dolgoztak. Újjászervezésükre 1917 végén és 1918 első felében került sor. A *Népszava* hírei szerint az októberi forradalom kitöréséig a kecskeméti, ceglédi és kiskunhalasi párt- és szakszervezeti csoportok alakultak újjá.⁶⁴ A Szociáldemokrata Párt 1917 elejétől megváltozott taktikájának képviselője, a háború és a rendszer szociáldemokrata kritikája azonban ezeket a szervezeteket is csak igen-igen kis mértékben jellemezte. A párt nevéhez fűződő 1918-as spontán vagy szervezett országos akciókba (január 18–20-i tömegsztrájk, április végi választójogi tüntetés, május 1. megünneplése, június végi tömegsztrájk) Kecskemét és Kiskunhalas munkássága egyáltalán nem kapcsolódott be, s a ceglédiek egy része is csak a januári tömegsztrájkban vett részt.⁶⁵ Mindez összhangban van a térség általános politikai hangulatával kapcsolatos 1918-as polgármesteri, főszolgabírói és rendőrkapitányi jelentésekkel, amelyek gyakran említik az ekkorra már általános békevágyat, az elkeseredést és a szociális elégedetlenséget, de nincs tudomásunk „lázításról”, munkabeszüntetésekről, sztrájkokról és politikai követelésekről. Még a Kecskemétről befutott jelentés is ezt hangsúlyozta: „Ami az egyesületek és munkásmozgalmak ellenőrzését illeti,

⁶² Károlyi Mihály: *Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek, 1908–1919.* Vál., szerk. és jegyz. Lítván György. Budapest, 1968, Magvető, 151–152., 530.

⁶³ *Dokumentumok*, i. m. 98–103., 152–153., Merényi László: Cegléd története 1917 tavaszától 1918 őszéig. In *1918–1919 Cegléden*. Szerk. J. Sándor Ildikó. Cegléd, 1969, Kossuth Múzeum, 12–14., Szlanka Tamás: Az őszirózsás forradalom Kecskeméten. In *Proletártavas* 1919, i. m. 84.

⁶⁴ *Dokumentumok*, i. m. 110–111.

⁶⁵ Lásd erre a *Népszava* 1918. jan. 22-i, jan. 27–28-i, ápr. 23-i és máj. 3-i számaiban közölt beszámolókat és tudósításokat. Vö. MMTVD 5. köt. 209–229., Merényi László: i. m. 10–29.

e tekintetben városunkban eddig egészséges, hazafias és az állami érdekeknek mindenben megfelelő helyzet mutatkozik.”⁶⁶

Egyelőre az orosz hadifogságból hazatért katonák magatartása sem adott okot a közigazgatási és rendőrségi vezetők nyugtalanságára. Az Alsódabasi járásban – 1918 szeptemberében! – „józanul és tisztességesen viselkednek és szorgalmasan dolgoznak, eddig ellenük panasz hozzám nem adatott be”. A Dunavecsei járásban „sem tehető ellenük semmi kifogás”, és „semmi mozgalom közöttük nem észleltetett, a bolsevik eszméktől teljesen menteseknek bizonyultak”. A Kalocsai járásban ugyan kevesellték a nyolc-heti szabadságot, de azért „megszokott foglalkozásukhoz újból hozzáláttak, magaviseletük kielégítő”. Hasonló tartalmú jelentés érkezett az alispánhoz a többi járásból és városból is. Legfeljebb – mint a kiskőrösi főszolgabíró és a kiskunhalasi rendőrkapitány – azt tették hozzá, hogy azért a többéves frontszolgálat és a hátországi nélkülözés – ha fenyegető következményeik pillanatnyilag még nincsenek is – nem múltak el nyomtalanul, ezek „bizonyos elkeseredést és elégedetlenséget okoznak az embereknel”.⁶⁷

Az ország, elsősorban az iparvidékek és Budapest, illetve a Duna–Tisza köze politikai viszonyai között mutatkozó különbségek alapvető okai a térség korábban már tárgyalt osztályviszonyaival és politikai életének jellemzőivel, a városi és falusi középrétegek erősségével, a gyári munkásság hiányával, s ezzel összefüggésben a szociáldemokrata és agrárszocialista eszmék átlagosnál kisebb körű elterjedésével magyarázhatók.

Az aratás és a betakarítás után tehát átmeneti és viszonylagos „szélszél” jellemezte a Duna–Tisza közét. Az újságok szeptemberi és október eleji számai, valamint a közigazgatási és rendőrségi tisztviselők őszi jelentései alapján senki sem feltételezhette, hogy a tömegelégedetlenkedés és a tömegmozgalom általános lesz, s hogy november elején lesz általános. A szociális és pszichikai alapok megvoltak, de az itteni „zsilipeket” az utolsó napok hadszíntéri és fővárosi eseményei, s nem utolsósorban a forradalmon már átesett Budapesten keresztül hazaérkező fegyveres frontkatonák nyitották meg.

⁶⁶ PML PPSKk vm. főispánjának biz. ir. 55/1918 és 87/1918., továbbá uo. ált. ir. 5048/1918. – A kecskeméti polgármester idézett jelentését közli: *Dokumentumok*, i. m. 116–118.

⁶⁷ PML PPSKk vm. főispánjának biz. ir. 145/1918. – A kiskunhalasi és a kiskőrösi jelentést közli: *Dokumentumok*, i. m. 123–124., 146.

OSZTÁLYERŐVISZONYOK A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM IDEJÉN

A nemzeti tanácsok megalakulása, összetétele és működése

„...ezt a háborút elvesztettük” – jelentette ki október 17-i parlamenti beszédében Tisza. Megállapítása tükrözte a szemben álló felek erőviszonyait, a központi hatalmak győzelmi illúzióinak végleges szertefoszlását. 23-án a függetlenségek, polgári radikálisok és szociáldemokraták deklarálták az ország újjászervezését tervező Magyar Nemzeti Tanács megalakítását. Október 28-án a Hadik-kormány kinevezésére készülő József főherceg ellen és a Magyar Nemzeti Tanács mellett tüntető tömeg összeütközött a Lánchidat őrző rendőrkordonnal. 29-én – tiltakozásul – fél órára leálltak a budapesti gyárak, demonstrációkra került sor Debrecenben, Szegeden, Miskolcon. 30-án este kitört a forradalom.⁶⁸

A fővárosi eseményekre elsősorban a térség legnagyobb mezővárosainak lakossága reagált. A Károlyi-párt kiskunfélegyházi szervezete október 18-án „nyílt levelet” intézett a város július végén megválasztott képviselőjéhez, Fazekas Ágoston alispánhoz. A levél felszólította Fazekast, hogy vagy tegye magáévá a „teljesen önálló és független” Magyarország programját, vagy mondjon le mandátumáról. A Holló Lajos halála után a Károlyi-párt kiskunfélegyházi szervezetének élére került fiatal ügyvéd, dr. Horváth Zoltán és Fazekas között kibontakozott sajtóvita különösen a Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés megítélésében éleződött ki. Fazekas provokatív válaszára Horváth Zoltán a következőket jelentette ki: „1. azt akarjuk, hogy a szociáldemokrata párt is elnyerje az ország sorsának intézésében az őt megillető helyet; 2. nem akarjuk, hogy az egységes magyar állam darabokra szakadjon; 3. a hazánkban lakó nemzetiségeket nem biztatjuk, hogy az országot darabokra szaggassák, de velük mint testvérekkel óhajtunk élni.”⁶⁹

⁶⁸ Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, 1968, Kossuth, 31–58.

⁶⁹ *Dokumentumok*, i. m. 155–157.

A kecskeméti „függetlenségi pártok és körök” október 21-i gyűlésükön értékelték a legutóbbi hetek katonai és politikai fejleményeit. A gyűlésre beterveztett, s ott némi módosítással elfogadott határozati javaslat követelte a „politikailag, katonailag és gazdaságilag, külügyi tekintetben is teljesen önálló, egyetlen egy államtól sem függő, független Magyarországot” („Öfelsége a m. kir. uralkodása alatt”), „Az országos törvényeknek tiszta, demokratikus alapon való fejlesztését, a népuralom és elvei érvényesülését”, a nemzetiségek „teljes” politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúságát, végül az új kormány haladéktalan kinevezését. A kiskunfélegyháziakhoz hasonlóan a kecskeméti függetlenségi szervezetek is ragaszkodtak Magyarország területi integritásához, s leszögezték, hogy a nemzetiségeknek adandó engedmények nem érinthetik az ország állami egységét. A törvényhatósági bizottság elé október 31-én terjesztett határozat lényegében megegyezett a Károlyi október 22-i parlamenti beszédében ismertetett központi pártprogrammal, noha nem foglalkozott Horvátország jövőendő státusával. A liberális szellemű polgármester, Sándor István kezdeményezésére október 29-én délután mintegy ötven személy részvételével pártközi értekezlet tanácskozott a városházán. Az egyik résztvevő visszaemlékezése szerint valamennyien „veszélyben a haza szellemében beszéltek, és ezért valamiféle társadalmi szervezkedés szükségességét hangoztatták”. A jogakadémiai diákság esti és éjszakai békés szimpátiatüntetése után e tanácskozás eredményeképpen alakult meg 30-án az Ideiglenes Nemzeti Tanács, amely röplapon szólította fel a város lakosait, hogy csatlakozzanak a „haza megmentésére alakult” Magyar Nemzeti Tanácshoz, s hogy a Magyar Nemzeti Tanács „végleges kecskeméti szervének” megalakítása céljából november 1-jén reggel gyülekezzenek a Kossuth téren.⁷⁰

Bár a ceglédi, nagykőrösi és kiskunhalasi függetlenségi szervezetek hasonló megmozdulásairól nem tudunk, a fővárosi események fogadtatása ezekben a városokban is hasonló lehetett. Erre utal a Kiskunhalason állomásozó Hefty Richárd főhadnagy memoárja, amelyben az október végi napok hangulatát így adja vissza: „Ott már érett a forradalom. Este a tisztí étkezdeben a Pestről újonnan érkezett tisztek sugdostak titkos akciókról, tízcek tanácsáról, [...] az újságokat valósággal ették és verték az asztalt Károlyi miniszterelnöksége mellett [...]. A tisztikar konzervatív keresztény

⁷⁰ Uo. 159–162., PIA 605. f. 11/29. ő. e. 143., 192. és *Kecskeméti Lapok*, 1918. okt. 22., okt. 31., nov. 3.

része hallgatott.⁷¹ Továbbá az, hogy a Ceglédi Népkör és Gazdasági Kör, valamint a függetlenségi párt „nagy bizottsága” – a Duna–Tisza közí pártok és társadalmi szervezetek közül elsőként – már 30-ára, illetve 31-ére bejelentették csatlakozásukat a Magyar Nemzeti Tanácshoz.⁷²

Ilyen előzmények után érkezett meg október 31-én a Károlyi-kormány kinevezésének híre és a Magyar Nemzeti Tanácsnak az a távirata, amely csatlakozásra szólította fel a vidéki városokat. Ez jelentős mértékben felgyorsította az egyébként a főváros és a nagyvárosok politikai mozgása mögött kullogó helyi eseményeket. Október 31-én és november 1-jén Kecskeméten, Cegléden, Nagykovácsán, Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason és Kalocsán alakultak meg a polgári demokratikus forradalom helyi politikai szervei. A falusias mezővárosokban és a nagyobb falvakban néhány nap késéssel, általában november első hetében, a falvak többségében november folyamán, három kis faluban, Szakmáron, Bátyán és Sükösdön pedig csak decemberben és januárban szerveződtek meg a nemzeti tanácsok.⁷³

A nemzeti tanácsokban általában valamennyi társadalmi réteg és politikai párt vagy szervezet képviseltette magát; arányuk és súlyuk tekintetében azonban jelentős különbségek voltak az egyes települések között. Kecskeméten már az első hetekben számottevő erőt jelentettek a szociáldemokraták, a későbbiekben, 1919 januárjától pedig a tagok 50%-a került ki közülük.⁷⁴ A Ceglédi Nemzeti Tanács három elnöke közül egy (Horváth Illés) volt szociáldemokrata, s körülbelül hasonló arányban oszlott meg a tagság is. A nemzeti tanács tagja lett többek között a város szociáldemokratáinak régi vezetője, Urbán Pál s a proletárdiktatúra időszakának későbbi párttitkára, Reiner Albert.⁷⁵ Ugyanilyen volt a Nagykovácsi Nemzeti Tanács összetétele, amelynek intézőbizottságában 4 birtokos paraszt, 2 értelmiségi, 2 iparos, 2 kereskedő, valamint Bakó József országgyűlési képviselő és Bordács Szilárd földbirtokos mellett 6 szociáldemokrata munkás és földmunkás foglalt helyet.⁷⁶ A többi település nemzeti tanácsaira azonban a polgárság, birtokos parasztság, illetve az úgynevezett polgári pártok és társadalmi szervezetek döntő túlsúlya volt a jellemző. A Kiskunfélegyházi

⁷¹ Ilefőy Róbert: *Adatok az ellenforradalom történetéhez*. Budapest, 1920, Bagó Márton és fia, 4–5.

⁷² PIA 606. f. 3/41. ő. e. (I. köt.) 32., *Népszava*, 1918. okt. 30. 5.

⁷³ OL. K. 440. B/I. tétel. (4. csomó), PIA 606. f. 3/41. ő. e. I–II. köt.

⁷⁴ *Dokumentumok*, i. m. 251–252.

⁷⁵ *Cegléd*, 1918. nov. 3–5.

⁷⁶ PMI. Nagykovács. Nemzeti Tanács ir. szám nélk. 1918.

Nemzeti Tanácsban a függetlenségi és 48-as pártot 6, a függetlenségi népkört 3, a nemzeti munkapártot 3, a kisgazdák egyesületét 6, a gazdasági egyesületet 4, a demokrata pártot 3, a szociáldemokratákat viszont csak 3, a földmunkásokat pedig csak 2 tag képviselte.⁷⁷ A Kiskunhalasi Nemzeti Tanács a „főbb városi tisztviselőkkel és a város szellemi vezetőivel kiegészített” városi tanáccsal volt azonos.⁷⁸ A Kiskőrösi Nemzeti Tanács „olyan egyénekből nyert összeállítást, akik addigi életmódjukkal, vagyoni helyzetüknél fogva teljesen megbízhatóak voltak, s így tagjai lettek részint gazdálkodó, részint tisztviselő úriemberek”.⁷⁹ A 16 tagú Abonyi Nemzeti Tanácsban – a főszolgabíró, jegyző, esperes stb. mellett – 1 földmunkás és 1 honvéd képviselte a dolgozó rétegeket.⁸⁰ Nem volt komoly balszárnya a Kalocsai Nemzeti Tanácsnak sem, melyben a járási főszolgabíró, az Úri Kaszinó elnöke s az érseki főszentszék jegyzőkönyvvezetője is helyet kapott.⁸¹ A falvak nemzeti tanácsairól természetesen még kevésbé mondható el a radikális elitcsere. Ezek jelentős része kimondottan a jegyzők utasítására és személyes részvételükkel alakult meg, amint ezt egymástól függetlenül a ráckevei, dunavecsei és bácsalmási főszolgabíró is elrendelte. Feladatuk – a Dunavecsei járás főszolgabírójának utasítása szerint – az volt, hogy a „népmozgalmakat, néptanácsok alakulását ne akadályozzák”, hanem jelenlétükkel „igyekezzenek azokat túlzásoktól visszatartani”. A nagyobb falvak többségében ez persze nem sikerülhetett, mert e települések november eleji tömegmozgalmai nem utolsósorban éppen a jegyzők ellen irányultak.⁸²

A mezővárosok nemzeti tanácsainak élén általában a középrétegek értelmiségi csoportjai, ritkábban a földbirtokosok közül kikerülő Károlyi-párti politikusok álltak: Kecskeméten dr. Horváth Mihály orvos, függetlenségi párti országgyűlési képviselő, Cegléden dr. Dobos Sándor ügyvéd, a háborúban főhadnagy-hadbíró (mellette Antal Antal középbirtokos és a szociáldemokrata Horváth Illés), Nagykovácsán dr. Kökény Dezső ügyvéd, református egyházi főgondnok és takarékpénztári igazgató, Kiskunfélegyházán dr. Horváth Zoltán ügyvéd, Kiskunhalason dr. Kolozsváry Kiss István földbirtokos polgármester, Abonyban a századfordulón még

⁷⁷ Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza (továbbiakban: KM). Plakáttár. Lelt. sz.: 63.214.1.

⁷⁸ OL K. 440. A/IX. tétel. 30. (2. csomó, K. köteg).

⁷⁹ PIA 619. f. 1/1925 – B. 2442. ő. e.

⁸⁰ OL K. 440. A/IX. tétel. 47. (2. csomó, A. köteg).

⁸¹ PIA 642. f. 1920 – IV – 2056. ő. e.; vö. Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben*, i. m. 326.

⁸² PIA 606. f. 3/6. ő. e. (I. köt.) 72. és uo. 3/41. ő. e. (I. köt.) 14–17., (II. köt.) 147.

60 holdas birtokát ekkorra 1000 holddá gyarapító és 3000 holdat bérlő Fábíán István. A Kalocsai Nemzeti Tanács vezetője a pártkeretekhez korábban nem kötődő demokrata-szociáldemokrata érzelmű ügyvéd, dr. Valkányi Lajos, a Kiskunmajsai Nemzeti Tanácsé a szintén demokratikus gondolkodású Günsberger Gyula kereskedő lett.⁸³ A kisebb települések egy részében agilis, a lakosság előtt tekintélynek örvendő, de korábban nem politizáló s így a falvak kompromittálódott háborús vezetésében sem részes kisvállalkozók, birtokos parasztok s nem ritkán papok ragadták magukhoz az irányítást. Géderlakon Kiss Ignác motormalom-tulajdonos alakította meg a nemzeti tanácsot, s miután a régi bíró lemondott, az ő helyébe is Kisst választotta meg a falu lakossága. Bátyán és Kiskunlacházán sem a régi bírótól vagy a jegyzőtől, hanem a frontról hazatért 6 kat. holdas kisparaszttól, Bíró (Ivota) Jánostól, illetve Huszár Gábor szőlősgazdától „várta a nép a falu nyugalmanak biztosítását”. A Dunapataji Nemzeti Tanács elnöke a változatos életutat bejárt (volt hajókormányos, pesti segédmunkás, államvédelmi nyomozó, végül Tisza István „testőre”) nyugalmazott detektív, Bencze József, az ókéskei Okos Gyula református lelkész, a páhié Karácsony József katolikus plébános lett.⁸⁴ A falvak másik részének nemzeti tanácsai – mint már említettük – kevésbé voltak képesek vagy talán nem is akartak a régi vezetők befolyása alól emancipálódni.

A nemzeti tanácsok megalakulásával párhuzamosan, október 31-től körülbelül november közepéig a térség egészére kiterjedő tömegmozgalom söpört végig a vidéken. Az ezzel kapcsolatos jelentések és táviratok tömege egyértelműen bizonyítja, hogy jellegét, belső tartalmát tekintve e mozgalmak a korábbi éhségtüntetésekkel mutattak erős rokonságot. A tüntetők élén hazatért, illetve az egyes településeken gyakran csak átutazó katonák álltak, nagy számban voltak köztük asszonyok és fiatalok. A mozgalom dűhe részben a kereskedők, részben a nyomorúságot okozó háborús intézkedések végrehajtói, a haditerménybiztosok s különösen a hatalmukkal korábban nemritkán visszaélő jegyzők ellen irányult. Utóbbiak jelentős része menekülni kényszerült: 1919. január 10-én a vármegye 45 jegyzői állása éppen ezért még mindig betöltetlen volt.⁸⁵ A tüntetésekhez gyakran

⁸³ Lásd a 7–14. sz. jegyzeteknél közölt forrásokat.

⁸⁴ Géderlakra: *Kalocsai Néplap*, 1918. dec. 7.; Bátyára: B-KML Kalocsai Járási Főszb. eln. ir. 21/1942.; Kiskunlacházára: PIA 628. f. 1920 – B. 12 222. ó. e.; Dunapatajra: PIA 619. f. 1/1921 – B. 373. ó. c.; Ókéske: B-KML Ókéske. Közgyűlési jkv. 1918. nov. 9.

⁸⁵ Általában: PIA 606. f. 3/41. és 3/6. ó. e., valamint a helyi sajtó novemberi visszatekintő cikkei, pl.: *Félegyházi Hírlap*, 1918. nov. 10., *Kalocsai Néplap*, 1918. nov. 9., *Czepléd*, 1918.

önkényes rekvirálások, fosztogatások társultak. A dunavecsei főszolgabíró jelentése szerint Dunapatajon 9, Dunavecsén 6, Solton, Dunaegyházán és Apostagon 2-2 üzlet készletét hordták szét az elégedetlenkedők.⁸⁶ E tüntetések és tömegmegmozdulások kereskedőellensége több településen – miként 1918 februárjában Kiskunfélegyházán – ezúttal is antiszemita köntösben jelentkezett, illetve antiszemitizmussal párosult. Nemesnádudvarról, Dunapatajról és Akasztóról egyaránt olyan jelentések futottak be, hogy az „intelligencia”, tehát a jegyző, a pap, a tanító, esetleg a kántor, az orvos stb. mellett a hangulat elsősorban az „izraeliták” ellen irányult, és hogy fentiek mellett főleg őket inzultálták. De erre utal a dunavecsei főszolgabíró „rendcsináló” karhatalmi alakulatokat kérő távirata is, amelyben szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a kiküldendő csapatok tisztjei „tiszt magyarok”, s ne zsidók legyenek.⁸⁷

A térség nemzeti tanácsai november eleji legfontosabb és legsürgősebb feladatuknak e mozgalmak megfékezését tartották, amire a kompromittálódott s október végén, november elején fellazult közigazgatási, rendőrségi és csendőrségi apparátus képtelen volt. Ezért szervezték meg a nemzetőrségeket, illetve egy-két helységben (Ráckeven, Szigetszentmiklóson, Bátmonostoron) a polgárőrségeket. November első napjaiban alakultak néhány főből, november közepén településenkénti számuk elérte az összlakosság 2-3%-át. Létszámuk a falvakban 30-100 fő között, a falusias mezővárosokban 200 fő körül mozgott. A kiskunfélegyházi nemzetőrség legmagasabb létszáma 645, a kecskemétié 1132 fő volt. A nemzetőrségek mindenütt hazatért katonákból alakultak. Néhol, például Nagykorösiön és Dunapatajon a tömegmozgalmak résztvevői is nemzetőrök lehettek, a legtöbb helyen, így például Kiskunfélegyházán azonban kifejezetten „polgári egyének” jelentkezését várták a tanácsok. Parancsnokaik is vagyonos, a frontról tisztként vagy tiszthelyettesként hazatért értelmiségiek, illetve gazdák lettek.⁸⁸

nov. 3-5. A legjellemzőbbeknek tartott iratokat és cikkeket közli: *Dokumentumok*, i. m. 162-184. – A jegyzőkre külön: PML PPSKk vm. főispánjának ált. ir. 10 700/1918., *Iratok Pest megye történetéhez. 1918-1919* (a továbbiakban: *Iratok*). Szerk. Dr. Csicsay Iván, Göndics Zoltán, Dr. Kende János, Koltai Sándorné, Dr. Lakatos Ernő. Budapest, 1969, MSZMP Pest Megyei Bizottsága, 109-112.

⁸⁶ PIA 606. f. 3/41. ő. e. (X. köt.) 388.

⁸⁷ Uo. (II. köt.) 102., 114., (III. köt.) 242., (IV. köt.) 303.

⁸⁸ PML PPSKk vm. főispánjának ált. ir. 10 506/1918., 10 520/1918., PIA 606. f. 3/41. ő. e., KM Plakáttár. Lelt. sz.: 63.206.1. – A kecskeméti és dunavecsei járási nemzetőrségekre vonatkozó jelentéseket közli: *Dokumentumok*, i. m. 191., 212.

A polgári demokratikus forradalom frissen szerveződött karhatalmi alakulatai eredményesen léptek fel az október végi, november eleji tömegmozgalommal szemben. A mezővárosokban és a falusias mezővárosokban már november 3–5-re megszűntek a zavargások, az eldugott és nehezebben megközelíthető falvakból és tanyavilágból, Kiskőrös környékéről, Pészéradacról, Hajósról, Sükösdről azonban még november 5–7. között is lázongásról érkeztek hírek. Bár a kedélyek – amint jelentéseikben a főszolgabírók ismételten rámutattak erre – a későbbiekben sem nyugodtak le teljesen, a „rend” november közepére annyiban helyreállt, hogy a több száz embert mozgó tüntetések és felvonulások megszűntek, s legfeljebb a sűrű ablakbeverésekből, a jegyzőknek kézbesített névtelen fenyegető levelek gyakoriságából és a különböző katonai és nemzetőri alakulatok egymás közötti fegyveres villongásaiból (Kiskunmajsa november végén, Kalocsán december 8-án, Kiskőrösön február 18-án) lehetett arra következtetni, hogy az elmúlt négy évben a falvak lakossága is sokat változott, és hogy a tömegmozgalom lecsillapodása talán nem végleges.⁸⁹

A nemzetőrségek felállítása és működtetése mellett a nemzeti tanácsok egyéb november eleji utasításai is a tömegmozgalmak lecsillapítását célozták. Helyesen határozva meg a lázongás jellegét, részint gondoskodtak a lakosság előtt népszerűtlen közigazgatási vezetők felelősségre vonásáról, szükség esetén lemondásukról, részint rövid távú intézkedésekkel és tüneti kezelésként enyhíteni igyekeztek a szociális feszültségeken. Ceglédén „a közönség megnyugtatóra a polgármester, valamint a közellátási és közrendet intéző tisztviselők, akik a régi rendszer rendeleteinek végrehajtásával a város közönsége egy részének rokonszenvét nem élvezik, beadták lemondásukat”. Abonyban, ahol erre nem voltak hajlandók, a Nemzeti Tanács végezte el a tisztogatást. A Kalocsai Nemzeti Tanács felemelte a fejkvótát, s az egész évi liszt- és gabonajárandóságot kiosztotta. Hasonló intézkedések történtek a legtöbb településen.⁹⁰ A raktáron levő élelmiszerek kiosztásának általános elterjedtségét igazolja a megye Tanácsköztársaság alatti közigazgatási vezetőjének alábbi megállapítása is: „Pest vármegye közélélezése akkor ugrott ki a kerékvágásból, mikor az októberi

⁸⁹ A kiskunmajsai eseményekre: *Dokumentumok*, i. m. 316–322., 326–327.; a kalocsaiakra: *Kalocsa és Vidéke 1918–1919. Forrásgyűjtemény*. Szerk. Benke Ferenc, Berta Somogyi László, Németh Gábor. Kalocsa, 1969, Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, 24–25.; a kiskőrösiekre: *Világ*, 1919. febr. 20. 3–4., Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (a továbbiakban: HIL) Hűnb. 12. (Igazságügyi) oszt. ir. 62 529. sz. 14/42. lt-i j.

⁹⁰ *Dokumentumok*, i. m. 163., 166–167., 176–183., 201–206., 213–216., 243–244.

forradalom volt. A jegyzők [és a nemzeti tanácsok – R. I.] úgy akarták a népet lecsendesíteni, hogy a községek rendelkezésére álló gabonamennyiséget, lisztet és az egész élelmiszert aug. 15-ig kiosztották.”⁹¹ Céljaik megvalósítása érdekében nem riadtak vissza a tanácsok olyan utólag jogtalannak minősített intézkedésektől sem, mint a vasúton szállított élelmiszerek és egyéb közszükségleti cikkek lefoglalása. Ezt tették például Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, Nagykőrösön, Örkényen és Soltvadkerten. A Soltvadkerti Nemzeti Tanács magyarázkodó mondatai az élet-, tulajdon- és vagyonbiztonságot egyébként fontosnak tartó tanácsok elhatározó motívumaira mutatnak rá: „a gőzmalom szénhiány miatt a lakosságot liszttel ellátni nem volt képes. A lakosság emiatt zúgolódott és esetleges zavargás megelőztessék, a község előljárósága [...] egy kocsi szenet [...] lefoglalt.”⁹²

A Magyar Nemzeti Tanács, az új kormány és a megyei közigazgatás vezetői a tömegmozgalmak lecsillapodásával párhuzamosan egyre inkább arra törekedtek, hogy a nemzeti tanácsok közigazgatási hatalmát megszüntessék. A kormány november közepétől a – jöllehet ideiglenes jelleggel – ismét működni kezdő régi közigazgatási apparátusra támaszkodott. Ez elsősorban azokban a mezővárosokban és falusias mezővárosokban okozott meglepetést és váltott ki heves ellenérzéseket, amelyekben a nemzeti tanácsok valóban a helyzet urai és a legfőbb hatalmi tényezők voltak. Közéjük tartozott Nagykőrös, ahol november 4-én „a városi Tanács és a város egész közigazgatási szervezete a helyi Nemzeti Tanácsnak magát alávetette, a Nemzeti Tanács ellenőrző, irányító és vezető joghatóságát elismerte”, Cegléd, ahol a Nemzeti Tanács egyszerűen feloszlatta a régi képviselőtestületet, és Kecskemét, ahol ugyan a törvényhatósági bizottságot nem mondatták le, de a polgári és szociáldemokrata közvélemény egyaránt a Nemzeti Tanácsot tekintette a város legfőbb hatalmi tényezőjének.⁹³ Némi zavart okozott a közigazgatási ügyek intézésében Kalocsán, Dunapatajon és Szabadszálláson is, ahol a nemzeti tanácsok korántsem örvendtek olyan osztatlan elismerésnek, mint a fenti három városban, tömegbázisuk is lényegesen kisebb volt, de amelyek vezetői mindenesetre a legnagyobb mezővárosok tanácsaihoz hasonló súlyt és szerepet igényeltek a vezetésük alatt álló testületeknek. A fenti tanácsok erősebb-gyengébb

⁹¹ PIA 600. f. 3/19. ó. e. 1919. máj. 10-i ülésjegyzőkönyv.

⁹² *Dokumentumok*, i. m. 224–225., OL K. 440. B/VIII. tétel. 1196/1918. (5. csomó.).

⁹³ PML Nagykőrös. Polgármester kig. ir. 16 060/1918., *Cegléd*, 1918. nov. 3–5., nov. 17–19., B-KML. Kecskemét. Nemzeti Tanács november eleji jkv-ei és eln. ir. 743/1918.

formában tiltakoztak háttérbe szorításuk ellen, a térség nemzeti tanácsainak döntő többsége azonban írásos ellenvetés nélkül vette tudomásul a központi irányelveket, s a dunapataji (és részben a kecskeméti) kivételével valamennyien alkalmazkodtak is ezekhez.⁹⁴

A Dunapataji Nemzeti Tanács december végén kimondta feloszlását, s január elején zömmel maguk és a Szociáldemokrata Párt helyi szervezetének tagjai közül új képviselőtestületet és eljáróságot választottak. Bár a választást egyetlen felsőbb fórum sem hagyta jóvá, februárban az új képviselőtestület gyűlt össze a község ügyes-bajos dolgainak szokásos havi megtárgyalására. A dunapataji események mögött az a szociáldemokrata baloldal törekvéseivel rokon nézeteket valló és megfogalmazó Bencze József állt, akinek előéletét röviden már érintettük, s akinek 1918 végére a község egyre agilisabb földmunkásainak döntő többségét sikerült maga mögé sorakoztatni, s ezzel a birtokos parasztok és az agrárproletárok közötti ellentéteket oly mértékben kielelezni, ami egyedülálló volt a hasonló nagyságrendű Duna-Tisza közí települések sorában.⁹⁵ A Kecskeméti Nemzeti Tanács formálisan tudomásul vette a kormány törekvését, valójában azonban ennek ellenére a város fontos, talán legfontosabb hatalmi tényezője maradt. Állásfoglalásait minden fórum respektálta. Ennek az volt az oka, hogy a város – részint a Károlyi-párthoz, részint a polgári radikálisokhoz vagy a szociáldemokratákhoz tartozó – európai horizontú értelmiségiei (Lówy Ödön, Buday Dezső, Szánthó Kálmán, Hajnóczi Iván stb.) sem a törvényhatósági bizottságnak, sem a városi tanácsnak nem voltak tagjai, a nemzeti tanácsnak viszont igen. A Duna-Tisza közén Kecskemét volt az a város, amelyben a Károlyi-kormány leginkább rendelkezett a forradalom jellegének megfelelő helyi irányító elittel.

E két példától eltekintve a térség nemzeti tanácsai november közepétől megelégedtek a kormány által biztosított véleményezői, tanácsadói és ellenőrzési jogokkal, melyeket a városi tanácsokba és képviselőtestületekbe delegált tagjaik révén gyakoroltak. Ezzel párhuzamosan tekintélyük s az egyes települések életének irányításában elfoglalt szerepük jelentősége nagymértékben csökkent.

⁹⁴ OL K. 440. B/VIII. tétel. 648/1918 és 1 474/1918. (5. csomó), uo. C/I. tétel. 432/1918: (6. csomó), PIA 606. f. 3/41. ő. e. (V. köt.) 360.

⁹⁵ PIA 603. f. 2/40. ő. e. 37–39., uo. 606. f. 3/41. ő. e. (XII. köt.) 961., 998–1000., uo. 619. f. 1/1920 – B. 657. ő. e., *Kalocsai Néplap*, 1919. jan. 11. – Az ügy legalapvetőbb dokumentumait közli: MMTVD 5. köt. 414–415., *Dokumentumok*, i. m. 250.

A polgári demokratikus kormány alsófokú közigazgatási szervezeteivel kapcsolatos problémák ilyen módon tehát látszólag és ideiglenesen megoldódtak. Az apparátus életképessége és fennállása azonban gyengébbnek és rövidebb életűnek bizonyult – legalábbis a mezővárosokban –, mint azt a kormány gondolta. A régi közigazgatási szervek és a nemzeti tanácsok viszonyának problémája, illetve a forradalom jellegének megfelelő új igazgatási szervezet kiépítése 1919 elején újból napirendre került.

Az osztályerőviszonyok alakulása 1918 végén és 1919 elején

„Kérem a Nemzeti Tanácsot, fogadja csatlakozásunkat azon biztosításunk kíséretében, hogy a népszabadság szárnyain megújult független Magyarország jövődjének kiépítéséhez minden erőnkkel közreműködni, a Nemzeti Tanácsot és a Kormányt óriási feladatainak megoldása körül hivatásunk körében támogatni hazafias kötelességünknek fogjuk ismerni. Isten áldását kívánva a Nemzeti Tanács munkájára, kérem fogadja kiváló tisztelem őszinte nyilvánítását.”⁹⁶ Az idézet, amely Várady Lipót Árpád kalocsai érsek november 12-ei, a Magyar Nemzeti Tanácshoz intézett leveléből való, pregnánsan tükrözi nemcsak a katolikus felsőpapság, hanem a polgári demokratikus forradalommal szemben álló egyéb erők, az úri középbirtokosok és középrétegek konzervatív csoportjainak november eleji állásfoglalását is. Álláspontjuk magyarázata kézenfekvő: a vagyonbiztonságot veszélyeztető anarchikus állapotok megszüntetése, amely a kormány és a nemzeti tanácsok egyik legfőbb november eleji célkitűzése volt, elsősorban az ő érdeküket szolgálta. Ehhez járult, hogy többen közülük az „antantbarátnak” ismert Károlyitól várták azt, amire a régi politikusi gárdának semmiféle diplomáciai reménye sem lehetett: a történelmi Magyarország integritásának megóvását. Más megfontolásból, elsősorban a kormányra került koalíciós pártok régóta hangoztatott reformköveteléseinek megvalósításában bízva álltak a kormány mögé a térség újjáalakult vagy újonnan megszervezett szociáldemokrata szervezetei. A november eleji tömegmozgalom megfékezését, a közrend helyreállítását és a vagyonbiztonság megóvását ugyanakkor ők is fontosnak tartották. „[...] a közrend most mindenekelőtt fontos, csak az az igazi magyar ember és becsületes szocialista, aki ezt a szívére veszi; aki ezt meg akarja bontani, ellensége az

⁹⁶ *Dokumentumok*, i. m. 190.

országnak, és a szocializmusnak tesz kimondhatatlan károkat” – mondotta a kiskunfélegyházi szociáldemokraták november 3-ai gyűlésén egyik vezetőjük, Kalmár Mór ügyvéd. A Szociáldemokrata Párt kecskeméti szervezete röplapon szőlította fel ugyanerre a munkásságot.⁹⁷

A tömegmozgalmak megszűnése után, a polgári demokratikus kormányzat reformprogramjának kibontakozása, a tavaszra tervezett általános és titkos nemzetgyűlési választások előkészületei, az új közigazgatási szervezet megoldatlansága, valamint a tél és tavasz folyamán minden addiginál súlyosabb közellátási helyzet hatására a „közös célok” hangsúlyozását egyre inkább a valódi és egymásnak ellentmondó osztály- és rétegérdekek előtérbe kerülése váltotta fel. 1918 végére, s különösen 1919 első hónapjaira a szemben álló társadalmi rétegek polarizációja minden korábbinál élesebb lett, ami heves osztályharcot és pezsgő politikai életet eredményezett.

A polgári demokratikus kormányzattal alapvető kérdésekben szemben álló politikai jobboldal kifogásainak és bírálatának „legnépszerűbb”, ezért leggyakrabban emlegetett és hangoztatott pontja a történelmi Magyarország összeomlásának gyakorlati tudomásulvétele volt. A térség úri nagy- és középbirtokossága (a Telekiek, báró Harkányi Frigyes, báró Prónay Dezső, gróf Vigyázó Ferenc, Draskovich Ferenc stb.), illetve szószólójuk, Héderváry Lehel a vármegye törvényhatósági bizottságának november 25-i ülésén mindenekelőtt ezért bírálták a kormányt. Hangsúlyozták, hogy a mi „pacifikálódásunk” nem járt együtt a nemzetiségek „fegyverletételével”, s így az ország ki van téve annak, hogy „azok, akikkel együtt éltünk ezer éven keresztül, a forradalmi alakulatot találják a legalkalmasabb pillanatnak arra, hogy szétverjék ezt az ezer éven át fenntartott országot”. Követelték, hogy a kormány a „közzsellem felrázásával” vessen véget ennek az állapotnak, állítson fel egy új hadsereget, és a békétárgyalásokig fegyverrel védje meg az ország történelmi határait.⁹⁸ November 25-ei állásfoglalásuk természetes folytatása volt, hogy amikor a kárpátukrán nemzetiségi területnek adott autonómia tényét nyilvánosságra hozták, a törvényhatósági bizottság feliratban tiltakozott a X. néptörvény ellen.⁹⁹

Nem kétséges, hogy a térség nagy- és középbirtokosai valóban kívánták és valóban szükségesnek tartották volna az ország történelmi határainak fegyveres védelmét. Ellenzékiségükben azonban a polgári demokratikus

⁹⁷ Uo. 184–187.

⁹⁸ PML PPSKk vm. Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jkv-e, 1918. nov. 25.

⁹⁹ *Dokumentumok*, i. m. 267–268.

reformprogrammal való szembenállásuknak is komoly része volt. Ezt persze – népszerűtlensége miatt – nem állíthatták bírálatauk homlokterébe. Nem a nyilvánosságnak szánt kritikájukba annál inkább belefoglalták. A politikai jobboldal „sérrelmeit” a legteljesebb formában az egyik kiskunhalasi kereskedőcsalád leányának kézíratos naplója-visszaemlékezése tartalmazza. Az antantcsapatok „tolvajlámpával” történt bevezetése, tehát a polgári demokratikus kormányzat külpolitikája és nemzetiségi politikája mellett Györfy Matild mindenekelőtt Isten, haza és a trón elárulását, a „fajmagyar” politikusok kizorítását a kormányzathoz és az „oroszágens” zsidók beözönlését, valamint a „műveletlen és tudatlan” nép favorizálását vetette a Károlyi-kormány szemére. Megállapításai alatt – magyarra fordítva – a köztársaság kikiáltása, a radikális polgárság és a szociáldemokrata munkásság legfelkészültebb vezetőinek hatalomra kerülése, az egyházpolitikai tervek, s végül az általános és titkos választójog, valamint az agrárreform értendő.¹⁰⁰

A földbirtokosok többsége számára ezek közül valójában nem a külpolitika, hanem a földreform bejelentése és megvalósításának előkészülete volt a legfájóbb. Gróf Keglevich Gábor, a megye Gazdasági Egyesületének elnöke a szervezet november 26-i igazgatóválasztmányi ülésén ezzel kapcsolatban kijelentette: „Bennünket, gazdákat a mostani népkormány céljai közül a legközvetlenebbül a birtokpolitika érdekel, amely mindannyiunkat jogos aggodalommal tölthet el.” Valóban, az OMGE megyei szervezete 1918. november és 1919. március között tartott ülésein alig foglalkozott mással, mint a földreform ellen és saját érdekei mellett szóló érvek összegyűjtésével.¹⁰¹ Nem volt mentes földreformellenes (legalábbis radikális földreformellenes) tendenciáktól a kecskeméti városi tanács januári előterjesztése sem, amely – a város valóban figyelemre méltó birtokpolitikájára hivatkozva – a földreform prolongálásával azonos alapos előkészítés, a kisajátítandó területek körültekintő megválasztása, s végül a földreformnak pénzjuttatással való részleges helyettesítése mellett szállt síkra.¹⁰² A tavaszi gazdasági munkák megkezdésének késleltetése szintén a földbirtokosok reformellenességére figyelmeztetett. A gyálpusztai (Alsódbasi járás) gróf Károlyi László-féle uradalom 3200 holdjából március 10-ig mindössze 400

¹⁰⁰ TJM Györfy Matild hagyatéka. Lelt. sz.: 7265.

¹⁰¹ PML PPSKk vm. Gazdasági Egyesületének jkv-ei. 1918–1919. Vö. Vigh Károly: *Vörös Pest megye*. Budapest, 1959, Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár, 40–42.

¹⁰² *Dokumentumok*, i. m. 284–286.

holdat vetettek be, mert a tulajdonos – noha tavaszi munkák idején napon-
ta 25–30 napszámot szegődtetett – 1919 tavaszán senkit sem volt hajlandó
felfogadni a korábbinál magasabb új földmunkásbéreken. A 400 holdat
kötött bérű cselédjei munkálták meg. A Kunszentmiklósi járásból pedig
egyesen azt jelentették, hogy „a gazdák a tavaszi munkát ellenforradalmi
célzattal nem rendezik, munkásokat nem alkalmaznak, sőt felbérelnék
embereket, hogy a szervezett munkásokat inzultálják, hogy ezáltal azokat
munkájukban akadályozzák”.¹⁰³

A kormány külpolitikájának és nemzetiségi politikájának bírálata
centrális helyet foglalt el a frontokról tartalékos tisztként hazatért fiatal
értelmiségiek nézetrendszerében is. Az ő maradéktalan álláshoz jutásuk
a 20. század eleji magyar értelmiségi „túltermelés” következtében a tör-
ténelmi Magyarországon sem lett volna problémamentes, az 1919 elejére
egyharmadára zsugorodott országban pedig elképzelhetetlen volt. Egyik
kecskeméti exponensük, a városi vezetésbe ekkorra már bekerült, paraszt-
családból származó Héjjas Iván (apja a helyi pinceszövetkezet vezetője
volt) november közepén néhány társával állítólag fel is utazott Pestre, hogy
a kormányt a területvédelmi feladatok elsődlegességére figyelmeztesse,
s hogy ilyen jellegű szolgálatait felajánlja.¹⁰⁴ S ha ezt az utólagos állítást
megbízható szinkronforrások nem is támasztják alá, tény, hogy a város
hivatásos és tartalékos tisztjei körében többek között a kormány külpoli-
tikájának és nemzetiségi politikájának bírálatával igyekezett forradalom-
ellenes hangulatot kelteni. Agitációja nem volt eredménytelen. November
19-én a város 350 tartalékos, népfelkelő és szolgálaton kívüli tisztje tartott
gyűlést. Határozatukban az egzisztenciális kérdések domináltak. 14–18
ezer koronás végkielégítést követeltek, s azt kívánták, hogy az állások be-
töltésénél mind az állami, mind a magáncégek elsősorban azt vegyék te-
kintetbe, hogy a pályázó katona volt-e, vagy sem. Aggodalmukat fejezték
ki az ország és Kecskemét politikai vezetésének összetételével kapcsolat-
ban, s azt követelték, hogy a nemzeti tanácsok tagjainak 50%-a mindenütt
volt katona legyen. Bár nagyon körültekintően fogalmaztak, kétségtelen,
hogy határozatuknak ez a pontja – legalábbis ami Kecskemétet illeti – a
szociáldemokraták és radikális polgárok értelmiségi vezetői ellen irányult,

¹⁰³ OL K. 184. 1919 – 62/g – 39. (Részben közli: *Dokumentumok*, i. m. 348.)

¹⁰⁴ *A Rongyos Gárda harcai 1919–1939*. Írta egy Rongyos. H. n., é. n., k. n., 33–34., vö. B-KML. Tóth László hagyatéka. Visszaemlékezése 1918–19-re. (Tóth László álnéveket alkalmazó 1920-ban készített írásában a Héjjas család Osváthékkal azonos.)

mert a nemzeti tanács hangadó tagjai közül különböző okok miatt ők nem voltak katonák. A földreform követelése, amely szintén szerepelt a gyűlésen elfogadott határozati pontok között, érintkezett a kormány szándékával.¹⁰⁵

Csak látszólag és ideiglenesen támogatta a Károlyi- és Berinkey-kormányt a közigazgatási és rendőrségi apparátus néhány tagja, valamint a monarchista érzelmektől áthatott tényleges katonatisztek egy része is. A helyőrségek tisztjei akadályozták a katonatanácsok működését, nyíltan éltették a királyságot, s mint az egyik lap megjegyezte: „csak az alkalomra várnak, hogy a letűnt rendszert visszaállítsák”.¹⁰⁶ Csendőrök ellenforradalmi magatartásáról, a helyi Nemzeti Tanács elnökének becsmérléséről érkezett jelentés Dunapatajról. A beszámoló szerint a csendőrök kijelentették, hogy „majd megtanítjuk mi a Nemzeti tanácsot és ezeket a pocskékokat”, tudniillik miután kezükbe vették a hatalmat. Hasonló véleményt tételezett fel az SZDP országos titkársága a dunavecsei főszolgabíró magatartása mögött, aki – többek között – „a leghetetlenebb terrorral” gátolta a járás szociáldemokratáinak ténykedését.¹⁰⁷

Az úri földbirtokosok és a középrétegek fenti csoportjainak néhány képviselőjéhez fűződik a térség egyetlen polgáridemokrácia-ellenes illegális szervezkedése, az úgynevezett kunsági ellenforradalmi mozgalom. A szervezkedést a kunszentmiklósi főszolgabíró, Förster Lajos és a szintén kunszentmiklósi Bakó család indította el. Felhívásukra 1918. december 18-án mintegy húsz kunsági, elsősorban helyi, továbbá fülöpszállási és kiskunhalasi földbirtokos gyűlt össze Bakó Miklós lakásán, ahol megalakították a Kun Nemzeti Tanácsot. Kiáltványt szerkesztettek, melyben kijelentették: „Mi, szabad kiskunok a népek önrendelkező jogának alapján elhatározzuk, hogy jövőnk sorsát saját magunk akarjuk intézni, és ezen célból kimondjuk a kiskun területek függetlenségét.” „Kunkapitánynak” a megye világháború alatti főispánját, gróf Ráday Gedeont akarták felkérni. Vicclapba kívánczó „döntésük” indokolásaképpen hangsúlyozták: csak így lehet biztosítani „a létérdekükben veszélyeztetett földbirtokosok testi épségét és vagyonát”. Kiáltványukat szétküldték a kunsági településekbe, amelyekből többek között Kolozsváry Kiss István kiskunhalasi földbirtokos polgármester (egyben a Nemzeti Tanács elnöke), testvére, Kolozsváry Kiss Árpád főhadnagy s a szintén kiskunhalasi Lőrinczy főjegyző, továbbá

¹⁰⁵ *Dokumentumok*, i. m. 197–200., *Kecskeméti Lapok*, 1918. nov. 28.

¹⁰⁶ *Kecskeméti Lapok*, 1919. febr. 12., *Kalocsai Néplap*, 1919. febr. 8.

¹⁰⁷ *Dokumentumok*, i. m. 232., 278–279.

Endre Zsigmond kiskunfélegyházi főszolgabíró csatlakoztak. (Talán nem felesleges megjegyezni, hogy Endre Zsigmond fia, Endre László és a Baky család egyik tagja, Baky László 25 év múlva, a Sztójay-kormány belügyi államtitkáraiként tevékeny részt vállaltak a magyarországi zsidóság deportálásának megszervezésében és technikai irányításában.) A szervezkedést az ekkor már Pesten tartózkodó volt kiskunhalasi helyőrségi tiszt, Hefty Richárd kapcsolta össze a hadügyminisztérium körül formálódó katonatiszti összeesküvéssel, melynek Pestetics Sándor, Friedrich István, Schnetzer Ferenc és Gömbös Gyula voltak a mozgatói. A Budapesten kidolgozott „haditerv” szerint a Kiskunság lett volna a főváros körülzárásának és a kormány lemondatásának egyik vidéki bázisa. Ehhez azonban sem elegendő fegyverük, sem elegendő emberük nem volt. A térség nemzeti tanácsai elhatárolták magukat a mozgalmtól, s a földreformot tervező polgári demokratikus kormány fegyveres megdöntése a parasztság számára sem volt vonzó. Az összeesküvők csupán a befolyásuk alatt álló nemzetőrsegekre támaszkodhattak. Ezek ereje viszont – mint Hefty írja – „még védekezésre is kevés volt”. Ezért Szabadkára utaztak, hogy szerb katonai segítséget kérjenek. Érdemi tárgyalásokra azonban már nem kerülhetett sor, mert a Katonatanács február 7-i ülésén Pogány József leleplezte a szervezkedőket. A Kiskunságba vizsgálóbizottság utazott, melynek jelentése alapján a kormány letartóztatott egy-két irányítót, köztük Endre Zsigmondot.¹⁰⁸

A szabadlábon maradt főszervezők, mindenekelőtt Baky Miklós és Hefty Richárd ezután taktikát változtattak. Egyfelől sajtópropagandát szerveztek annak bizonyítására, hogy a kiskunsági mozgalomnak nem voltak kormányellenes szándékai, hanem csak a Habsburgok 170 millió koronás redempciós adósságát akarták visszaperelni, másfelől Pestre helyezték át a szervezkedés központját, s a sajtószabadság biztosította lehetőséget felhasználva legalísan támadták a kormányt. *Helikon* címmel indított hetilapjuk társadalomtudományi és kulturális figyelőnek nevezte magát, valójában azonban a századfordulós neokonzervativizmus nacionalizmusát és antiliberalizmusát elevenítette fel és aktualizálta. Elítélte a magyarnál „hitványabb cseh, román és szerb emberfajták erőszakos, rablógazdálkodó” tevékenységét, követelte a magyar értelmiség megerősítését „az erkölcsileg kevésbé romlott földműves osztályból”, s végül sikra szállt

¹⁰⁸ A mozgalomra általában: Hefty Richárd: i. m. 11–22.; Pogány beszédére: *Népszava*, 1919. febr. 5. Ezt részben közli: *Dokumentumok*, i. m. 292–293. – A nemzeti tanácsok elutasító magatartására: *Kiskun-Hallas Helyi Értesítője*, 1919. febr. 19., *Félegyházi Hírlap*, 1919. márc. 9.

a „business-szellem” által megrontott „városi társadalom erkölcsi rendjének sürgős revíziója” mellett.¹⁰⁹

A kalocsai érsekség és a papság érdekeit – a földreform és az új választójogi törvény mellett – az egyház és az állam tervezett szétválasztása, valamint a kötelező vallásoktatás megszüntetésének napirendre tűzése is messzemenően sértette. Forradalom- és reformellenességüknek hamarosan tanújelét is adták. November 12-ei idézett levelét megelőzően Várady kijelentette, hogy „tőle telhető módon” a helyi Nemzeti Tanácsot is támogatni fogja. Két hét múlva, amikor a nemzetőrség illetményeit biztosítandó a Kalocsai Nemzeti Tanács a község előkelőire adót vetett ki, a káptalan a rá eső 21 ezer koronából csak 200-at volt hajlandó felajánlani. Az érsekség befolyása alatt álló *Kalocsai Néplap* ettől kezdve nem szűnt meg a kormány reformprogramját és a helyi Nemzeti Tanács szociálpolitikáját támadni. Az érsekség ellenezte Magyarország új államformáját is; legitimista alapon állt. Kalocsa papsága, a jezsuita rendház tagjai, valamint a járás plébánosai és káplánjai március közepéig nem is tették le az esküt a köztársaságra. Várady ugyanakkor taktikusabb is volt a politikai jobboldal középbirtokosi és katonatiszti csoportjainál. Februárban, a Búza Barna-féle földreform helyi eseményévé válása előtt például Kalocsán 280, a környéken 2500 kat. hold földet adományozott a leszerelt katonáknak. Ez a földmunkások körében is kedvező visszhangot váltott ki, s ennyiben alkalmas volt a forradalmi események következtében a lakosság és a papság közötti megglazult viszony szorosabbá fűzésére.¹¹⁰

A polgári demokráciával szemben álló rétegek magatartása kihatott a szélesebb értelemben vett városi és falusi középrétegek, az iparosok, kereskedők, értelmiségiek, tisztviselők, valamint a kis-, közép- és gazdagparaszság politikai állásfoglalására is. „[...] a föld birtokával rendelkező papságra támaszkodó középosztály reakcionárius hajlandósága megerősödött” – jelentette decemberben a Kalocsai Nemzeti Tanács. Egyik csoportjuk, a polgári tanítói kar például a papsággal egyetemben vonakodott felesküdni a köztársaságra.¹¹¹ A munkaadótól való függés mellett főleg a jogos nemzeti sérelmek és a nacionalizmus pszichológiai vonzóereje járultak még hozzá ahhoz, hogy a kormány jobboldali bírálata szélesebb körben

¹⁰⁹ Rajah: A magyar nép renaissance-sza. *Helikon*, 1919. márc. 9. 3–4., *Dokumentumok*, i. m. 295–296.

¹¹⁰ Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, i. m. 328., 330–332.

¹¹¹ Uo., *Dokumentumok*, i. m. 231–232.

is szimpátiára és egyetértésre talált. Egészében véve azonban sem a városi kis- és középpolgárság, sem a birtokos parasztság nem vált a politikai jobboldal tömegbázisává. E rétegek politikai beállítottságát és magatartását átmeneti társadalmi helyzetükből adódó sajátos ambivalencia jellemezte.

A birtokos parasztságban egyszerre élt a föld iránti vágy és a földreformtól mint a magántulajdon megsértésétől való idegenkedés és félelem. Előbbi természetesen inkább a kisparasztokra, utóbbi pedig főleg a gazdagparasztokra volt jellemző, de azért ennek ellenkezőjére is akadtak példák. A gazdagparasztság alsó kategóriái is szívesen növelték volna birtokaikat, s a közép- és kisparasztságot is nyugtalanították a terjedő rémhírek, miszerint a kormány „belenyúl még az ötvenholdasokba is”.¹¹² A birtokos parasztság és a polgári demokratikus rendszer közötti viszony bizonytalanságát fokozta az ország közélelmezési helyzete, illetve ebből adódóan a rekvirálási szándékok ismételt bejelentése. A helyi szervek azért akartak saját ellátatlan lakosságuk számára rekvirálni, mert a közélelmezési miniszter január 15-től csak kivételes esetben tudta folyósítani az egyébként is minimális lisztfejadagokat. Az Országos Közélelmezési Hivatal pedig a megyére kivetett 1918-as kontingens még be nem szolgáltatott részét, 1000 vagon búzát és rozst követelt. Az Országos Közélelmezési Hivatal követelését továbbító alispáni rendelet végrehajtását a nemzeti tanácsok és a közigazgatási szervek – mondván, hogy saját ellátatlanjaiknak is szükségük van a feleslegre – általában megtagadták. Csupán a Kalocsai járásban próbálták meg foganatosítani március második hetében, de ott is eredménytelenül. Ennek okát az alispáni jelentés így foglalta össze: „[...] a még kint lévő gabonafelesleg beszédese céljából 4 csendőr és a néptanács 4 tagja megjelent Drágszél szálláson, de az összes lakosság ellenállása folytán menekülniük kellett. A főszolgabíró jelentése szerint legalább 100 főnyi idegen csendőr vagy katona volna sürgősen rendelkezésre bocsátandó, mert ezek nélkül a rekvirálás lehetetlen.” Erre azonban már nem kerülhetett sor, és a fenti jelentésből kiderülő okok miatt elmaradt a helyi szervek helyi célokat szolgáló nagyobb méretű gabona- és élelmiszer-rekvirálása is.¹¹³ Végül tehát a „két tűz közé szorult” gazdák jártak jól, s megítélésünk szerint

¹¹² PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Abony.

¹¹³ Az OKH rendeletére és továbbítására: PML PPSKk vm. főispánjának ált. ir. 10 687/1918., PPSKk vm. alispánjának kig. ir. 53112/1918., 11 509/1919., B-KML. Kalocsa. Kig. ir. 1061/1919., 1081/1919. – A helyi szervek és a gazdák ellenszenvére: *Czegléd*, 1919. jan. 19–21., *Kalocsai Néplap*, 1919. jan. 18., jan. 29. – Az alispán idézett jelentésére: PML PPSKk vm. alispánjának kig. ir. 12 463/1919.

ennek óriási része volt abban, hogy a birtokos parasztság nem vált a polgáridemokrácia-ellenes politikai jobboldal bázisává, hanem – mint látni fogjuk – részben a Károlyi-párt, részben az agrárpártok felé orientálódott.

Hasonló volt ehhez a városi középrétegek és a rendszer viszonya. Legfeljebb, az egyszeri vagyonadó és a háborús jövedelmek tervezett megadóztatása által érintett, csekély számú csoportjuk legtöbb tagja – amint ezt Györfy Matild idézett írása is bizonyítja – szemben állt a polgári demokráciával, de még ez alól is volt kivétel. A kecskeméti Löwy család például rokonszenvezett a forradalommal, és támogatta a helyi Nemzeti Tanácsot. A polgári értelmiség, kistisztviselők, kiskereskedők és kisiparosok túlnyomó többsége egyértelműen a kormány mögött állt. A liberális és radikális értelmiség a politikai demokráciáért és az ország tervezett „európaizálásáért” lelkesedett, a kispolgárok pedig a Berinkey-kormány kisipart és kiskereskedelmet támogatni akaró terveinek örültek. Áldozatvállalásra azonban – hasonlóan a birtokos parasztsághoz – ezek a rétegek sem voltak kaphatók. A polgári öltözékekkel nem rendelkező több tízezernyi leszerelt katona ruhaszükségletét a kormány térítés nélküli ruharekvirálás útján kívánta biztosítani. Az akció Duna-Tisza közí lebonyolítását 1918 decemberében kezdték, kecskeméti fogadtatásáról a következőket jelentette a rekvirálóbizottság: „[...] olyan hangulat uralkodik a lakosság között, hogy lehetetlen a ruha rekvirálást megkezdeni. Előfordult, hogy egyes házaknál fegyverrel fogadtak bennünket, s azt kiabálták »gyertek be, majd becsukjuk a kaput, s aztán majd ellátjuk a bajotokat, van fegyver, töltény elég.«” Máshol, például Kiskunfélegyházán ugyanilyen hatást váltott ki az akció megkezdése, ezért a kormány visszavonta rendeletét.¹¹⁴

A birtokos parasztság, valamint a városi közép- és kispolgárság differenciáltságából és ebből adódó érdekkülönbségeiből, továbbá eltérő társadalmi-politikai hagyományaikból és kapcsolataikból következett, hogy egyik részük a kormányon levő koalíciós pártok, másik részük a politikai jobboldal érdekeivel és törekvéseivel is érintkező polgári pártok mögé sorakozott fel. A városi és a falusi középrétegek legnagyobb részét a Károlyi-párt helyi szervezetei tömörítették. Már a forradalom előtt is a térség legszámottevőbb pártszervezetei voltak, a forradalom győzelme után hatalmuk és befolyásuk érthetően tovább nőtt. Több településen, így

¹¹⁴ Az alaprendeletre: *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1918. III. köt. Budapest, 1918, 2529–2534. – A kecskeméti jelentést közli: *Dokumentumok*, i. m. 253. – A kiskunfélegyházi jelentésre és a rendelet felfüggesztésére: PML. PPSKk vm. alispánjának ált. ir. 11/1919.

például Abonyban, valamint a Kalocsai járáshoz tartozó Gombolyagon és Részteleken új szervezetei alakultak a pártnak.¹¹⁵ A helyi vezetők a párt soraiba hívtak mindenkit, „aki nem akarja egyszerre, minden átmenet nélkül átformálni a társadalmi rendet, mindenkit, aki szívvel-lélekkel akarja az új, demokratikus eszmék teljes sikerre juttatását, úgy azonban, hogy az új rendre való átmenet ne okozzon az országnak károkat”.¹¹⁶ A körmondfont fogalmazás mögött a kormány és Károlyi reformprogramjához való ellentmondásos viszony, a párttagság különböző helyzetmegítélése és eltérő jövőképe húzódott meg, ami 1919 elejére a Duna–Tisza közén is a Károlyi-párt szervezeteinek kettéválásához vezetett.

A belpolitikailag mérsékeltebb és a nemzetiségi kérdésben „nacionalistább” rész a kormányból annak radikalizmusa és pacifizmusa miatt még decemberben kivált Lovászy Márton mögé zárkozott fel, s Nagykőrösön és Kiskunhalason a Polgári Pártot, Kiskunfélegyházán a Polgárszövetség helyi csoportját szervezte meg. Felhívásaikban hangsúlyozták, hogy az élet- és vagyonbiztonság veszélybe került, hogy a „családi tűzhelyek a félelem és rettegés tanyái lettek”, hogy Magyarország összeomlás előtt áll, és ezért a polgárságnak, a „munkaadóknak” egységesen kell fellépni a közelgő választásokon. A Polgári Pártot megszervező kiskunhalasi függetlenségek márciusra visszatértek a Károlyi-pártba, s valószínűleg ez történt Nagykőrösön is, mert a csoport további tevékenységéről egyáltalán nem írtak a helyi újságok. A március 21-ét csak a volt munkapárti politikus, Sallay János ügyvéd által megszervezett kiskunfélegyházi polgárszövetségi csoport érte meg, ezért valószínű, hogy ezek a szervezetek nem rendelkeztek számottevő tömegbefolyással. A többség Károlyi mögött állt. Kecskeméten és Cegléden sem a Polgári Pártnak, sem a Polgárszövetségnek nem alakultak helyi csoportjai.¹¹⁷

A birtokos parasztság jelentős része az Országos Kisgazda- és Földművespártba lépett. A Duna–Tisza közí pártszervezetek egy részét a megyei középbirtokosság, illetve a Gazdasági Egyesület és a Gazdaszövetség megyei és helyi vezetői hívták életre már 1918 végén azzal a céllal, hogy a „gazdatársadalmat” közös politikai párton belül egyesítsék. Kifejezetten

¹¹⁵ Abony, 1918. dec. 1., *Kalocsai Néplap*, 1918. dec. 7., 1919. jan. 4.

¹¹⁶ *Kecskeméti Polgár*, 1918. dec. 15.

¹¹⁷ Uo. 1919. febr. 13., *Félegyházi Hírlap*, 1919. febr. 23., *Kiskun-Halasi Helyi Értesítője*, 1919. jan. 1., 1919. márc. 5., *Halasi Független Hírlap*, 1919. jan. 11., 1919. márc. 1., *Nagykőrös és Vidéke*, 1918. dec. 15.

a Gazdasági Egyesület égisze alatt alakultak meg 1918 decemberében a párt kecskeméti és jászszentlászlói, és valamivel később valószínűleg a ceglédi és Cegléd környéki szervezetei. A Földmívespárt és a Kisgazdapárt 1919. január 7-i fúziója után a Kalocsai, Kiskőrösi, Dunavecsei, Kunszentmiklósi és Alsódabasi járásokban nagy számban alakuló szervezetek mögött részint szintén a gazdaszövetségi körök álltak, részint azonban Nagyatádi Szabó István demokratikus törekvéseit vallotta magáénak a szervezőgárda és a párttagság.¹¹⁸ Kiskunhalason, Kiskunfélegyházán és Nagykőrösön nem alakultak szervezetei az Országos Kisgazda- és Földmívespártnak. Ennek alapján valószínűnek tartjuk, hogy a ceglédi és kecskeméti agrárpárt társadalmi bázisa részben azonos volt a halasi, félegyházi és nagykőrösi polgári párti, illetve polgárszövetségi szervezetek bázisával. A birtokos parasztság egy része egyik polgári pártba sem lépett be, hanem hagyományos mentalitásának megfelelően kivárho álláspontra helyezkedett, s politikailag még mindig passzív maradt.¹¹⁹ A baloldali polgári értelmiségiek általában a Károlyi-pártba léptek be, vagy mint pártonkívüliek azt támogatták. Néhányan, például Buday Dezső és a kiskunmajsai Günsberger Gyula a Szociáldemokrata Pártba kérték felvételüket, a kiskunhalasiak pedig az Országos Polgári Radikális Párt helyi csoportját szervezték meg.¹²⁰

A katolikus városi közép- és kispolgárság legvallásosabb része, nagy számban nők, a Keresztényszociális Néppárt felé orientálódott. Pártszervezetet azonban csak Kecskeméten tudtak alakítani, mert máshol, így például Kiskunfélegyházán és Kalocsán az időközben megsokszorozódott és rendkívül agilissá vált szociáldemokrata párttagság rendre szétzavarta zászlóbontó gyűléseit. „[...] az úri osztály ott levő hölgy tagjai, akik már a régi rend visszaállítását óhajtották ott üdvözölni, az előkerülő záptojások hatása alatt a futásban kerestek menedéket” – jelentette például ezzel kapcsolatban a szociáldemokrata párttitkár Kalocsáról.¹²¹

A kormánypártnak számító Károlyi-párti és polgári radikális szervezetek általában jó viszonyt ápoltak a polgári demokratikus forradalom

¹¹⁸ *Cegléd*, 1918. nov. 24–26., 1919. jan. 26–28., 1919. márc. 9., *Kecskeméti Polgár*, 1918. dec. 31., *Kecskeméti Lapok*, 1919. febr. 13., *Félegyházi Hírlap*, 1919. febr. 9., *Kalocsai Néplap*, 1919. jan. 11., 1919. febr. 22., 1919. márc. 8., *Kiskőrös és Járása*, 1919. márc. 16., PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j., PPSKk vm. Kormányzótanácsai biztosának ir. Alsódabasi j., PIA 619. f. 1/1920 – B. 1740. ő. e.

¹¹⁹ *Abony*, 1919. jan. 5., *Cegléd*, 1918. dec. 8–10.

¹²⁰ *Dokumentumok*, i. m. 293–294.

¹²¹ PIA 658. f. 6/61. ő. e. Vö. *Félegyházi Hírlap*, 1919. jan. 12., *Kecskeméti Lapok*, 1919. jan. 23.

táborán belül baloldálnak számító szociáldemokratákkal, s egyetértésre törekedtek a Lovászyt követőkkel, valamint a kiskgazdákkal és a keresztényszocialistákkal mint jobboldallal is. Utóbbiak viszont inkább csak a Károlyi-párttal való együttműködésre mutattak hajlandóságot, a szociáldemokraták radikalizmusát erősebb-gyengébb formában bírálták. Legtámadóbban a keresztényszocialisták léptek fel. Duna-Tisza közí legfőbb hangadójuk, Révész István kecskeméti pápai prelátus prédikációiban november vége óta sürgette a szociáldemokraták háttérbe szorításának, s ezzel összefüggésben a „keleti faj” s a „vörös veszedelem” elleni „keresztény összefogásnak” a szükségességét.¹²² A Polgári Párt, Polgárszövetség és a Kiskgazdapárt helyi vezetői általában mérsékeltebb hangot ütöttek meg, s a ceglédi polgárság konzervatív szárnyának január végi durva fellépése (leitatott suhancokkal akadályoztatták meg a szociáldemokrata tagok részvételét a Nemzeti Tanács ülésén) egyedi eset volt. A szociáldemokratákat azonban ők is bírálták, s hasonlóképpen a polgárság és a parasztság közös fellépésének szükségességét hangoztatták.¹²³

Az ipari munkásság és az agrárproletariátus megélhetési viszonyai 1918 telén és 1919 elején tovább rosszabbodtak. A november elején kiosztott élelmiszerek január végére, február elejére elfogytak, a bátortalan gabonabegyűjtési akciók – mint láttuk – kudarcba fulladtak, a legszegényebb rétegek ezért gyakran éheztek. A kormány különféle segélyeket folyósított számukra, de alapvető gondjaikon nem tudott segíteni. 1919 februárjában ráadásul megszűntek az addig fizetett hadisegélyek. Az élelmiszerek mellett hiány volt az egyéb alapvető közszükségleti cikkekben, tűzifában, szénben, petróleumban, ruhában és cipőben is.¹²⁴ Az ellátatlanok száma a falvak lakosságának mintegy egyharmadát tette ki, a városokban pedig elérte az 50%-ot. Ezek döntő többsége ipari és mezőgazdasági munkás volt. A Dunapataji Nemzeti Tanácshoz intézett másfél száz kérvény és panaszlevél megrendítő dokumentumegyüttese nyomorúságuknak: „50 éves vagyok

¹²² PIA H-sz-65. Szili István visszaemlékezése.

¹²³ *Kiskun-Halas Helyi Írtesítője*, 1919. jan. 1., *Kecskeméti Lapok*, 1919. febr. 13., *Kecskeméti Polgár*, 1919. febr. 13., *Czegléd*, 1919. jan. 26–28. – A ceglédi incidensre: *Dokumentumok*, i. m. 288.

¹²⁴ Lásd erre a községi képviselőtestületek 1918 végi és 1919 eleji jegyzőkönyveit a B-KML-ban, valamint segélykérő távirataikat: PIA 606. f. 3/41. ő. e. Néhányat közöl: *Dokumentumok*, i. m. 187., 208., 213–216., 217–223., 234., 316–322. – A hadisegélyek megszűnéséről az 1918. dec. 16-án kiadott 735 028/29. b. számú hadügyminiszteri rendelet intézkedett. Lásd: *Magyarországi Rendeletek Tára. 1919. I. köt.* Budapest, 1919, 435–436.

6 tod magammal, 1916-ban bevonultam katonának, azóta nem kerestem a családomnak kenyeret, most haza tértem télnek szömbe, nincs se kenyerm, se tűzre valóm, se ruházatom”, „én Nédó Józsefné itten vagyok 4 magammal és nincsen kenyerem, nincsen tűzre valóm, majd meg fagyok gyermekeimmel” stb.¹²⁵

Fokozta a nehézségeket a földmunkásokat és az ipari munkásokat egyaránt sújtó munkanélküliség. Ez részben a háborús gazdálkodásról való áttérés és a munkaadók szándékos szabotázsakcióinak a következménye volt, részben azonban a „munkavállalókon” is múltott. Cselédnek nem akartak elszegődni, mert attól tartottak, hogy akkor nem kapnak földet, a régi napszámbéreket pedig – egyébként teljes joggal – kevesellték, s azok többszörösét követelték. „A munkás- és a cselédviszonyok egyszerűen katasztrofálisak. A helyzet röviden ez: dolgozni igen kevés ember akar. A béresek intézői fizetést kérnek. Ha a gazda be akar fogatni kocsisával, akkor erről a bizalmi férfival kénytelen előbb tárgyalni” – konstátálta a megműveletlen földek és a munkanélküliség ezen utóbbi okát Agorasztó alispán.¹²⁶ A munkanélküliek száma a mezővárosokban 1919 elején ezrekre rúgott. Valamelyest természetesen a városi középrétegek életszínvonala is csökkent, az agrár- és ipari munkásságnál azonban a birtokos parasztsággal egyetemben még mindig jobban éltek, ami a megváltozott helyzetben nemcsak irritálta, hanem mozgósította is a proletártömegeket.

Dühük és elkeseredésük főleg a kereskedők és a háborús évekhez képest összetételét és ügyintézési mechanizmusát tekintve alapvetően egyaránt változatlan közigazgatási apparátus ellen irányult, amely a gazdagok megadóztatásával, rekvirálással s általában szociális helyzetük érdemi javításával csak egy-két helyen kísérletezett, és a vagyonos rétegek ellenállása miatt legtöbbször ott is sikertelenül. „Hazatérő katonák követelőzők és fenyegetnek. A legborzasztóbb dolgokra vannak elkészülve, hacsak kenyeret nem tudunk nekik adni” – jelentették Felsődabasról.¹²⁷ A mintegy 1500 kalocsai leszerelt katona különösen a „papokkal, zsidókkal szemben” tanúsított fenyegető magatartást.¹²⁸ A több ezer kecskeméti munkanélküli közül január 13-án mintegy ezren gyűltek össze a főtéren. 50-60 tagú küldöttségük betódult a polgármester szobájába, s „izgatottan követelte

¹²⁵ *Dokumentumok*, i. m. 225–227.

¹²⁶ PML PPSKk vm. Törvényhatósági Bizottságának jkv-ei. 1919. jan. 13.

¹²⁷ *Dokumentumok*, i. m. 208–209.

¹²⁸ *Iratok*, i. m. 94.

a munkaalkalmat és a segélyt”.¹²⁹ A legnagyobb – 1918 nyarára emlékeztető – szociális tömegmegmozdulásra Kiskunfélegyházán került sor. A piaci és kereskedői árak miatt feldühödött tömeg február 18-án behatolt az egyik ruhakereskedő boltjába. Az üzletet kifosztották, tulajdonosát pedig megverték. A tömegelégedetlenséget néhányan ismét a zsidók elleni uszításra, mások rojalista és köztársaságellenes izgatásra használták fel. A néhány óras késéssel kivezényelt katonai készséget a helybeli leszerelt katonák puskatűzzel fogadták, és a fegyveres harc az ő javukra dőlt el. Az éjszaka folyamán további rablások, fosztogatások és utcai sarcolások fordultak elő. Az időközben felfegyverzett szociáldemokrata munkásoknak és a reggelre megérkező budapesti tengerészkülönítménynek csak 19-ére sikerült úgyahogy rendet teremteni. A kiskunfélegyházi események fő oka, amint ezt február 24-ei jelentésében a város újonnan kinevezett szociáldemokrata kormánybiztosa, Iványi Sándor helyesen megjegyezte: „a földműves munkások munkanélkülisége és nyomorúsága volt”.¹³⁰

Az ipari és agrármunkásság döntő többsége a Szociáldemokrata Pártba lépett be. 1918 végén és 1919 elején minden mezővárosban, a legtöbb falusias mezővárosban és jó néhány faluban (Miskén, Gyónon, Pusztaszentimrén, Alsónémedin stb.) helyi szervezetei alakultak a pártnak. Ugrásszerűen megnövekedett a párttagság létszáma is. A nagykőrösi csoportot november 17-én egy-két tucat ipari munkás alakította meg, 1919 februárjában mintegy 2 ezren fizettek szakszervezeti tagdíjat. 5 ezer körül mozgott a többi mezőváros szociáldemokratáinak száma, Kecskeméten pedig valószínűleg ennél is többen voltak. Az alig 5 ezres lélekszámú Dunavecscén mintegy 1300-an, a 2820 fős Miskén több mint 200-an tartoztak a párt soraiba. A 3 és 8 ezer fő közötti összlakosságú Ókékcskén, Jászszenlászlon, Pálmonostorán és Alpáron 500 és 1000 között mozgott a szociáldemokraták száma.¹³¹

Az ipari és agrármunkásság jelentős része nyilvánvalóan azért lépett be a pártba, mert felismerte, hogy a koalíciós pártok közül az SZDP fogalmazta meg leginkább igényeiket, és képviselte legkövetkezetesebben érdekeiket. Sokak számára azonban abban rejlett a párt és a szakszervezetek legfőbb vonzóereje, hogy mint tagok munkanélküli-segélyhez juthattak.

¹²⁹ B. KML Kecskemét. Polgármester eln. ir. 40/1919.

¹³⁰ *Dokumentumok*, i. m. 307–309., 312–313.

¹³¹ PIA 658. f. 6/32., 6/102., 6/143. ö. e., PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Alsódabasi j., *Nagykőrösi Népiújság*, 1919. febr. 9., KM Farsang Péter visszaemlékezése. Lelt. sz. DA. 68. 37.1.

Egyébként erre nem volt lehetőségük. A munka nélküli szakszervezeti tagoknak fizetett napi 10, január 10-től pedig napi 15 korona ugyan nem volt elég a megélhetéshez (1 kilogramm hús maximált ára a legtöbb városban 20 korona fölött volt, 1 darab tojás pedig 70 fillérbe került, a piacokon ráadásul ennél általában 30–50%-kal magasabb árakat kértek), a nincstelenek gondjain mégis enyhített valamit.¹³² A Szociáldemokrata Párt tagsága tehát nemcsak felduzzadt, hanem ilyen módon fel is hígult. Milyen lehetett például az a szociáldemokrata párttagság, amely Alsónémedin is, Dunavecscén is a jegyzőt választotta meg párttitkárnak, illetve amelynek vezetője (Soltvadkerten) a Lovászy-párti Kalmár Antalt hívta meg előadni szociáldemokrata szónok gyanánt?...¹³³

Az általános mégsem ez volt. Mind a reformpolitika tartalmát, mind annak idejét tekintve a legradikálisabb álláspontot a Duna-Tisza közén is a szociáldemokraták képviselték. A központi pártprogram támogatása mellett helyi harcokat két területen folytattak. Részint támogatták a munkások bérköveteléseit, és igyekeztek szociális helyzetükön javítani, részint a november folyamán jogaiban megerősített helyi közigazgatás irányításának átalakításáért küzdöttek.

A munkások szociális helyzetének javításáért folytatott küzdelem eredményei közül a gazdasági cselédek és alkalmazottak bérezésének egységes megyei rendezése emelkedik ki. A szegődményes mezőgazdasági dolgozók évi bére jelentősen emelkedett. Az 1918-ban általános évi 12–16 mázsa gabona helyett az 1919-ben kezdődő gazdasági évre például 24 mázsa búza, rozs és árpa, az 500 koronánál mindenütt alacsonyabb készpénzjuttatás helyett pedig 1000 korona illette meg őket. Hasonló arányban nőttek egyéb juttatásaik (földhasználati és állattartási jog, tüzelő, só stb.) is. Az új béreket azonban igen későn, március 13-án fogadta el a vármegye Mezőgazdasági Békéltető és Bérmegállapító Bizottsága, s a rendeletnek így pozitív hatása – legalábbis a polgári demokratikus forradalom idején – már nemigen lehetett.¹³⁴ Az ipari munkások és a földmunkások egész megyére kiterjedő egységes bérrendezésére nem került sor, ők helyi jellegű, egy-egy településre, üzemre vagy szakmára érvényes új kollektív szerződések kötöttek. A rendelkezésre álló hiányos és részleges adatok alapján

¹³² *Félegyházi Közlöny*, 1919. febr. 9., KM Farsang Péter idézett visszaemlékezése.

¹³³ PJA 609. f. 12/45. ö. e., uo. 619. f. 1/1920 – B. 113. ö. e. II. köt., PML PPSKk vm. Törvényhatósági Bizottságának jkv-ei. 1919. dec. 16. (457. sz.).

¹³⁴ Kalocsai Érseki Levéltár II. Uradalmi iratok. 36/1919.

az ipari munkások és a mezőgazdasági napszámosok béremelkedésének egész térségre érvényes mértékét megbecsülni sem tudjuk. Mindössze az látszik, hogy a fizetésemelések aránya igen különbözött. Néhol alig sikerült béremelést kicsikarni, másutt megduplázódtak a fizetések. A kalocsai gőzmalom munkásának havi 100–200 koronás béremelése alig lehetett több fizetésük 10–15%-ánál, a nagykőrösi földmunkásoknak viszont napszámbérek közel 100%-os emelését sikerült kivívni. A Tanácsköztársaság kikiáltásának előestéjére megkötött szerződésük szerint a férfiak óránként 3 korona 50 fillérért, a nők 2 korona 60 fillérért, a 16 és 18 év közöttiek pedig 2 koronáért dolgoztak. A május és augusztus között szokásos 12 óras munkával tehát naponta 24 és 42 korona között kereshettek. Hasonló napszámbérek alakultak ki Kecskeméten, Abonyban és e városok környékén is: a felnőtt férfiak 1919 tavaszán átlagban napi 40 koronáért dolgoztak.¹³⁵

Noha beadványaikkal és határozataikkal a szociáldemokrata vezetők újra és újra sürgették a nemzeti tanácsok és a közigazgatási szervek erélyesebb fellépését a maximális árakat kijátszó kofák és kereskedők, valamint a feleslegeiket tartalékoló birtokos parasztok ellen, az árviszonyokon és a közellátáson nem sikerült érdemben javítaniuk. Ezen a területen csupán a nagykőrösi és a kiskunfélegyházi pártszervezet, illetve munkástanács ért el valamelyes eredményt.

Mint a többi városban, az agrár- és ipari munkásság fűtőanyaga január végére Nagykőrösön is elfogyott. Itt azonban a kormánynak és néhány gazdának jelentős vágottfa-készlete volt a város melletti egyik erdőben. A szociáldemokraták térítésmentesen szerettek volna ehhez hozzájutni, amit a polgármester és a képviselőtestület nem engedélyezett. A párt vezetősége ezért február 12-én határozatot hozott a felhalmozott fakészlet ingyenes kiosztásáról. A polgármesternek átadott memorandumukban kijelentették, hogy amennyiben február 15-ig a városi vezetés ezt nem hajtatná végre, „a pártvezetőség a város ügyeinek vezetését kényszereszközökkel is átveszi”, s a végrehajtásról maga gondoskodik. Utóbbira nem került sor, a polgármester maga adta ki a fakészlet lefoglalására és ingyenes kiosztására vonatkozó utasítást. A képviselőtestület olyan határozatot hozott, hogy a tulajdonosok kártalanításáról a későbbiekben a város fog gondoskodni.¹³⁶

¹³⁵ PML Nagykőrös. Polgármester ált. ir. 3569/1919., Vigh Károly: i. m. 110., *Dokumentumok*, i. m. 554., Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, i. m. 333.

¹³⁶ Pml Nagykőrös. Polgármester ir. 1928/1919., 2241/1919., *Nagykőrösi Népujság*, 1919. febr. 16.

Kiskunfélegyházán a burjánzó lánckereskedelem, valamint az élelmiszerek és iparcikkek maximált árainak kijátszása volt a legfőbb probléma, amelyekkel szemben mind a közigazgatási és rendőrségi apparátus, mind a Nemzeti Tanács pártkoalíciós közélélmzési bizottsága tehetetlennek bizonyult. A február 18-ai események után a szociáldemokrata Munkástanács átvette a város közélélmzésének irányítását. Az árucikkek és élelmiszerek kivitelét megtiltották, s részben új, mérsékeltebb maximális árakat vezettek be, részben rendszeresen ellenőrizték a régiek betartását. E célból munkásjárőröket szerveztek.¹³⁷

A munkások szociális helyzetének javításáért folytatott küzdelemtől általánosabb és főleg eredményesebb volt a november folyamán jogaiiban megerősített közigazgatási szervezet átalakításáért vezetett harc. A régi közigazgatási szervezet átalakításának programja lényegében a nemzeti tanácsok háttérbe szorítása óta szerepelt a szociáldemokrata követelések között. Általános offenzívát azonban – nem utolsósorban a közellátási helyzet további romlása és a radikális intézkedések hiánya miatt – 1919 elején indítottak a képviselőtestületek és városi tanácsok ellen. Kiskunhalason a még novemberben alakult Munkástanács január 22-i ülésén vetődött fel egy új közigazgatási szerv létesítésének a gondolata, mert „a képviselőtestület idejét múlta, a néptanács [értsd: nemzeti tanács – R. I.] nem a közszellemben működik”. A szociáldemokrata Bódy János január 10-én javasolta a Kecskeméti Nemzeti Tanácsnak, hogy „keressc meg a Nemzeti Tanács a th. bizottságot aziránt, hogy mondja ki felosztatását”. A nagyköro-si pártszervezet hasonló törekvéséről más vonatkozásban már szöltünk, s ilyen követeléssel léptek fel a kiskunfélegyházi szociáldemokraták is. Január 19-i ülésükön a képviselőtestület azonnali felosztatását és a városi tanács hat szociáldemokrata munkással való kiegészítését követelték.¹³⁸

A szociáldemokraták megnövekedett mezővárosi hatalmára jellemző, hogy maguk a közigazgatási vezetők is a munkásszervezetek követeléseinek teljesítését kérték a kormánytól és a vármegyétől. A vármegye kormánybiztos-főispánjához intézett feliratában Kecskemét polgármestere egyértelműen Bódy fenti javaslata mellett állt ki, s Kiskunhalas polgármestere is kijelentette: a városi képviselőtestület újjáalakítására irányuló törekvéseket

¹³⁷ *Félegyházi Hírlap*, 1919. jan. 26., 1919. márc. 9., *Félegyházi Közlöny*, 1919. jan. 26., 1919. febr. 9. – *Vö. Dokumentumok*, i. m. 311–312., Rácz János: Kiskunfélegyháza 1918–1919-ben. In *Proletártavas* 1919, i. m. 20–22.

¹³⁸ *Dokumentumok*, i. m. 263., 269–272., 282–283.

az előljáróság is támogatja. S bár Kiskunfélegyháza vezetői elutasították a szociáldemokraták hasonló követelését, a február 18-ai megmozdulás idején megmutatkozott, hogy a tömeg megfékezésére és féken tartására az adott helyzetben és körülmények között csak a szociáldemokraták képesek.¹³⁹

A szociáldemokrata követelések világossá tették a kormány előtt, hogy a közigazgatás átalakítása Budapest után a törvényhatósági és rendezett tanácsú városokban sem halasztható tovább. Az ideiglenes néptanácsokkal foglalkozó törvény ezt a felismerést tükrözte. Az 1919. VIII. néptörvény mind a törvényhatósági bizottságok és városi képviselőtestületek, mind a nemzeti tanácsok jog- és hatáskörét a néptanácsokra ruházta. A néptanácsok a városi tanácsok tisztviselőiből és – ideiglenesen – a kormánybiztos-főispánok által kinevezett tagokból, általában pártpolitikusokból álltak. A döntéshozatalban utóbbiaknak volt fontos szerepük, mert szavazati joggal csak ők rendelkeztek, a városi tanácsok tisztviselői csupán tanácskozási joggal vehettek részt az üléseken.¹⁴⁰ A polgári pártok és a szociáldemokraták között február elejétől éppen ezért nagy harc indult a minél több néptanácsi helyért. A több mint egy hónapos tárgyalásokból a szociáldemokraták kerültek ki győztesen, a néptanácsi tagok mintegy kétharmada tartozott soraik közé. A szociáldemokraták pillanatnyi erején, egységén és szervezettségén kívül ebben Kégl János polgári radikális kormánybiztos-főispánnak és helyettesének, Földes Istvánnak is jelentős része lehetett, hiszen az egyeztető tárgyalásokat ők vezették, s a kinevezésekben végül is ők döntöttek. A néptanácsok kinevezett, tehát szavazati joggal rendelkező tagjainak pártállás szerinti részletes megoszlása a következő volt:¹⁴¹

	SZDP	Polgári pártok		
		Károlyi-párt	Polgári Párt	Kisgazdapárt
Kecskemét	7	5		
Cegléd	6	3	–	2
Nagykőrös	8	4	–	–
Kiskunfélegyháza	11	2	–	–
Kiskunhalas	8	6		–

¹³⁹ Uo. 259–261., 279., 307–309.

¹⁴⁰ Az 1919. évi törvények gyűjteménye. Budapest, 1919, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 28–32. Vö. Schönwald Pál: A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Budapest, 1969, Akadémiai, 216–218.

¹⁴¹ Dokumentumok, i. m. 327–330., 355–356., Halasi Független Hírlap, 1919. febr. 8., Cegléd, 1919. márc. 9., Iratok, i. m. 161., PML Nagykovács. Polgármester ált. ir. 2670/1919.

A falusias mezővárosokban, ahol a szociáldemokrata mozgalom múltja rövidebb idejű, a párttagság létszáma pedig alacsonyabb volt, és ahol a szociális problémák is kevésbé feszítettek, a munkásszervezetek nemigen álltak elő hasonló követelésekkel, s ha igen, például Hartán, a képviselőtestületnek volt ereje és bátorsága visszautasítani azokat. Ezeken a településeken meg kellett elégedniük annyival, hogy egy-két tagjuk képviselte érdekeiket a képviselőtestületekben.¹⁴² Az a néhány szociáldemokrata szervezet pedig, amely kis falvakban alakult, ilyen aspirációkkal sem lépett fel. Mindennek okait azokban a korábban már hangsúlyozott különbségekben kell keresni, amelyek a három településtípus lakosságának társadalmi szerkezete és egyes rétegeinek politikai fejlettsége között álltak fenn. Ezt sem a már érintett dunapataji eset, sem a kiskunfélegyházi járási szolgabíró március 15-ei eltávolítása és a szociáldemokrata Mussulin Leóval való helyettesítése nem cáfolja. Előbbi kivételnek tekinthető, utóbbi mögött pedig nem annyira a járás frissen szervezett párttagsága, mint inkább a Kiskunfélegyházi Munkástanács s valószínűleg a város szociáldemokrata kormánybiztosa, a helyi születésű, de korábban a fővárosban újságíróskodó Iványi Sándor állt.¹⁴³

A mezővárosok szociáldemokrata szervezetei tehát sikerre vitték a közgazdaság átalakításával kapcsolatos elképzelésüket, és a falusias mezővárosok munkástanácsai és pártszervezetei is eredményeket értek el. Ebből azonban tévedés lenne olyan következtetést levonni, hogy a Szociáldemokrata Párt Duna–Tisza közí szervezeteire a baloldali szociáldemokraták és a párton belül tevékenykedő kommunisták túlsúlya lett volna jellemző, s követeléseik a proletárdiktatúra anticipálását jelentenék. Nyilatkozataik, valamint kritikus helyzetekben ekkor és a későbbiekben elfoglalt álláspontjuk ugyanis egyértelműen bizonyítják, hogy a párttagság és a vezetők többsége nem március 21-éhez hasonló hatalomátvételre, nem az ország azonnali szocialista-kommunista jellegű átalakítására, hanem valamiféle népi szociális demokráciára gondolt, s ami a pillanatnyi célokat illeti, a polgári demokratikus reformprogram gyors és radikális megvalósításáért, hatékonyabb szociálpolitikaért és nem utolsósorban az áprilisi meghirdetett nemzetgyűlési választások eredményes kimenetele feltételeiért harcolt. Láttuk, hogy Kiskunhalason is, Kecskeméten is sakk-matt helyzet állt elő. A szociáldemokrata hatalomátvétel mégis elmaradt. A Kiskunhalasi Munkástanács például – jóllehet januártól ígérgette a városi vezetés félreállítását – az országos pártközpont intencióinak megfelelően március közepéig

¹⁴² *Dokumentumok*, i. m. 287., vö. uo. 280., 289–290., 298., 316–322.

¹⁴³ Uo. 343–345.

várta a szociáldemokrata többségű ideiglenes néptanács kinevezését. A február 18-ai kiskunfélegyházi eseményeken úrrá levő szociáldemokraták 19-én plakátokon közölték: „a mai naptól kezdve a város ügyeinek vezetését átvesszük”. Rövidesen kiderült azonban, hogy a város ügyeinek vezetése „csak a kitört lázongás folytán felbomlott rend helyreállítása végett szükséges intézkedések megtételére vonatkozott; de nem úgy értendő, mintha a hatóságok működésüket megszüntették volna, sőt, ellenkezőleg, tudatjuk a lakossággal, hogy a városi hatóságok és hivatalok jelenleg is, a jövőben is eddigi hatáskörük épségben maradása mellett működnek”. A plakátot Fekete Sándor helyettes polgármester mellett Iványi Sándor szociáldemokrata kormánybiztos írta alá. A Duna–Tisza közti szociáldemokraták álláspontját legtekintélyesebb szervezetük, a kecskeméti így fogalmazta meg: „A nemzetközi szociáldemokrata párt kecskeméti szervezete 1919. évi január 5-én megtartott rendkívüli közgyűlésén egyhangúlag kimondja, hogy az eddig érvényben levő országos pártprogram alapján áll. Határozott célja a kollektív társadalmi berendezkedés mielőbbi megvalósítása [...] [de] Egyelőre célszerűbbnek véli, ha a szociáldemokrata párt törvényhozás útján viszi előre a társadalmat végcéljai felé.”¹⁴⁴ Még a tetteiben egyik leg-radikálisabbnak bizonyult szociáldemokrata vezető, a dunapataji Bencze József sem gondolt proletárdiktatúra megteremtésére és nagyobb mérvű azonnali kollektivizálásra. Március 15-ei programbeszédében a progresszív adózás és az ingyenes népoktatás bevezetését, a dolgozó rétegek bérszintjének javítását, a nyugdíjak állami biztosítását, a közvagyon „igazságos kezelését”, valamint a „nagyobb vállalatok államosítását vagy állami felügyelet alá vételét” jelölte meg követendő célkitűzésként.¹⁴⁵

Állásfoglalásaikból és gyakorlati tevékenységükből nem hiányzott a kommunizmus- és kommunistaelenesség sem, ami részben a Duna–Tisza közti munkásság által is fontosnak tartott pártegység „megbontásának”, részben elvi fenntartásaiknak a következménye volt. A kiskunfélegyházi szociáldemokraták lapja szerint: „A magyarországi szociáldemokraták előtt szent az emberi munka, szent annak gyümölcse, a tulajdon is. A magyar szocialista a bolsevizmust kivihetetlennek tartja és éppen ezért nem tekinti programjának sem.”¹⁴⁶ A kecskeméti bolsevizmussal foglalkozó

¹⁴⁴ B-KML Kiskunhalas. Munkástanács jkv-ei. 1919. jan.–márc. és *Dokumentumok*, i. m. 262–265., 302–303.

¹⁴⁵ PLA 619. f. 1/1921 – B. 373. ő. e. IV. köt. 332–337.

¹⁴⁶ *Félegyházi Hírlap*, 1919. jan. 12.

gyűlésén elhangzott felszólalások közül hármat örökítettek meg az újságok. „Brachfeld elvtárs ismertette az orosz bolsevik mozgalmat, rámutatott a szocializmussal azonos céljaira, de azonnali megvalósításának a termelésre [gyakorolt] káros hatására is.” „Tóth elvtárs a bolsevizmus tragédiáját az emberek butaságából magyarázta. Új társadalmi rend nem fejlődhet ki, míg létének anyagi okai ki nem fejlődtek a mostani termelési rendben.” Végül Fodor János azon véleményének adott kifejezést, hogy „a kommunizmus a jövő távolában levő délibáb, [...] csak célja van, de programja nincs [...] nem más, mint ugrás a sötétbe”.¹⁴⁷ A fentiekhez hasonló álláspontot foglaltak el a többi városban is. A nagykovácsi szociáldemokraták február 23-ai gyűlése még azt a határozati javaslatot is minden ellenvetés nélkül fogadta el, amely a kommunisták elleni „legszigorúbb, kíméletlen megtorlás alkalmazására” szólította fel a kormányt.¹⁴⁸

A Duna-Tisza közti szociáldemokrata szervezetek inkább a polgári pártokkal törekedtek jó viszonyra. Noha a kecskeméti nyomatékosan hangsúlyozták, hogy ők csak „a Károlyi és Hock által inaugurált politikának” lehetnek szövetségesei, másutt „megértőbbek” voltak. A Károlyi-párt szervezeteivel általában mindenütt jó viszonyt alakítottak ki, Nagykovácsón és Kiskovácsán még az Országos Kisgazda- és Földművespárt helyi csoportjaival is együttműködésre törekedtek. A kiskovácsi szociáldemokrata vezeték például kijelentették, hogy még a kisgazdákkal szembeni pártvillongást is ellenzik, mert „Ők semmi esetre sem akarnak bolsevizmust”. Akikben a polgári pártok közül a szociáldemokraták veszélyes ellenfelet láttak, azok a keresztényszocialisták voltak, s őket támadták is mindenütt.¹⁴⁹

A Duna-Tisza közti szociáldemokrata vezetők fenti állásfoglalásai nemcsak a pártvezetőségek, hanem a párttagok nagyobb részének a politikai véleményét is tükrözték. A polgári demokráciával mint politikával és államformával, illetve az ezt támogató és „törvényhozással továbbfejleszteni kívánó” szociáldemokrata vezetőkkel szembeni tömegelégedetlenségnek ugyanis kevés jele volt. Ennek tüneteként szokás emlegetni a parasztság legalsó rétegeinek vonatkozásában a formások bevétele nélküli termelészövetkezet-alakításokat és földfoglalásokat, az ipari munkások

¹⁴⁷ *Kecskeméti Polgár*, 1918. dec. 29., *Magyar Alföld*, 1919. jan. 11.

¹⁴⁸ *Nagykovácsi Népiújság*, 1919. márc. 2.

¹⁴⁹ Uo., *Dokumentumok*, i. m. 305–306., *Halasi Független Hírlap*, 1919. márc. 1., *Kalocsai Néplap*, 1919. márc. 15., PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j., *Kiskovács és Járása*, 1919. jan. 26., továbbá az 54. sz. jegyzetnél közölt források.

vonatkozásában pedig a pártvezetést megkerülő sztrájkokat és gyárfoglalásokat, röviden: a január–februári úgynevezett második tömegmozgalmat. A Duna–Tisza közén azonban kevés olyan esemény történt, amely ebbe a kategóriába sorolható. A Tanácsköztársaság kikiáltása előtti hetekben a földfoglalás csak a vármegye északi részében volt jelentős, ott, ahol a budapesti proletariátus forradalmasító hatása a leginkább érződött.¹⁵⁰ A Duna–Tisza közén mindössze egyetlen radikális földfoglalás történt. A Szalkszentmártonhoz tartozó Homokszentlőrincen fosztották meg 10 ezer holdas bérletétől (a birtok gróf Vigyázó tulajdona volt) Farkas Bertalant cselédjei 1919 januárjában. Az események mögött László Arnold, az SZDP agitátora, a későbbi Megyei Direktórium gazdasági osztályvezetője, valamint az uradalom két szociáldemokrata tisztviselője, Rózsa Henrik gazdaságtiszt és Rauchberger Géza könyvelő állt.¹⁵¹

Termelőszövetkezet Kiskunhalason is alakult, ez azonban nem járt együtt földfoglalással. A 255 földmunkás szabályos bérleti díjat fizetett a város fehértói birtokáért.¹⁵² Az agrárproletárok és törpebirtokosok – ha türelmetlenül is – az agrárreform megvalósítását várták, amelynek előkészületei, a földigénylők összeírásai, területkijelölések stb. február–márciusban már megkezdődtek. Néhol, például Hartán, Kalocsán és Kecskeméten – valószínűleg a földművelésügyi miniszter ezt ajánló rendeletével is összefüggésben – a végleges rendezésig ideiglenes bérletekhez jutottak.¹⁵³ A régi álom teljesülése közeli valóságnak tűnt. „Gyár”-foglalás (Duna–Tisza közí viszonylatban a terminus idézőjelbe kívánczik) egyetlenegy sem történt. Bér- és egyéb szociális követelésekkel a munkások és szervezeteik – mint erről már írtunk – természetesen gyakran előálltak. Ilyen természetű eredményeik nem lebecsülendők, megnövekedett tekintélyüket és hatalmukat bizonyítják. Ezek azonban nem tekinthetők a fennálló viszonyok radikális tagadásának és a proletárdiktatúra megteremtéséért folytatott harcnak.

A mezővárosi agrár- és ipari munkásság körében észlelhető szociális elégedetlenkedés radikálisabb politikai kiaknázását s ezzel összefüggésben

¹⁵⁰ Lásd erre Szemere Vera: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*. Budapest, 1963, Kossuth, 146., Vigh Károly: i. m. 44–46.

¹⁵¹ MMTVD 5. köt. 515–516., *Dokumentumok*, i. m. 290–291., PIA. 642. f. 1919 – IV – 126. ö. e.

¹⁵² *Iratok*, i. m. 174–175. Vö. Szabó Miklós: Az 1919-es proletárdiktatúra és előzményei Kiskunhalason. In *Proletártavas 1919*, i. m. 60–61.

¹⁵³ Az FM-rendeletről: PIA 605. f. II/1. ö. e. 25–26., a földbirtokreform helyi előkészületeire: *Dokumentumok*, i. m. 255–256., 284–286., 338–343., 350–353.

a baloldali szociáldemokraták szervezeti leválasztását a Kommunisták Magyarországi Pártja kísérelte meg. A mozgalom irányítóinak többsége a Szovjet-Oroszországból 1918 őszén hazatért hadifoglyok közül került ki. Egy részük, mint a kiskunhalasi Bor Ambrus asztalos, aki a rendőrkapitány jelentése szerint a háború befejezése óta „a kommunizmusról ábrándozott, melyet orosz fogsága alatt ismert meg, s sajátított el”, az ugyancsak kiskunhalasi Hódi Géza festő és Rozgonyi József szabó, a jánoshalmi Balázs Antal, aki a Tanácsköztársaság megdöntése utáni vádirat szerint „oroszszerzői fogsága idején tanulmányozta a téveszméket, ott agitációs tanfolyamon vett részt”, vagy a kecskeméti Hajma József, helybeli lakos volt.¹⁵⁴ A szervezők másik részét a párt budapesti központja küldte vidéki munkára. Ilyen volt a Kecskeméten dolgozó Richter Ármin és Német László (szintén Oroszországból hazatért hadifoglyok), s valószínűleg a február közepétől Dunapatajon agitáló budapesti mérnök, Hauer Sándor is, aki ellen a későbbiekben azért emeltek vádat, mert „erősen hangoztatta a kommunizmus eljövételét, annak szükségszerűségét és boldogító voltát”, s mert „azt bizonygatta, hogy egy dűlőre lesz az egész határ szántva”.¹⁵⁵ Hasonló „bűnöket” bizonyított az ellenforradalom bírósága két volt galileistára, a sükösdí Weisz Ármin orvosra és a kalocsai Steinberger Béla ügyvédjelöltre is. Előbbi a Munkástanács megszervezésére tett előkészületeket, utóbbi pedig arra biztatta a kubikosokat, hogy – követve a somogyi példát – „a nép azonnal vonuljon be az érseki uradalom gazdaságaiba”.¹⁵⁶

A Kommunista Párt legnépszerűbb Duna-Tisza közí követelése a leszerelt és leszerelésre váró katonák 5400 koronás végkielégítésének állami biztosítása volt. A párt agitátorai eljutottak Abonyba, Nagykőrösre, Ceglédre, sőt a Kalocsai, Kiskőrösi és Dunavecsei járás néhány településébe is,¹⁵⁷ számottevő tömegbefolyásra azonban csak Kecskeméten és Kiskunhalason sikerült szert tenniük.

Kecskemét, mint a legdifferenciáltabb társadalmi szerkezetű és szellemi-politikai életű város nemcsak a polgáridemokrácia-ellenes jobboldalnak, a Károlyi-pártnak és az SZDP-nek, hanem a Kommunista Pártnak is

¹⁵⁴ PIA 605. f. 11/29. ö. e. 217., no. 619. f. 1/1920 – B. 1630. ö. e., 619. f. 1/1920 – B. 1901. ö. e.

¹⁵⁵ Uo. 1/1920 – B. 963. ö. e. 42., Békevári Sándor: Adalékok a Tanácsköztársaság első napjaihoz Kecskeméten. In *Proletártavas 1919*, i. m. 130.

¹⁵⁶ PIA 642. f. 1919 – IV – 1118. és 1919 – IV – 1208. ö. e. Vö. Varga F. János: A Galilei-kör névsora 1912-ből. *Történelmi Szemle*, 1976/1–2. 217–233.

¹⁵⁷ B-KMI. Kalocsai Járási Főszb. ir. 851/1919., PIA 619. f. 1/1920 – B. 984. ö. e., 622. f. 1919 – B. 2113. ö. e. I. köt., *Iratok*, i. m. 176.

legfőbb Duna–Tisza közti bázisa lett. Két kecskeméti volt hadifogoly, Szili István és a *Magyar Alföld* egyik korábbi szerkesztője, Horváth Ambrus részt vettek a KMP novemberi városmajori megalakításán. A budapesti pártközpont és a kecskeméti kommunisták között Szili tartotta a kapcsolatot, de a KMP embere volt a már említett Richter és Német is. Többször megfordult a városban Rákosi Mátyás, a párt vidéki szervezőmunkával megbízott aktivistája, aki a villanegyedben illegális lakást is fenntartott.¹⁵⁸ Bár a szociáldemokrata vezetők és párttagok többsége – mint láttuk – elhárította magát a kommunista programtól, a leszerelt és különösen a leszerelésre váró katonák közül több százan mögéjük sorakoztak fel. A város 8–10 ezer főnyi leszerelt katonája közül – a *Világ* tudósítója szerint – 300–400 ember jelent meg az 5400 koronás végkielégítés tárgyában megrendezett februári kommunista népgyűlésen. A még fegyverben álló hadfiak számára havi zsoldjuk kiadása utáni leszereltetésük is vonzó követelés volt. Többszöri fenyegető fellépésük hatására a 30. gyalogezred parancsnoksága január végén hozzájárult ehhez, a 38. gyalogezredé azonban – miniszteri rendelet hiányában – elutasította azt. A 38-asok erre kijelentették, hogy tisztjeiket el fogják zavarni s „egy pár napon belül [...] fel fognak lázadni”. Az elégedetlenkedőket a helyi Katonatanács csillapította le azzal, hogy számukra is engedélyeztette a leszerelést.¹⁵⁹

Rákosinak és a helyi kommunistáknak a város baloldali szellemi életének egyik tekintélyét, Buday Dezsőt is sikerült megnyerni. Buday kifejezetten vallásos-nacionalista dzsentri társadalmi és szellemi-politikai környezetből indult. 1917-ig sajátosan eklektikus, a polgári radikalizmussal és a konzervatív dzsentriideológiákkal, illetve a revizionista szociáldemokratizmussal és a keresztényszocializmussal egyaránt érintkező eszmerendszer jegyében írt és tanított. A baloldal mellett a világháború végére kötelezte el magát egyértelműen. 1919 januárjában Buday abban állapodott meg Rákosival, hogy kommunista hatalomátvétel esetén vezető szerepet vállal a városban.¹⁶⁰

A térség egyetlen olyan települése, ahol a Kommunista Pártnak legalisan működő szervezete alakult, Kiskunhalas volt. A pártalakulás

¹⁵⁸ PIA H–sz–65. Szili István visszaemlékezése., B-KML Tóth László hagyatéka. Visszaemlékezése 1918–19-re. és Városparancsnok ir. 525/1919.

¹⁵⁹ *Világ*, 1919. febr. 20. 4., III. Hüb. 12 (igazságügyi) oszt. ir. 41 226. sz. 14/18. lt-i j., *Kecskeméti Lapok*, 1919. jan. 1.

¹⁶⁰ KJM Buday Dezső hagyatéka. Vö. e kötet *Neotomizmustól a proletárdiktatúráig. Buday Dezső portréjához* című tanulmányával.

időpontja: 1919. február 3. A szervezet titkára Hódi Géza lett. A Szovjet-Oroszországból hazatért hadifoglyok mellett néhány ipari munkás és földmunkás lépett a pártba. Pontos számukat nem ismerjük, a rendőrkapitány „5-6 fős” párttagságot említő utólagos jelentése valószínűleg alábecsülte a szervezet erejét és befolyását.¹⁶¹ Erre utal, hogy az alig 8 ezer fő lakosságú Soltvadkerten is 42-en csatlakoztak az 5400 koronás végkielégítést követelő mozgalomhoz.¹⁶² Az azonban kétségtelen tény, hogy a térség társadalmi, illetve az ipari és agrármunkásság tudati „adottságai” miatt a Duna-Tisza közén lassan haladt a pártépítés munkája. A Kommunista Párt szervezett bázisa a Szociáldemokrata Párt vagy a polgári pártok taglétszáma mellett 1919 márciusában is eltörpült.

A Duna-Tisza köze 1919. január-márciusi politikai viszonyainak összességüképpen a következőket állapíthatjuk meg.

1. A polgári demokratikus forradalmat jobbról bíráló úri középbirtokosok, vezető beosztású közigazgatási tisztviselők, hivatásos és tartalékos katonatisztek, csendőrök és rendőrök, valamint a hozzájuk kötődő gazdag-parasztok és városi polgárok csoportjai az aktív fellépésig, a nyílt ellenforradalmi akciókig nem jutottak el. Ennek legfontosabb oka tömegbázisuk csekélysége volt, amelyet viszont céljaik és programjuk miatt képtelenek voltak szélesíteni.

2. A polgári demokratikus átalakulás politikai alapjaként felfogható, társadalmi bázisukat és ebből következő programjukat tekintve egyaránt heterogén pártalakulások közül a Szociáldemokrata Párt helyi szervezetei a mezővárosokban a legharcosabb, legmozgékonyabb és látszólag legerősebb hatalmi tényezővé nőttek ki magukat, s a falusias mezővárosok politikai életének is fontos tényezőivé váltak. Az ipari és agrármunkásság szociális elégedetlenségére támaszkodva eredményes harcot folytattak a közigazgatás átalakításáért. Harcukat a mezővárosokban teljes, a falusias mezővárosokban részleges siker koronázta. A szocialista forradalom gyors lehetőségét azonban elutasították, az ezzel a programmal jelentkező kommunistákat élesen bírálták. A szervezetlen vagy a polgári pártok által zömmel frissen szervezett középrétegek kisebb aktivitást mutattak, számuk azonban jóval felülmúlta a szociáldemokratákét. Alapvető érdekeik veszélyeztetése esetén csupán idő és helyzet kérdése lehetett, hogy egyes rétegeik hol és mennyiben válnak a szociáldemokrata ipari és agrármunkásság

¹⁶¹ *Vörös Újság*, 1919. febr. 8. 4., PIA 605. f. 11/29. ő. e. 217., *Dokumentumok*, i. m. 333.

¹⁶² PIA 619. f. 1/1920 – B. 984. ő. e. 21.

számban is jelentős aktív ellenlábasává s egyúttal a polgáridemokrácia-ellenes jobboldal bázisává.

3. A baloldali szociáldemokraták szervezeti leválása csak Kiskunhalason történt meg, a Kommunisták Magyarországi Pártjának csak itt alakult helyi szervezete. Az eddig feltárt források szerint tömegbefolyással rendelkező titkos kommunista sejtek is csak Kecskeméten működtek.

FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM HARCA A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ALATT

*Első napok: a tanácsszervek megalakulása
és a Kormányzótanács rendeleteinek fogadtatása*

„Mint derült égből a villámcsapás, úgy ért bennünket [...] a *Mindenkihez c.* kiáltvány” – emlékezik vissza Nagy Tamás, a lajosmizsei szociáldemokrata pártszervezet titkára, az Alsódabasi járás Intéző Bizottságának vezetője a Berinkey-kormány Vix-jegyzék átadását követő lemondására és a fuzionált szociáldemokratákból és kommunistákból alakult Forradalmi Kormányzótanács hatalomátvételére.¹⁶³ Bizonyos, hogy a mezővárosok, elsősorban Kecskemét és Kiskunhalas vonatkozásában Nagy Tamás megállapítása alatt inkább váratlanság és nem felkészületlenség értendő, hiszen e két városban működtek kommunista szervezetek, s ők készültek a hatalomátvételre. A proletárdiktatúra első két hetének eseményei, mindenekelőtt a munkás-, katona- és paraszttanácsok megalakulásának körülményei és vontatottsága azonban amellettszólnak, hogy a térség egészét tekintve helyzetmegítélő hasonlatának értelmezésekor felkészületlenségre sem túlzás gondolni.

A mezővárosok lakossága igen korán, már március 21-én este, éjszaka vagy 22-én délelőtt értesült a fővárosi eseményekről, s Nagykörs kivételével ezeken a településeken 22-én már meg is alakultak a szocialista forradalom hatalmi szervei. A budapesti hatalomátvétel hírének hallatán a szociáldemokraták kisebb-nagyobb csoportjai minden különösebb teke-tória nélkül maguk mondták ki a helyi uralmi változást, a direktóriumokat vagy intézőbizottságokat is maguk közül választották. A Kiskunfélegyházi Direktórium Iványi Sándorból, a város szociáldemokrata kormánybiz-tosából, Héderi Antalból, a szociáldemokrata pártszervezet elnökéből és Sajber Károlyból, a Munkástanács elnökéből állt. Cegléden szintén vezető szociáldemokratákból (élükön Urbán Pállal) alakult meg a direktórium. S noha Kiskunhalason nyíltan, Kecskeméten pedig titkosan működött

¹⁶³ Sági Vilmos: A Tanácsköztársaság és előzményei Lajosmizsén. In *Proletártavas 1919*, i. m. 194.

kommunista pártszervezet, március 22-én ebben a két városban is kizárólag szociáldemokraták álltak a közigazgatás kormányrúdjá mellé. Kecskeméten 15 tagú, Kiskunhalason ismeretlen létszámú direktórium alakult.¹⁶⁴

A kiskunhalasi és kecskeméti egyértelműen szociáldemokrata jellegű hatalomátvétel okai a fővárosban történtek pontos ismeretének hiánya és a helyi erőviszonyok voltak. A kommunisták nem kaptak (mert az idő rövidsége miatt nem kaphattak) előrejelzést március 21-ről, a szociáldemokraták pedig a februári és márciusi szociáldemokrata törekvések folytatását látták az eseményekben, s egyelőre nem gondoltak a budapesti pártegyesülés helyi konzekvenciáira. Világosan kiderül ez a kecskeméti szociáldemokraták hatalomátvételtől tudósító március 22-i plakátjából, amely ugyan közli a kommunistákkal való egyesülést, sőt a világforradalmat és a proletárdiktatúrát is élteti, az események lényegét mégis így adja vissza: „A polgári kormány lemondott. Az ország vezetését a szociáldemokraták vették át. [...] Éljen a világot megváltó szociáldemokrácia.”¹⁶⁵ A szociáldemokraták és a kommunisták helyi szövetségre lépésére s a direktórium ennek megfelelő átalakítására Kiskunhalason március 25-én, Kecskeméten 26-án került sor. Az új Kiskunhalasi Direktórium négy szociáldemokratából és a kommunista pártszervezet titkárából, Hódi Gézából állt. Valószínűleg szoros összefüggésben a városba éppen 26-án reggel érkező Szamuely Tiborral az új Kecskeméti Direktórium mindhárom tagja (Buday, Német, Richter) kommunista lett. A leváltott szociáldemokrata direktórium tagjai a városi tanács egy-egy ügyosztályának, illetve referatúrájának az élére kerültek, s a továbbiakban a háromtagú kommunista direktórium elvi irányítása mellett dolgoztak. Löwy Ödön, a város szociáldemokratáinak egyik legrégebb és legbefolyásosabb vezetője az átszervezéssel párhuzamosan visszavonult a helyi politikai élettől, rövidesen Pestre, majd követve a fővárosi jobboldali szociáldemokrata vezetők egy részét, Bécsbe távozott. Példája sem Kecskeméten, sem a többi mezővárosban nem talált követésre.¹⁶⁶

¹⁶⁴ *Félegyházi Proletár*, 1919. márc. 30., *Dokumentumok*, i. m. 410–413., *Iratok*, i. m. 189–191.; Szabó Miklós: Az 1919-es proletárdiktatúra és előzményei Kiskunhalason. In *Proletártavas* 1919, i. m. 62–63.

¹⁶⁵ *Dokumentumok*, i. m. 357–358.

¹⁶⁶ Kecskemétre: *Dokumentumok*, i. m. 363–364., Békevári Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság helyhatalmi szerveinek létrejötte, első intézkedései és fejlődése Kecskeméten. In *Cumania. VI. Historia (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei)*. Szerk. Horváth Attila, Orosz László. Kecskemét, 1979, 319–333.; Kiskunhalasra: B-KML Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e. 1919. márc. 25., Szabó Miklós: i. m. 63. – Löwyre: Löwy Ödön: *Az emigráció kupecei*. Bécs, é. n., Szerző kiadása.

A falusias mezővárosok többségében, így Kiskőrösön, Kalocsán, Kiskunmajsán, Dunapatajon, Lajosmizsén és a Pesthez vagy a mezővárosokhoz közel fekvő falvakban március 22. és 24. között, néhány falusias mezővárosban és a félreeső falvakban március utolsó és április első napjaiban alakultak meg a tanácsszervek (Soltvadkerten és Kecelen 25-én, Bócsán 26-án, Izsákon és Szabadszálláson 29-én, Császártöltésen, Hajóson, Sütkösdön, Érsekcsanádön, Ceglédbercelen és Szalkszentmártonban március 30. és április 2. között). Az utóbbi típusba tartozó településeken mind a belügyi népbiztos egyértelmű és határozott március 26-i utasítására („elrendeljük, hogy a községi előljáróságok és képviselőtestületek működését haladéktalanul szüntessék be”), mind a Budapestről és a mezővárosokból kirajzó politikai megbízottak agitációs és szervezőmunkájára szükség volt ahhoz, hogy a régi közigazgatást a direktóriumok, a képviselőtestületeket a tanácsok váltsák fel. Ennek legfőbb oka a falvak és a kisebb falusias mezővárosok dolgozó munkás- és parasztrétegeinek politikai felkészületlensége volt. Bár a hatalomátvétel előkészületei Nagyőrösön is március 22–23-ra nyúlnak vissza, meglepő, hogy a szociáldemokraták több napig haboztak, s csak a belügyi népbiztos fenti táviratának megérkezése után alakították meg a direktóriumot és vették kezükbe a város irányítását.¹⁶⁷

E településeken a hatalomátvétel formája és a hatalmat átvevők társadalmi és politikai hovatartozása sem volt egységes, illetve azonos. Az ideiglenes néptanács mintájára a Nagyőrösi Direktórium szavazati és tanácskozási joggal rendelkező tagokból állt. Előbbiek kizárólag szociáldemokrata iparosok, munkások, földmunkások és értelmiségiek voltak, utóbbiak között a polgármester, főjegyző és a rendőrkapitány is helyet foglalt. Dunapatajon a januárban megválasztott szociáldemokrata képviselőtestület automatikusan tanácsná alakult, a Direktóriumot, melynek elnöke Bencze József lett, maguk közül delegálták. Kalocsán, Kiskunmajsán, Soltvadkerten, Izsákon, Szabadszálláson népgyűléseket hívtak egybe, amelyeken nyílt vagy titkos szavazással, esetleg közfelkiáltással a megjelentek választották meg a tanácsokat és a direktóriumokat. Mint a nagyőrösiben, e települések tanácsszerveiben is helyet kaptak nem szociáldemokrata kisgazdák, iparosok, kereskedők és értelmiségiek, sőt rendszerint szavazati joggal is rendelkeztek. A hatalomváltozás mértékét és az új hatalom pontos

¹⁶⁷ Néhány jegyzőkönyvrészletet közöl: *Dokumentumok*, i. m. 358–384. Vö. B-KML Kiskunhalas. Direktórium ir. 8/1919., *Halasi Vörös Újság*, 1919. ápr. 2., ápr. 9., *Kiskőrös és Járása*, 1919. márc. 30., továbbá PIA 603. f. 6/26. ö. e., 606. f. 3/41. ö. e. XIV. köt.

fővárosi jellegét itt természetesen még kevésbé ismerték, mint a mezővárosokban. Ezzel magyarázható, hogy a régi közigazgatási szervek néhány napig több helyen tovább működtek. Kalocsán maga a Munkás-, Katona- és Paraszttanács mondta ki március 23-án, hogy „a közigazgatási hatalmat a mostani szervek kezében hagyja”. Ennek következtében Madarász főszolgabíró még 27-én is eligazítást tartott a járás jegyzőinek. Egylőre Dunavecsnén is természetesen vették Csikay főszolgabírónak azt a rendelkezését, hogy „a tisztviselők továbbra is helyükön maradnak”.¹⁶⁸ Néhány faluban és kisebb mezővárosban, elsősorban ott, ahová politikai megbízottak nem vagy nem időben érkeztek, a politikailag felkészületlen földmunkásság meg sem kísérelte a hatalom megragadását. Itt az irányítás továbbra is teljes mértékben a régi vezetők kezében maradt. Ilyen település volt Jánoshalma, ahol március 22-én a régi községi előjáróság alakult át direktóriummá, s a 24-én Budapestről érkező politikai megbízott agitációja ellenére 28-ig „végezte a község vezetését tovább, úgy, mint azelőtt”.¹⁶⁹ Dusnokon szintén a bíró és a jegyzők nyilvánították magukat direktóriumnak.¹⁷⁰ Gyónon a Kisgazdapárt tagjai március 23-án testületileg beléptek a Szociáldemokrata Pártba, s 25-én ők alakították meg a tanácsszerveket. A direktórium elnöke Saskőy József járásbíró lett.¹⁷¹ A március 25-én megalakult Akasztói Munkástanácsban az agrárproletárokat két fő, az iparosságot szintén két fő, a birtokos parasztokat pedig öt fő képviselte. A testület tizedik tagja Pápay Géza községi jegyző lett.¹⁷²

A tanácsrendszer kiépülését ellenforradalmi jellegű fegyveres zavargások vagy incidensek sehol sem kísérték. Ennek egyik fontos oka az volt, hogy a polgárságot és a birtokos parasztságot természetesen még inkább meglepték és még inkább felkészületlenül találták a fővárosi események, mint a nincstelen dolgozórtegeket. A Kecskeméti Nemzeti Tanács „hazafias, nemzeties érzésű és gondolkodású polgárai az események e váratlan, kedvezőtlen fordulatan megdöbbennek, s eddig agilis, erélyes tagjai

¹⁶⁸ Nagykőrösre: PML Nagykőrös. Direktórium jkv-e. 1919. márc. 26., PIA 622. f. 1919 – B. 2113. ő. e. IV. köt. 258.; Izsákra és Szabadszállásra: *Dokumentumok*, i. m. 380–384.; Kalocsára: Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, i. m. 334–335.; Dunavecse és Dunapatajra: PIA 619. f. 1/1920 – B. 1474. ő. e. 35., 1/1921 – B. 2786. ő. e., 1/1942 – B. 160. ő. e. 99.

¹⁶⁹ PIA 642. f. 1919 – IV – 945. ő. e.

¹⁷⁰ Uo. 1919 – IV – 1031. ő. e.

¹⁷¹ Uo. 628. f. 1/1920 – 3919. ő. e., *Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből*. Szerk. Petri Edit, Torzsa István. Dabas, 1975, Dabas Nyelvközség Tanácsa, 218–220.

¹⁷² PIA 603. f. 6/26. ő. e. 49–50.

a döbbenet hatása alatt mintegy fejüket vesztve félreállnak. Nem tudják, mit tegyenek” – olvashatjuk a város TAGYOB-jelentésében. S ha a szociáldemokraták nem ismerték pontosan a változás jellegét és nagyságát, hogyan ismerhette volna a másik oldal? „[...] az első napokban egyikünk sem volt tisztában azzal, hogy miféle változásokat jelent Kun Béla és társai felülkerekedése” – jelentette ki az ellenforradalmi bíróság előtt Gyulai Béla tartalékos főhadnagy, kiskőrösi ügyvédjelölt. A kiskunhalasi rendőrkapitány, aki nem állt vádlói előtt, hasonló értelemben nyilatkozott.¹⁷³

A minden ellenállás nélküli hatalomátvétel másik oka abban rejlik, hogy a Tanácsköztársaság közvetlenül a Vix-jegyzék képében elszenvedett újabb külpolitikai kudarc következtében született meg, s ezért egyes polgári, elsősorban közvélemény-formáló értelmiségi rétegek szemében a kommün mint a nemzeti sérelmek orvoslásának utolsó lehetősége jelent meg. A polgári *Czepléd* utolsó, március 23-ai számában ezt világosan meg is írta: „Ami tehát kibékíthet bennünket a váratlan új renddel, az az a tudat, hogy a magunkéval úgy sem boldogulnánk. Ami azonban lélekben is hozzáviheti még a legszélsőbb polgári érdekeltséget [is], az a megrablásunk ellen támadt szolidaritás. Abban, hogy ősi földünket nem engedjük, találkozhatik a kommunista a nacionalistával.”¹⁷⁴ Az új hatalom területvédő szándékával és funkcióival kapcsolatos polgári illúziókat fokozták a hatalomra került szociáldemokraták egyes nyilatkozatai, melyek a Tanácsköztársaság közvetlen és legfontosabb feladataként szintén az ország határainak védelmét jelölték meg. „A megszálló ellenség új területeket követel. Az utolsó falat kenyerünket nem adjuk. [...] Magyarország léte forog veszélyben. Életünket és vérünket a hazáért” – olvashatjuk a Kecskeméti Direktórium más vonatkozásban már idézett március 22-ei plakátján.¹⁷⁵

Valamiféle abszolút nemzeti egység persze már március 22-én, 23-án vagy 24-én sem létezett; a *Czepléd* javaslatát korántsem fogadta meg mindenki. Az idézett kecskeméti falragaszok megjelenésével egy időben például Dörnyei Ödön alezredes alarmírozta a czredét, hogy a rendszerváltozás helyi foganatosítását fegyverrel akadályozza meg. Tervét a legénység húzta keresztül: a katonák nem óhajtottak a direktórium ellen vonulni.¹⁷⁶

¹⁷³ A kecskeméti és kiskunhalasi TAGYOB-jelentésre: PIA 605. f. II/29. ö.e, 6. és 217.; Gyulai kijelentésére: uo. 619. f. I/1919 – B. 1589. ö. e.

¹⁷⁴ *Czepléd*, 1919. márc. 23–24.

¹⁷⁵ *Dokumentumok*, i. m. 357–358.

¹⁷⁶ PIA 642. f. 1919 – IV – 1106. ö. e.

Ha ellenforradalmi szándék nem is, a hatalomhoz való ragaszkodás mindenképpen közrejátszott abban, hogy a Kiskunfélegyházi Nemzeti Tanács Horváth Zoltán elnökletével a Direktórium megalakulása után is ülésezett, s hogy a testület csak Iványi Sándor erélyes fellépése után mondta ki feloszlását.¹⁷⁷ Az általános azonban nem ez volt. A birtokos parasztság és a városi polgárság az új hatalommal egyelőre nem szembeszállni, hanem abból részesedni akart. A falusi tanácsok összetételének elemzésekor erre hoztunk már néhány példát, de ugyanez húzódtott meg a Szociáldemokrata (immár Szocialista) Párt mezővárosi szervezeteibe való tömeges belépések újabb hulláma mögött is. Polgári és kigazdakörök egyik napról a másikra munkásegylettekké vedlettek át, ügyvédek, orvosok, tanárok, tisztviselők, kigazdak testületileg, illetve csoportosan iratkoztak át a Szocialista Pártba. Ezzel kapcsolatos a kiskunhalasi pártvezetőség egyik április eleji gúnyos felhívása, melyben arra szólították fel a lakosságot, hogy lassabban jelentkezzenek, mert nem győzik a tagsági könyvek kitöltését.¹⁷⁸ Nem kétséges, hogy a polgárság egy része, mindenekelőtt a baloldali városi értelmiség és a tanácshatalom munkájában a Duna–Tisza közén is jelentős szerepet vállaló kiszolgáltatott vidéki tanítóság őszintén gondolta csatlakozását. A többség azonban saját érdekei és az új politika valamiféle összeegyeztetésére, a rendszer potenciális „élének” mintegy „tompítására” törekedett. Frappáns példáját adták ennek a kiskunfélegyházi ügyvédek, akik – miután Iványi feloszlatta a Nemzeti Tanácsot – 27-én Horváth Zoltán vezetésével testületileg beléptek a Szocialista Pártba. Vádbiztosi teendőket, egyáltalán hivatalt azonban nem voltak hajlandók vállalni, mert „arra gondoltak, hogy szükség lehet arra, hogy megtagadjanak mindenféle közösséget a forradalmi proletáriátussal”. Mint láttuk, a kiskunhalasi polgári értelmiség hirtelen szintén ráébredt szocialistaságára, arra azonban már nem volt kapható, hogy az új rendszer újságjaiba is írjon.¹⁷⁹

A tanácsszervek megalakulásával párhuzamosan az országos és helyi lapok folyamatosan közölték a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteit, melyekből napok alatt radikálisan új viszonyok körvonalai bontakoztak ki. Március 24-én jelent meg a szeszésitalok forgalomba hozatalát és

¹⁷⁷ *Tiszántúli Proletárok Lapja*, 1919. ápr. 2., hasonló jelenségekre lásd még: *Czegléd*, 1919. márc. 23–24.

¹⁷⁸ *Félegyházi Proletár*, 1919. márc. 30., ápr. 6., PIA 619. f. 1/1920 – B. 1901. ő. e.

¹⁷⁹ KM Farsang Péter visszaemlékezése. Lelt. sz.: DA. 68.37.1., *Halasi Vörös Újság*, 1919. ápr. 9., ápr. 16.

fogyasztását megtiltó, 26-án a rangok és címek eltörlésével, valamint a törvénytelen gyermekek helyzetével, 27-én a lakóházak, továbbá az ipari, bánya- és közlekedési üzemek köztulajdonba vételével, a pénzüzetek szocializálásával, a székek felnyitásával, az arany ékszerek, drágakövek és külföldi pénzek beszolgáltatási kötelezettségével, 30-án az ékszerüzletek értéktárgyainak lefoglalásával, április 1-jén és 2-án a nem állami nevelési és oktatási intézmények, valamint az üzletek és boltok köztulajdonba vételével, 4-én a közép- és nagybirtokok szocializálásával foglalkozó rendelet.¹⁸⁰

Bár az áprilisi tanácsválasztásokig a fenti intézkedések helyi megvalósítása csak a mezővárosokban, s ott is alig indult meg, a középrétegeket, elsősorban a birtokos parasztságot pusztán megjelenésük állásfoglalásra és a polgári demokratikus forradalom idején nem tapasztalt aktivitásra készítette, sőt némileg az értelmiségi, kishivatalnoki és kistisztviselői csoportok lelkesedését is lehűtötte. A szocializálások mikéntjéről és mértékéről számtalan rémhír terjedt el, pontosan senki sem tudta, hogy mire számíthat. Tisztviselő, kiskazda, kispáros, nyugdíjas özvegy, „diplomás proletár”, „valamennyien félnek valamitől, de ők sem tudják, hogy mitől. Megnyugtanni őket nem lehet, bizalmatlanságuknak nincs határa” – írta a *Félegyházi Proletár* már április 6-án.¹⁸¹

A „bizalmatlanok” élén sajátos módon ezekben a napokban nem az úri középbirtokosok – akik örültek, hogy földjeik egyben maradnak –, hanem a birtokos (elsősorban gazdag-) parasztok álltak. Politikailag 1919 elején megszervezett Cegléd környéki részük már március végén tanúbizonyságát adta forradalomellenességének. Március 24-én jelentették lakonikus rövidséggel Mikebudáról, hogy „a forradalmi kormányzótanáccsal szemben renitenskedő kiskazda párt ellenakció kezdett”.¹⁸² A Ceglédberceli Direktórium április 3-án feloszlatta a község kiskazda olvasóköreit, mert mint a jelentés közli: „Befolyásukra a kis gazdák passzív resistenciát fejtettek ki” (beszüntették a tej beszolgáltatását, szabotálták a lakásrekvírálásra vonatkozó rendelet helyi végrehajtását), illetve mert „rendelkezéseinket fumigálják”. Kiemelendőnek, s mint erre a későbbiekben még hozunk adatokat, a birtokos parasztság forradalomról alkotott képének szempontjából jellemzőnek tartjuk, hogy a kiskazdák azzal bujtogattak,

¹⁸⁰ *Tanácsköztársasági Törvénytár*. I. köt. Szerk. Pongrácz Jenő. Budapest, 1919, Magyarországi Szocialista Párt, 13–56.

¹⁸¹ *Félegyházi Proletár*, 1919. ápr. 6.

¹⁸² PML Cegléd. Direktórium ir. 5257/1919.

és „renitenskedésüket” azzal indokolták, hogy „ez a rendszer ugyanis csak máról holnapra van”.¹⁸³ A parasztság legfelső rétege elsősorban földjét, vagyonát féltette, s az agrárrendelettel kapcsolatos véleményüket egyik névtelen csoportjuk ekképpen közölte a Forradalmi Kormányzótanáccsal: „Öszejötünk Vasárnap több kis gazdák és meg tárgyaltuk az Eseményeket, melyre Engem bíztak meg, hogy írjam meg a véleményüket. mi egyszerű Földmives pógárok vagyunk, de fogadják el a tanácsunkat Tőlünk. Nem jól teszik, hogy nem tűzik ki azt a rendeletbe, hogy menyit legyen a kisbirtoknak a nagysága. [...] Tűzzék ki hát kérem a kisbirtoknak a Nagyságát 200 hódiba, az az két száz kat. hódig, mert ha ez nem így lesz mindenhol, akkor nagy baj lesz az országba, mert nagyon sokan vagyunk, melyek nem nyugszanak bele, hogy fáradságos szorgalmas munka után verítékkel megszerzett földünket csak úgy minden nélkül elrabolják.”¹⁸⁴

A szocializálás alsó határának bizonytalansága, valamint a termelőszövetkezetekről és a teljes vagyonszösségről terjedő rémhírek ugyan a parasztság alsóbb rétegeit is nyugtalanították, ők elsősorban mégis a földosztás elmaradása miatt keseregtek. A közép- és nagybirtokok állami tulajdonba vételét kimondó rendelet keceli fogadtatásáról a következőket jelentette Landler Jenő két politikai megbízottja, Csuka Béla és Kitanits Imre: „ismertetni akartam a földreformról szóló XXXVIII. számú rendeletet. 1. pontban foglalt rendeletet (»Magyarország földje a dolgozók társadalmáé. Aki nem dolgozik, annak tulajdonában föld nem maradhat.«) szívesen fogadták, csak amikor a 2. paragrafust (»Minden közép- és nagybirtok minden tartozékával [...] a proletár állam tulajdonába megy át«) ismertettem, rettenetes viharban törtek ki és le a kommunizmussal, le a csirkefogóval, tartóztassátok le a gazembert, nem engedünk az állam tulajdonába semmit és hasonlókat...”¹⁸⁵ Noha ennek egyéb jeleit nem őrizték meg a források, nagyon valószínű, hogy az agrárrendelet elvontsága és a földosztás megtiltása már ezekben a napokban és másutt is kedvezőtlenül befolyásolta a parasztság alsóbb rétegeinek és a forradalomnak a viszonyát.

A március végi és április eleji napokban az agrárrendelet mellett különösen az egyházi iskolák állami kezelésbe vételével és a papi tanárság felszámolásával kapcsolatos kormányzótanácsi rendelet, valamint az iskolai hitoktatás megszüntetését célzó helyi (kalocsai, dunavecsei,

¹⁸³ PIA 603. f. 1/109. ő. e., 606. f. 3/41. ő. e. 1148.

¹⁸⁴ OL L. 17.47/1919. (1. csomó).

¹⁸⁵ PIA 642. f. 1919 – IV – 742. ő. e. III. köt. 269. (A közbeékelte idézetek a rendeletről valók.)

kiskunfélegyházi, kecskeméti, nagykőrösi, kiskőrösi) törekvések váltottak még ki komolyabb és szélesebb körökre kiható nyugalanságot. A Kormányzótanács alaprendeletét természetesen kevesen olvasták, annál többet suttogták és adták tovább a papoktól, kántoroktól, harangozóktól és keresztényszocialistáktól eredő rémhíreket, miszerint ez csak az első lépés, s ezt a „családi tűzhelyek felbomlasztása”, a szabadszerelem elrendelése és a templomok bezárása fogja követni. Akadtak emberek, akik tudni vélték, hogy ezentúl nem lehet „dicsértessékkal” köszönni, s hogy az apácákat bordélynőkké képezik át.¹⁸⁶ A Duna-Tisza közti lakosság, különösen a parasztság többsége – ha nem eszével, hát érzelmeiben és szokásaiban – vallásos és papjai által befolyásolható volt. Ezért a rémhírek által sokszor eredeti tartalmuktól meg is fosztott rendeletek ellenséges fogadtatása tulajdonképpen természetesnek tekinthető. „Nem engedem sem én, sem a nép, hogy a vallást kiszorítsák az iskolából” – hurrogta le április 6-án Kiskőrösön a szónokló hadügyi politikai megbízottat a hallgatóság egyik tagja. A tömegben „izgalom vett erőt”, s kiabálni kezdtek: „a gyerekekből csavargó lesz!” A gyűlés a szónok lefegyverzésével és elzavarásával ért véget.¹⁸⁷ Kiskunfélegyházi karhatalom csillapította le a hasonló okokból zajongó és elégedetlenkedő kiskunmajsai lakosságot, de Kiskunfélegyházán is akadtak papok és keresztényszocialisták, akik „meg nem érdemelt befolyásukat arra használták fel, hogy a proletárság tömegébe becsempészsék a vallási türelmetlenséget, és a vallás elleni izgatás mérgező konkolyait elhintsék abban a táborban, amely a szociális eszméktől nincs még egészen átitatva...”¹⁸⁸ Érthető okokból különösen nagy volt a felháborodás Kalocsán és környékén, de Landler két megbízottjának szűkszávú naplója mellett tanúskodik, hogy a vallásügyi és egyházpolitikai rendelkezések az egész térségben averziót és nyugalanságot váltottak ki. Őket magukat például két Kiskőrös melletti faluból, Akasztóról és Pusztaszentimrérről is elzavarták. Az is előfordult, mégpedig Kecskeméten, hogy az egyházi iskolák köztulajdonba vételére vonatkozó központi, illetve az iskolai hitoktatást

¹⁸⁶ A Kormányzótanács alaprendeletére: *Tanácsköztársasági Törvénytár*, i. m. I. köt. 39–40.; a központi kiküldötteknek és a helyi szerveknek az iskolai hitoktatás megszüntetésével kapcsolatos törekvéseire: *Félegyházi Proletár*, 1919. márc. 30., PIA. 606. f. 3/41. ő. e. (XIV. köt.) 1131., P. Lányi Ede: *Vörös naplóm*. Pécs, 1932, Szébb jövő, 3., Lukácsy Imre: *Beszél a múlt. A dunavecsei református egyházköztség és Dunavecse története*. Dunavecse, 1943, Dunamente, 66.; a rémhírekre: *Félegyházi Proletár*, 1919. ápr. 13., PIA 619. f. 1/1920 – B. 1629. ő. e.

¹⁸⁷ PIA 609. f. 12/3. ő. c.

¹⁸⁸ *Félegyházi Proletár*, 1919. ápr. 10., ápr. 13.

megtiltó helyi direktóriumai rendelkezéseket maguk a végrehajtásra hivatott szociáldemokraták (így például Németh László és a népi írók későbbi kiadója, az erősen krisztianista Tóth László) is szabotálták, s ideig-óráig nem is sikertelenül.¹⁸⁹

A Tanácsköztársaság egyes intézkedései és az ezekkel kapcsolatos rémhírek tehát már március végén, április elején nyugtalanságot szültek a parasztság és a városi polgárság körében. Ez a nyugtalanság azonban egyelőre nem nyilvánult meg konkrét ellenforradalmi cselekményekben, vagy ha igen, mint Ceglédbercelen, hatósugara nem terjedt túl egy-egy település határán. A felsorolt tünetek inkább jelezték annak lehetőségét, hogy megteremtődik-kiszélesedik a polgáridemokrácia-ellenes középbirtokosi, katonatiszti és állami tisztviselői csoportok tömegbázisa, és az ellenforradalom potenciális veszélyére figyelmeztettek. Ezért hitelt érdemlőnek tarthatjuk azokat a Duna-Tisza közí mezővárosokból március végén és április elején befutó jelentéseket, melyek „csendről” és „rendről” számolnak be, és semmiféle ellenforradalmi mozgalomról nincs tudomásunk.¹⁹⁰ Ez a „csend” és „rend” elsősorban a nagyobb városok ipari munkásságán, kubikosain, napszámosain és a velük szövetséges vagy velük szimpatizáló értelmiségén nyugodott, akik a proletárdiktatúra kikiáltásának hírére meglepve bár, de várakozásteli örömmel fogadták, s természetesen a Tanácsköztársaság helyi hatalmi szerveit is támogatták. Többségük mindenekelőtt szociális helyzetének érdemi javítását várta az új rendtől. Volt bázisa a proletárdiktatúrának a kisebb falusias mezővárosok és falvak agrárproletárjainak körében is, de természetesen jóval kisebb és bizonytalanabb, mint a városokban. A földosztás elmaradása elsősorban közöttük váltott ki csalódást. Április elején még nyitott kérdés volt, hogy a vidéki agrárproletariátusnak sikerül-e végre radikálisan emancipálnia régi urainak és irányítóinak befolyása alól, illetve hogy magatartásával a forradalom vagy akarva-akaratlanul az ellenforradalom ügyét fogja-e támogatni.

¹⁸⁹ Kalocsára: P. Lányi Ede: i. m. 3–6.; Landler megbízottjainak naplója: PIA 642. f. 1919. IV – 742. ö. e. III. köt. 275–291.; Kecskemétre: PIA 605. f. 11/29. ö. e. 193.

¹⁹⁰ PIA 601. f. 3/3 és 3/5. ö. e.

Áprilisi tanácsválasztások: az első erőpróba

A Magyarországi Tanácsköztársaság március végére megalakult hatalmi szervei – mint láttuk – területenként és településenként eltérő módon jöttek létre. Ezért a Forradalmi Kormányzótanács legsürgősebb feladatai egyikeként tekintette a végleges s a kialakulóban levő új államrend jellegének és szellemének adekvát tanácsválasztások megtartását. A Tanácsköztársaság ideiglenes alkotmányaként ismert XXVI. számú kormányzótanácsai rendelet széles körű választójoggal ruházta fel az ország lakosságát. Az összlakosság mintegy 50%-a rendelkezett szavazati joggal. Nem választhattak a kereskedők, lelkészek, szerzetesek, a munkanélküli-jövedelemből élők és a nyereségszerzés céljából bérmunkásokat alkalmazó személyek, a felnőtt népesség mintegy egyharmada.¹⁹¹

A Belügyi Népbiztosság iratai között fennmaradt töredékes jelentéseggyüttes (20 település) adatain alapuló számításaink szerint a Duna-Tisza köze 1920-as összlakosságának 15,10%-a, tehát a választó és választható lakosoknak mintegy 2%-kal kevesebb mint egyharmada élt szavazati jogával a többnyire április 6-án és 7-én megtartott választásokon. Ez az arány a választójoggal rendelkező férfilakosság valamivel több mint felével volt egyenlő. Mivel a megye Pest környéki járásaiban a választójoggal rendelkezők közel fele (városokban az összlakosság 25,53%-a, falvakban 20,58%-a), tehát a választójoggal rendelkező férfilakosság túlnyomó többsége élt szavazati jogával, s mivel az ország egészére 25%-os arányt szokás reálisnak tekinteni, a fenti részvételi szám újabb bizonyítéka a Duna-Tisza közti kisipari munkás, agrárproletár és törpebirtokos relatív politikai felkészületlenségének. Ezen országosan legalacsonyabb részvételi arányhoz fentiek mellett mint objektív tényező a Duna-Tisza közti tanyarendszer is hozzájárult.¹⁹²

Az egyes településtípusok lakosságának politikai mentalitásáról és szervezethez való viszonyáról tett megállapításoknak ellentmondani látszik, hogy a 6 ezren aluli és az ezren felüli lélekszámú településeken lényegében egyenlő

¹⁹¹ Tanácsköztársasági Törvénytár, i. m. I. 43–47. Vö. Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, 1969, Kossuth, 107–110.

¹⁹² A jelentéseggyüttes lelőhelye: PIA 603. f. 6/26. ó. e. Az adatbázist részletesebben *Az áprilisi tanácsválasztások Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében – az egzakt források tükrében* című tanulmányomban dolgoztam fel. In *Bács-Kiskun megye múltjából*. I. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1975, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 221–248.

arányban szavaztak. A falvakban az összlakosság 15,05%-a, a falusias mezővárosokban és a mezővárosokban pedig 15,22%-a. Olyan látszólag furcsa és váratlan credmények születtek, hogy például míg Kiskunhalason az összlakosság 16,02%-a, Kiskunfélegyházán 11,82%-a, Kecskeméten 4,14%-a járult a szavazóurnákhoz, addig Pusztavacson 17,53%-a, Dabon 37,7%-a, Dömsödön 32,1%-a, Dunapatajon 31,08%-a, Dunavecsén 35,4%-a, Császártöltésen 19,8%-a! A jelenség magyarázata a következő. A legnagyobb mezővárosokban, ahol a proletárdiktatúra az ipari munkások, kubikosok és földmunkások néhány ezres viszonylag öntudatos tömegérc támaszkodhatott, a polgárságnak és a birtokos parasztságnak semmi esélye sem volt arra, hogy a maga kezébe kaparintsa a vezetést, s arra sem, hogy érdemleges pozíciókat szerezzen a tanácsokban és direktóriumokban. A mezővárosi vezetők jól ismerték a választási rendeletet, és nem volt kétséges, hogy annak érvényt is tudnak szerezni. A választójoggal nem rendelkezők, valamint a hozzájuk kötődő kisegyzisztenciák ezeken a helyeken éppen ezért el sem mentek a választásra, ahogy ezt április 8-ai jelentésében a Kecskeméti Direktórium közölte is a Belügyi Népbiztossággal. Nagyon sok kisebb településen viszont, ahol a proletárdiktatúrának nem volt ilyen széles és politikailag felkészült bázisa, s ahol ennek következtében a választási rendelet intencióinak sem tudtak minden vonatkozásban érvényt szerezni, mint márciusban, most is az volt a falusi értelmiség, valamint a közép- és gazdagparasztság taktikája, hogy felvonultak a választásra, és megpróbálták azt a saját érdekeiknek megfelelő mederben tartani. A 6 ezren aluli és az e körüli lélekszámú településeken ez szinte általános, de legalábbis igen gyakori volt.¹⁹³

Dunapatajon – ahogy a jelentés mondja – „különböző körülményekben 4–5-féle formában a proletariátus ellen szervezkedő csoportok” ellenlistát készítettek a hivatalos listával szemben. Az ellenlistán „vagyonos földbirtokos polgárok”, a hivatalos listán szociáldemokrata földmunkások szerepeltek. Az „erőpróbán” a birtokos parasztok győztek. Az ellenlistára 1168-an, a hivatalos listára 709-en szavaztak. Két lista készült Újhartyánban és Gyónon is. Mindkét településen a földmunkások maradtak alul. Újhartyánban „klerikális hajlamú kiskgazdák”, Gyónon a Szocialista Pártba március végén belépett kiskgazdapárti parasztok listája győzött.¹⁹⁴

¹⁹³ Uo.; Buday jelentését közli: *Dokumentumok*, i. m. 405.

¹⁹⁴ Dunapatajra: PIA 603. f. 6/26. ö. e. 32., 96., *Iratok*, i. m. 243.; Gyónra és Újhartyánra: *Dokumentumok*, i. m. 405–407.

Dunapataj, Újhartyán és Gyón esete közbeeső példa a választások mezővárosi és falusi típusa között. Itt – ha a falusi reakció felvonult is – a földmunkásoknak és vezetőiknek (Dunapatajon), illetve a rájuk támaszkodó politikai megbízottaknak (Újhartyánon és Gyónon) volt bátorságuk és erejük az ellenlistákra adott szavazatokat érvényteleníteni, és a tanácsszerveket a választási rendelet szellemének megfelelően összeállítani. A falvak közel felében azonban még ezek a feltételek sem voltak adottak, ezért a jegyzők, bírók és nagygazdák több kisebb településen most is szinte akadálytalanul tudták hatalmukat átmenteni. Érsekcsanádön a községházán összegyűlt nagygazdák és egy Bajáról menekült városi hivatalnok állították össze a szavazólistát, melyen több 80–100–120 holdas gazda is szerepelt. A szavazók megválasztották őket. Sükösdön „a bírónak meg a jegyzőnek nem tetszett, hogy őket nem jelölik”. Éjszaka új listát készítettek, szétszertották a lakosság között, s a választók egy része ezzel vonult az urnákhoz. A faluban tartózkodó belügyi politikai megbízottak ezért felfüggesztették a szavazást. A szavazók reakciójáról a következőket jelentették Landlernak: „Sükösd község [...] bírása vezetése alatt a régi reakció mellett foglalt állást, tanács megalakítást elvetette, az őrslegénységet támadással fenyegeti.” Hasonlóképpen alakultak az események Jánoshalmán. A Kiskunhalasról érkező szavazócédulák egy részét „valakik” ellopták, kitöltötték, s a lakosság között szétszertották. Az ellenlista győzött, a munkástanács kisgazdák, tanítókból, jegyzőkből, továbbá az esperesből és a plébánosból tevődött össze.¹⁹⁵ A példákat tovább sorolhatnánk, ehelyett álljon itt a 6 ezres lélekszámon aluli települések összes tanácstagjának társadalmi helyzet szerinti részletes megoszlása:¹⁹⁶

¹⁹⁵ Érsekcsanádra: PIA 603. f. 6/26. ő. e. 132–136.; Sükösdre: uo. 362., 601. f. 3/7. ő. e. 6., 606. f. 3/41. ő. e. (XIV. kötet) 1173.; Jánoshalmára: OL K. 148. 1920–36–453. (9066.).

¹⁹⁶ PML PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. 6/1919. Vö. Romsics Ignác: *Az áprilisi tanácsválasztások*, i. m.

Ipari munkás és vagyontalan kisiparos	12,60%
Napszámos és mezőgazdasági cseléd	27,06%
Törpebirtokos	24,05%
Egyéb (háztartásbeli, útkaparó, mezőőr stb.)	2,39%
Ipari és agrármunkás együtt	66,12%
Értelmiségi együtt	4,17%
Kisparaszt (5–10 kat. h.)	11,36%
Középparaszt (10–20 kat. h.)	8,58%
Középparaszt (20–50 kat. h.)	4,25%
Gazdagparaszt (50 kat. h. felett)	1,31%
Birtokos paraszt együtt	25,52%
Vörösőr és vöröskatona	0,85%
Vagyonos kereskedő és iparos	1,16%
Volt közíg. alk. (jegyző, csendőr)	2,16%
Egyéb együtt	4,17%

A Duna–Tisza közí falvak tanácsstagjainak mintegy kétharmada tehát segéd nélküli kisiparos, ipari munkás, illetve törpebirtokos és föld nélküli agrárproletár volt, s ennyiben az áprilisi tanácsválasztás itt is elérte célját. A számok mögött meghúzódó tényleges eredmény azonban korántsem nevezhető megfelelőnek. A birtokos parasztság 25,52%-os, illetve a volt közigazgatási apparátus 2,16%-os részvételi aránya más szempontból közelítve ugyanis azt jelenti, hogy a 6 ezres lélekszámon aluli települések ¼-ében a birtokos parasztság képviseleti aránya elérte vagy meghaladta az egyéb agrárrétegek részesedését, illetve hogy a 40 falusi tanács közül 17-ben 1–4 jegyző és csendőr is helyet kapott. S a falu régi urai általában nem elégedtek meg az egyszerű tanácstagsággal, hanem ha módjuk volt rá, direktóriumi tagságra vagy tanácselnökségre törtek. A Kiskunlacházi Tanácsba beválasztották például Bak Károly 100 holdas főjegyzőt, valamint testvéreit, Bak Gábor 50 holdas másodjegyzőt és Bak István 50 holdas gazdálkodót. A Direktórium elnöke Huszár Gábor szőlőbirtokos főbíró lett. Dunavecsein a Tanács elnökévé Szekeres János középparasztot, a Direktórium elnökévé Kocsis Béla vezető jegyzőt választották. A Dunaegyházi Munkástanács elnöke Mayer Imre 20 holdas paraszt, a csengődi direktóriumé Orcsik András 82 holdas paraszt, a bócsai tanácsé Font Jakab 540 holdas közép-birtokos lett. A háromtagú Tószegi Direktórium Kass István 80, Kovács

Béla 50 és Sasi Béla 40 holdas parasztokból, az ócsai Saskőy járásbíróból, három iskolaigazgatóból, egy művezetőből, valamint egy 30 és egy 70 holdas gazdából állt.¹⁹⁷ Az egyedi példák további sorolása helyett hivatkozhatunk a megye kormányzótanácsi biztosára, Joanovits Sándorra, aki a választásokkal kapcsolatos globális véleményét a megyei Intéző Bizottság május 10-ei ülésén a következőkben összegezte: „a legtöbb helyen nem azokból az elemekből alakultak [értsd: tanácsok, direktóriumok – R. I.], amelyekből alakulniuk kellett volna, hanem legtöbb helyen a kisgazdákból s az intelligencia egy részéből.”¹⁹⁸ Az április elején Duna-Tisza közti toborzó és ellenőrző körúton tartózkodó Sinkó Ervin ugyanezt tapasztalta. A falusi tanácsok és direktóriumok szerint is „telve voltak polgári elemekkel”.¹⁹⁹

A nyílt ellenforradalmi megmozdulások, a fegyveres incidensek a Duna-Tisza közti falvakban éppen ezért nem voltak olyan gyakoriak, mint egyes dunántúli megyékben. Mindössze két ilyen esetről tudunk. Valamilyen formában mindkettő összefüggött a falu régi irányítóinak törekvésével, hogy átmentsék hatalmukat. Lajosmizsén a postamester és Deli Benő nagybérlő álltak a szervezkedés élén. A választási beszédét tartó ideiglenes direktórium elnök ellen mintegy 300–400 főnyi tömeget tudtak mozgósítani, melynek fegyveres magvát az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) 1919 elején megszervezett helyi csoportjának tagjai alkották. A „Ne hagyjuk magunkat, mert ezek mindenünkből kifosztanak!” jelszót kiabáló tömeget a helyi Vörös Őrség oszlatta szét, a hangadókat, köztük 18 „tekintélyes gazdát” pedig a rövidesen megérkező kecskeméti vörösőrkülönítmény tartóztatta le.²⁰⁰ A választási előkészületekkel állt kapcsolatban a dömsödi ellenforradalmi incidens is. A vasárnapi (április 6.) mise után a községháza elé vonuló tömeg megakadályozta, hogy a kiküldött politikai szónok választási beszédét elmondja. Az akció vezetője Várkonyi Bálint középparaszt volt, résztvevői – a direktórium jelentése szerint – „kis földdel bíró parasztok”. Várkonyi az udvarra vonszolta a szónokot,

¹⁹⁷ Uo., PMI. PPSKk vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Abonyi j., PIA 619. f. 1/1919. B. 1589. ó. e., Ráckevei Árpád Múzeum. Visszaemlékezések. Lelt. sz.: A/56–69. 3.

¹⁹⁸ PML PPSKk vm. Munkás-, Katona- és Földművestanácsa Intéző Bizottságának 1919. máj. 10-i jkv-c.

¹⁹⁹ Sinkó Ervin: *Az út.* (Gépirat a zágrábi JAZU Irodalom- és Színháztörténeti Intézetében.) Idézi: Bosnyák István: *Ember a forradalomban, ember a soron kívül. Vázlatok egy portréhoz.* II. Újvidék, 1977, Fórum, 62.

²⁰⁰ HIL Hüb. 8. (pol.) oszt. ir. 1919. máj. 15. 12/49. lt-i j., PIA 601. f. 3/6. ó. e., PMI. PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Lajosmizse és Sápi Vilmos: l. m. 196–197.

s lincselésre biztatta a körülöttük csoportosulókat. A szónok védekezett, és pisztolyával agyonlőtte a támadók egyikét. A községháza udvarán két halott maradt: a második a politikai szónok volt. A nyomozók 16 dömsödi parasztot tartóztattak le.²⁰¹

A 6 ezres lélekszámon felüli településeken megválasztott tanácstagok társadalmi helyzet szerinti részletes megoszlása így alakult:

Ipari munkás és vagyontalan kisiparos	28,12%
Napszámos és mezőgazdasági cseléd	25,00%
Törpebirtokos	17,88%
Egyéb (háztartásbeli, útkaparó, mezőőr stb.)	3,44%
Ipari és agrármunkás együtt	74,46%
Értelmiségi együtt	9,69%
Kisparaszt (5–10 kat. h.)	5,38%
Középparaszt (10–20 kat. h.)	2,80%
Középparaszt (20–50 kat. h.)	1,83%
Gazdagparaszt (50 kat. h. fölött)	0,96%
Birtokos paraszt együtt	10,99%
Vörösőr és vöröskatona	2,26%
Vagyonos kereskedő és iparos	1,18%
Volt közigazgatási alkalmazott (jegyző, csendőr)	1,40%
Egyéb együtt	4,84%

Az összkép tehát sokkal kedvezőbb, mint a falvak esetében, de – mint az aránysorból ez világosan kiderül – a közép- és gazdagparaszság, a vagyonos kereskedők és iparosok, valamint a volt közigazgatási alkalmazottak a 6 ezres lélekszámon felüli települések tanácsaiban is rendelkeztek némi képviselettel. Ennek az volt az oka, hogy néhány kisebb falusias mezőváros (például Szabadszállás, Fülöpszállás vagy a már említett Jánoshalma) választási eredményei alig különböztek a falvakétól. Ez azonban nem volt általános. A nagyobb falusias mezővárosokban, így például Abonyban, Kiskunmajsán, Kunszentmiklóson, Kalocsán e rétegeknek alig, Kecskeméten és a négy másik mezővárosban pedig egyáltalán nem kerültek képviselők a tanácsokba és direktóriumokba. Ezeken a településeken – mint márciusban – most is szociáldemokrata és kommunista munkásokat, agrárproletárokat és értelmiségieket (zömmel pedagógusokat) választottak

²⁰¹ PIA 609. f. 1/213. ó. e., 628. f. 1/1920 – B. 11791. ó. e.

tanácsstagokká.²⁰² A nagyobb városok választásait fegyveres incidensek és ellenforradalmi megmozdulások sem kísérték. Csupán Kalocsán terjesztettek a választás ellen izgató röpiratokat, de ott is eredménytelenül. Az izgatás mögött a papság állt; egyikük vasárnapi prédikációjában „arra hívta fel a hívőket, hogy az új renddel, mely vallásukat veszélyezteti, helyezkedjenek szembe”.²⁰³

Az áprilisi tanácsválasztások Duna–Tisza közí végső mérlegét megvonva megállapíthatjuk, hogy azok Kecskeméten, a négy rendezett tanácsú mezővárosban, valamint a nagyobb falusias mezővárosokban a Forradalmi Kormányzótanács várakozásának megfelelő eredménnyel zárultak. A hatalom – immár azonos választási eljárások mellett – ismét az ipari és agrármunkásság kezébe került. A falvak jelentős részében (mintegy felében) és néhány kisebb falusias mezővárosban azonban a nincstelen dolgozórétegek régi irányítói kerekedtek felül az áprilisi „erőpróba” során. A hagyományos uralmi struktúra radikális felszámolása ezeken a településeken budapesti és mezővárosi beavatkozással és segítségnyújtással kisebb részben április második felében, nagyobb részben május folyamán történt meg.

A falusi és városi tanácsok még április elején–közepén megválasztották küldöttjeiket a járási tanácsokba és a megyei tanácsba. Az áprilisi tanácsválasztásokkal párhuzamosan létrejöttek a szocialista állam igazságszolgáltatási szervei, a forradalmi törvényszékek, s gyors ütemben szerveződtek a Vörös Őrségek is. A vörösőr-alakulatok szervezésének nem helyi, hanem országos nagy hibája az volt, hogy a karhatalmi őrsők nem kizárólag munkásokból alakultak, hanem csendőrök és rendőrök is vörösőrök lehettek. Az sem volt ritka, hogy a vörösőr-alakulatok élére városokban tartalékos vagy hivatásos katonatisztek, falvakban csendőrpáncsnokok kerültek. S bár néhol – például Kecskeméten – „átnevelő tanfolyamokat” szerveztek számukra, a későbbiek során bebizonyosodott, hogy politikai felfogásukon ez vajmi keveset változtatott.²⁰⁴

Mindezen hibák és problémák ellenére a Tanácsköztársaság építőmunkája április első felében a Duna–Tisza közén is megindult.

²⁰² PML PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. 6/1919. Vö. Romsics Ignác: *Az áprilisi tanácsválasztások*, I. m.

²⁰³ HIL Hüb. 8. (pol.) oszt. ir. 1919. ápr. 9. 12/15. lt-i j. Vö. Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, I. m. 106.

²⁰⁴ PIA 605. f. 11/29. ö. e. 35–36., 218., *Nagykovácsi Népújság*, 1919. ápr. 12., PML PPSKk vm. alispánjának ir. TACYOB. Kunszentmiklósi j.

Szocializálások, osztályerőviszonyok és az első ellenforradalmak áprilisban és május elején

A helyi tanácsszervek áprilisi és májusi munkájának legfontosabb része a Forradalmi Kormányzótanács március végi és április eleji rendeleteinek érvényesítése, vagyis az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele volt. A térség gazdaságának jellege következtében ezen belül legnagyobb jelentőséggel a földbirtokok szocializálása bírt. A rendelet április eleji birtokos paraszti fogadtatása – mint láttuk – nem utolsósorban azért volt ellenséges, mert nem derült ki belőle a szocializálás alsó határa. Ezzel kapcsolatban még a munkálatok megkezdésének idején, április közepén sem láttak tisztán a helyi (s részben az országos) vezetők. Kiskőrösön és környékén egy ideig úgy tudták, hogy csak a 150–200 hold feletti földbirtokokat kell köztulajdonba venni.²⁰⁵ Kecskeméten előbb a 150 holdon felüli földbirtokokat és a 30 holdon felüli szőlőbirtokokat kezdték szocializálni, majd Vágó Béla hatására, aki április 13-ai beszédében 100, esetleg 80 vagy 50 holdas alsó határokat említett, ideiglenesen megváltoztatták ezt.²⁰⁶ A 100, illetve 10 magyar holdas szocializálási határ április végére vált általánosan ismertté. Ezek túllépése, tehát a kisebb birtokok szocializálása és az ezeknél nagyobb birtokok szocializálás alóli mentesítése – a Duna–Tisza közén mindkettőre volt példa – nem a Belügyi Népbiztosság pontos határokat közlő április 25-ei rendeletének nem ismeretéből fakadt, hanem a túlkapásokra vagy engedékenységre való helyi hajlam okozta. Egyik sem volt gyakori. A szocializálás elég lassan haladt, július végéig az összes földterület mintegy 50%-át vették köztulajdonba. A szocializált birtokok nagyobb részén (991 117 hold) állami gazdaságokat, kisebb részén (143 398 hold) termelőszövetkezeteket szerveztek.²⁰⁷ Július végén 44 szövetkezet működött a megyében. Ezek közül néhány (például a jakabszállási, ócsai, soltmariházi, hartai, alsódabasi, kecskeméti, dunavecsei, ráckevei, pusztavacsi) már április végén, május elején megalakult.²⁰⁸ Az állami gazdaságok élén általában, a nagybirtokokon alakult termelőszövetkezetek élén néhány esetben meghagyták a volt tulajdonost, bérletet vagy ezek

²⁰⁵ *Kiskőrös és Járása*, 1919. ápr. 13.

²⁰⁶ PLA 601. f. 3/7.ő. e. 61., *Kecskeméti Közlöny*, 1919. nov. 9.

²⁰⁷ PLA 605. f. II/1. ő. e. 138–140., *Dokumentumok*, i. m. 478–479.

²⁰⁸ OL L. 17. 529/1919., 2054/1919., L. 18. Iktatókönyv, PML Pestvármegyei Birtokrendező és Termelést Biztosító Bizottság ir. 49/1919., 211/1919.

ispánját, gazdatisztját. Ellenőrzésükről a volt cselédek és földmunkások „bizalmi férfiainak” kellett gondoskodni.²⁰⁹

Minden megváltás nélkül sajátították ki a 20, s igen gyakran (például Kiskunhalason, Cegléden, Nagykőrösön, Kiskunmajsa stb.) az ennél kevesebb munkást foglalkoztató üzemeket is. Utóbbi (például Cegléden) a kisüzemekben dolgozó munkások követelése volt, akik attól tartottak, hogy mint magánszektorban alkalmazott dolgozóknak hátrányos megkülönböztetésben lesz részük. Néhány kisüzem tulajdonosa maga kérte a szocializálást, mert attól félt, hogy egyébként nem jut nyersanyagokhoz. Más esetekben a helyi vezetők radikalizmusával magyarázható a szocializálási határ erős túllépése. Különösen káros volt a segéd nélkül vagy egy-két segéddel dolgozó henteseket, kéményseprőket, molnárokat, szabókat, borbélyokat stb. „közüzembe” kényszeríteni vagy „közüzemekbe” kényszerítésükkel próbálkozni.²¹⁰

A kereskedéseket általában nem szocializálták, csak „zár alá vették”. Ez annyit jelentett, hogy április elején leltárakat készítettek a kereskedők árukészleteiről, s többnyire arra kötelezték őket, hogy a megállapított maximális árakon árusítsanak. A befolyt összegeket rendszeres időközönként (általában hetente) a szintén szocializált bankokba kellett befizetniük. Bizonyos árucikkeket csak a direktóriumok által kiállított vásárlási utalványokkal lehetett beszerezni. A kereskedések zár alá vételét, miként az üzemek szocializálását is, természetesen településről településre változó szigorral hajtották végre. Akadtak falusi direktóriumok (s összetételük alapján ez egyáltalán nem meglepő), melyek megengedték a kereskedőknek, hogy maguk leltározzanak. Ebben az esetben a kereskedő annyit csalt, amennyit akart. Az ellenkező végrete Kecskemét szolgáltatott példát: március végén, április elején a direktórium a legtöbb kereskedés árukészletét lefoglalta, s a közszükségleti cikkeket szétszórták a proletárok között. A cukrászsüteményeket a proletárgyerekek kapták.²¹¹

A mezőgazdaság, ipar és kereskedelem részleges szocializálása mellett köztulajdonba vették a pénzügyeteket, gyógyszerházakat, szállodákat és

²⁰⁹ PIA 600. f. 3/19. ő. e. 236., 475–476.

²¹⁰ Kecskemétre: PIA 605. f. 11/29. ő. e. 47–48.; Kiskunhalasra: *Halasi Vörös Újság*, 1919. ápr. 16.; Kiskunfélegyházára: *Félegyházi Proletár*, 1919. ápr. 27., Rác János: Kiskunfélegyháza 1917–1919-ben. In *Proletártavaszi 1919*, i. m. 28.; Ceglédre: Nagy Dezső: i. m. 26.; egyéb településekre: PIA, 619. f. 1/1921 – B. 2786. ő. e., 642. f. 1919 – IV – 1113. ő. e.

²¹¹ PIA 605. f. 11/29. ő. e. 46., 217., *Nagykőrösi Népszó*, 1919. máj. 1., *Kalocsa Néplap*, 1919. máj. 9.

filmszínházakat.²¹² Bár a Forradalmi Kormányzótanács és a Szociális Termelés Népbiztosság csak Cegléden és Kecskeméten rendelte el a bérházak és a nagyobb polgári lakások kisajátítását, néhány házat szinte minden nagyobb településen rekviráltak. Kecskeméten mintegy 700 polgári és birtokos paraszti házat bocsátottak a városszéli nyomortelepen élők rendelkezésére.²¹³ Városonként mintegy 100–100, Kecskeméten 167 családot érintett az ékszerek és drágakövek elkobzása, amihez szintén áprilisban láttak hozzá.²¹⁴

A merőben új gazdaság- és társadalompolitikához nagyvonalú művelődéspolitika párosult, mely az oktatásügytől (az iskolaköteles korhatár felemelése, nyitott oktatási intézményi struktúra, gyógypedagógiai iskolák létesítése) a színházak, mozik és múzeumok kapuinak szélesre tárásán át a testedzés felkarolásáig szinte a művelődésügy minden ágát érintette.²¹⁵ A térség társadalmi és kulturális viszonyaiból következett, hogy az új művelődéspolitikából legtöbbször nem annak nagyszerűségét, hanem az egyházpolitikai intézkedéseket, s ezen belül is az iskolai hitoktatás megszüntetésének helyi szorgalmazását vették észre.

A Forradalmi Kormányzótanács március végi és április eleji rendeleteinek végrehajtása hetek alatt új viszonyok és körülmények alapjait teremtette meg az egyes társadalmi osztályok és rétegek számára. Ez természetesen a forradalmi és ellenforradalmi tábor kikristályosodásával, a szemben álló erők és tömegbázisuk egyértelműbb elhatárolódásával járt együtt.

A Kormányzótanács földreformrendeletének természetes és kikerülhetetlen következménye volt, hogy az úri nagy- és középbirtokosság, valamint a gazdagparaszság felső rétege a Tanácsköztársaság ádáz ellensége lett. A 75 kat. holdon felüli földbirtokok szocializálását mind az abonyi, mind az alsódabasi járási gazdasági felügyelő (maguk is „tekintélyes gazdák”) megtagadta. A rendeletnek a fővárosi kiküldöttek szereztek érvényt.²¹⁶

²¹² *Félegyházi Proletár*, 1919. ápr. 6., PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Kalocsai és Abonyi j., PIA 619. f. 1/1921 – B. 3008. ő. e.

²¹³ *Tanácsköztársasági Törvénytár*, i. m. I. köt. 19–21., 121–122., 127.; Kecskemétre: PIA 605. f. 11/29. ő. e. 49.; egyéb településekre: *Dokumentumok*, i. m. 432–434., OL BM. K. 148. 1922–36–3367.

²¹⁴ PIA 622. f. 1919 – B. 2083. ő. e., B. 2113. ő. e., 642. f. 1920 – IV – 1123. ő. e. 23.

²¹⁵ Lásd erre *Dokumentumok*, i. m. 360., 373–375., 387., 390., 392., 408., 425–426., 447–448., 516., 521–522., 545–546., 549.

²¹⁶ PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Abony és Gyón.

A tekintélyesebb földbirtokosok többsége már az első napokban eltávozott a térségből, s birtokait intézőire hagyta. A forradalom 133 napja alatt nem lehetett hallani báró Harkányiról, Prónayról, Pálóczi Horváthról, sőt még a Bakyakról sem, pedig ők már a polgári demokratikus rendszer ellen is ellenforradalmat szerveztek. A Tanácsköztársasággal szembeni nyílt ellenállás szervezésére egyelőre azonban a kastélyaikban és az uradalmi épületekben maradt birtokosok, bérlők, intézők és gazdatisztek többsége sem vállalkozott. A polgári demokratikus forradalom földosztó tervei lekerültek a napirendről, s a szocializálást „valami öröm az örömben” alapon azért fogadták „bizonyos megnyugvással”, mert birtokaik így egyben maradtak.²¹⁷ A Tanácsköztársaság bukását rövid időn belülre várták, s a fegyveres ellenállás veszélyes szervezése helyett addig is arra törekedtek, hogy a szocializált gazdaságok vezetői legyenek, illetve birtokaikat és épületeik állagát ilyen minőségükben óvják. Ez többnyire sikerült is nekik, mert forradalombarát agrárszakemberek hiányában a direktóriumok kénytelenek voltak rájuk támaszkodni. Gazdaságirányító tevékenységükben annál inkább megmutatkozott forradalomellenességük. Komoly „eredményeket” értek el például a tejtermelés területén: 1919 júniusára 1918 októberéhez képest 82%-kal csökkent a nagygazdaságok tejhozama.²¹⁸

A kis-, közép- és a szocializálás által nem érintett gazdagparaszság a megnyugvás Scyllája és a nyugtalanság Charybdise között lebegett. A belenyugvás és az alkalmazkodás felé terelte őket az az április közepére nyilvánvalóvá váló tény, hogy birtokaikat egyelőre nem szocializálják, hogy áprilisban még nem vagy alig rekviráltak tőlük, hogy „batyúzásból” és piacozásból jelentős hasznot húztak, s nem utolsósorban az, hogy a falvak és falusias mezővárosok jelentős részében sikerült helyi hatalmi-politikai pozícióikat és befolyásukat részben vagy egészen megőrizni. Nyugtalanságukat a szocializálás alsó határának kiterjesztésével és a kisbirtokok termelőszövetkezetekké egyesítésével kapcsolatos tervek és nyilatkozatok táplálták, melyek Nagykőrösön, Cegléden és Kalocsán is nyilvánosságra kerültek.²¹⁹ Mivel ez utóbbiak csak potenciális veszélyként fenyegették őket, áprilisi és május eleji magatartásukat termelői helyzetükből adódó előnyös anyagi lehetőségek maximális kihasználására való törekvés jellemezte.

²¹⁷ PIA 603. f. 2/24. ö. e. 107.

²¹⁸ Uo. 600. f. 3/19. ö. e. 467. Vö. *Dokumentumok*, i. m. 539–540.

²¹⁹ PIA 600. f. 3/19. ö. e. 471., valamint *Nagykőrösi Népszerűség*, 1919. ápr. 10., 1919. máj. 8. és *Kalocsai Néplap*, 1919. ápr. 5.

Az áprilisi hangulatjelentések és az utólagos TAGYOB-beszámolók egyaránt ezt hangsúlyozták, csak míg a politikai megbízottak ezt pozitívként értékelték, utóbbiak szerzőinek tollából ez szemrehányásként hatott.²²⁰ Szívük mélyén a birtokos parasztok többsége mindvégig idegenkedett a munkáshatalom politikai gyakorlatától, propagandájától és célkitűzéseitől, de az elég erős március végi és április eleji nyugtalansági hullám után, április második felében és május elején még aránylag kis hányaduk tartozott az aktív ellenforradalmárok táborába.²²¹

A segéd nélkül dolgozó városi és falusi kisiparosok jelentős része a forradalom híve volt, s a tanácsszervek munkájában is aktív részt vállalt. A városi középrétegek többsége azonban ellenségesen fogadta az új rend kibontakozását. A szocializálások, zár alá vételk és ékszerelkobzások által sújtott polgárság esetében ez magyarázatra sem szorul, a kiskereskedők és a kisiparosok másik részének állásfoglalását pedig a nyersanyaghiány és a központi rendelkezések helyi túlhajtása teszi érthetővé. „A kereskedők ma mint a közellátás szervei szerepelnek, de nem tudnak beilleszkedni a proletárdiktatúrába. Egyik lábukkal a proletáruralom, a kollektívizmus szolgálatában állnak, a másik lábukkal azonban még mindig kereskedők akarnak lenni, tovább akarják folytatni az átkozott kereskedői politikát. Ügyszólván mindenütt kétlelkű, kétéletű emberek vannak” – jellemezte a megyei direktórium közigazdasági osztályának vezetője egyik csoportjukat.²²²

Akiknek nem volt módjuk nyereségszerzésre, azok hagyták, hogy rak-táraik kiürüljenek. Különösen megromlott a viszony a direktórium és a kereskedők között Kecskeméten, ahol sok kiskereskedő áruját is lefoglalták, s a kiskereskedelem összevonásával kísérleteztek. Máshol, ahol a direktóriumok erélytelenek voltak, a jó kapcsolatokkal és rejtett árukészlettel rendelkező kereskedők „horribilis összegeket” kértek.²²³ A néhány segéddel dolgozó iparosok, valamint a segéd nélküli mesterek másik részének

²²⁰ A korabeli jelentésekre: PIA 606. f. 3/41. ő. e. (XIV. köt.) 1343. és uo. 603. f. 2/24. ő. e. (I. köt.) 107. – A TAGYOB-beszámolókra: PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Nagykőrösi és Abonyi j., valamint TJM Bori Benő jelentései.

²²¹ A birtokos parasztság politikai véleményéről a forradalmi törvényszékek anyagai alapján alkothatunk valamelyes képet. Lásd pl.: PIA 609. f. 8/117., 12/sz. nélk. 22. és 13/87. ő. e. Vö. Csonka Mihály kiskunhalasi tanyásgazda önéletrajzával a TJM-ben. I. elt. sz.: XXX/4734.

²²² *Dokumentumok*, i. m. 535.

²²³ Uo. 504., 547. Vö. *Félegyházi Proletár*, 1919. ápr. 20., valamint PIA 601. f. 3/6. ő. e. 60. és uo. 3/8. ő. e. 5.

hangulatát a nyersanyaghiány, a „közüzemek” Damoklész-kardja, továbbá szerszámaik és anyagkészleteik leltározása határozta meg. Kalocsáról jelentették április végén, hogy „a kisiparosság [...] a mostani állapotoktól idegenkedik, de nézetének nyíltan nem mer kifejezést adni, habár ez határozottan meglátszik viselkedésén”.²²⁴ De máshonnan is jelenthették volna. Például Kiskunmajsáról, ahol a lakatosok, bádigosok, kovácsok és bognárok ismételten szembeszegültek a direktórium közös műhelyek szervezésével kapcsolatos kedvenc ideájával, vagy Kecskemétről, ahol a kiskereskedelem és kisipar szocializálásával a munkáshatalom – a kommunista Szili István szerint is – „rengeteg ellenséget” szerzett magának.²²⁵

Bár a Tanácsköztársaság messzemenően igényt tartott a szellem munkásaira, a forradalmat őszintén támogató értelmiségiek kiscsbbségben voltak a munkáshatalom értelmiségi „kényszer-híveivel” és ellenségeivel szemben. A többség szemében vörös posztó volt a „megfordult világ”. „Tetves varga inasokból áll az egész vörös hadsereg, és ha mindenki elvtársnő lesz, én akkor is nagyságos asszony maradok. Nem engedem, hogy ilyen tetves varga inasok engem elvtársnőnek szólítsanak” – jelentette ki egyikük felesége áprilisban, s bizonyos, hogy véleményével nem állt egyedül.²²⁶ Vidéken főleg a „nemzet napszámosai”, a tanítók támogatták a munkáshatalmat. „[...] a tanító testület számos tagja a kommunista rendszerben vezető szerepet vitt, annak exponense volt, a jogrend megdöntésében tettel, szóval, írásban közreműködött és a mérges tanokat a gondjaira bízott gyermekekbe is nagy buzgalommal oltotta be” – állapította meg 1919 őszén a megye közigazgatási bizottsága. (Egyetlen más értelmiségi rétegről sem hangzott el ilyen sommásan elítélő vélemény.)²²⁷ Noha a soltvadkert-i lutheránus esperes személyében egy Duna-Tisza közű pap is felajánlotta szolgálatait a Tanácsköztársaságnak, a falusi „intelligencia” képviselői, a jegyzők, plébánosok, orvosok, postamesterek stb. egészében az ellentáborhoz tartoztak, vagy annak drukkoltak. Városokban főleg a diákságra, frissen diplomázottakra s a béremeléssel preferált kistisztviselőkre és kishivatalnokokra támaszkodhattak a tanácsszervek. A szabadpályás értelmiség általában kiszolgáltatta a diktatúrát, de a forradalomnak többségük inkább csak

²²⁴ *Kalocsa és Vidéke 1918–1919*, i. m. 182.

²²⁵ PIA 619. f. 1/1921 – B. 3008. 8. e. és uo. H–sz–162. Vö. PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Kiskunfélegyháza és Abonyi j.

²²⁶ PIA 609. f. 13/50. 8. e.

²²⁷ B-KML Munkásmozgalmi ir. Dunapataj. 2694/1919.

„kényszer-híve” volt.²²⁸ Őszintén csupán töredékük, a századelő baloldali értelmiségének is csak egy része lelkesedett. Ők, így például Paprika Antal ügyvéd Kiskunhalason, Buday és Mariházy Kecskeméten, vezető pozíciókba kerültek. A közigazgatási, rendőrségi és igazságügyi apparátus szemben állt a munkáshatalommal, bár nem olyan egységesen és főleg nem olyan elszántan, mint a vidéki szolgabírók, jegyzők és csendőrpáncsnokok. A mezővárosiak között egy-két híve is akadt a forradalomnak, a kecskeméti Sándor István személyében pedig a Duna–Tisza közí polgármesteri kar egy képviselője is támogatta a tanácsszervek munkáját. De mint a földbirtokosok, birtokos parasztok, kereskedők és iparosok többsége, áprilisban a forradalommal szemben ellenséges vagy attól idegenkedő értelmiség sem fordult szembe nyíltan a Tanácsköztársasággal. Kivárá álláspontra helyezkedtek, s – mint a kalocsaiakról jelentették – abban bíztak, hogy „ez az állapot csak átmeneti, s lesz másik világ is még”, illetve – ahogy a prónay-falvi községi pénztáros mondta – abban, hogy „furcsán fog ennek a vége csattanni”.²²⁹

Legegyértelműbben és legaktívabban a mezővárosi ipari munkások támogatták a diktatúrát. Ez érthető is, hiszen a Duna–Tisza közí munkásság legszervezettebb és legöntudatosabb munkásrétegét alkották, s a gazdaságpolitikai rendelkezések mellett elsősorban az új rendszer direkt szociálpolitikai intézkedései is nekik kedveztek. A nyolcórás munkanap bevezetésével egyik legrégibb követelésük teljesült, s április 17-ei rendeletével a Kormányzótanács a polgári demokrácia időszakához képest is jelentősen megemelte béreiket.²³⁰ Ők kerültek a polgárságtól rekvirált kényelmes házakba, s a helyi szervek ezen túlmenően is több apróbb kedvezményben részesítették őket. A kecskeméti kereskedők árukészletének szétosztásáról már szóltunk, Kiskunfélegyházán tüdőbeteg-gondozó intézetet létesítettek számukra, Kiskunhalason gondoskodtak róla, hogy a sóstói gyógyfürdőbe elsősorban ők kapjanak beutalót.²³¹

²²⁸ *Kalocsa és Vidéke 1918–1919*, i. m. 182., PMT. PPSKk vm. alispánjának biz. ir. 30/1921. és PIA 619. f. 1/1920 – B. 984. ó. e.

²²⁹ *Kalocsa és Vidéke 1918–1919*, i. m. 182. és PIA. 609. f. 13/15. ó. e.

²³⁰ *Tanácsköztársasági Törvénytár*, i. m. II. köt. 32–33. és Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, i. m. 387–390.

²³¹ Lásd erre részletesen: Rácz János: i. m., Szabó Miklós: i. m., Gera Sándor: *A Magyar Tanácsköztársaság népjóléti és művelődési tevékenysége Kecskeméten*. In *Proletártavas 1919*, i. m.

Az agrárproletariátus és a Tanácsköztársaság viszonyát alapvetően a földkérdés rendezése határozta meg. A mezővárosi földmunkásság az ipari proletariátushoz hasonlóan lelkesen fogadta a proletárdiktatúra kikiáltásának hírért, a földosztás elmaradása azonban jelentős mértékben lelohasztotta lelkesedését. A falusi agrárproletariátus kevésbé volt tisztában a változás nagyságával, és a földosztás hiánya miatt ennek potenciálisan legnagyobb kézzelfogható jelét a későbbiekben sem tapasztalhatta. A földmunkások körében „Vannak földosztási szimpátiák, termelőszövetkezet-ellenesek” – jelentette az agrárpolitikával kapcsolatos alapvéleményüket az egyik politikai megfigyelő.²³² A napszámosok és kubikosok csalódását fokozta, hogy – noha ők nyári időszakban nem 8, hanem 12 órában dolgoztak – valóban igen alacsony napszámbéreket állapítottak meg számukra. A felnőtt férfiak hivatalos órábére alig volt több 2 koronánál, miközben az ipari szakmunkások 4–8,50-es, az ipari segédmunkások 2,50–6,50-es órábérek mellett dolgoztak.²³³ Ennél – mint ezt az idézett nagykőrösi, abonyi és kecskeméti példák is bizonyítják – már 1919 márciusára jóval magasabb béreket csikartak ki. Az alacsony napszámbérek miatti elégedetlenkedés az egész térségben általános volt, s a kiskunhalasi földmunkások és a budapesti politikai megbízottak közötti május 11-i incidenshez, illetve az ezt követő egy-két óras zavargáshoz is döntő mértékben járult hozzá. Kecskeméten – amint erről a Tanácsok Országos Gyűlésén Berényi Pál utólag beszámolt – szintén „egy kis parasztforradalom” kitörésének a veszélye fenyegetett, ezért változatlanul a régi napszámbéreket tekintették érvényesnek. A Földművelésügyi Népbiztosság bérekkel foglalkozó rendelete ugyanis lehetőséget adott erre.²³⁴ A tavaszi munkák megindulásával valamelyest csökkent az egyik legfőbb január–februári feszítőerő, a munkanélküliség, de a háború előtt kubikmunkákra járó réteg most is munkacrő-feleslegként jelentkezett, mert az átmeneti helyzet természetesen sem a nagy országos, sem a kisebb méretű városi és községi infrastrukturális befektetéseknek nem kedvezett. Elégedetlenkedésüknek ez volt a harmadik fő forrása.

Valamelyest enyhítette a földmunkások és törpebirtokosok csalódottságát az a körülmény, hogy az 1919 elején kötött rövid lejáratú haszonbérleti

²³² PIA 603. f. 2/24. ő. e. (I. köt.) 107.

²³³ *Tanácsköztársasági Törvénytár*, i. m. III. 48–50., vö. II. 32–33.

²³⁴ B-KML Kiskunhalas. Intéző Bizottság jkv-e. 1919. máj. 23. és *Dokumentumok*, i. m. 554. Vö. PIA 600 f. 3/19. ő. e. 100., 315., 352–358., 463–464., 470., valamint PML PPSKk vm. Kormányzótanácsai biztosságának ir. Kalocsai j.

szerződéseket sem a Kormányzótanács, sem a helyi direktóriumok nem érvénytelenítették. 1919 tavaszán ilyenekhez jutottak a mezőgazdasági nincstelenek Kecskeméten, Hartán és Kalocsa környékén.²³⁵ Ugyancsak pozitív hatást váltott ki a magánlegelők esetenkénti átadása (például Kecelen, Kalocsán) a szegényebb állattartóknak, valamint az agrárrendelet ellenére foganatosított földosztás. Ez azonban valóban csak egy-két településen fordult elő, s ott is csak néhány hold szétosztásáról volt szó. A solti direktórium 25 hold babföldet parcellázott a szegények között, másutt a parlagon maradt földekből osztottak.²³⁶ Az ipari munkásság egyenrangú társaként a mezővárosi agrárproletariátus természetesen az ottani direktóriumok egyéb szociális kedvezményeiből is részesült. Az agrárpolitika pozitívumai azonban így is eltörpültek a negatívumok mellett. Ennek a kereső lakosság közel egyharmadát kitevő földmunkás-, napszámos- és törpebirtokos rétegnek a vágyait, vágyaik kielégíthetlenségét s az ez által meghatározott politikai attitűdjét keserű önvallomásként fogalmazták meg a Földművelésügyi Népbiztossághoz intézett levelükben az újszászi agrárproletárok: „Íme itt van május hó vége, és ezek a nagybirtokok egész évben nem tudtak munkát adni, hogy valahonnan pár fillért látnánk, dolgoznánk, csak volna hol és miért. Már azt kell hinnünk, hogy a régebbi gazdálkodás jobb volt, mert abban az időben már úgy magunk, mint gyermekeink kaptak a gazdaságokban munkát, és most sehol munkát nem kapunk. Úgy látszik, hogy mindent ígérnek, de semmit sem adnak, a pusztá ígéretektől pedig felkopik a szegény ember álla. Így azután már a hangulat is kezd megváltozni, mert földet ígérték, jövedelmező munkát ígérték, és végeredményben semmit sem adnak, hanem inkább kérnek, hiszen mi adnánk is, csak volna miből, de még csak a munkánk sem kell. Tegyék meg azt a régen óhajtott kívánságunkat, hogy adjanak minden föld nélküli embernek 10–15 hold földet, akkor meglátja a Proletariátus, hogy Újszász községből lesz katona, lesz búza stb. és akkor leszünk igazán a jelenlegi rendszernek igaz híve, de így a nyomorúság csak kényszer híveinek kényszerít, mert semmi ambíció nem fűz hozzá, mert koldusok vagyunk, a lakosság 70%-ának egy talpalatnyi földje sincs, munkát sem kap, kis jószágjának takarmányt pénzért sem kap. Kérдем! miért küzdjünk, miért éljünk, nyomorúság az egész életünk. Eddig a helyi uradalmak, Grófok, Bárok igavonója voltunk

²³⁵ A rendeletrre: PIA 605. f. II/1, ö. e. 25–26.; a gyakorlatra: OL L. 17. 580/1919. (1. csomó) és 2751/1919. (3. csomó).

²³⁶ PIA 619. f. 1921 – B. 637. ö. e. 12. Vö. Vigh Károly: i. m. 94–96.

semmiért, most pedig a szövetkezettel akarnak megnyomorítani, ahol még munkát sem kap a szegény ember, amiből pár fillért látna. Tehát ismételt kérésünk közé soroljuk azt, hogy osztassák ki a föld oly formán, még ha pénzért is, hogy minden családnak legyen legalább 10–15 hold földje, a fenn maradt, illetve maradandó föld pedig kezeltesse szövetkezettel, akkor leszünk igazán megelégedettek, és az államnak hű fiai, és ha kell, elszánt harcosai is.”²³⁷

A megye vezetői elég hamar felfigyeltek a vidéki napszámosság csálódottságára, s ennek egyik veszélyes velejárójára, az osztályharc mérséklődésére, sőt néhol hiányára. „[...] ki kell mondani, hogy a vidéki proletariátus, a földmunkásság tudatlansága, tájékoztatlansága megdöbbentően nagy”, hogy „a mi földműves szegénységünk bámulja, csodálja, felsőbb lénynek nézi azt, akinek földje van” – konstataáltak a megyei tanács üléseinek fel-szólalói. A helyzeten nagyszabású agitációs munkával akartak változtatni, hozzátéve, hogy az eredményes munkához „minden munkásnak, aki kint működik, egy Marxnak, Liebknechtnek, Luxemburg Rózának kell lennie”.²³⁸ A nevek valószínű mondanivalójának célra vezetősége vitatható. Ezzel szemben biztos, hogy politikai szempontból a legtchetségesebb orátorok legcsodálatosabb szónoklatainál is többet jelentett volna a nagybirtokok teljes vagy részleges felosztása.

A Duna–Tisza közti agrárproletariátus valamivel több mint 20%-át kitevő uradalmi cselédek helyzete előnyösebb, s hangulata ezért kedvezőbb volt. A föld utáni vágy bennük kevésbé élt, így csálódniuk is kevésbé volt miben. Bérszintjük, melyet a Földművelésügyi Népbiztosság május eleji rendelete alapján a megyei direktórium határozott meg, azonos volt az-zal, amit a proletárdiktatúra győzelmét megelőzően március 13-ára vívtak ki.²³⁹ Ezzel általában elégedettek voltak, mindössze a kalocsai érseki uradalom alkalmazottainak bérköveteléséről tudunk. Irreális igényeik jellemzésekképpen megemlítjük, hogy a gőzekefűtők az őket megilltő 1000 korona készpénzjuttatás helyett 6000 koronát, a 24 mázsa gabonán túl további 4 mázsa rozsot, a 2 rész sertéslegelő helyett 4 részt, s mindezek mellé 2 rend ruhát követeltek.²⁴⁰ Amit a felvilágosultabb, a tulajdonos és az

²³⁷ *Dokumentumok*, i. m. 487.

²³⁸ PIA 600. f. 3/19. ő. e. 284–285., 326–327.

²³⁹ *Tanácsköztársasági Törvénytár*, i. m. III. 46–48. A márc. 13-án megállapított bérekre: Kalocsai Érseki Levéltár II. Uradalmi iratok. 36/1919. és Vigh Károly: i. m. 110.

²⁴⁰ *Dokumentumok*, i. m. 472.

ispán szavára már keveset adó cselédség többsége kifogásolt, az inkább az állami gazdaságok, s ritkábban a szövetkezetek vezetésének változatlansága volt. A szocialista gazdaságok vezetőivé vedlett tulajdonosok, bérlők és intézők, illetve a szervezett cselédek között állandóak voltak a villongások, s ezekből nem mindig utóbbiak kerültek ki győztesen. A helyi vezetők júniusra felismerték, hogy: „Ez így tovább nem mehet, mert különben a cselédségben bennmarad az a tudat, hogy tulajdonképpen csak a cím változott, máskülönben a régi gazda megmaradt”; a változtatásra azonban már kevés idejük maradt.²⁴¹

A legfontosabb társadalmi rétegek politikai hangulatának és a Tanácsköztársasághoz való viszonyának áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a forradalmat támogató munkás-, kisiparos, paraszti és értelmiségi rétegek áprilisban is csak a lakosság statisztikailag kisebb hányadát tették ki. Ennél is fontosabb, hogy a proletárdiktatúra tömegbázisát alkotó csoportok szimpátiájának milyensége és támogatásának mértéke között igen jelentős fokozati különbségek mutatkoztak. Az új helyzet előnyeiért, a szociális juttatásokért mindenki lelkesedett, de feltétlenül kevés volt azoknak a száma, akik a proletárhatalomért életük kockáztatására is készek voltak, akik a Tanácsköztársaság fegyveres védelmére is éreztek magukban kedvet és elszántságot. Elég meggyőzően és egzaktul bizonyítják ezt a Vörös Hadsereg toborzásának március–áprilisi helyi eredményei. Bár a térség városainak ifjúmunkásai, diákjai, régi szervezett munkásai, munka nélküli földmunkásai és különösen a bácskai menekültek közül szép számmal jelentkeztek vöröskatonának, a parasztság (beleértve az agrárproletariátust is) túlnyomó többsége és a kisipari munkásság jelentős része passzív maradt. A Kecskeméti Direktórium március 26-i jelentése szerint az „Alföld metropolisában” „a Vörös Hadsereg szervezése abszolút kudarccal végződött”. Később – emlékezik Szili István – „mintegy 2000-en jelentkeztek, különösen a breszti béke után hazatértek és az ipari munkásság köréből, de feltűnő volt a parasztság távolmaradása”.²⁴² Csuka Béla politikai megbízott panaszolta április 4-én és 6-án Kiskőrösről, hogy „a sorozás csekély eredménnyel folyik”.²⁴³ Pontosan tudjuk, hogy a 4480 fős Hajóson április

²⁴¹ PIA 600. f. 3/19. ö. e. 236., 475–476.

²⁴² Hajdu Tibor: A forradalom győzelme vidéken, *Századok*, 1959/1. 170. és B-KML Munkásmozgalmi ir. Szili István visszaemlékezése.

²⁴³ PIA 603. f. 6/26. ö. e. 40.

30-ig hatan, a 4164 fős Sükösdön május 8-ig tizenhárman, a 14 729 fős Abonyban május 30-ig „egy-ketten” léptek a Vörös Hadseregbe.²⁴⁴

Annak bizonyítására, hogy ezek nem kiragadott adatok, s hogy a Vörös Hadsereg szervezése a térség többi településén sem hozta meg a kívánt eredményt, az április elején Duna–Tisza közti agitációs és toborzó körúton tartózkodó Sinkó Ervin visszaemlékezését idézhetjük. „Tapasztalataim nem voltak biztatóak. A vörös hadsereg részére való agitáció nem maradt ugyan eredménytelen, de mégsem járt olyan eredménnyel, mint vártam. A vidék ipari munkássága nem akart katona lenni, a négy és fél éves háború után nem voltak hajlandók semmi szép szóra az életüket kockáztatni. A vörös hadseregbe inkább parasztok álltak be, de ezek is zsoldért. A szakmai munkások azonban mozdulatlanok maradtak, aki közülük belépett, az inkább lumpenproletár volt. Az nem lehetett elég vigasztalás, hogy volt egy csoport impozánsan áldozatkész, öntudatos munkás” – olvashatjuk *Az útban*.²⁴⁵

Egyelőre azonban az ellenforradalom tábora sem volt aktívabb. Az áprilisi tanácsválasztások utáni viszonylag békés és nyugodt napokban a Tanácsköztársaság elleni fegyveres felkelés gondolata egy-két jegyző, földbirtokos és gazdagparaszt mellett tulajdonképpen csak a tényleges és tartalékos katonatisztek egy részét foglalkoztatta, akik harctéri múltjuk és tapasztalataik alapján mintegy hivatva érezték magukat arra, hogy az országot megszabadítsák a „vörös veszedelemtől”. Április 19-én leplezték le a Vörös Hadsereg Jánoshalmán állomásozó alakulatainak élén szolgálatot teljesítő katonatiszteket, akiknek az volt a céljuk, hogy „a mai rendszert egy puccsal megdöntsék”. Úgy tervezték, hogy a napokon belülrre várt szerb támadás megindulásakor nem a frontot védik, hanem a helyi tanácsszerveket távolítják el.²⁴⁶ Hasonló szándékot feltételezett egy jelentés a volt 23. gyalogezred Kalocsán szolgálatot teljesítő tisztjeiről, akik „a régi időkhez mért társas életet éltek”, demonstratívan viselték harctéri kitüntetéseiket, s akiket „a lappangó reakciós jellemek egyenesen bálványoztak”.²⁴⁷ De megbízhatatlanok voltak a Kecskeméten, Kunszentmiklóson, Szabadszálláson

²⁴⁴ Uo. 606. f. 3/41. ö. e. XVI–XIX. köt.

²⁴⁵ Idézi Bosnyák István: i. m. 62. Vö. Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. *Valóság*, 1975/1. 40. és uő.: *Optimisták. Történelmi regény 1918/19-ből*. II. köt. Novi Sad, 1965, Forum, 235–311.

²⁴⁶ *Dokumentumok*, i. m. 437–438., HIL Hüb. 8. (pol.) oszt. ir. 1919. ápr. 24. 12/28. lt-i j. és PLA 609. f. 13/111. ö. e.

²⁴⁷ *Kalocsa és Vidéke 1918–1919*, i. m. 183. és HIL Hüb. 8./pol./oszt./ir. 1919. máj. 15. 13/1. 10. lt-i j.

és Fülöpszálláson állomásozó katonai alakulatok és Vörös Őrségek tisztjei és altisztjei is.²⁴⁸ Nyílt ellenforradalmi akciókra április második és harmadik hetében azonban ők sem vállalkoztak. Fellépésükre s egyben a 'tanácsköztársaság elleni ellenforradalmak és ellenforradalmi jellegű megmozdulások első hullámára az április 16-ai román támadás, s még inkább az április végi román katonai sikerek adták meg a jelet.

A román támadás híre elsőként a kecskeméti tiszteket készítette cselekvésre. Ugyanazokat, akik 1918 novemberében mozgalmat indítottak a helyi nemzeti tanács ellen, a későbbiekben a királyságot „éltették”, s a katonatanácsok működését gátolták. Mindvégig kapcsolatban álltak a fővárosi ellenforradalmi érzelmű katonatisztekkel, ezekben a hetekben például Dormándy alezredes csoportjával. Hogy a Kecskemét környéki ellenforradalom része volt-e egy legfelsőbb szinten Budapestről irányított akciónak, az ma már nem állapítható meg teljes biztonsággal. Az azonban tény, hogy a helyi (Héjjas testvérek, Dávid Nándor), az ott állomásozó (Hunyecz alezredes, Haág Ágoston, Dragolovich Gyula) és az Erdélyből menekült (Raád Árpád, Nagy Albert) tisztek, továbbá az első világháborúban alattuk szolgáló parasztok (például Francia Kiss Mihály) és a kecskeméti nagygazdák egy része (Polyákok, Felföldiek, Pulayak) a román támadás hírének megérkezése után határozták el a fegyveres akció megindítását. A mintegy tucatnyi szervező először április 18-án, majd 21-én találkozott a város melletti úrihegyi Héjjas-tanyán.²⁴⁹ Egy húsz évvel későbbi szélsőjobboldali kiadvány szerint Héjjas Iván itt hét pontból álló programot terjesztett elő, amelyet a találkozó résztvevői a mozgalom politikai céljaként elfogadtak. A program lényeges pontjai voltak: harc a „nemzetközi, országvesztő vörös uralom” és a „feudális születési előjogok” ellen, földreform a „négy évig becsülettel vérét áldozó nincstelen parasztság javára”, a bank- és ipartőke „megrendszabályozása”, a munkásság „igazságos” állami védelme, végül az ország vezetésének „magyarosítása”.²⁵⁰ Novemberi követeléseik és a már jellemzett *Helikon* programnyilatkozata alapján az 1939-es kiadvány nyilvánvaló aktualizálása ellenére is valószínű, hogy a szervezők többségének 1919-ben is ilyen távlati céljai voltak. Bizonyos azonban, hogy áprilisi

²⁴⁸ *Dokumentumok*, i. m. 496. és Doberdói Breit József: *A magyarországi 1918/1919 évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története*. III. köt. Budapest, 1929, Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár, 71.

²⁴⁹ B-KML Szabó Kálmán: *Ellenforradalom*. (Hitelesített gépelt részlet a szerző *A kecskeméti proletárdiktatúra történeti adatai* című elveszett kéziratából.)

²⁵⁰ *A Rongyos Gárda harcai*, i. m. 35–36.

megbeszéléseik tengelyében nem a távlati politikai, hanem az aktuális technikai teendők megvitatása állt. Toborzás céljából felosztották egymás között a város környéki falvakat és tanyacsoportokat. A „kerületek” parancsnokainak toborzott embereikkel 24-én hajnalban először a városszéli laktanyákat, majd az ott felhalmozott fegyverkészletek megkaparintása és az őrségek lefegyverzése után a város főbb stratégiai pontjait kellett volna elfoglalni. A terv nem látszott kivihetetlennek, mert az összeesküvés Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő tisztjei 23-án éjszakára ügyeletet vállaltak a laktanyákban, s mert néhány nap alatt 3–4 ezer embert sikerült toborozniuk.²⁵¹ Bár a kecskeméti tanyavilág méreteihez képest ez nem túl nagy szám, a birtokos parasztság általános április közepi „nyugodtsága” miatt kissé mégis meglepő, s ezért magyarázatra szorul.

Mint erre korábban már utaltam, Rákosival történt megállapodása értelmében két, Szovjet-Oroszországból hazatért hadifogoly mellett a Kecskeméti Direktórium harmadik tagja március 26-án Buday Dezső lett. Személyében egy az őskereszténység etikai tartalmát és a marxizmus gazdasági-társadalmi programját egyfajta messianisztikus marxizmusban egyesítő, a „világkapitalizmus” apokaliptikus összeomlását és a „világforradalom” győzelmét aktuálisként tételező, politikai realitásokkal számolni képtelen utópista került a város élére, aki úgy vélte, hogy a teljes szociális egyenlőség egy-két héten belül megvalósulhat. Társai jóváhagyásával és támogatásával a térségben egyedülállóan radikális, de olykor inkább látványos, mintsem társadalmilag jelentős és hatékony szociálpolitikát kezdeményezett, megfogalmazta a mindenre kiterjedő kollektívizmus programját, s a forradalmi törvényszéket „erős kéz”-politikára ösztönözte. Programját április 13-ai cikkében összegezte. Többek között ezeket írta: „Nem. Ez a proletárdiktatúra még nem az igazi. [...] Hát miért nem lehetett tizenöt nap alatt más világot csinálni a régi helyébe? Azért, mert az országos törvények nem engedték. [...] Nem lesz addig nyugalom Magyarországon, amíg egyik ember száraz kenyeret vacsorál, a másik meg három tál ételt, nem lesz addig nyugalom Magyarországon, amíg az egyik ember ötszobás fényes lakásban lakik, perzsaszőnyegen jár, a másik meg a kuckójában rohad a nedves pincelakásban. [...] A kommunizmus útja: összegyűjteni mindent és közösen elosztani. A kommunizmus útja: egyenlő boldogságot teremteni. És elmegyünk ezen az úton a végsőig: be fogunk

²⁵¹ B-KML Balásfalvi Kiss Endre főispán felhivatalos levelezése: Raád Árpád 1942. ápr. 13-i levele, Szabó Kálmán: i. m. és Doberdói Breit József: i. m. III. 71–72.

tekinteni a kamrákba és a ruhásszekrényekbe, és elvisszük onnan, ami elvihető. De egyenlően el is fogjuk osztani. Ez a kommunizmus. Nem fog senki megmenekülni a szigorú rekvirálástól. De nem is lehet. Az a kis jó, finom halálbüntetés, ami az eltitkolóknak, az elásóknak ki fog jární, majd megtanít minden embert arra, hogy mi az a kommunizmus.” Buday programjával és a direktórium gyakorlatával a helyi szociáldemokraták többsége szemben állt, s amikor tudomást szerzett róla, a Forradalmi Kormányzótanács is irreálisnak és politikai hatásában rendkívül károsnak minősítette.²⁵² A lakosság, elsősorban a parasztság reagálását – az áprilisi tanácsválasztáson szavazók száma (a lakosság 4,14%-a) mellett – ismét csak Sinkó Ervin örökölte meg. „[...] összehívták az embereket, elmondták őket rabló, gaz burzsoáknak, kötéllel fenyegetőztek – a parasztok, a gazdák pedig [...] szörnyű sérelemnek, bosszúért kiáltó igazságtalanságnak éreztek minden szót. Ők úgy tartották, hitték, az ő világuk: egész falujuk úgy tartotta, hogy ők tisztességes, dolgozó emberek voltak egész életükben” – írja *Az útban*.²⁵³ Mivel az április végi és május eleji ellenforradalmi akciók szervezői schol másutt nem tudtak ekkora tömeget felvonultatni, kézenfekvő, hogy a 3–4 ezres szám egyik fő okát a tanácsszervek szélsőséges terveiben és intézkedéseiben lássuk. A nincstelen napszámosok, béresek és törpebirtokosok részvételéhez az is jelentős mértékben hozzájárult, hogy a nagygazdák bugyellárisukba is belenyúltak, s a fegyvert fogó szegényeket 100–100 korona „előleggel” jutalmazták, továbbá hogy néhány hordót is csapra ütöttek.²⁵⁴ Ezzel az eszközzel azonban máshol is élhettek, és bizonyára éltek is.

Nem a szervezőkön és nem a terven, hanem egy-két századnyi megbízható karhatalom jelenlétén, a részt vevő parasztokon s a véletlenül múlt, hogy a Duna–Tisza közti ellenforradalmak első nagyobb szabású megmozdulása már a kezdet kezdetén kudarcba fulladt. Az összeesküvők április 21-i második tanácskozását követő hajnalra – teljesítve a Forradalmi Kormányzótanács éppen az ellenforradalmak megelőzése céljából kiadott rendeletét – a direktórium letartóztatta a város 81 legtekintélyesebb polgárát: nagygazdákat, katonatiszteket és többek között kilenc ügyvédet. A letartóztatottak között volt a Héjjas család egyik tagja s a fő szervezők

²⁵² Részletesebben lásd erre e kötet *Neotomizmustól a proletárdiktatúráig*. Buday Dezső portréjához című írását. Az idézett cikket közli: *Dokumentumok*, i. m. 427–429.

²⁵³ Idézi Bosnyák István: i. m. 101–102.

²⁵⁴ PIA 605. f. 11/29. ó. e. 137.

egyike, Kiss Endre tartalékos tiszt ügyvéd, későbbi polgármester is. Amikor a tanyákról a városba szivárgó összeesküvők 23-án megtudták, hogy ellenforradalom esetén a direktórium kivégzi a túszoikat, már lehetetlen volt az akciót leállítani. A beszervezett parasztok már a kora délelőtti órákban megjelentek a gyülekezőhelyeken, s jóval a kitűzött időpontok előtt akciókba kezdtek. Buzdító beszédeket mondtak a templomok előtt, sokan a garatra is felöntöttek. Egyik csoportjuk puskatűzzel fogadta a rekvirálni érkező vöröskatonákat, akik már délben jelentették a látottakat a direktóriumnak. A direktórium egyetlen túszt sem végeztetett ki, viszont a környékre vezényelte a Szegedről menekült 200 főnyi megbízható vöröskatonaságot és a Vörös Őrség kötelékébe tartozó úgynevezett munkászászlóaljat, amely a város szervezett munkásaiból alakult még április elején. 23-án délután és éjszaka lövöldözéstől volt hangos a Kecskeméti környéki tanyavilág. Szentkirályon egész éjszaka tartott a tűzharc 300–400 „fegyérgárdista” és 120 vörösőr között. Egy másik vörösőrosztag – Szentkirálytól 7 kilométerre – 500–600 főnyi ellenforradalmárral találta szemben magát. A felkelők egyik csoportja 24-én hajnalra a tervnek megfelelően eljutott a volt 38. gyalogezred laktanyájának kapui elé. Közben azonban a direktórium letartóztatta Raád Árpádot és a másik ügyeletes tisztet, s így nem voltak, akik a fegyvereket kiszolgáltathatták volna. 24-én folytatódott a csetepaték a város környékén. Az orgoványi ellenforradalmárcsoport elfoglalta az ottani katonai fegyverraktárt, de a fegyverek és lőszerük továbbítására már nem volt módjuk. Az ellenforradalom sorsa így megpecsételődött. Az exponált vezetők többsége (Héjjas testvérek, Francia Kiss, Liszka Béla stb.) már 24-én elmenekült a környékről, s Szegedre tartott. A falvanként 50–200 főnyi, ásóval, vasvillával, vadászfegyverekkel és csak ritkábban Mannlicherekkel ellátott „fegyérgárdákat” a jól felszerelt szegediek és kecskeméti munkások egymás után szétszórták.²⁵⁵

A harcok és a harcokat követő nyomozások során mintegy 70–80 ellenforradalmár került hurokra. Noha a legfőbb szervezők elmenekültek, a letartóztatottak között is akadtak irányítók és főkolomposok, például Raád vagy Polyák János gazdagparaszt. Az időközben Kecskemét városparancsnokává kinevezett Sinkó Ervin befolyása alatt törvényt ülő katonai forradalmi törvényszék május 18-ai ítélete különösen az utóbbiakkal szemben

²⁵⁵ Uo., MMTVD 6/A. köt. 304., Doberdói Breit József: i. m. III. köt. 71–72., valamint HIL Hüb. 8./pol./oszt. ir. 1919. ápr. 25. 12/29. lt-i j. és uo. 12. (igazságügyi) oszt. ir. 123 971. sz. 16/14. lt-i j.

volt igen-igen enyhe. Valamennyiüket felfüggesztett fegyházbüntetésre ítélték, s csupán annyi volt a kötelezettségük, hogy vasárnap délelőttönként „felvilágosító előadásokat” kellett hallgatniuk.²⁵⁶ Sinkó krisztianizmussal átszőtt naiv pedagógiai optimizmusának két reális vagy ott és akkor reálisnak tűnő dimenziója volt. Mint nemzedéktársainak többsége, egyfelől Sinkó is heteken-hónapokon belül várta a világforradalom győzelmét, s az 1919. őszi orgoványi tömeggyilkosság, amelynek például a felmentett Raád Árpád is tevékeny résztvevője volt, ebből a perspektívából valóban nem merülhetett fel valódi alternatívaként. Másfelől reálisan felmérte a kecskeméti társadalmi-politikai adottságokat, és úgy ítélte meg, hogy a tettekhez mérten szigorú ítéletekkel mintegy aláaknázná az elmúlt hetekben történtek után amúgy sem könnyűnek ígérkező konszolidációt, amely pedig az ő feladata volt.²⁵⁷

Az április végi és május eleji ellenforradalmi hullám második színtere Abony volt. Az ellenforradalom kirobbanását itt nem előzte meg olyan körülmintő szervezőmunka, mint Kecskeméten. Miután május 1-jén és 2-án elterjedt a hír, hogy a románok már Szolnokot is elfoglalták, az Abonyi Direktórium elmenekült. A község élére Fábián István földbirtokos, a nemzeti tanács volt elnöke és néhány régi közigazgatási tisztviselő állt. 200–300 fős „fehérgárdát” szerveztek, s várták a románok bevonulását. Uralmuk rövid ideig tartott. A Ceglédre 2-án este harcba induló vöröskatonák kisebb tűzharc árán 3-án elfoglalták Abonyt. Fábián és a „fehérgárda” mintegy 150 tagja elmenekült. A front mögötti területek rendfenntartásával megbízott Szamuely Tibornak és különítményének csak az ellenforradalmi hatalomátvétel alvezéreit sikerült elfogni. A rögtönítélő bíróság egy tartalékos főhadnagy orvostanhallgatót, egy kereskedőt és két birtokos parasztot ítélt halálra. A vagyonos polgárságra 1 millió korona sarcot vetettek ki.²⁵⁸

Hasonló okokból, mint Abonyban, május első napjaiban a legtöbb Tisza menti településen is megélénkültek az ellenforradalmi erők. A román katonai sikerek, biztosra vett tiszai átkelésük s a forradalom központjából, Budapestről érkező, kormányválsággal kapcsolatos hírek nyílt színvallásra készítették az addig titokban bujtogató földbirtokosokat, nagygazdákat,

²⁵⁶ *Dokumentumok*, i. m. 490–493.

²⁵⁷ Sinkó Ervin: *Optimisták*, i. m. 393–397. Vö. Bosnyák István: i. m., különösen 102–103.

²⁵⁸ *Dokumentumok*, i. m. 459–463., Doberdói Breit József: i. m. III. köt. 162. és Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác, 1922, A Váci Királyi Fegyintézet Nyomdája, 2–3.

papokat, jegyzőket, csendőrparancsnokokat, sőt egyes városi polgári egzisztenciákat is.

Május 1-jén, mint a többi Duna-Tisza közí város, Cegléd is zászló-díszbe öltözött. 2-án sorra tűntek el az ablakokból a vörös zászlók és a proletárdiktatúrát éltető feliratok. Helyüket fehér zászlók foglalták el, s akadtak emberek, akik már fehér szalagot tűztek ruhájukra. Ellenforradalmi megmozdulásra ugyan nem került sor, de ebben valószínűleg nagyobb része volt a városban tartózkodó nemzetközi vörösezerednek és a főtéren felállított géppuskáknak, mint a direktórium, néhány pap és tekintélyes polgár közös, a rend és nyugalom megóvására felhívó proklamációjának.²⁵⁹

Veszélyesebb helyzet alakult ki Kecskeméten, ezúttal nem a tanyákon, hanem magában a városban. A lakosság és a munkáshatalom vezetői egyaránt úgy tudták, hogy a románok bevették Szolnokot. Az intézőbizottság tagjai (Buday ekkor már nem volt közöttük, mert az április 23–24-ei ellenforradalom után Budapestre utazott, s ott is maradt, ugyanis a Landler által rendeleti úton kinevezett új direktóriumnak nem lett tagja) május 2-ai ülésükön, melyre a tiszai frontról menekülő ezredének néhány katonájával Kecskemétre került Sinkó Ervint is meghívták, arról vitatkoztak, hogy maradjanak-e, vagy meneküljenek. Abban állapodtak meg, hogy a direktórium tagjai mindenképpen maradnak, 3-án reggel azonban sem őket, sem a többi vezetőt nem lehetett a városban megtalálni. Egyes kerületekben fosztogatások kezdődtek, többek között az egyik iskolában felhalmozott ruhakészletet is széthordta a román előőrsöket váró tömeg. Hunyecz alezredes 40 főnyi vörösörrel (volt csendőrök) körülvette a városházát, de nem volt kit letartóztatnia. A tetőkön fehér zászlók, az utcákon fehér karszalagos emberek tűntek fel. A válságos helyzeten Sinkó Ervin lett úrrá. Ezredének néhány katonájából és a helyi munkászászlóalj elérhető részéből járőröket szervezett, melyek elejét vették a fosztogatás továbbterjedésének, s a fehér karszalagosok harci kedvét is visszafogták. Plakátokat nyomtatott, melyeken statáriumot rendelt el, s bejelentette a Vörös Hadsereg románok felett aratott győzelmét. Telefonüzeneteivel elhitette lehallgatóival, hogy Budapestről gépfegyveres vasasezredek közelednek. Sinkó intézkedései és „hazugságai” valószínűleg ellenforradalmi – noha feltehetően nagyon rövid idejű – hatalomátvételtől mentették meg a várost. Hunyecz alezredes

²⁵⁹ *Dokumentumok*, i. m. 459–463. és PIA 622. f. 1920 – B. 1142. ó. c.

csendőrei az újabb akcióktól tartózkodtak, és 5-én ellenállás megkísérlése nélkül túrték lefegyverzésüket.²⁶⁰

A nagykőrösi, kiskunfélegyházi és kiskunhalasi direktóriumok a helyükön maradtak, s az ellenforradalmi erők megélénkülésére statárium kihirdetésével „válaszoltak”. Mint Cegléden, a tiszai frontról hátravont, illetve a déli demarkációs vonalat őrző katonai alakulatok jelenléte ezekben a városokban is óvatosságra intette a régi rend embereit.²⁶¹

Részen a mezővárosokban mutatkozó ellenforradalmi mozgalmakkal egy időben, részben egy-két napos késéssel megélénkültek a térség keleti és középső járaibaiban fekvő falvak diktatúraellenes erői is. Gyónon Krón Ferenc evangélikus lelkész és a jegyző, Örkényen a református lelkész lázított azzal, hogy „három-négy nap múlva itt lesznek a románok”. Noha a jelentések szerint „a falvak lakosságát egészen fellázították”, a direktóriumok a helyükön maradtak, s a nyugtalanságon kívül egyéb eredménye nem lett izgatásuknak. Újszászon a volt csendőrpáncsnok, Ókécskén és Pusztavacsan „vagyonos gazdák”, Lajosmizsén a tiszai frontról menekülő katonák terjesztettek ugyanilyen rémhíreket, hasonlóképpen eredménytelenül.²⁶²

A térség nyugati felében május 5. körül kulminált a rémhírterjesztés és az ellenforradalmi izgatás hulláma. 5-én jelentették Kalocsáról, hogy a tisztek Garami Ernő és Andrássy Gyula vezetésével megalakuló kormány hírért terjesztik.²⁶³ Ugyanezen a napon Kiskunmajsán letartóztatták a községi malom volt tulajdonosát, mert már a helyi vezetők „agyalására” és felköttetésére készült.²⁶⁴ Hajóson kiskőrösi „vagyonos kisbirtokosok” terjesztették, hogy „Kiskőrösön már bevonták a vörös zászlókat, nem szabad már vörös kokárdát sem viselni. A héten visszaállítják a szolgabíróságot, vagyis a régi rendszert.” Ez ugyan nem lett igaz, de tény, hogy egy 125

²⁶⁰ HIL Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának ir. (a továbbiakban: V. Ő. O. F.) 1919. máj. 4–5. 111/17.45–46. lt-i j. és B-KML Kecskemét. Kormányzótanácsai biztosi ir. 108/1919., 148/1919. Sinkó rendeleteit közli: *Dokumentumok*, i. m. 456–457. Vö. Sinkó Ervin: *Optimisták*, i. m. 377–382. és Bosnyák István: i. m. 66–69.

²⁶¹ B-KML Kiskunfélegyháza. Direktórium ir. 1919. máj. 5-i hirdetmények, plakátok és *Halasi Vörös Újság*, 1919. ápr. 30.

²⁶² HIL Hünb. 8./pol./oszt. ir. 1919. ápr. 29. 12/33. lt-i j., uo. V. Ő. O. F. Karh. oszt. 1919. máj. 6. 111/17. 45., 47., 48. lt-i j. PIA 619. f. 1/1920 – B. 113. ő. e. II. köt. 231. és uo. 622. f. 1919 – B. 2302. ő. e.

²⁶³ PIA 619. f. 1/1920 – B. 1113. ő. e. II. köt. 230.

²⁶⁴ Uo. 609. f. 1/2053. ő. e.

holdas gazdagparaszt és néhány társa előkészületeket tett a községháza megtámadására, s vele együtt sokan hitték: „a proletárok uralma összeomlás előtt áll”.²⁶⁵

Ellenforradalmi hatalomátvételle a térségnek ebben a felében két, kisebb zavargásra egy településen került sor. A május 3-ei és 4-ei ráckevei eseményekről az alábbi távirat a legautentikusabb forrás: „A ráckevei direktórium tagjai Rabbi elvtárs kivételével mind reakciós elemekből állanak. Míg Rabbi elvtárs f. hó 3-án Budapesten járt, az alatt a direktórium viszsamaradt tagjai a városban a vörös lobogókat beszedették. A vörös őrség helyettes parancsnokával közölték, hogy a proletárdiktatúra megszűnt, a kormány vezető férjai megszöktek, tehát a vörös őrségre sincsen szükség. A polgári őrségeket visszaállítják, abba beléphetnek. A volt polgárőrökből lett vörösőrök feltűzték a fehér szalagot.” A rendet budapesti vörösőrök állították helyre, s ugyanők segédkeztek az új direktórium megválasztásánál. A Csepeli Forradalmi Törvényszék mintegy 70 ráckevei ellenforradalmárt helyezett vád alá. Többségüket hosszabb-rövidebb börtön- és fegyházbüntetésre ítélték.²⁶⁶

Egy foktői politikai megbízott május 4-én a „régí rend bűneiről” és a parasztok mentalitásáról, így „lustaságáról” beszélt hallgatóságának. A népgyűlés néhány résztvevője – élükön két „kisbirtokossal”, egy „önálló kovácsmesterrel” és egy „önálló kőművessel” – ezért inzultálta. A felbolydulásnak a gyorsan a helyszínre érkező kalocsai Vörös Őrség vetett véget.²⁶⁷

A május 6-ai soltvadkertti piac „közvéleménye” úgy tudta, hogy „nincs már proletárdiktatúra, lemondott már a kormány”. A piaci kofák, valamint a helyi és a környékről bejött gazdák visszakövetelték a direktóriumtól lefoglalt vadászfegyvereiket. Mivel ezeket nem kapták meg, elhatározták, hogy megtámadják a községházát. A direktórium karhatalmat kért Kiskőrősről, amely azonban nem tudta lecsillapítani az elégedetlenkedőket. 8-án a direktórium lemondott. Az új választás zavartalanságát a 9-én megérkező kiskunhalasi vörösőrszázad biztosította. A nyomozás kiderítette, hogy a lázongás fő bujtogatója és fő mozgatója K. Molnár Mihály 400 kat. holdas birtokos, továbbá öt birtokos paraszt, két kereskedő, két rokkant katona és

²⁶⁵ Uo. 12/31., 12/89. ö. e., valamint uo. 642. f. 1920 – IV – 63. ö. e.

²⁶⁶ *Iratok*, i. m. 226. és HII. V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1.919. máj. 6. 111/17. 46. lt-i j.

²⁶⁷ PIA 609. f. 8/52–53–54. ö. e. és uo. 619. f. 1/1920 – B. 120. ö. e.

egy a direktóriummal személyi kérdések miatt szemben álló vagyontalan földmunkás volt.²⁶⁸

Az április végi és május eleji Duna–Tisza közti ellenforradalmi hullám legfőbb tulajdonsága szervezetlensége volt. A Tanácsköztársasággal legélesebben szemben álló vidéki földbirtokosok, gazdagparasztok, jegyzők és papok nem egy összehangolt akció részeként, hanem ad hoc jelleggel, a románok közeli bevonulásának reményében s a Forradalmi Kormányzótanács lemondásával kapcsolatos hírek hatása alatt cselekedtek. Szervezett tömegbázisuk nem volt, támogatóik – általában birtokos parasztok – szintén a pillanat hatása alatt toborzódtak. A birtokos parasztság és a vidéki kispolgárság többsége nem követte őket. Az abonyi, ráckevei, soltvadkertti (és részben a foktői) események ugyanakkor arra figyelmeztettek, hogy a falusi és kisvárosi tanácsszervek jelentős része még az ilyen ad hoc jellegű és általában csekély erőket mozgató lázadások elfojtására is képtelen. A direktóriumok, illetve a forradalom hívei mindhárom településen különösebb ellenállás kifejtése nélkül álltak félre. Ennek az volt az oka, hogy az általában passzívan ellenzéki birtokos paraszti magatartás mellett a Tanácsköztársaságot védeni nem tudó, nem akaró vagy nem merő vidéki agrárproletariátus mozdulatlansága, közömbössége is az ellenforradalomnak kedvezett.

A mezővárosokban szilárdabb alapokon nyugodott a munkáshatalom, s ez az április végi, május eleji napokban is megmutatkozott. A helyi munkásság, megbízható Vörös Őrség és az ott állomásozó katonaság mindenféle ellenforradalmi megmozdulás sikerét kétségessé tette, s a vidéki parasztságnál egyébként is tájékozottabb és megfontoltabb városi középrétegek – Kecskemét kivételével – éppen ezért meg sem kísérelték a direktóriumokat eltávolítani. A mezővárosokban észlelhető május eleji ellenforradalmi mozgolódás és a Kecskeméten május 3-án és 4-én történtek között csupán fokozati különbség volt. Abban, hogy Kecskeméten válságosabb helyzet alakult ki, mint a többi mezővárosban, jelentős része volt az intézőbizottsági és direktóriumi tagok menekülésének, továbbá – közvetve – az április végi Kecskemét környéki ellenforradalomnak, amely szervezettségénél és viszonylag széles tömegbázisánál fogva külön típust képviselt a Duna–Tisza közti ellenforradalmi akciók első hullámán belül. Az úgynevezett szentkirályi ellenforradalom vezérkara a város fiatal

²⁶⁸ Uo. 609. f. 12/45. és 12/ sz. nélkül. 2. ó. e.; uo. 619. f. 1/1920 – B. 984. ó. e. és HIL V. Ó. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. máj. 10. 111/17. 50. lt-i j.

tartalékos tisztjei és a hagyományosan ott állomásozó három ezred (részben a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő, részben szolgálaton kívüli) hivatásos tisztjei közül regrutálódott. Szervezőmunkájuk sikerének, tehát viszonylag számottevő paraszti tömegbázisuk korai létrejöttének fő oka a kecskeméti direktórium indokolatlanul s a helyi társadalmi-politikai közeg miatt különösen irreális radikalizmusa volt.

Az április végi és május eleji Duna–Tisza közti ellenforradalmi megmozdulások – kivétel talán csak a Kecskemét környéki ellenforradalom – a Kormányzótanács rendeleteivel kapcsolatos március végi és április eleji spontán dühkitörésekhez hasonlóan nem voltak igazán veszélyesek, de már mindenesetre élesen jelezték a birtokos parasztság aktivizálhatóságában és a vidéki agrárproletariátus passzivitásában rejlő igen komoly potenciális veszélyeket. A május eleji „lélegzetvételnyi szünet” megfelelő belpolitikai kihasználása, mindenekelőtt a törpebirtokosok és a földmunkások „forradalmasítása” bizonyára sokat segíthetett volna ezen a helyzeten. A hibák kijavítására azonban sem országos, sem helyi szinten nem tettek lépéseket, s ami talán még ennél is fontosabb, az ország rendkívül súlyos külpolitikai és gazdasági helyzetéből adódó (elsősorban közéletmezési) nehézségek is nagymértékben fokozódtak. A munkáshatalom Duna–Tisza közti vezetői mindezek következtében május végére, júniusra gyökeresen új politikai szituációval találták szemben magukat.

Június: a Tanácsköztársaság tömegbázisának csökkenése, a forradalom válsága

Május végére s különösen júniusra mind a birtokos parasztság, mind az agrár- és ipari munkásság politikai hangulata és viselkedése jelentős mértékben módosult. Azok a közép- és kisparasztok, akik áprilisban még vonakodtak a Tanácsköztársaság ellen fegyvert fogni, júniusra az április végi és május eleji ellenforradalmi megmozdulások fő szervezőinek aktív támogatóivá váltak, sőt néha maguk kezdeményeztek helyi jellegű Tanácsköztársaság-ellenes akciókat. Azok az agrárproletárok és ipari munkások, akik áprilisban lelkesedtek, júniusra csalódottá váltak, akik pedig már áprilisban is csalódottak voltak, júniusra kiábrándultak. Az egyes rétegek hangulat- és magatartásváltoztatásának okai sokrétűek és különbözőek voltak, de így vagy úgy mindegyik összefüggött egyfelől az

ország objektívnek tekinthető gazdasági és külpolitikai-katonai helyzetével, másfelől a Kormányzótanács rendeletekben rögzített belpolitikájával.

A birtokos parasztság magatartásváltoztatása alapvetően anyagi helyzetének és lehetőségeinek a megváltozásával függött össze. Mint már utaltunk rá, „batyúzásból” és a vidékre utazott felvásárlókkal kötött cse-reüzletekből az első hetekben jelentős hasznot húztak a készletekkel rendelkező parasztok. A részben legális, részben földalatti szabadkereskedelem azonban májusra visszafejlődött, júniusra pedig szinte teljesen megszűnt. Ennek egyik oka az iparcikkek gyorsan fokozódó hiánya, a másik pedig a pénzmizéria volt. A megbízhatónak hitt „kékpénz” május végére, júniusra gyakorlatilag eltűnt a forgalomból, mert a bérből élők úgynevezett fehérpénzben kapták fizetésüket. Ezért pedig a parasztok nem vagy csak a kényszernek engedve adták el terményeiket.²⁶⁹ A nagyvárosok, elsősorban Budapest proletariátusa ugyanakkor nélkülözött, ezért a Népgazdasági Tanács május 27-én elrendelte az ország szarvasmarha-állománya 5%-ának igénybevételét. A bevásárlók fehérpénzzel fizettek, a marhákat a Vörös Őrségek segédletével gyűjtötték össze. Az intézkedés nem volt súlyos (és természetesen indokolt volt), azok azonban, akiknek a marháját elvitték, súlyosnak érezték, és sérelmezték. Néhány helység kollektíve és a direktóriumokkal karöltve szegült szembe a beszolgáltatással.²⁷⁰ Fegyveres összeütközésekre a marhák rekvirálása során mindameltt nem került sor. Az itteni birtokos parasztság és a munkáshatalom viszonyát az élezte ki, hogy az ország minden megyéjére érvényes élelmiszer- és állatbogyűjtés mellett, mint front mögötti terület, Duna–Tisza köze a déli demarkációs vonal mentén és a tiszai fronton állomásozó katonaság folyamatos utánpótlását is biztosítani kényszerült. A katonaság bevásárlóinak élelmiszer-, ló-, takarmány- és kocsirekvirálásai áprilisban kezdődtek, igazán nagyobb méretűvé azonban csak május elejétől, a keleti front Tisza menti stabilizálódásának idejétől váltak. Ekkor több tízezer főnyi vöröskatona állomásozott a térségben. A szántani, vetni vagy kapálni, kaszálni készülő parasztnak senki sem tudta bizonyítani, hogy a hadseregnek inkább szüksége van lovaira és szekereire, mint neki. A hadsereg hivatalos bevásárlóinak ugyan volt „kékpénze”, s ezért szívesen is árultak a parasztok, de emellett nagyon

²⁶⁹ PIA 600. f. 3/19. ó. e. 471., uo. 605. f. 11/29. ó. e. 87. és 217., uo. 609. f. 8/92. és 12/sz. nélk. 5. ó. e., továbbá PMI. PPSKk vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Kálcsai j., *Kiskőrös és Járása*, 1919. máj. 18.

²⁷⁰ *Tanácsköztársasági Törvénytár*, i. m. IV. köt. 88–89. és Szabó László: *A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból*. Budapest, 1919, Athenaeum, 134.

gyakoriak voltak a katonák önkényes és minden ellenszolgáltatás nélküli rekvirálásai, amelyek teljes mértékben semlegesítették a hivatalos bevásárlások esetlegesen pozitív hatását.²⁷¹

Az állandósult rekvirálások és a „féhérpénz” minimális vásárlóértéke miatt június közepére olyan helyzet alakult ki, amit a megye vezetői így jellemeztek: „a termelés és fogyasztás tekintetében a vidék fél, retteg a fővárostól”; s tegyük hozzá: a katonáktól.²⁷² De nemcsak a helyi vezetők, hanem a vidékre küldött politikai megbízottak – köztük a vitatható elméleti nézeteket valló, de Kecskeméten realpolitikusként bizonyult Sinkó – is kérték, majd követelték a rekvirálások mérséklését, s különösen a katonaság megfékezését.²⁷³ Maguk a parasztok többféleképpen védekeztek. Jánoshalmán és Izsákon a direktóriummal karöltve megtagadták a főváros élelmezéséhez való hozzájárulást.²⁷⁴ Általánossá vált az élelmiszer-rejtgetés, s már májusban és júniusban előfordult, hogy terményeiket (például a tojást) egyszerűen elpusztították vagy megetették állataikkal.²⁷⁵ Az önkényesen és ellenszolgáltatás nélkül rekviráló katonák és a parasztok között több kisebb-nagyobb csetepaté keletkezett. Ezek közül a május 15-ei nemesnádudvari emelkedik ki. A faluba érkező vöröskatonák szolgálati célra néhány kocsit rekviráltak, majd feltörték a borospincéket. A helybeliek megverték és elzavarták őket. Néhány óra múlva az „erősítéssel” visszaérkező katonák páholták el a nádudvari parasztokat.²⁷⁶

Bár a fennmaradt források nem látnak közvetlen összefüggést a birtokos parasztság politikai magatartásának megváltozása és a tanácsok májusi átszervezése között, valószínű, hogy a helyi hatalomból való kitessekelésük is az aktív ellenforradalmiság felé sodorta őket. A Belügyi Népbiztosság és a megye vezetői április végére, május elejére kapták meg a részletes kimutatásokat az egyes települések munkástanácsainak összetételéről. Ezek alapján májusban sorozatban oszlatták fel azokat a direktóriumokat és

²⁷¹ PIA 603. f. 1/853. ő. e., HIL V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. máj. 9. 111/17. 49. lt-i j., PIA 622. f. 1919 – B. 2113. ő. e. IV. köt. 309. (A nagykőrösi munkástanács csatolt jkv-e.), *Halasi Munkás*, 1919. jún. 7., Bosnyák István: i. m. 75., PIA 606. f. 3/41. ő. e. XIV–XIX. köt.

²⁷² PIA 600. f. 3/19. ő. e. 301.

²⁷³ B-KML Kecskemét. Kormányzótanácsi biztos ir. 416/1919., uo. Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e. 1919. jún. 21., OL L. 14. 4375/1919., PML PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. 134–135., stb.

²⁷⁴ *Dokumentumok*, i. m. 438. és PIA. 601. f. 3/8. ő. e. 79.

²⁷⁵ PIA 600. f. 3/19. ő. e. 471.

²⁷⁶ Uo. 609. f. 8/85. ő. e.

tanácsokat, amelyekre a falu régi irányítóinak a túlsúlya vagy erős befolyása volt jellemző, és újakat választattak. Új választásokat rendeztek például május elején Ráckevén, május 18-án Érsekcsanádon és Sükösdön, május 22-én Prónayfalván, május végén Fülöpszálláson, május 11-én Majosházán, június 8-án Alsódabason, június 10-én Szabadszálláson, s valószínűleg még néhány faluban és falusias mezővárosban.²⁷⁷ A tanácsok átszervezésével párhuzamosan, május közepére-végére politikai megbízotti minőségben minden járási, városi és néhány községi tanács mellé régi, kipróbált fővárosi munkásokat állítottak a megyei szervek.²⁷⁸

Az első napokban elrendelt szesztilalom változatlan érvényben hagyásának általánosan káros politikai hatása közismert, s erről a Duna–Tisza közti forradalmi törvényszékek anyagai is megfelelőképpen tanúskodnak. Külön kiemelni azért szükséges, mert a Duna–Tisza közti birtokos parasztok között sok volt a szőlősgazda, s őket termelőként is sújtotta ez a rendelet. Hordóikat március végén, április elején lepecsételték, s így nemcsak boraik kimerésére és eladására, hanem kezelésére sem volt módjuk. Ez a paraszti réteg az iparcikkek hiányát is jobban megsínylette, mint a szántógazdálkodást folytató termelők. A szőlősgazdáknak ugyanis feltétlenül szükségük lett volna új hordókra, permetezőanyagokra és vegyszerekre, melyekhez a már-már megbénult kereskedelem útján nem, vagy csak nagyon nehezen lehetett hozzájutni. E réteg elégedetlenségéhez ez a rendelet és ezek a körülmények különösképpen hozzájárultak.²⁷⁹

Az agrár- és ipari munkásság politikai magatartás-módosulásának okai részben megegyeztek a birtokos parasztság hangulatváltozását előidéző tényezőkkel. A Vörös Hadsereg felszerelésének és élelmezésének terheit elsősorban a birtokos parasztok és a városi középrétegek viselték, de kismértékben a törpebirtokosok, sőt a föld nélküli agrárproletárok és ipari munkások is megsínylették. A bevásárló s különösen az átvonuló katonák nemigen disztigváltak szegény és gazdagparaszt között. Vitték, amit találtak, onnan, ahol találtak. Előfordult, hogy egy uradalom sertésállományát teljes egészében elhajtották, s ez nyilvánvalóan a járandóságukat természetben (sertés, szalonna, zsír) kapó cselédeknek is felháborította.²⁸⁰

²⁷⁷ Uo. 603. f. 6/26. ő. e., valamint PML PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. és uo. PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j.

²⁷⁸ *Dokumentumok*, i. m. 518–519.

²⁷⁹ PLA 606. f. 3/41. ő. e. (XIV. köt.) 1138. és uo. 642. f. 1919 – IV – 945. ő. e.

²⁸⁰ PLA 605. f. II/1.a. ő. e. 302.

A Hadügyi Népbiztosság április végi rendelete alapján májusban lefoglalták és térítés nélkül elszállították a kerékpárokat. A cél – a Vörös Hadsereg mozgékonyságának fokozása – érthető és helyeselhető. Az is nyilvánvaló, hogy a rendelkezés elsősorban a középrétegeket sújtotta; a kerékpár-tulajdonos munkásság száma nem lehetett több néhány száznál. E néhány száz munkásnak azonban lehetetlenség volt megmagyarázni, hogy miért van szükség az ő kerékpárjukra is, és ha már szükség van, miért nem fizetik ki az árát? Egyikük levélben közölte elkeseredettségét a Hadügyi Népbiztossággal. „Nem máról holnapra lett meggyőződésű szocialista szervezett munkás vagyok, több mint tíz éve vallom, hirdetem az Eszme igazságát, amiért rokonaim és családom részéről sok gúnyban, bántalomban volt részem, most képzeljék el az elvtársak azt a lelkiállapotot, amit nekem viselni kell, amikor nap nap után hallanom kell az ismerősöktől, rokonságtól, a legközelebbi hozzám tartozóktól, ez a proletárdiktatúra igazsága, ennek az eszmének akarsz minket megnyerni?” – írta Kohut János kecskeméti asztalosmunkás. Kohut és a többi érintett munkás július végéig sem kerékpárját, sem annak ellenértékét nem kapta meg.²⁸¹

A Vörös Hadsereg felszerelésével és utánpótlásával kapcsolatban közvetlenül jelentkező terhek végül azonban csak az agrár- és ipari munkásság kis hányadát érintették. Attitűdváltozásukban nem ennek, hanem egyfelől a többoldalú rekvirálások, másfelől a birtokos parasztok áruhalmozása és piaci bojkottja következtében keletkezett nagyfokú élelmiszerhiánynak volt döntő szerepe, ami mint 1918-ban, most is az aratás előtti hetekben, júniusban és július elején kulminált. A falvakban a lakosság mintegy fele, a városokban több mint kétharmada szorult hatósági ellátásra. Az egy év alatti változásokat jól érzékelteti a ceglédi és az izsáki ellátatlanok számának növekedése. A 35–36 ezer fős Cegléden 1918 augusztusában 6 ezren, 1918 telén 13 ezren, 1919 februárjában 22 ezren, 1919 júniusában közel 30 ezren szorultak hatósági ellátásra.²⁸² A 7 ezer fős Izsákon 1919 áprilisában 2970, 1919 júniusában 4395 volt az ellátatlanok száma.²⁸³ Mivel maximális árakon és „fehérpénzért” alig lehetett élelmiszerekhez hozzájutni,

²⁸¹ A rendeletre: *Tanácsköztársasági Törvénytár*, i. m. II. köt. 89.; Kohut levelét közli: *Dokumentumok*, i. m. 483.; a rendelet hasonló kalocsai fogadtatására: PIA 642. f. 1919 – IV – 955. ó. c.

²⁸² *Népakarat*, 1919. jún. 3.

²⁸³ PML PPSKk vm. alispánjának kig. ir. 20 001/1924.

a bérből élő munkások követelni kezdték, hogy fizetésüket „kékpénzben” kapják. Júniusban előfordult, hogy ennek érdekében sztrájkba léptek.²⁸¹

A direktóriumok ahhoz hasonló helyzetbe kerültek, mint amilyenben a nemzeti tanácsok voltak 1919 elején. Őket tették felelőssé a főváros és a katonaság igényeinek biztosításáért, s a saját ellátatlanjaikról is nekik kellett volna gondoskodni. Tagadhatatlan, hogy a tanácsszervek és a politikai megbízottak sokkal erélyesebben léptek fel, mint a nemzeti tanácsok, viszont a birtokos parasztok is elszántabbak és hajthatatlanabbak lettek. Jól tudták, hogy a többbezernyi tanyát, melyek körül készleteiket clásták, s ahová állataikat hajtották, lehetetlenség átkutatni. A rendeleteket és a propagandát pedig elengedték fülük mellett. Hajthatatlanságukkal szemben a legtöbb módszer eredménytelen maradt. Egész térségre érvényes példáját szolgáltatott ennek a Kecskemét környékiek. Látna az egész város területén folyó túrheterlen uzsorát, megérkezése után Sinkó Ervin maximálta az élelmiszerárakat, s a piacot bojkottáló parasztokat forradalmi törvényszékkal fenyegette meg. Eredménytelenül, az árufelhozatal továbbra is minimális maradt. Többbezernyi termelőt természetesen nem lehetett lecsukadni, ezért egy-két hét után Sinkó engedékenyebb hangot ütött meg. A „nagy időkhöz méltó gondolkodásra” figyelmeztette a parasztokat, s kedvezményeket, olcsó gazdasági eszközöket és iparcikkeket ígért. Hiába. Május végére részben feloldotta az ármaximálásokat, de a termények többsége továbbra is „kékpénzért” és a feketepiacon talált gazdára. Éppen azok nem jutottak élelmiszerekhez, akiken Sinkó segíteni szeretett volna, a fizetésüket „fehérpénzben” kapó munkások. Maradt az ellenszolgáltatás nélküli rekvirálás módszere, melyhez május végén, június elején Sinkó is egyre többször nyúlt. Annyi katonája természetesen nem volt, hogy a város többbezernyi munkásának élelmezéséről ilyenformán gondoskodhatott volna.²⁸⁵

Az agrár- és ipari munkásság szociális elégedetlenkedése – mint 1918 nyarán és 1919 elején – ezúttal is a leginkább nélkülszöz mezővárosokban volt a legnagyobb mérvű. Vágó Béla és Urbán Pál május 30-án népgyűlésen igyekeztek megnyugtatni az elégedetlenkedő ceglédi munkásokat: élelmiszereket ígértek. A szegedi ellenforradalmi kormány hírszerzője szerint „ellenük elkeseredett hangulat nyilvánult meg. Éles közbe szólások, sőt

²⁸⁴ *Dokumentumok*, i. m. 579., valamint PIA 609. f. 1/3681., 8/92. és 12/sz. nélk. S. ő. e.

²⁸⁵ Bosnyák István: i. m. 83–84.

kiabálások, és erős zajgással fogadták a beszédet.”²⁸⁶ Június 1-jén Kecskeméten mintegy 5 ezer „proletár elvtársnő és elvtárs” megostromolta a közéletmezési hivatalt, és vezetőjét megverte. A katonaság egy-két órán belül feloszlatta az elégedetlenkedőket, de újra és újra ezres tömegek verődtek össze. A munkások és az asszonyok „az élelmiszerhiány és a szesztilalom miatt” tüntettek. 2-án folytatódtak a csoportosulások és a kisebb tüntetések, de újabb katonai beavatkozásra már nem volt szükség.²⁸⁷ Június 17-én ismét Cegléden volt tömegmegmozdulás. „Felizgatott, félvezetett asszonyok lármázva, lázadózva követelték az ennivalót és lehetetlen vádakat emeltek a munkástanács intéző bizottsága ellen. A hétfői napon egy asszony kiadta a jelszót, végigjárni az intéző bizottság tagjainak lakását. Csapatostul megrohanták ezek lakásait...” – tudósított az eseményekről a helyi lap.²⁸⁸ Ezt követően Nagykőrösön keletkezett kisebbfajta lázongás. A pártszervezet titkára helyesen állapította meg, hogy a tényleges vagy vélt politikai hibákat „más viszonyok között nagyítóüvegen keresztül sem látná meg senki; az igazi ok: a nincstelenség, az, hogy éhen nem lehet dolgozni”.²⁸⁹

A gyökeresen megváltozott politikai helyzetet jól tükrözik azok a Tanácsköztársaság országos vagy megyei szerveihez, illetve a szegedi ellenforradalmi kormányhoz május végén és június első felében beérkező jelentések, amelyek – szemben az áprilisi tudósításokkal – már nem egy-egy polgári és kispolgári réteg „kétlelkűségéről”, „unszimpatíájáról”, hanem a „lakosság” forradalomellenességéről, kiábrándulásáról vagy csalódottságáról számoltak be. Kiskunhalason „a helyzet nagyon két színű, itt a hangulat nagyon rá mutat arra, hogy a lakosság legnagyobb része a proletár diktatúra ellen van”; Apostagon „erős ellenforradalmi hangulat nyilvánul meg a Magyar Tanácsköztársaság ellen [...] egész nyíltan gyalázzák a Tanácsköztársaságot, annak intézményeit. [...] Nyíltan hangoztatják, nagyobb veszedelem a község proletárdiktatúrája, mint a külső ellenség”; Tószegen „a falu népe a legteljesebb közönnyel, mondhatni ellenszenvvel viseltetik a Tanácskormány rendeleteivel szemben”; Jászkarajenőn „a község népe ellenségesen viseltetik a Tanácskormánnyal szemben annyira,

²⁸⁶ HIL Szegedi HM. 5. a. oszt. 74/1919. (761. csomó).

²⁸⁷ Uo. V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 1. 111/20. 68. lt-i j., *Magyar Alföld*, 1919. jún. 3. és *Dokumentumok*, i. m. 508.

²⁸⁸ *Dokumentumok*, i. m. 571–577.

²⁸⁹ Uo. 578.

hogya a tanyai lakosság nyíltan kifejezést ad ellenszenvének”; Sándorfalván, Szatymazon, Kisteleken „a lakosság körében erős antibolsevista áramlat észlelhető, mely esetleg rövid időn belül nyílt kitérésre vezethet”; Kalocsán „úton, útfélen szidják, becsmérlik a zsidókormányt, olyanok, akiknek legtöbbet adott a forradalom. A nép teljesen a papság és apácák kezében van. Népgyűlésekre, előadásokra nem jöttek el. Semmi érdeklődés az ügy iránt”; Kiskunfélegyházán „egy előre meghirdetett népgyűlésen alig jelenik meg 150-200 ember, a megjelent emberek nagy része is hidegen hallgatja az előadó fejtegetéseit, [...] amikor a nemzetközi szocializmus vérvörös lobogója alatt csak 30-40 ember halad – azok is nagyrészt a vezető emberek – addig a templomokban, körmenetekben ezrek és ezrek vesznek részt”; Cegléden és környékén „nagy az elkeseredés a vörösök ellen a folytonos zaklatás és éjjeli rekvirálások miatt, az utóbbi időkben a végsőkig fokozódott”.²⁹⁰

A lakosság hangulatváltozásának egyik következménye az ellenforradalmi izgatás megélénkülése lett. Gombamódra megszorodtak a gazdagparasztek, papok, jegyzők és katonatisztek önmagukban veszélytelen „összeesküvései” és „felkelési tervei”. „[...] az ottan lévő három jegyző politikailag teljesen megbízhatatlan”, „az entellektuellek (állatorvos, gyógyszerész, káplán, pap, kereskedő) a parasztoakat lázítják és biztatják, hogy ne fogadják el a 200 és a 25 koronásokat” – jelentették június 6-án Fajszról.²⁹¹ Dunavecscén és környékén András József földbirtokos, a munkástanácsból időközben kitessekkelt jegyző és négy tartalékos tiszt, Fülöpszálláson, Kunszentmiklóson és Szabadszálláson a Vörös Hadsereg ott állomásozó alakulatainak tisztikara, Jászkarajenőn a volt malomtulajdonos, Hajóson a plébános, a volt bíró és jegyző, Szeged-Alsókőzponton a volt rendőrkapitány, a katolikus káplán, a községi anyakönyvvezető és egy ügyvéd fejtett ki hasonló tevékenységet. Lényegében tehát ugyanazok, akik áprilisban is az ellenforradalmi szervezkedés élvonalában álltak.²⁹² A nem jelentéktelen különbség az volt – s a fenti hangulatjelentések ezt elég meggyőzően

²⁹⁰ A kiskunhalasi és apostagi jelentésről: *Dokumentumok*, i. m. 507., 510–511.; a tószegire és a jászkarajenőre: PML PPSKk vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Abonyi j.; a kalocsáira: uo. Kalocsai j.; a sándorfalvira, szatymazira és kistelekire: OL K 573. 50/1919. (1. csomó); a kiskunfélegyházira: *Félegyházi Proletár*, 1919. jún. 19–21.; a ceglédire: HIL Szegedi HM. 5.a. oszt. ir. 566/1919. (761. csomó).

²⁹¹ PML. PPSKk vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Kalocsai j.

²⁹² Uo. Abonyi j., uo. PPSKk vm. Direktóriumának ebi. ir. 135., PLA 619. f. 1/1920 – B. 1113. ő. e. II. köt. 266., *Dokumentumok*, i. m. 498–499.

bizonyítják –, hogy a május végi és júniusi izgatások sokkal termékenyebb talajra találtak, mint áprilisban és május első napjaiban.

A lakosság, különösen az agrár- és ipari munkásság hangulatváltozásának másik következménye a szociáldemokrata vezetők jelentős részének meghasonlása, hatalomtól való visszavonulása, sőt – kiütkeresésük közben – az ellenforradalmár rétegekhez való közeledése lett. A mezővárosokban állomásozó katonaság igénybevételével nem volt nehéz a munkások többnyire spontán és ösztönös éhségtüntetéseit leszerelni, a rendet fenntartani. A munkások hangulatának megváltoztatásához azonban természetesen nem volt elegendő. Élelmiszereket lehetetlenség volt előteremteni, s ezért a térség régi szociáldemokrata vezetői – az éhezők jórészt indokolatlan támadásaitól is megbántva – egymás után jelentették be lemondásukat, s vonultak vissza a márciusban megszerzett hatalomtól. A kiskunhalasi szociáldemokraták vezetője, Hibó Sándor május végén lemondott direktórium tagtségéről. Példáját két másik régi szociáldemokrata, Hatházi Imre direktórium és Gál Lajos intézőbizottsági tag követte.²⁹³ Sajber Károly, a kiskunfélegyházi szociáldemokrata Munkástanács elnöke június elején direktórium tagságáról, június közepén pártvezetői tisztéről akart lemondani, és szándékát csak Iványi határozott fellépésének hatására változtatta meg.²⁹⁴ A kiskunmajsai intézőbizottság június 14-én annak a Günsberger Gyulának a javaslatára mondott le testületileg, aki a polgári demokratikus forradalom időszakában a Szociáldemokrata Párt helyi csoportját megszervezte, s aki a közigazgatási szervek átalakításáért folytatott politikai küzdelem helyi vezetője volt. Az intézőbizottság lemondását a munkás-, katona- és földművestanács június 19-i ülésén „hosszas vitatkozás után” elfogadta, majd „egyhangú határozattal” a tanács tagjai is lemondtak megbízatásukról.²⁹⁵ A tanácsszervek átalakításával végződtek a június 17-i cegledi események is.²⁹⁶

A funkcióikban maradó szociáldemokraták egy része az országos politikai mozgással szinkronban, részben azt követve a „diktatúra enyhítéséért” szállt síkra. Az addig baloldali szociáldemokratának ismert Farsang Péter a *Félegyházi Proletár* június 19-i számában jelentetett meg olyan cikket,

²⁹³ B-KML. Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e. 1919. máj. 17. és uo. Intéző Bizottság jkv-e. 1919. máj. 14.

²⁹⁴ *Félegyházi Proletár*, 1919. jún. 7. és Rácz János: i. m. 37.

²⁹⁵ *Dokumentumok*, i. m. 543–544.

²⁹⁶ Uo. 571–577.

amelyben a proletárdiktatúra célkitűzéseivel, terveivel szemben a szakszervezetek józanságára, komolyságára apellált. Azokra a szakszervezeti csoportokra, amelyeket ugyanezekben a napokban Iványi a direktórium elleni lázítással vádolt.²⁹⁷ A problémákkal szemben tehetetlen, s ezért a diktatúra kommunista jellegével, illetve magukkal a kommunistákkal és baloldali szociáldemokratákkal is egyre inkább szembeforduló szociáldemokrata vezetők Dunapatajon, Nagykőrösön és Kalocsán jutottak legtovább.

Dunapatajon – Bencze József mellett – a község egyetlen régi agrárszocialistáját, Dobor Istvánt és Karácsonyi Károly szabómestert választották direktóriumi taggá április elején. Május elejéig zavartalan volt együttműködésük. A birtokos parasztság bojkottjának kibontakozásával és a földmunkások elégedetlenkedésének fokozódásával párhuzamosan azonban Karácsonyi baloldalisággal kezdte vádolni Benczét. A „szocialista és polgári társadalom” között keletkezett „hatalmas úr” megszüntetését Benczének és követőinek a félreállításától, valamint a gazdákkal kötendő szövetségtől remélte. Tervébe Dobort is beavatta, ő azonban nem értett egyet Karácsonyi elgondolásával. Igaz, Benczét sem támogatta. Azt tette, amit több régi szociáldemokrata: lemondott megbízatásáról, s június 6-án eltávozott a községből. Lemondását és Budapestre távozását utólag így indokolta: „láttam, hogy békességet létrehozni a község lakossága között nem lehet”. (Dobor egyébként június közepén részt vett a Tanácskongresszuson, jelentkezett a Vörös Hadseregbe, Dunapatajra pedig június 24-én tért vissza a Duna melléki ellenforradalmat leverő katonai alakulatokkal.) Karácsonyi és az őt követő földmunkások ezért két nap múlva nélküle léptek szövetségre a kisgazdákkal. Az ezzel kapcsolatos jelentés szerint Karácsonyi „június 8-án a kisgazdákkal és a földmunkás csoport néhány emberével [...] a volt gazdakör helyiségében, ahol a volt gazdakör vezető emberei trónoltak, gyűlést tartott, ahol a szocialista társadalom mai formájával teljesen ellentétes tanokat magyarázott. Beszédje azt eredményezte, hogy őt a kisgazdák elnökükké választották meg, és megbízást adtak neki, hogy az országos pártkongresszuson az ő eszméjüket és érdekeiket képviselje. Ennek eredményeként megállapítható volt, hogy a kisgazdák hangulata annyira lázas, hogy csaknem nyíltan hirdetik, hogy a tanácskormánynak csak pár napos lesz az uralma.” Karácsonyi további júniusi szereplése nem ismeretes, a helyi hatalmi válság és kiűzkeresés ténye azonban így is kétségtelen.²⁹⁸

²⁹⁷ *Félegyházi Proletár*, 1919. jún. 19. és B-KML Kiskunfélegyháza. Direktórium ir. 533/1919.

²⁹⁸ PIA 619. f. 1/1920 – B. 657. és 1/1921 – B. 373. ö. e. IV. köt. 319.

A dunapatajához hasonló nagykőrösi terveknek a nemzeti tanács egykori elnöke, Kökény Dezső volt a spiritusz rektora. Június közepén azt javasolta a direktórium szavazati joggal is rendelkező tagjainak, hogy testületileg utazzanak fel Budapestre, hívassák össze a „fővárosi szovjetet”, s „ott nyíltan mondják meg a Kun kormánynak, hogy mondjon le, hagyja el a helyét, mert a kommunisztikus gazdálkodás már mindent végveszélybe és romlásba sodort”. A nagykőrösi direktórium megvitatta Kökény javaslatát, egyetértett vele, s elhatározta, hogy hasonló akcióra hívja fel a kecskeméti és ceglédi direktóriumot is. Az elvi határozatnál azonban valószínűleg nem jutottak tovább, s végül az eredeti javaslatot is elejtették. Kökénynek ezt azzal indokolták, hogy „nem mernek ez irányban lépést tenni, mert félnek az azonnali letartóztatástól”.²⁹⁹

A legtovább fejlődő hasonló típusú kalocsai eseményeknek az élelmi-szerhiány, pénzmizéria és egyéb problémák mellett a Tanácsköztársaság egyházpolitikai intézkedései, illetve ezek életbeléptetésére tett kísérletek is fontos okai voltak. Május 15-én Kalocsára érkezett Fáber Oszkár, hogy a jezsuitákat, apácákat és paptanárokat feleskesse a Tanácsköztársaságra, s hogy a rend kötelékéből való kilépésre szólítsa fel őket. Enélkül ugyanis nem taníthattak. Mivel erre sem az apácák, sem a papok nem voltak hajlandók, Fáber felszólította őket, hogy hagyják el rendházaikat, s hogy a városból is távozzanak. Fáber rendelkezéseinek nyilvánosságra kerülése után nagyarányú mozgalom kezdődött (elsősorban nők körében) a papok és az apácák védelmében. A vallásos és a papokhoz leginkább kötődő férfiak és nők azt követelték, hogy a direktórium vonja vissza Fáber intézkedését. A direktórium ezt természetesen nem tehette meg, ezért az elégedetlenkedők – miután vasárnapi hitszónoklatában az egyik tekintélyes pap is elítélőleg nyilatkozott Fáber döntéséről – 19-én délelőtt Tanácsköztársaság-ellenes tüntetést rendeztek a főutcán. Mintegy 600–700 nő és 25–30 férfi benyomult a városháza udvarára, s követelték a papok és az apácák háboríthatatlanságának biztosítását. A politikai megbízottakat, sőt a helyi vezetőket sem engedték szóhoz jutni. „Nem engedjük az apácákat és a papokat, inkább meghalunk”, „ha a vallás hirdetését úgy, mint azelőtt nem engedik meg, kieroszakoljuk, és ha kell, ellenforradalmat csinálunk”, „nekünk nem kell ez a diktatúra, nekünk adják vissza a vallásunkat” – kiabáltak, és néhány mondat után lehurrogták a beszélni akaró vezetőket. A tüntetésnek a budapesti politikai megbízott kíséretében megjelenő Vörös

²⁹⁹ PIA 622. f. 1919 – B. 2113. ó. e. I. köt. 74.

Őrség vetett véget úgy, hogy a szervezőket és a hangadókat letartóztatta. Az éjszaka folyamán őrizetbe vettek tizenkét papot, akiket a direktórium Budapestre szállíttatott.³⁰⁰

Ekkor léptek közbe a szociáldemokraták, s magatartásukkal jelentős mértékben hozzájárultak az egyébként is labilis politikai helyzet további súlyosbodásához. A Szocialista Párt kalocsai vezetősége (munkások és ügyvédek) egy-két nappal a túsok elszállítása után lemondott. A május 25-ei szocialista munkásgyűlés „a kiküldött budapesti politikai elvtársak irányában” bizalmatlanságának adott hangot, s leszögezte, hogy ha bizalmatlansági határozatának nem lesz eredménye, akkor a pártvezetőség lemondását elfogadja, és újabb pártvezetőséget nem választ. Határozatuk indoklásaképpen hangsúlyozták, hogy a direktóriumi tagok és a politikai megbízottak „fontos politikai kérdésekben” nem konzultáltak a pártvezetőséggel, továbbá hogy a „túsok kérdésében” nem kérték a pártvezetőség hozzájárulását.³⁰¹

Május 25-étől Kalocsán drámai gyorsasággal peregtek az események. A válságos helyzet szanálására Joanovits Sándor, megyei kormányzótanácsi megbízott bizalmi emberét, Szuri Kálmán budapesti vasmunkást küldte Kalocsára. Szuri reálpolitikusként közeledett a kalocsai viszonyokhoz, de békés eszközökkel és az adott kereteken belül már nem lehetett a további fejleményeknek elejét venni. A június 8-ai népgyűlésre érkező budapesti szónok a sűrű közbekiabálások miatt nem tudta beszédét elmondani. „[...] le vele, nem kell a pesti csirkefogó, le a zsidó tanácsköztársasággal, mi Károlyi párti szocialisták vagyunk” – hallatszott a tömegből. Este a földmunkások szakszervezeti helyiségében tartottak értekezletet. Mintegy 300 földmunkás jelent meg, de az értekezlet elmaradt. Az érkező pesti szónokot és Szuri helyettesét néhány földmunkás ugyanis súlyosan bántalmazta. Sem a 300 földmunkás, sem a Szuri parancsára kivezényelt Vörös Őrség nem volt hajlandó közbelépni. Az ipari munkásság június 9-ei értekezletére már el sem mentek, mert – mint a jelentés közli – az üzemek dolgozói hasonlóképpen „fenyegető magatartást” tanúsítottak. Június elejétől Kalocsán csak idegenből vezényelt karhatalmi alakulatokkal lehetett a rendet és egyben a tanácshatalmat fenntartani. A Kecskemétről érkezett vörösőr-különítmény parancsnoka 10-én statáriális rendszabályokat léptetett életbe. Szuri feloszlatta az ipari munkások és a földmunkások szakszervezeteit, s hivatali

³⁰⁰ *Dokumentumok*, i. m. 488–490. és PIA 609. f. 8/87. és 8/179. ő. e.

³⁰¹ PML PPSKk vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Kalocsai j.

helyiségeiket lepecsételtette. Ideiglenesen felfüggesztette a munkástanács működését is, végül pedig letartóztatott 12 iparost, 4 parasztot és 4 ügyvédet. A rend helyreállt, a lakosság magatartása azonban ellenségesebb és fenyegetőbb volt, mint a történetek előtt.³⁰²

A június közepére kialakult Duna-Tisza közti politikai helyzet összességként megállapíthatjuk, hogy a forradalomra nézve rendkívül kedvezőtlen volt. A birtokos parasztság jelentős része változtatott passzív vagy ellenzéki kiváró magatartásán, s az állandósult rekvirálások és egyéb okok miatt az aktív ellenforradalmiság álláspontja felé közeledett. Ezzel a polgári demokratikus forradalommal is szemben álló földbirtokosok, nagygazdák, katonatisztek, jegyzők és papok rendkívül jelentős és mindaddig hiányzó tömegbázisa teremtmődött meg. Ezzel párhuzamosan a határozott bomlás jelei kezdtek mutatkozni a forradalom tulajdonképpeni osztálybázisán belül. A vidéki agrárproletariátus közömbössége fokozódott, jelentős részük ismét a falvak és uradalmak régi irányítóinak befolyása alá került. A mezővárosi földmunkásság és ipari munkásság korántsem azonosította magát a Tanácsköztársaság-ellenes társadalmi rétegekkel, de az élelmi-szerhiány, illetve néhány egyéb hiba és probléma miatt már-már veszélyes szintre szökő elégedetlenkedése ugyancsak a forradalom ügyének ártott. Mindezek következtében a Forradalmi Kormányzótanácsot és annak politikáját támogató vezetők száma is megcsappant. Több szociáldemokrata vezető lemondott megbízatásáról, néhányan a birtokos parasztsággal és a polgársággal (az adott helyzetben tehát az ellenforradalommal) kötendő szövetségtől reméltek kibontakozást. Ebben a válságos helyzetben jelent meg a Hadügyi Népbiztosság sorozási rendelete, s hangzott el Hamburger Jenő beszéde a Tanácsok Országos Gyűlésén a következő évi 72 kilogrammos gabonafejadagokról. A rendelet és Hamburger bejelentése a legkomolyabb és legveszélyesebb Duna-Tisza közti s egyben vidéki ellenforradalom kirobbanásának közvetlen okai lettek.

A Duna melléki ellenforradalom

Jóllehet a polgár- és munkásrétegek közötti életszínvonalbeli különbségek nivellálására törekvő szociálpolitika április-májusban hozott némi eredményeket, az ország közellátási problémáit – jelentős részben az

³⁰² Uo. és Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, i. m. 349.

antanthatalmak magatartása miatt – a Forradalmi Kormányzótanácsnak sem sikerült máról holnapra megoldani. Az eddigiekben ennek Duna–Tisza közti tényét és politikai következményeit dokumentáltam, de hasonló jelek mutatkoztak a fővárosban, iparvidékeken és a Dunántúlon is. Ennél is tragikusabb volt, hogy a Tanácsköztársaság közéleti perspektívái sem voltak kedvezőbbek.³⁰³ A már 1918-ban is igen alacsony vetésterület ugyanis a román megszállás miatt tovább csökkent, s a bevetett szántók terméshozama is alacsonynak mutatkozott. Az is bebizonyosodott, hogy a birtokos parasztság nem fogja a munkásság által is megfizethető áron eladni terményeit. Hamburger Jenő földművelésügyi népbiztos mindezt elég világosan látta, s június 17-én, a Tanácsok Országos Gyűlésén ennek szellemében tartotta meg referátumát. Körvonalazva a közéleti következő évi kilátásait Hamburger bejelentette, hogy ha a birtokos parasztság teljes termésfeleslege az ország rendelkezésére fog állni, évi 72 kilogramm gabonánál akkor sem jut több egy személyre.³⁰⁴ Ez a bejelentés, illetve ennek várható megvalósulása minden társadalmi réteget negatív módon érintett. A 72 kilogrammos gabonakvóta nemcsak a városi középrétegek életszínvonal-csökkenését tartósította volna, hanem az ipari munkásságét is, mert a magyarországi proletariátus évi gabonafogyasztása az első világháború előtt 125 kilogramm körül mozgott.³⁰⁵ Legkedvezőtlenebb azonban a parasztságra (2 kat. holdastól a gazdagparasztig) nézve volt, mert kétszeresen, mint fogyasztót és mint eladót is érintette. A birtokos parasztság fogyasztási szintje korábban jóval meghaladta az évi 150 kilogrammot, s a megváltozott körülmények között a földmunkások fogyasztási igényeit is messze kielégítetlenül hagyta. Berényi Pál (Kecskemét küldötte) Hamburger referátumának vitájában 240–300 kilogrammban szabta meg azt az évi kvótát, ami mellett a földmunkásság elégedett lenne, a megyei Intéző Bizottság június 11-ei ülésén pedig havi 25–30 kilogrammos fejadagot emlegettek a felszólalók.³⁰⁶ Ezen túlmenően Hamburger bejelentése a parasztságra mint eladóra is vonatkozott. Megvalósulása – négytagú családot és az átlagos 1 mázsa/kat. hold nettó jövedelmet³⁰⁷ alapul véve –

³⁰³ Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, i. m. 386.

³⁰⁴ *A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója* (a továbbiakban: TOGY). Budapest, 1919, Athenaeum, 53.

³⁰⁵ Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972, Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 97.

³⁰⁶ TOGY 80. és PIA 600. f. 3/19. ő. e. 499–500.

³⁰⁷ Lásd erre TOGY 53.

azt jelentette volna, hogy a tanácskormány ellenszolgáltatás nélkül vagy „fehérpénzért” minden gazdaság 3 kat. hold feletti termelvényét begyűjtötte volna. Hamburger fejtegetéseit és referátumának vitáját a június 18-ai *Népszava* közölte.

Az ország külpolitikai perspektívái hasonlóképpen kedvezőtlenek voltak. Külpolitikai orientációnk radikális megváltoztatása az eredményesség szempontjából illuzórikusnak bizonyult, s ami előre látható volt, bekövetkezett: Párizs nem fogadta el teljes értékű tárgyalópartnerként a Forradalmi Kormányzótanácsot sem. A megindult intervenció után a kormány kezében egyetlen fegyver maradt: katonai győzelmekkel elhárítani a proletárdiktatúrát fenyegető külső veszélyt. Az antanthatalmak és a környező országok harci ereje miatt ez a feladat megkövetelte volna a március végén, április elején önkéntes bevonulások alapján megszerveződött Vörös Hadsereg egységei számának növelését. A Forradalmi Kormányzótanács ezért adta ki május 31-én elvi jellegű, CX. számú rendeletét. A rendelet kimondta, hogy „minden dolgozó férfi védköteles”. A Kormányzótanács intézkedését június elején a Hadügyi Népbiztosság úgy konkretizálta, hogy „a sorozások egyelőre csak Budapesten és az országnak a Duna bal partján levő meg nem szállt területén hajtandók végre”.³⁰⁸ A sorozási rendelet, amely Budapest mellett tehát csak a Duna-Tisza közére vonatkozott – Hamburger fejtegetéseivel hasonlóan –, a friss frontélmények után senkinek sem kedvezett. De ez is, mint a „72 kilogrammos bejelentés”, elsősorban a parasztság érdekeivel ütközött. A munkás ugyanis – teljesítve a parancsot – „csak” családját hagyta volna otthon, és csak saját életét kockáztatta volna. A paraszt azonban – lévén aratási idő – egész évi munkájának gyümölcsét, egyben maga és családja következő évi megélhetését tette volna ki veszélynek.

Tekintetbe véve, hogy a járáások többségében június 18-án és 19-én kezdődtek volna a sorozások, valamint a birtokos parasztság bármiféle rekvirálással szembeni ellenszenvét, a sorozási rendelet és Hamburger bejelentése, illetve a június 18-án kirobbant ellenforradalom közötti ok-okozati összefüggés minden bizonyítás nélkül is nyilvánvaló, de a forradalmi és ellenforradalmi tábor kortársi véleményei is egyértelműen alátámasztják ezt. A dunapataji református pap korabeli feljegyzése szerint „március 21.

³⁰⁸ Az alaprendeletet közli: *Tanácsköztársasági Törvénytar*, i. m. IV. köt. 19–20.; a rendelet konkretizálása: HIL MT. Budapesti katonai kerületi parancsnokság szervezési ir. 27 116. sz. 114/5. 218. lt-i j.

után mind feszültebb lett a helyzet, egészen addig, amíg a kommunista kormány rendeletet adott ki, amely katonai sorozásra szólította a földműves lakosságot, és el akarta venni tőle magántulajdonát, meghatározva mennyi kg búza és termés esik fejenként egy lélekre”.³⁰⁹

P. Lányi Ede kalocsai jezsuita szerzetes utóbb kiadott naplója is egymás mellett említi a sorozást és a „fejadag-rendeletet” mint az ellenforradalom okait.³¹⁰ A *Kalocsai Néplap* december 3-ai visszaemlékezője szintén a „Népszavában és a Vörös Újságban közölt hírek (sorozás, 72 kg-os fejadag)” következményeként tárgyalja a felkelést.³¹¹ Winkler Pál érseki könyvtáros az ellenforradalom okaként csak a várható termésbeszolgáltatást, a felkelés leverése után a Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága Duna-Tisza közére érkezett nyomozócsoportjainak a jelentései pedig csak a sorozást említik.³¹² Az ellenforradalom közvetlen okainak meghatározása szempontjából perdöntőnek tarthatjuk, hogy a felkelés bukása után Szegedre menekültek közlésein alapuló június 28-ai hadügyminisztériumi feljegyzés okokat tárgyaló része teljes mértékben megegyezik az eddig ismertetett véleményekkel. A fogalmazványt készítő tisztviselő ezt írta: „Az egész forradalmat Pest megyében a végleg elkeseredett parasztság kezdte meg (a Tanácskormány a jövő aratásból csak 72 kg búza fejkvótát hagyott meg egy évre, elrekvirálta az összes zsákokat és sorozásokat rendelt el 18–42 évig).”³¹³

A háborús évek anyagi és emberáldozatának, az ebből adódó fásultságnak, továbbá a birtokos parasztság mentalitásának ismeretében a megye és az ország vezetői előtt sem lehetett, és nem is volt titok, hogy a sorozási rendelet és a fejadagra vonatkozó számítások milyen hatást fognak kiváltani. Mint láttuk, a Duna-Tisza közén tulajdonképpen már a március végi, április eleji toborzást sem fogadta egyöntetű lelkesedés. S ha március végén, április elején, amikor pedig a földmunkások és parasztok jelentős része munka nélkül volt, a Vörös Hadsereg szervezése ilyen visszhangra talált, nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági munkák dandárja, az aratás megkezdése előtt még kevesebb sikerre számíthatott.

³⁰⁹ Az idézett részletet közli: *Kalocsa és Vidéke*, 1969. aug. 22. 3.

³¹⁰ P. Lányi Ede: i. m. 39.

³¹¹ *Kalocsai Néplap*, 1919. dec. 3.

³¹² Winkler Pál: *Kalocsa története*. Kalocsa, 1927, Árpád Részvénytársaság, 142., *Iratok*, i. m. 356. és K. Balogh János: *Tolna megye a Magyar Tanácsköztársaság időszakában*. Szekszárd, 1964, MSZMP Tolna Megyei Bizottsága, 195.

³¹³ *Dokumentumok*, i. m. 593.

A megye Munkástanácsának és Intéző Bizottságának június 9–11-ei ülésein a Duna-Tisza közüi küldöttek ezt világosan meg is fogalmazták. „Tisztában kell lenni azzal – mondta Cseh Mihály –, hogy a vidéki munkásság, a parasztság nem érzi át teljesen még, hogy mi az a proletárdiktatúra, nem tudja, hogy miért kell neki harcolni, és így készen kell lenni arra, hogy nem szívesen állnak be a vörös hadseregbe.” Sőt, fejezte be felszólalását Cseh: „helyenként a fegyverek hatalmát is igénybe kell venni és a sorozáshoz vöröskatonát kell vinni.” Lei Péter még élesebben fogalmazott: „A sorozás nagyon kényes kérdés. Ha a falvak lakosságát kényszerítik a sorozásra, ez rendben van, de kérde, tudnak-e annyi vöröskatonát felállítani, hogy a parasztot fegyverrel kényszerítsék a sorozásra. Ez lehetetlen.”³¹⁴ A Hadügyi Népbiztosság szintén számolt rendeletének várható következményével. Ez látszik abból, hogy a Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága utasította a Duna-Tisza közüi vörösegységek magasabb parancsnokságát, hogy a községi őrsöket 10-10 fővel erősítse meg. A II. számú vörösörkerület a parancsot nem tudta teljesíteni, mert mozgatható tartalékalakulatokkal nem rendelkezett.³¹⁵ Persze, mint látni fogjuk, a községenkénti 10-10 főnyi erősítés nem változtatott volna érdemben forradalom és ellenforradalom erőviszonyán.

Hamburger bejelentésének fogadtatása szintén előre látható volt. A 72 kilogrammos fejadagot éppen ezért maga Hamburger sem tekintette reálisnak, hanem „mivel nem számíthatunk a kigazda termésfeleslegére egészen”, 50 kilogrammot látott biztosítottnak. És – tegyük hozzá – ezt is csak aratószázadokkal, úgy, hogy „meglehetősen erős karhatalmat leszünk kénytelenek szervezni” az ipari proletariátus szükségleteinek biztosítására.³¹⁶

Ezek után felvetődik a kérdés: ha a proletárdiktatúra gazdasági és katonai vezetői ilyen világosan látták módszereik következményét, akkor miért nyúltak (akartak nyúlni) mégis ezekhez az eszközökhöz? A választ a Tanácsköztársaság június közepi, már súlyos gazdasági és külpolitikai-katonai helyzete rejti, amelyből csak ez a bizonytalan sikerrel kecsegtető megoldás látszott kivezető útnak. Hamburger referátumának elkeseredett hangvétele nem alkati pesszimizmusából fakadt, hanem a helyzetismeret alakította olyanná. Böhm Vilmossal nem egyszerűen „defetista hajlama” mondatta

³¹⁴ PIA 600. f. 3/19. d. e. 290., 307.

³¹⁵ HIL V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 18. 111/21.83. lt-i j. Vö. Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság* i. m. 305.

³¹⁶ TOGY 53–55.

a június 21-ei hadügyi vitában, hogy „a hadsereget most, rögtön, azonnal, órák alatt meg kell tudni megfelelő kiképzett katonákkal erősíteni”, hanem a frontokon uralkodó állapotok ismerete is.³¹⁷ A Kormányzótanács a Tanácsköztársaság helyzetének megszilárdítása érdekében kényszerült kiadni, illetve kilátásba helyezni a fenti rendeleteket, amelyekre a „vidék”, elsősorban a Duna–Tisza köze a Duna melléki ellenforradalommal válaszolt.

A felkelés közvetlen okainak lezárásaként ki kell térnünk a mozgalom „kapcsolataira”, amelyeket a Tanácsköztársaság elleni belső ellenforradalmakkal foglalkozó kutatók többsége a Duna melléki ellenforradalom egyedüli vagy fontos okának tart. Néhányan feltételezik, hogy „fehér tiszti egységek támogatásával” „Szegedről [...] indult ki a felkelés”,³¹⁸ és többek szerint a június 24-ei budapesti lázadással állt szerves kapcsolatban.³¹⁹ Mint

³¹⁷ Böhm szavai: TOGY 201., az északi front június eleji helyzetére lásd Liptai Ervin: *Vöröskatonák, előre!* Budapest, 1969, Zrínyi Katonai Kiadó, 270–290., különösen: 287.

³¹⁸ „A belső ellenforradalmi csoportok június 24-re nagyarányú ellenforradalmi megmozdulást készítettek elő. Június 20-án Jugoszlávia irányából fegyveres ellenforradalmi csoport hatolt be a Duna–Tisza közére és Kalocsa felé közeledett.” (Kun József: A külső és belső ellenforradalmi erők szervezkedése a Magyar Tanácsköztársaság megdöntésére. *Honvédségi Pártmunkás*, 1959. jún. 575.); „[...] a Duna mentén sokkal nagyobb arányú, sokkal erősebb tűzfegyverekkel felszerelt fehér tiszti egységek támogatásával tört ki az ellenforradalom” (K. Balogh János: i. m. 185.); „[...] a szegedi kormány munkáját fedezhetjük fel az események mögött” (L. Nagy Zsuzsa: *Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919*. Budapest, 1961, Kossuth, 166.)

³¹⁹ Az első ilyen vélemény a *Vörös Újság* anonim cikkírójától származik, aki ezt írta: „A Pest megyei ellenforradalom szervezői ugyanazok voltak, mint a pestinek.” (*Vörös Újság*, 1919. jún. 27. 5.) A *Vörös Újság* megállapítását a Tanácsköztársaság bukása utáni propagandafüzetek egy része követte. A két legpregnansabbat idézem: „A kalocsai ellenforradalom szerves összefüggésben állott a június 24-i budapesti monitor-lázadással” (Tarján Vilmos: *A terror*. I. Budapest, [1919], „Újságüzem” Rt., 53.), és „A koncepció az volt, hogy a falvak felkelése le fogja kötni a vidéken levő vöröskatonákat, sőt esetleg a fővárosból is el fog vonni katonai erőket, a fővárosban maradó csekély erőket pedig le fogják verni az ellenforradalmárokkal.” (Bizony László: *A magyarországi bolsevizmus 133 napja*. Leipzig–Wien, 1919, Waldheim-Eberle, 78.) Ez utóbbit saját véleményeként szó szerint idézi a Tanácsköztársasággal foglalkozó népszerűsítő jellegű szintézis szerzője (Liptai Ervin: *A Magyar Tanácsköztársaság*, 2. kiad. Budapest, 1968, Kossuth, 395.). A június 24-ei tiszti puccsot részletesen ismertető értékezők egyike hasonló szellemben nyilatkozik: „A Duna–Tisza közén – a Budapestről kiinduló lázítás hatására – [...] tört ki az ellenforradalom...” (Gábor Sándorné: Az 1919. június 24-i ellenforradalmi kísérlet. *Párttörténeti Közlemények*, 1962/2. 79.) Ezt a „koncepciót” Sarlós Béla fejt ki leg részletesebben. Feltételezi, hogy a dunántúli ellenforradalmak leverése után „az ellenforradalom belátta, hogy a vidéki akciók egyedül nem lehetnek eredményesek. Arra törekedett tehát, hogy a fővárosban és vidéken egy időben robbantson ki a korábbinál jóval szervezettebb, nagyobb katonai erőkre támaszkodó akciót, így következett be [...] a június 24-i budapesti ellenforradalmi puccskísérlet. Ezzel egy időben Kalocsán és környékén...” (Dr. Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság forradalmi törvénytérképei*. Budapest, 1961, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 130.).

érdekességet, s nem mint „célpontot” említem meg, hogy a Duna melléki ellenforradalmat Rákosi a bécsi komité és a szegedi ellenforradalmi kormány olyan „közös művének” tekintette, amelybe „Haubrich is be volt avatva”, s amelynek a budapesti Vörös Őrség vidékre csalogatása volt a feladata.³²⁰

Nem tartható kizártnak, hogy a Duna melléki ellenforradalomban néhány Szegeddel kapcsolatot tartó tiszt részt vett, a Tolna megyei Haidakker Károlyról pedig bizonyított is, hogy Gömbösök képviselője volt.³²¹ Ahhoz azonban, hogy Szegedről tisztí egységek kerüljenek Kalocsa környékére, a déli demarkációs vonalon vagy az uszódi aknazáron kellett volna átjönniük. A Vörös Hadsereg egységei azonban mindkét helyet őrizték, s az Országos Főparancsnokság napi jelentései sem tesznek említést ilyen akcióról.

Másrészről egy június 26-ig Szegeden tartózkodó hírszerző jelentéséből tudjuk, hogy a szegedi ellenkormány június 24-én határozta el először – éppen a Duna–Tisza közén történtek hatására –, hogy a Tanácsköztársaság területén ellenforradalmi akciókat szervez.³²² Ha a Duna melléki ellenforradalom által érintett területeknek komoly kapcsolatuk lett volna Szegeddel, úgy ez az ellenforradalmi kormány hadügyi vagy belügyi irataiban feltétlenül tükröződne; ugyanúgy, ahogy a Cegléd–Kecskemét–Kiskunfélegyháza körzettel való kapcsolatuk is hétről hétre dokumentálható a megmaradt, illetve eltűnt, de az iktatókönyvekbe bevezetett jelentésekből. De nem tükröződik!³²³ Végül: ha valóban létezett volna egy szegedi irányítás, akkor a hadügyminiszter részére készített – már idézett – június 28-ai feljegyzés az ellenforradalom bukásának első számú okát bizonyára nem abban látta volna, hogy „Semmi előkészítés, szervezettség”.³²⁴

Szemben az előző „koncepcióval”, a budapesti úgynevezett Lemberkovics-féle puccsot és a Duna melléki ellenforradalmat azonos irányítókra visszavezető felfogás nagyon tetszetősnek tűnik, s az ellenforradalom szervezőinek gondolkodásmódjába beilleszkedő történetíró számára valóban

³²⁰ Rákosi börtönnaplójának kópiáját közli: *A Magyar Tanácsköztársaság, 1919.* Budapest, 1949, Szikra, 294.

³²¹ Vendel István: *Szekszárd megyei város monográfiája.* Szekszárd, 1941, Molnár-féle Nyomda, 265. és l. Nagy Zsuzsa: i. m. 163.

³²² HIL Vörös Hadsereg Parancsnoksága (a továbbiakban: VHP). Hdm. ir. 1919. jún. 26. 58/4.43. lt-i j.

³²³ A hadügyminisztériumba befutó jelentésekre lásd HIL Szegedi Hadügyminisztérium. 5/a. és 3. oszt. ir., a belügyminisztériumba érkezőkre: OL K. 573. 1. és 5–6. csomó.

³²⁴ *Dokumentumok*, i. m. 593.

logikus következménye a június 18. előtti felkelések sorsából levonható tanulságoknak. Mi sem természetesebb ugyanis, mint a sorozatosan kudarcot valló regionális zendülések után egy olyan akciót indítani, amely egyszerre hozza mozgásba a vidéket és a fővárost. Annál is inkább jogosult egy ilyen elgondolás, mert a vidékiek lázadásának kiindulási pontja és terjedési iránya (Budapesttől távol, Kalocsa környékén robbant ki, és Pest felé terjedt) mintha valóban olyan célzatú irányítást takarna, hogy a pesti ellenforradalmár tisztek akciójának sikerét a főváros karhatalmi alakulatainak lekötésével a vidék biztosítsa. Forrásszinten azonban mindez nem bizonyítható. A *Vörös Újság* ilyen értelmű mondata lehet egyszerű frázis, lehet az ellenforradalmak ellen felszólító célzat, utalhat arra, hogy a kortársak között élt ilyen nézet, de mint abszolút megbízható tény – más források hiányában – semmiképpen sem fogadható el. Bizony László és Tarján Imre az ellenforradalmi korszak kérészéletű pamfletjeihez hasonlóan nem tartották szükségesnek a forrásmegjelölést, ezért mint hiteles megállapítás a véleményükön alapuló Liptai-idézet sem állja meg a helyét. Egyedül Gábor Sándorné az, aki kútfőként valóban illetékes személy véleményére, a Ludovika 1919-es parancsnokának visszaemlékezésére alapít. Idézzük Bartha tábornok idevágó mondatait: „Mert a június 24-i ellenforradalom igenis meg volt szervezve, csak véletlenül múltott, hogy nem sikerült, Lemberkovics Jenő pontos és precíz haditervet dolgozott ki. Ebbe a haditervbe tartoztak bele a Duna–Tisza közti parasztforradalmak is, mert az volt a szándékunk, hogy fellázítjuk az alföldi vöröskatonai erőket, összeköttetést létesítünk Budapest és Szeged között és az egész Alföldet birtokunkba vesszük.”³²⁵ Talán nem járnánk messze az igazságtól, ha Bartha szavait a húsz év távlatából visszatekintő résztvevő mindent kiszínező képzelőerejével magyaráznánk, de ennél kézzelfoghatóbb bizonyítékok is vannak. Először is: a nagyszámú visszaemlékező közül Barthán kívül senki sem említi, hogy Lemberkovicsnak vidéki kapcsolatai voltak. Maga Zákányi Győző tábornok, az 1919. júniusi Bajtársak Szövetségének elnöke sem tudott erről.³²⁶ Ezzel szemben ismert, hogy a IV. Hadtest vezérkara és a Hadügyi Népbiztosság körül formálódó tiszti összeesküvésnek Lemberkovics csak alárendelt szereplője volt, s vezetőiktől magukra

³²⁵ Dallos Sándor: A ludovikások ellenforradalmának hőseiről és a balsiker okairól beszél Bartha tábornok. *Új Magyarország*, 1939. jún. 27. Az újságcikk a HIL tanácsköztársasági anyagának 124/4. egységében 12. számú cikként található meg.

³²⁶ *Az Ellenforradalmár*, 1939. júl. 4–5.

hagyva néhány nap alatt érlelődött meg a fiatal tisztekben (Lemberkovics inspirációjára), hogy – letartóztatásukat megelőzendő – akcióba kezdjenek. A Lemberkovicsnak tulajdonított vidéki kapcsolatok inkább Hönig Vilmossal, a budapesti vörös vasashadosztály parancsnokával rokoníthatók. Mint ismeretes, Hönig Vilmos tüzérőrnagy a június 24-ei zendülést megelőző tiszti összeesküvések egyik vezéralakja, azok katonai vezetője volt. A hadügyminisztérium törzstiszti becsületügyi választmánya részére készített jelentésében, mely a Tanácsköztársaság megdöntése után íródott, Hönig beszámol arról, hogy az ellenforradalom kirobbanása előtt felkereste Szikora László tartalékos hadnagy, és átadta neki a vidéki csoportokról készült kimutatásokat. Hönig ezt csatolta jelentéséhez. A lista azokat a településeket is feltünteti, ahol beszervezett ellenforradalmárcsoportok álltak készenlétben. Szerepel többek között Budakeszi, Sashalom és több Budapest környéki falu, de egy sincs közöttük Duna-Tisza közéről vagy a Duna melléki ellenforradalom által szintén érintett Tolna megyéből. Az „alföldi vöröskatonai erők” alatt pedig a Kiskunfélegyházán állomásozó 38. vörös dandár törzsének 78 tisztjét kell értenünk, akiket a lista szintén feltüntet.³²⁷ Mivel a Hönigék szóhasználatában vidéket jelentő Pest környéki falvaknak a Duna-Tisza közeli településekkel való azonosítása téves, s mert Bartha tábornok szavainak így forrásfedezete nincs, a Duna melléki és a Lemberkovics-féle ellenforradalmat azonos szervezőkre visszavezető „koncepció” egyelőre nem tekinthető bizonyítottnak.

Bár a két felfogás különbözik, lényegük, az tudniillik, hogy a Duna melléki ellenforradalom szervezői és irányítói nem helybeliek voltak, hogy a mozgalom nem ennek a régiónak gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaiból, az osztályerőviszonyok június eleji helyzetéből fakadt, hanem az ellenforradalmi centrumokból irányított tudatos lázítás, izgatás eredményeképpen jött létre, megegyezik. Az eddigiekben kifejtettem, hogy nem osztom ezt a véleményt. A Duna melléki ellenforradalmat a térség ellenforradalmi rétegeinek a Forradalmi Kormányzótanács CIX. számú rendeletének megvalósítási kísérletére és Hamburger beszédére adott olyan „válaszának” tekintem, amelyet megvalósult formájában a júniusi erőviszonyok tettek lehetővé. Ezzel természetesen nem tagadom bizonyos helyi ellenforradalmi csoportok izgatótevékenységét, amely – mint látni

³²⁷ HIL Magyar Tanácsköztársaság. 124/2. 37. és 65. Vö. Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, i. m. 283. és uő: Az 1919. júniusi ellenforradalmi kísérlet történetéhez. *Párttörténeti Közlemények*, 1959/2. 240–272.

fogjuk – a sorozás elrendelése után felerősödött. A szegedi vagy budapesti irányítást azonban nem feltételezem. Másrésztől a tudatos ellenforradalmi csoportok izgatótevékenysége is csak azért és csak annyiban lehetett eredményes, mert és amennyiben a lakosság egy része maga is sérelmesnek, igazságtalannak érezte a két rendeletet.

Amennyire ezt a Vörös Őrség nyomozóinak a mozgalom elfojtása után Solton felvett jegyzőkönyveiből meg lehet állapítani, a sorozási rendelet megjelenése után a térség egyes társadalmi rétegeinek körében korábban is észlelt elégedetlenkedés felerősödött, és az általános védkötelezettség ellen fordult. Az egyik Solt melletti tanyán lakó Pelikán nevű kovács a nyomozók kérdéseire elmondta, hogy június 17-én felkereste Szabó János, és „valami sorozásról beszélt”. 18-án Szabó ismét meglátogatta Pelikánt, s ezúttal azzal állt elő, hogy „menjenek be Soltra tiltakozni”. Feltételezhető, hogy ezekben a napokban Solton és más Duna–Tisza közti községekben több „Szabó János” kereste fel a maga „Pelikán kovácsát” hasonló céllal. Amikor ugyanis 18-án délelőtt Szabó és Pelikán bement Soltra, ott már a szakszervezeti tagok gyűlést tartottak. A tanácskozáson elhangzott vélemények közül egyet örökített meg a jegyzőkönyvvezető. Tóth János másfél holdas törpebirtokos azt fejtegette, hogy „nem érti a tanácskormány sorozási parancsát, mivel a tanácskormány megígérte volt, hogy katonának nem kell többé lenni”. Valószínű, hogy a többség és elsősorban a birtokos parasztok sokkal határozottabban utasították el a sorozás gondolatát, mert Végi Lajos 25 holdas gazda vezetésével a gyűlés résztvevői közül körülbelül kétszázan a Vörös Őrség laktanyája elé vonultak, hogy lefegyverezzék a karhatalmi őröket. A soltiak akciója ekkor még eredménytelenül végződött. A Vörös Őrség parancsnokának és az egyik direktórium tagnak a felszólítására a tömeg szétoszlott.³²⁸

Hasonló előzmények után kerülhetett sor 18-án este a dunapataji földművesek gyűlésére is, mert a *Kalocsai Néplap* egyik visszaemlékezője szerint a „*Népszavában* és *Vörös Újságban* közölt hírek (sorozás, 72 kg-os fejadag)” hatására „forrni kezdett a közhangulat Dunapatajon”. Péter János, a dunapataji sorozóbizottság elnöke június 18-án lényegében ugyanezt jelentette: „Dunapatajon a sorozást 19-én kellett volna megtartani, a sorozás miatt ellenforradalom ütött ki 18-án délután [...] 18-ról 19-re hajló

³²⁸ PIA 609. f. 35/1919. sz. nélk. 1. ó. e. 54–56.

éjjelen a dunapataji földműves csoport gyűlést tartott, melyen 18-tól 45 évig mindenki [...] köteles volt megjelenni.”³²⁹

A jelentés utolsó mondata szervezettségre utal. A spontán elégedetlenkedés az ellenforradalom okainak feltárására alakult különbizottság megállapítása szerint is kiegészült néhány „izgató” aknamunkájával, akiknek „kapóra jött a tanácskormány sorozási rendelete”.³³⁰ Társadalmi helyzetük szerint ezek az „izgatók” azonosak voltak az április végi és május eleji ellenforradalmi megmozdulások szervezőivel és irányítóival. Legfeljebb a birtokos parasztok részvétele lett nagyobb arányú. Dunapatajon a község legtekintélyesebb családjából származó Várady Sándor gazdagparaszt mellett a fő hangadó Benke Sándor középparaszt volt.³³¹ Akasztóra a gróf Vigyázó-féle uradalom egyik gazdatisztje és egy „jómódú akasztói gazda” hartai hozzátartozói hozták a híreket (június 18-án és 19-én) a készülő ellenforradalomról.³³² A Kalocsa környéki falvakban két ügyvéd, a dzsenteri Nyáry Béla és a parasztszármazású Jagicza Antal izgatott a sorozások ellen.³³³ Ráckeven Paulheim Elek tartalékos huszár főhadnagy, egy ottani földbirtokos fia fejtett ki hasonló tevékenységet. Házról házra járva azzal tüzelte az elégedetlenkedőket, hogy „lesz pénz, lesz fegyver”.³³⁴

A Duna melléki ellenforradalomba ekkor vagy a későbbiekben bekapcsolódó települések 18–19-i hangulatáról nem állnak rendelkezésünkre eseményeket részletező források. A sorozások megkezdésének fogadtatása azonban ezeken a helyeken is hasonló lehetett a soltihoz és a dunapatajihoz, mert a sorozóbizottságok megmaradt jelentéseiből tudjuk, hogy a Vörös Hadsereg szervezését a többi településen is bojkottálták. Június 18–19-én például a 2307 fő lakosú Csengődön és a 11 és fél ezer fős Kiskőrösön 1-1 embert toboroztak, a 2485 fős lakosságú Páhin pedig senki sem jelentkezett.³³⁵

Az ellenforradalom elsőként Dunapatajon győzött. Az esti gyűlésen hozott határozatok értelmében június 18-án éjszaka a parasztok letartóztatták a direktórium tagjait, a község kommunistáit, és lefegyverezték a helybeli Vörös Őrséget is. A postát elfoglalták, a telefonvezetékeket

³²⁹ HIL V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 18. 111/21. 84. lt-i j. és *Kalocsai Néplap*, 1919. dec. 3.

³³⁰ PIA 609. f. 35/1919. sz. nélk. 1. ő. e. 56.

³³¹ B-KML Visszaemlékezések. Bikszegi Sándor (Dunapataj) és *Kalocsai Néplap*, 1920. nov. 3.

³³² PIA 619. f. 1/1920 – B. 1146. ő. c. (Pápay Géza vallomása).

³³³ Uo. 1/1923 – B. 2474. ő. e. 1. köt. 42.

³³⁴ Uo. 628. f. 1/1920 – B. 1479. ő. e.

³³⁵ PML PPSKk vm. Direktóriumának vegyes ir. Sorozási jelentések.

elvágták, a községbe Budapest felől vezető országutat eltorlaszolták, és a torlaszok mellé fegyveres őrseget állítottak. Az ellenforradalom területi továbbterjedése a koncentrikus körök bővüléséhez hasonlít. 18-ától Dunapatajtól számítva naponta minden irányban újabb és újabb területekkel gyarapodott. 19-én Dunapatajtól délre Homokmégy és az úgynevezett Alsószállások (Halom, Alsómégy, Hillye, Öregcsertő), keletre Szakmár és a Felsőszállások (Alsóerek, Felsőerek, Keserűtelek, Gombolyag stb.), északra Solt és Harta, nyugatra Ordas és Géderlak követte a kezdeményező település példáját. 20-án és 21-én déli irányban Érsekszanádig, kelet felé a Kunszentmiklós–Szabadszállás–Akasztó–Kiskőrös–Kecel-vonalig, északon Dunavecsén, Szalkszentmártonon, Tasson és Dömsödön át Kiskunlacházáig terjedt a mozgalom. Noha az általános védkötelezettség a Dunántúlra nem vonatkozott, az ellenforradalom Tolna megye nyugati járásaira is átcsapott. A felkelés 21-én érte el legnagyobb kiterjedését, mert bár 22-én és 23-án – főleg Tolna megyében – újabb területekkel gyarapodott, a Duna–Tisza közén ugyanekkor már Dunapataj alatt álltak az ellenforradalom leverésére érkező vöröscsapatok.³³⁶

Az ellenforradalom mind nagyobb területre való terjeszkedése sajátos formában – fizikai példával élve – a láncreakcióhoz hasonlóan történt. Dunapatajon kirobbant, ők értesítették a szomszédos falvakat, s azok mint a stafétabotot vitték a lázadás gondolatát újabb községekbe. Kiskőröst a keceliek egyik csoportja mozgósította, Páhira a kiskőrösiek üzentek át.³³⁷ Soltiak fegyverezték le az apostagi és a dunavecsei vörösöröket, a dunavecseiek Dömsödre küldtek küldöncöt, a dömsödiek Kiskunlacházára vonultak, a lacháziak Ráckevét akarták fellázítani.³³⁸ Az ellenforradalom továbbterjedésének ez a formája annyira általánossá vált, hogy a felkelés bukása után a Vörös Őrség nyomozói képtelenek voltak megállapítani, hogy hol kezdődött a zendülés. „Minden község azelőtte fekvőt nevezte meg, amely őt belekényszerítette. Ez ment Dabtól Kalocsáig” – írták.³³⁹

Valószínűleg a felkelés elterjedésének fenti módja alakította ki a Tanácsköztársaság néhány kutatójában azt a nézetet, hogy a Duna melléki

³³⁶ HIL V. Ó. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 18. – jún. 20. 111/21. 84–85. lt-i j., uo. IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j., PIA 606. f. 2/19. 6. e. I. köt. 5. sz. távirat., *Kalocsai Néplap*, 1919. dec. 3. és Szabó László: i. m. 220.

³³⁷ *Kiskőrös és Járása*, 1919. dec. 21. és PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Páhi.

³³⁸ *Iratok*, i. m. 346.

³³⁹ PIA 609. f. 35/1919. sz. nélk. 1. 6. e. 11.

1. térkép. A Duna melléki ellenforradalom kiterjedése

ellenforradalmat tulajdonképpen a Kalocsa környékiek, illetve a kalocsaiak lázítása okozta.³⁴⁰ Kalocsa lakossága – társadalmi strukturáltsága, mindenekelőtt a gyári munkásság teljes hiánya, továbbá a város valamennyi társadalmi rétegének magatartását, politikai állásfoglalását még mindig erőteljesen befolyásoló érseki gazdasági, politikai és ideológiai hatásmechanizmusok következtében – valóban kevésbé volt alkalmas szocialista forradalmi tartalom hordozására, mint az ország vagy akár Duna-Tisza köze más városainak népessége. Az is igaz – amint ezt később látni fogjuk –, hogy – éppen az előbbieket miatt – az ellenforradalomba bekapcsolódott települések közül Kalocsán és közvetlen környékén volt a legnagyobb a felkelők száma. Ebből azonban nem következik, hogy a Duna melléki ellenforradalmat a kalocsaiak és Kalocsa környékiek lázítása okozta. A Duna melléki ellenforradalomnak a Kalocsa környékiek lázítására való visszavezetése véleményem szerint szemléletében és tényeiben egyaránt helytelen. Szemléletében azért elfogadhatatlan, de legalábbis vitatható, mert néhány tucat izgató vagy a környező falvakba berohanó 10-20 ellenforradalmár

³⁴⁰ Lásd pl. Liptai Ervin: *A Magyar Tanácsköztársaság*, i. m. 396.

általában nem lehet komolyabb tömegmegmozdulás gyújtószikrája a tőlük függetlenül is létező szociális és politikai feszültségek robbanóanyaga nélkül. Tömegmozgalmak ugyanis sohasem keletkeznek, ha nincsenek valóságos sérelmek. Tényeiben pedig azért nem helytálló, mert a Kalocsától 40 kilométerre fekvő Solton előbb tört ki a lázadás, mint az érseki városban. S mire Kalocsa csatlakozott, fehér zászlók kerültek a Kalocsától 80–100 kilométerre fekvő Dömsöd és Kiskunlacháza házaira is. A Duna melléki ellenforradalom kezdeményezői nem a bigottan vallásos, Kalocsa környéki földművesek, hanem inkább a fejlettebb politikai tudattal rendelkező református Duna menti birtokos parasztok voltak.

Június 25-éig, az utolsó ellenforradalmi fészek felszámolásáig a lázadók győztek, és hosszabb-rövidebb ideig hatalmon voltak a Szekszárd–Érsekcsanád–Kecel–Soltvadkert–Páhi–Szabadszállás–Kunszentmiklós–Kiskunlacháza–Dunapentele–Előszállás–Tengelic–Szekszárd határolta térség valamennyi településén, tehát Tolna megyéből a Dunaföldvári és Központi járásban, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből a Kalocsai, Kiskőrösi és Dunavecsei járásban, valamint a Kunszentmiklósi járás nyugati és a Ráckevei járás déli részén.

Az ellenforradalom elterjedéséről és kiterjedéséről mondottakkal kapcsolatban megemlítem, hogy a június 24-ei budapesti puccsról érkező Gábor Sándorné a Duna melléki ellenforradalomhoz sorolja a június 24-én és 25-én a Biai, Gödöllői, Pomázi és Váci járások néhány községében észlelhető ellenforradalmi megmozdulásokat is.³⁴¹ Megállapítása azért vitatható, mert a Pomázi, Gödöllői stb. járások zendülései jellegük, kapcsolataik alapján sokkal inkább rokoníthatók a Lemberkovics-féle felkeléssel, mint a Duna melléki ellenforradalommal. Míg utóbbi alapvetően a sorozási rendelet, illetve kisebb mértékben a Hamburger-beszéd hatására tört ki, addig a Budapest környéki falvak (Szentendre, Rákosszába, Budakeszi stb.) felkelése jó előre megszervezett ellenforradalom volt, legszorosabb összefüggésben a Hőnig-féle szervezkedéssel. Ezek a falvak voltak Hőnig vidéki bázisai, amelyeket a már idézett kimutatás is egytől egyig feltüntet.³⁴² Az ellenforradalmár tisztekkel való kapcsolatukat egyértelművé teszi a Biai járás főszolgabírójának TAGYOB-jelentése, amennyiben sajnálkozva jegyzi meg: „a Budapesten megkísérelt ellenforradalomba a járás községei nem vehettek részt, mert annak kitöréséről és leveréséről úgyszólván együtt

³⁴¹ Gábor Sándorné: i. m. 79.

³⁴² HII. Magyar Tanácsköztársaság. A Hőnig Vilmos elleni per iratai. 124/2. 37., 65.

értesültek. Csupán Budakeszi kapott hírt előbb, mire a lakosság a harangokat félreverte és felfegyverkezve kivonult Budapest határába, hogy a vörösök menekülését megakadályozza.”³⁴³ A szentendrei zendülés szintén „a budapesti hírek hatására” tört ki 24-éről 25-ére virradó éjjel.³⁴⁴

Az ellenforradalom kiterjedésével kapcsolatban ezek után még egy lényeges kérdés vetődik fel: miért csak ezekben a járásokban tört ki? Miért nem érintette Duna-Tisza közének más részeit, például Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas vagy Kiskunmajsa környékét, hiszen az ottani falvak lakosságának osztálytagozódása hasonló volt az itteniekéhez, s a sorozási rendelet és Hamburger számításai ott is ugyanazt jelentették, mint itt. A válasz a június közepi hadműveleti térképekről olvasható le. Az I. Hadtest június 18-ai és június 21-ei hadrendje szerint Kiskunfélegyháza, Kiskunmajsa, Jánoshalma és Hajós körzetében elhelyezve a déli frontot 4 határvédelmi zászlóalj, valamint az 51. és 52. vörösőr zászlóalj, továbbá a 15. (bácskai) gyalogezred egyik zászlóalja védte. A Tisza-vonalat Kiskörétől Alpárig a 7. hadosztály (bihari vörösezred, budapesti vörösezred, tenge-résezred) csapatai tartották. Az alakulatok létszáma és tűzereje néhány kilométerről is a felkelés továbbterjedését gátló körülménynek számít, különösen – mint ahogy volt – akkor, ha egy részük a két front mögöttes területein állomásozott. Június 18. és 22. között zászlóaljnyi erők tartózkodtak Szolnokon, Jászladányban, Nagykörösi, Kecskeméten, Kiskunhalason és Nemesnádudvaron. Kisebb egységek állomásoztak Kunszentmiklóson, Kerekegyháza, Szabadszálláson, Fülöpszálláson, Kiskunfélegyházán és Jánoshalmán.³⁴⁵ Ha a térképen összekötjük a Duna-Tisza közén található egységek leginkább hátra (nyugatra, illetve északra) vont alakulatainak az állomáshelyeit, a Duna melléki ellenforradalom kiterjedésének keleti és déli határvonalait kapjuk. Az ellenforradalom elterjedésének határai és az itt állomásozó katonaság közötti összefüggés különösen akkor nyilvánvaló, ha tudjuk, hogy – értesülve az első zendülésekről – az I. Hadtest parancsnoksága nemcsak készenléti állapotot rendelt el, hanem a direktóriumokat is figyelmeztette a felkelés továbbterjedésének veszélyeire.³⁴⁶ Ezt valószínűsítik a kiskunhalasi és fülöpszállási TAGYOB-jelentések is.

³⁴³ PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Biai j. Budatétény. 9.

³⁴⁴ PIA 628 f. 1920 – B. 5721. ő. e. 53.

³⁴⁵ HIL VHP. 1919. jún. 21. 56/13. 213. lt-i j. és uo. I. Hdt. ir. 186/2. hdm. sz. 77/22. 120. lt-i j.

³⁴⁶ B-KML Kiskunhalas. Intéző Bizottság jkv-e. 1919. jún. 20. 172. és PIA 606. f. 3/6. ő. e. (VIII. köt.) 809.

Kiskunhalason „június 24-én a vörös uralom nehéz órákat élt át. [...] A direktórium s más vörös szervek rémülve gondoltak az elkövetkező eseményekre, állandóan fűtve tartották a vasúti mozdonyokat. [...] A lakosság szorongásukat örömprepesve nézte, s várta a fejleményeket [...] az ittlévő nagyszámú ismeretlen érzésű vöröskatonaság miatt nem léphetett a tettek mezejére.”³⁴⁷ Fülöpszállás „a júniusi ellenforradalomba nem kapcsolódott bele olyan mértékben, mint a Duna menti községek, aminek fő oka az volt, hogy a község állandóan erősen meg volt szállva vöröskatonasággal, csaknem minden házhoz jutott vöröskatona”.³⁴⁸ Ha az idézett jelentések hangvételével nem is értek egyet, ha a „lakosság” kifejezést túl általánosnak, túlzásnak tartom is, a jelentések lényegét igaznak vélem, mert egyéb körülmények is arra utalnak, hogy a szóban forgó napokban a felkelés keleti és déli határain túl elhelyezkedő települések polgári és kispolgári rétegeinek körében is ellenforradalmi hangulat uralkodott, s az ottani agrár- és ipari munkásság szintén vonakodott katonának állni. Hubay Miklós joghallgató, tartalékos hadnagy, a jánoshalmi Vörös Őrség parancsnoka megtagadta az ellenforradalom elleni támadásra vonatkozó parancs végrehajtását, s „meghitt embereivel” ugyanakkor arról tanácskozott, hogy mi módon csatlakozhatnak.³⁴⁹ A Kiskunhalasi Munkástanács 21-ei ülésén csak a tanácsstagok fele jelent meg. Az ülés pedig úgy kezdődött, hogy a Belügyi Népbiztosság politikai megbízottja kifogásolta, hogy „a szervezett munkások maguk hangoztatják, hogy nem mennek el sorozásra”. 24-én a bácskai vörösezered kisebb különítménye jelent meg a városban, amely állandó őrzjáratozással biztosította a város rendjét.³⁵⁰ A Kiskunfélegyházi Munkástanács június 19-én kénytelen volt a sorozás végső határidejét június 28-áig meghosszabbítani, mert a lakosság vonakodott eleget tenni a parancsnak. 22-én plakátok jelentek meg a falakon, amelyekkel Iványi statáriumot rendelt el. Visszavont minden fegyverviselési engedélyt, kijárási tilalmat rendelt el, s a vasúti pályaudvar környékét lezáratta. 26-án megbízható vörösőrök „sürgös leküldését” kérte a Belügyi Népbiztóságtól.³⁵¹ Kiskunmajsáról 27-én futott be hasonló kérés.³⁵² Nagykőrösön június

³⁴⁷ PIA 605. f. 11/29. ő. e. 219.

³⁴⁸ PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Fülöpszállás. 5.

³⁴⁹ PIA 619. f. 1/1920 – B. 84. ő. e. és uo. 642. f. 1920 – IV – 99. ő. e.

³⁵⁰ B-KML Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e 1919. jún. 21. 62–63. és PIA 619. f. 1/1920 – B. 2390. ő. e.

³⁵¹ *Félegyházi Proletár*, 1919. jún. 20., jún. 24., valamint OL K. 148. 1920–36–453. (8868.).

³⁵² PIA 606. f. 3/41. ő. e. (XXII. köt.) 1831.

19-én senki, 20-án pedig 1 fő jelentkezett a Vörös Hadseregbe.³⁵³ A toborzó népgyűlésen szónokló párttitkár beszédét megszakító tömeg hangulatát a *Nagykőrösi Népújság* így adja vissza: „Ne a háborúról beszéljen nekünk, hanem az aratásról! Úgy van, úgy van – hallatszott ezer ajakról, mire általános zűrzavar támadt a teremben. Közbeciáltások hallatszottak, hogy a 75 kilós évi gabona fejadagot nem lehet elfogadni...”³⁵⁴

A nyugtalanság az egész városban elterjedt, a vörösőrök megtagadták a hangadók letartóztatására vonatkozó parancs teljesítését. A direktórium elnöke lemondott, nagyobb számú katonai egységet kért, s a katonai diktatúra bevezetésére tett javaslatot.³⁵⁵ Hasonló lehetett a politikai hangulat a Kiskunfélegyházi, Kunszentmiklósi és Monori járás többi községében is, mert a három járás 23 településének mintegy 120 ezer lakosából, tehát körülbelül 30–40 ezer hadkötelesből június 26-áig mindössze 832 alkalmas jelentkezett. S ez a szám kevesebb volt a hadkötelesek 3%-ánál!³⁵⁶

A felsorakoztatott adatok, úgy vélem, igazolják kiinduló tételemet: június 18. és 26. között a térség déli és keleti felében is ellenforradalmi hangulat uralkodott, a sorozásokat lényegében ott is bojkottálták, következésképpen az ellenforradalom Duna-Tisza közti továbbterjedésének a demarkációs vonalon és a tiszai fronton elhelyezett katonaság szabott határt.

Június 18. és 23. között tehát a Duna-Tisza köze nyugati felében a tanács hatalom időlegesen elbukott. A proletárdiktatúra megdőntése, illetve az ellenforradalom győzelme azonban – szoros összefüggésben a települési formával, a helység földrajzi elhelyezkedésével és az ezekből adódó egyéb tényezőkkel – különbözőképpen játszódtott le az egyes településeken.

Néhány félreeső faluban, eldugott pusztán, ahol a kommunizmus még mindig ismeretlen volt, ahol még júniusban is a falu társadalmi és politikai viszonyainak lényeges átalakítását célzó rendeleteket figyelmen kívül hagyó, „a kisgazdákból és az intelligencia egy részéből” alakult munkás-tanács és direktórium működött, ott a felkeléshez való csatlakozás és a hatalomátvétel (tulajdonképpen nem is nevezhető annak) minden konfliktus nélkül zajlott le. Amikor az ilyen helyeken megtudták, hogy a szomszédos településen már megszűnt a tanács hatalom, akkor ezt egyszerűen konstatálták, és csatlakoztak a felkeléshez. Ilyen település volt Páhi, ahol

³⁵³ Uo. 1782.

³⁵⁴ *Nagykőrösi Népújság*, 1919. júl. 2.

³⁵⁵ PIA 622. f. 1919. – B. 2113. ö. e. IV. köt. 329.

³⁵⁶ PML PPSKk vm. Direktóriumának vegyes ir. Sorozási jelentések.

tudomást szerezvén arról, hogy Kiskőrös már a fchéréké, a lelkész, a tanító, a bíró és a vörösörparancsnok „azonnal összejöttek és kimondták a falu csatlakozását”. Így történt Csengődön és Dusnokon, ahol a régi előjárókkal azonos „direktorok” vezették a felkelőket, és így alakulhattak az események Homokmégyen is, mert az ellenforradalom leverése után új direktóriumot kellett választani a régi helyett, amelynek egyik tagja fegyverrel a kezében esett el a hajósi vörösörök elleni harcban.³⁵⁷ Idesorolható a Kalocsa melletti Bática község is, ahol a direktórium elnöke a június végi napokban szintén az ellenforradalmárok helyi vezetőjévé avanszált. Mindezt a község főjegyzőjének 1942-es felterjesztéséből tudjuk. Bíró (Ivota) János kitüntetésre való felterjesztésének indoklásából az is kiderül, hogy a konfliktus nélküli hatalomátvétel egy olyan fejletlen politikumú mikrovilágot feltételez, amelynek anakronisztikus homogenitása lényegében még 1919 júniusára sem bomlott fel. „Bíró Jánost a község közönségének általános bizalma állította a község élére a világháború utáni zavaros, forradalmi időkben, mert az ő közismert erélyétől várta a nép a falu nyugalmanak biztosítását. Bíró János harctereket járt, orosz hadifogságból szökés útján hazatért, szegénysorsú kisgazda létére vállalta a kommunizmus alatt a direktóriummi megbízatást, s ezzel elejét vette annak, hogy községünkben a kommunista eszmék gyökeret verjenek a nép között. Részt vett a Kalocsa vidéki ellenforradalomban, amiért menekülnie kellett a községből. A kommunizmus letörése után a nép általános lelkesedéssel megválasztotta törvény szerint is bírójának, s azóta a mai napig megszakítás nélkül a lakosság általános bizalma folytán megmaradt ezen tisztében, s irányítja a község politikai, gazdasági, kulturális életét és fejlődését” – jelentette a főjegyző.³⁵⁸ A Kiskunlacházi Direktórium elnöke – noha aktívan nem vett részt a júniusi ellenforradalomban – hasonló karriert futott be. 1918 novemberében előbb a Nemzeti Tanács elnökévé, később főbíróvá választották, 1919 márciusában a Direktórium elnöke lett, a Tanácsköztársaság megdöntése után ismét mint főbíró állt a falu élén.³⁵⁹ Szalkszentmártonban B. Szabó János járta be ugyanezt az utat. A különbség csupán annyi, hogy ő a júniusi ellenforradalomban is vezető szerepet vállalt.³⁶⁰ Pontosan felderíthetetlen,

³⁵⁷ Uo. alispánjának ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Páhi és Csengőd, B-KML Homokmégy. Közgyűlési jkv. 1919. júl. 6.; Dusnokra: PIA 642. f. 1919 – IV – 1031. ó. e.

³⁵⁸ B-KML Kalocsa. Járási főszb. eln. ir. 21/1942.

³⁵⁹ PIA 628. f. 1920 – B. 12 222. ó. e. 39–40.

³⁶⁰ Uo. 619. f. 1/1920. – B. 2521. ó. e. 33.

hogy szám szerint hány eldugott falu sorolható a hatalomátvétel konfliktus nélküli típusába. Bizonyos azonban, hogy sokkal kevesebb, mint azok közé a falvak közé, ahol a proletárdiktatúra megbuktatása kisebb-nagyobb összeütközésekkel járt együtt, mert a március végén, április elején Páhihoz, Csengődhez, Bátyához hasonlóan berendezkedő települések zömében május folyamán újjáalakították a tanácshatalom szerveit.

Azokban a helységekben, ahol már áprilisban többé-kevésbé megfelelő összetételű tanácsszerveket választottak, illetve ahol ténylegesen a májusi átszervezés során ment át a hatalom a proletariátus kezébe, az ellenforradalmár elemek néhány öntudatos munkás és szegényparaszt vezetővel, valamint helyenként a Vörös Őrségek kisebb-nagyobb részével találták szemben magukat. Ezekben a községekben az ellenforradalom győzelme a Vörös Őrség lefegyverzése vagy megfutamítása, illetve a tanácstagok letartóztatása vagy elmenekülése által realizálódott. A dunapataji sorozóbizottság menekülő elnökének már idézett jelentéséből tudjuk, hogy így történt például Dunapatajon, egyéb forrásokból pedig hogy minden falusias mezővárosban és a legtöbb nagyobb faluban, például Solton, Kiskőrösön, Kecelen, Soltvadkerten stb. szintén ez játszódott le.³⁶¹ A mozgalom láncreakcióhoz hasonlított terjedéséből adódott, hogy a konfliktusos hatalomátvétel első lépéseit gyakran a már fellázadt szomszéd faluból érkező hírvivő osztag tette meg. A hartai vasútállomás vörösőrösét június 19-én éjszaka a dunapatajiak egyik csoportja fegyverezte le. A dunavecsei vörösőröket solti parasztok tették harcképtelenné, s a dunavecseiek vezetésük alatt foglalták el a községházát.³⁶²

A külső erőknél ez a mozgósító szerepe átvezet a proletárhatalom megdöntésének ahhoz a formájához, amelyben a szomszéd falvak már fellázadt lakosságának nem csupán kezdeményező, mozgósító, hanem döntő szerepe volt. A Duna-Tisza közti települések közül ebbe a típusba csak Kalocsa tartozik. A dunapataji események híre 18-án este érkezett meg Kalocsára, a menekülő direktórium tagok jelentették a történeteket. A város vezetői azonnal intézkedni próbáltak. Munkáskülönítményt szerveztek, melyet 19-én reggel Dunapataj ellen próbáltak bevetni. A munkások többsége azonban, miután a várost elhagyták, szétszéledt, így a támadás terve kútba esett. A felkelés továbbterjedéséről Kalocsa lakói úgy értesültek, hogy

³⁶¹ HIL V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 20. 111/21. 84–85. lt-i j., *Kalocsai Néplap*, 1919. dec. 3., *Kiskőrös és Járása*, 1919. dec. 21.

³⁶² HIL VIII. 1919. jún. 19. 56/10. 163. lt-i j. és Lukácsy Imre: i. m. 67.

a foktőiek és a bátyiaiak közül 19-én senki sem jelent meg a sorozáson. Amikor késő délután Szuri Kálmán, a város kormányzótanácsi megbízottja és Dóra János, a direktórium elnöke néhány vörösörrrel visszavonult az érseki palotába, és ott elsáncolta magát, a lakosság előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a szomszédos falvak is csatlakoztak a mozgalomhoz. Este 7-re Kalocsa hangulata veszélyessé vált, de a korábbi eredménytelen felkelési kísérletek, a városban tartózkodó mintegy 40–50 főnyi vörösör-különítmény jelenléte és a munkásság töredékének kitaratása óvatosságra intették a város ellenforradalmár rétegeit.³⁶³ 20-án délelőtt mindenki hallotta a fehérek előőrseinek és a város környékén cirkáló vörösör őrzőjárnak a tűzpárbaját, a jezsuita Stephaneum kollégium naplóiírója pedig „igen megdöbbenő hírekről” szerzett tudomást, tudniillik arról, hogy „nagy események és nagy harcok előtt állunk”.³⁶⁴ Az ellenforradalommal szimpatizálók közül azonban továbbra sem mert színt vallani senki. A még élő kortársak szerint Kalocsa polgárságának és kispolgárságának többsége esztelenségnek tartotta a „szállásiak” lázadását, mert külső erők nélkül lehetetlennek látták bármiféle ellenforradalom tartós győzelmét.³⁶⁵ Ugyanígy vélekedett a szegedi ellenforradalmi kormány hadügyminisztériuma részére készített feljegyzés szerzője is. Azt írta, hogy a városi polgárság és kispolgárság („intelligencia”) „mindenütt közömbös letargiában van”, és a „felszabadulást kívülről várja”.³⁶⁶ A délelőtt 11 órakor frontális támadásba lendülő „alsószállási felkelők” ezért a város ellenforradalmár rétegeinek támogatása nélkül szorították ki a vörösöröket és a proletárdiktatúrához hű munkásokat a városból.

Külön típust képvisel a Tolna megyei Szekszárd is, ahol a hatalomból május végére kivált kommunistaellenes és a polgársággal kötendő szövetségre törekvő szociáldemokraták ragadták magukhoz a vezetést.³⁶⁷ Mivel a június eleji szekszárdi erőviszonyok megegyeztek a Duna–Tisza közí mezővárosokéval, valószínű, hogy ha a térség keleti és déli részein nem állomásozik a katonaság, többé-kevésbé hasonlóképpen alakultak volna az események Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason, Kecskeméten, Nagykőrösön és Cegléden is.

³⁶³ *Kalocsai Néplap*, 1919. jún. 19., okt. 14., okt. 16.

³⁶⁴ Bernhardt Zsigmond: *Egy jezsuita emlékei a kommunizmus idejéből*. Budapest, 1919, Korda RT., 95.

³⁶⁵ B-KML Visszaemlékezések. Raisch Lajos (Kalocsa).

³⁶⁶ *Dokumentumok*, i. m. 593.

³⁶⁷ Vendel István: i. m. 264–265. és K. Balogh János: i. m. 189–191.

Mint már többször hangsúlyoztuk, a Duna melléki ellenforradalom átmeneti győzelmének alapvető okai a térség június közepi társadalmi erőviszonyaiban gyökereztek. Június közepére a legtöbb településen kialakult egy számottevő ellenforradalmi csoportosulás, amelynek derékhadát a birtokos parasztság adta. Ezeket a településenként kialakult csoportokat a Hadügyi Népbiztosság rendelete és Hamburger javaslata mobilizálta. Az események azt igazolják, hogy erejük mindenütt elegendő volt a helyi tanácsok és direktóriumok hatalmának megdöntéséhez. Számukat tekintve azonban csak igen óvatos becslések engedhetők meg. A IV. Hadtesthez érkezett egyik jelentés szerint június 21-én Fülöpszállástól délre 6–7 ezer emberből, 25 ágyúból és 8 géppuskából álló „fehérgárdista oszlop” figyeltetett meg.³⁶⁸ A dunavecsei református pap 13 ezer Dunapataj környéki fegyveresről hallott.³⁶⁹ A halasi védőszakasz-parancsnokság felderítői Kalocsán 6–8 ezer, Kecelen ezer felkelőt észleltek.³⁷⁰ Egy dunaföldvári megfigyelő Solton 4 ezer felfegyverzett embert vélt látni.³⁷¹ Nyilvánvaló, hogy ezek a jelentések túloztak, mint azt a IV. Hadtest hadművelleti tisztje az egyik ilyen jelentés mellé oda is jegyezte.³⁷² Közelebb jutunk az ellenforradalmárok valós számához, ha ellenőrizhetőbb falvankénti számukból indulunk ki. Hozzávetőlegesen megállapítható, hogy a dunapataji, alsó- és felsőszállási felkelők száma 3000–3500 fő körül mozgott. Tudjuk ugyanis, hogy ugyanabban az időben (19-én) körülbelül 2000-en Hajósánál, mintegy 800-an Ordasánál támadtak, s ezenkívül körülbelül 250-en Dunatetőtlen felé vonultak.³⁷³ A szegedi hadügyminisztériumban készült feljegyzés a Kalocsa környéki ellenforradalmárok számát hozzávetőleg ugyanennyire tette: a június 21-ei akciókat szerinte 3600-an hajtották végre.³⁷⁴ Ez azt jelenti, hogy a Kalocsa környéki falvak férflakosságának mintegy 35–45%-a tartozott az aktív ellenforradalmárok közé. Dunapatajtól távolodva ez az arány csökkent. A felkelést közvetlen közléről figyelő visszaemlékezők szerint Dunavecsén 300, Kiskunlacházán 200 volt az ellenforradalmárok száma. Ezt támasztja alá az is, hogy míg a Kalocsa környékiek katonai

³⁶⁸ HIL IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j.

³⁶⁹ Lukácsy Imre: i. m. 67.

³⁷⁰ HIL I. Hdt. Hdm. oszt. ir. 1919. jún. 21. 77/30. 169. lt-i j.

³⁷¹ Uo. V. Ó. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 20. 111/21. 40. lt-i j.

³⁷² HIL IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j.

³⁷³ HIL VHP. Hdm. ir. 620/5. sz. 56/13. 203. lt-i j., uo. I. Hdt. Hdm. ir. 216/9. sz. 77/30. 163. lt-i j. és *Kalocsai Néplap*, 1919. dec. 3.

³⁷⁴ *Dokumentumok*, i. m. 591.

egységek ellen egy időben több eredményes akciót hajtottak végre, addig a Dömsöd és Kiskunlacháza környékieket a ráckevei vörösörek 30–50 fős osztaga is meghátrálásra kényszerítette.³⁷⁵

Az akcióképes aktív mag településenkénti megléte és mobilizálódása tehát első számú és nélkülözhetetlen feltétele volt az ellenforradalomnak, mint ahogy minden felkelésnek az. A hatalom megdöntéséhez azonban nem minden feltétel nélkül elegendő, hiszen a felkelők körülbelül 10–45%-os arányával szemben ott volt még a férfilakosság másik 55–90%-a is. Csak-hogy ez az 55–90%-nyi férfilakosság – közte az agrár- és ipari munkássággal – távolról sem bizonyult az ellenforradalom meggátlását szívügyének tekintő csoportosulásnak. Amint ezt korábban már dokumentáltuk, május végére és különösen júniusra a proletárdiktatúra osztálybázisán belül is az erős közömbösség, sőt az elégedetlenkedés jelei kezdtek mutatkozni. A Duna melléki ellenforradalmat közvetlenül kiváltó két tényező ezeket a bajokat tovább mélyítette. Annyira, hogy Kalocsa kivételével (s itt is csak a munkásság kisebbségéről volt szó) egyetlen település nincstelenjei sem kísérelték meg az ellenforradalom megfékezését és a tanács hatalom megvédését. Az ellenforradalom és a proletárdiktatúra harcának kimenetelével szembeni közömbösségüket (és általában az egész időszakra jellemző mentalitásukat) igen érzékletesen szemlélteti az egyik homokmégyi földmunkás feleségének a visszaemlékezése. Tamás Sándorné mondta el, hogy az ellenforradalom napjaiban a házak padlásán két „zászló” volt készenlétben. Egy fehér lepedő és egy – a kalocsai népviselet díszítéséhez használatos – úgynevezett bécsi piros szövetdarab. A két „zászlót” úgy váltogatták a „padláslyukban”, ahogy a naponként változó események megkívánták. Ha vörösök jöttek, a „bécsi piros” lengett a tetőn, ha fehérek, akkor a lepedőt lobogtatta a szél.³⁷⁶ Sőt – ezen túlmenően – az is megállapítható, hogy a térség törpebirtokosai, földmunkásai és iparossegédei közül többen az ellenforradalom fegyveres akcióinak is részeseivé váltak. A Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának nyomozói az ellenforradalom leverése után Solton 34 embert helyeztek vád alá a felkelésben való részvételük miatt. A 34 ember közül 18 vagyontalan földmunkás és egy-két holdas törpebirtokos volt. A 10 birtokos paraszt mellett eljárás folyt 6 kisiparos,

³⁷⁵ Ráckevei Árpád Múzeum. Visszaemlékezések. A/56–69. 9., Lukácsy Imre: i. m. 67. és Farkas József: *A ráckevei járás története 1918–1919-ben*. Ráckeve, 1969, Ráckevei Járási Pártbizottság, 76–77.

³⁷⁶ Özv. Tamás Sándorné (Homokmégy) szóbeli közlése és B-KML Visszaemlékezések. Bozsó Ferenc (Kalocsa).

segéd és tanuló ellen. Nem készült vagyoni helyzetüket pontosan feltüntető jegyzék a kiskunlacházi résztvevőkről, de néhányuk neve mellé ilyen megjegyzéseket írtak a nyomozók: „szobafestő, vagyontalan”, „géplakatos, vagyontalan”.³⁷⁷ Néhány földmunkás és ipari proletár Kalocsán is a felkelők közé állt.³⁷⁸ A *Kiskőrös és Járása* című hetilap július 6-ai száma pedig egyenesen azt állítja, hogy „a kiskőrösi mozgalom derékhadát a félrevezetett földmunkás proletariátus adta”.³⁷⁹ Ha az idézett solti kimutatás nem is tekinthető reprezentatívnak (sokan elmenekültek a felelősségre vonás elől), ezek az adatok cáfolhatatlanul bizonyítják, hogy az ellenforradalomban – településenként változó, de az április végi és május eleji ellenforradalmi megmozdulásokhoz képest ugrásszerűen megnövekedett arányban – az agrár- és ipari munkásság is részt vett. Ugyanakkor – amint ezt a *Kiskőrös és Járása* cikkírója is észrevette – legtöbbjük esetében ez nem tekinthető olyan mértékű tudatos szembefordulásnak a proletárdiktatúrával, mint amilyen a katonatiszteknel, közigazgatási alkalmazottaknál és birtokos parasztoknál biztosra vehető. A felkelés nincstelen résztvevőinek többsége valószínűleg csak annyiban különbözött a „zászlókat cserélgető” passzív rétegtől, hogy hagyta magát – úgymond – sodortatni az árral, illetve a kényszernek engedett.

A térség falusi szegénységének néhány tagja azonban nem egyszerűen részt vett az ellenforradalomban, hanem aktív, sőt alvezéri szerepre is vállalkozott. Ilyen volt Czumi Gábor kiskunlacházi vagyontalan, aki a felkelőket a vörösörök lőszerraktárához vezette.³⁸⁰ Bolyó József, alig másfél holdas dunavecsei törpebirtokos, aki a sebtében megalakult „fehérgárdát” századokra osztotta. Továbbá a szintén dunavecsei Boros István (vagyontalan cipész), aki a következőképpen buzdította fegyverfogásra a község lakosságát: „ezt a napot vártuk, most itt az idő, fegyverkezzünk ki hogy tud, neki megyünk ennek a rabló kommunista bandának”.³⁸¹ Az általános azonban nem ez volt. A mozgalom fő hangadóinak és vezetőinek többsége ugyanazok közül került ki, akik korábban is az ellenforradalom élvonalában álltak. Legfeljebb – s ez az ipari és agrármunkásság megnövekedett arányú részvétele mellett a májusi és júniusi változások másik konkrét

³⁷⁷ PIA 609. f. 35/1919. sz. nélk. 1. ö. e. 54–59.

³⁷⁸ Uo. 619. f. 1920 – B. 1949. ő. e. 91. és *Kalocsai Néplap*, 1919. okt. 12.

³⁷⁹ *Kiskőrös és Járása*, 1919. júl. 6.

³⁸⁰ PIA 609. f. 35/1919. sz. nélk. 1. ö. e. 6. old.

³⁸¹ Uo. 619. f. 1/1920 – B. 1113. ő. e. II. köt. 261.

bizonyítéka – arányeltolódást vehetünk észre. A földbirtokosok, nagygazdák, katonatisztek, csendőrök és gazdatisztek mellett nagyobb számban vállaltak vezető szerepet a közép- és kisparasztnak, valamint az egyéb polgári kisegyzisztenciák. Dunapatajon Várady Sándor gazdagparaszt és Benke Sándor középparaszt, Solton Végi Lajos 25 kat. holdas középparaszt és Bencze Gábor „gazdálkodó”, Battyán Bíró János 6 kat. holdas kisparaszt volt a felkelés kezdeményezője; Kalocsán Szabóky Jenő és Bors Béla mérnökök, tartalékos századosok, Dunavecsén Lodoni főhadnagy, Kiskőrösön Spang József főhadnagy és Sós István községi végrehajtó, Kiskunlacházán Humayer Géza hadnagy, Újvári Géza ludovikás növendék és Dékány Benedek járási csendőrőrmester, Akasztón Dobos László gazdatiszt és Melkvi Antal földbirtokos, Ráckeven Paulheim Elek tartalékos huszár főhadnagy, Sükösdön Kiss János csendőrőrmester, Kecelen Pozsgai Miklós földbirtokos álltak a felkelés élére.

Mással, mint az osztályerőviszonyok kedvezőtlen alakulásával, a támadók elleni sikeres védekezés kilátástalanságával nem lehet magyarázni a térség kommunista vezetőinek magatartását sem. Településről településre visszatérő jellemzője ugyanis az ellenforradalom győzelmének, hogy az egyes községek proletárvezetői az ellenállás megkísérlése nélkül rendre elmenekültek. A forrásfeltárás során alig egy-két olyan esetre bukkantam, amikor a Tanácsköztársaság megbízott vagy választott vezetői valamilyen formában megkísérelték az ellenforradalom győzelmét megakadályozni.

Ebben a helyzetben különösen fontos lett volna az erős és megbízható karhatalom jelenléte, amely ha meggátolni nem is tudta volna a felkelés kirobbanását, győzelmét mindenképpen megnehezítette volna. A Duna-Tisza közti Vörös Őrségeket azonban számbeli csekélységük (a járásonkénti 40–60 ezer emberre csupán egy-egy századnyi, tehát 120–200 vörösőrint jutott)³⁸² s már érintett összetételük és vezetésük egyaránt alkalmatlanná tették ilyen feladat ellátására. A vörös karhatalom szervezéséből adódó hibák most, az ellenforradalmi akciók idején mutatkoztak meg igazán: a kalocsai vörösőrkön kívül, akik nem helybeliek voltak, egyetlen olyan őrs sem akadt, aki megpróbált volna a terjedő ellenforradalom elé akadályokat gördíteni. A vörösőrk „egyetlen egy faluban sem álltak ellen a fehéreknek” – jelentették a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának nyomozói is.³⁸³ Ellenkezőleg, nemcsak gyáván elfutottak, hanem több helyen (például

³⁸² HIL V. Ö. O. F. Budapest-vidéki kerületi parasztság ir. 111/39. 181., 192. lt.-i j.

³⁸³ PIA 609. f. 35/1919. sz. nélkül. 1. ö. e. 11.

Kiskunlacházán, Szabadszálláson, Kiskőrösön) részben vagy testületileg a felkelők mellé álltak.³⁸⁴

A hatalom megszerzése után minden politikai mozgalom soron lévő feladata, hogy a megdöntött államigazgatási szervek helyébe saját céljainak megfelelő felépítményszférát hozzon létre. A Duna melléki ellenforradalom győzelme új törvényhozó, végrehajtó és bíraskodó szerveket természetesen nem eredményezett, hanem vagy a március 21. előtti intézményeket állították vissza, vagy a proletárdiktatúra szerveit választották újjá. A Kalocsai Forradalmi Törvényszék iratai között található egy temetési kérvény, amelyet Greksa István, Homokmégy község helyettes jegyzője írt alá június 20-án. Az aláírás fölé ütött pecsét sem a munkástanácsé, hanem az 1900 óta használatban volt képviselőtestületi bélyegző lenyomata. Ugyanitt maradt nyoma a visszaállított Kalocsai Törvényszék június 20–21-ei működésének.³⁸⁵ Minden kommentár nélkül közlik a források, hogy a „régí elöljáróságot” állították vissza Császártöltésen, Apostagon, Dunavecscén és a többi Duna menti településen. Valószínű, hogy a tanácsszervek átalakításával szemben a március 21. előtti közigazgatási apparátus visszaállítása volt az általánosabb, mert csak egyetlen településről, Soltról tudjuk, hogy új munkástanácsot és direktóriumot választott.³⁸⁶ Az ellenforradalom győzelméig fungáló szervek ilyen vagy olyan formájú megszüntetéséből azonban keveset tudunk meg arról, hogy a régi közigazgatás vagy az átalakított tanácsszervek működését milyen tartalommal kívánták megtölteni; általánosabban: a proletárdiktatúra helyébe milyen jellegű államhatalmat óhajtottak. Közelebb jutnánk elgondolásukhoz, ha a helyi vezetők programokat adtak volna ki, s ezek meg is maradtak volna. Ilyen dokumentumok azonban nem maradtak fenn, sőt valószínűleg nem is készültek. Az ellenforradalom „ideológiájának” két alapvonása csak közvetett források segítségével ragadható meg.

A Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának nyomozói töredékesen rögzítették Móri Károlynak, a kiskunlacházi kocsmáros fiának Középszíngögön elmondott beszédét. A töredékesség ellenére Móri beszédének egyszerű gondolati gerince pontosan körvonalazható. Előbb a felkelés végső okát állapította meg: „Felpanaszolta, hogy mindent elvettek

³⁸⁴ HJL I. II. dt. Hdm. oszt. ir. 226/10. sz. 77/33. 183. lt-i j., *Kiskőrös és Járása*, 1919. dec. 21. és Farkas József: i. m. 76.

³⁸⁵ PIA 609. f. 8/180., 81200., 8/203. ő. e.

³⁸⁶ Uo. 35/1919. sz. nélk. 1. ő. e. 4.

tőlünk.” Következő gondolata arra utal, hogy anyagi biztonságuk megrendüléséért a Budapestről érkező rendeleteket, illetve ezek országos és helyi végrehajtóit tették felelőssé. A direktóriumot „garázdálkodással” vádolta, a „kommunista” szóval pedig a „rabló” jelzőt társította. A diagnózisból következett a terápia: ezt az állapotot meg kell szüntetni! „Most érkezett a parasztforradalom, amely benneteket fel akar szabadítani a rabló kommunisták igája alól” – mondotta. Amint látjuk, a proletárdiktatúra lehetséges bírálata a paraszti gondolkozásban erősen lemeztenítve, ideológiai elemek nélkül, az egyszerű anyagi érdekeltség szintjén jelentkezett. Nem kevésbé vulgarizált a proletárdiktatúrát követő rendszer képe: „Szabadok leszünk, nem fognak kirabolni minket.”³⁸⁷ Mindamellet Móri beszéde reális dokumentációja a szofisztikált ideológiai elemeket nélkülöző, anyagi lehetőségeik meghatározta paraszti gondolatvilágnak. Ezt támasztja alá az egyik dunavecsei ellenforradalmár más vonatkozásban már idézett megnyilatkozása („ezt a napot vártuk, most itt az idő, fegyverkezzünk ki hogy tud, nekimegyünk ennek a rabló kommunista bandának”³⁸⁸), továbbá a csekély számban fennmaradt birtokos paraszti önéletrajzok és krónikák, melyek a proletárdiktatúra 1919-es formáját szintén egészében utasították el.³⁸⁹ A Magyarországi Tanácsköztársaságból a parasztság középső, felső s helyenként és részben alsó rétegei 1919 júniusára azt tartották a legfontosabbnak, hogy terményeiket és állataikat – többnyire ellenszolgáltatás nélkül – elveszik. Ez elég volt ahhoz, hogy a tulajdon, a vagyon biztonságát mindennél fontosabbnak tartó paraszti gondolkodás a proletárdiktatúrát károsnak, számára haszontalannak, sőt kifejezetten előnytelennek ítélje, s helyette a polgári szabadságjogokat, mindenekelőtt a vagyonbiztonságot és a szabad kereskedelmet garantáló rendszert követelje. Ez az erősen anyagi érdekeltségű diktatúraellenes szemlélet külsőségeiben úgy nyilvánult meg, hogy a Tanácsköztársaság színével, a vörössel nem az ellenforradalom használta nemzeti színeket szegezték szembe, hanem a fehér volt a szimbólumuk. A vörös színű parolit dühösen tépték le az elfogott vörösőrök és vöröskatonák ruházatáról, maguk pedig fehér szalagot, fehér „jelvényt” vagy fehér libatollakat viseltek öltözőkükön.³⁹⁰

³⁸⁷ *Iratok*, i. m. 345.

³⁸⁸ PIA 619. f. 1/1920 – B. 1113. ö. e. II. köt. 261.

³⁸⁹ Lásd pl. Csonka Mihály idézett önéletrajzát a TJM-ben, lelt. sz.: XXX/4734 vagy a Gyűkér család krónikáját a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában, lelt. sz.: 4410.

³⁹⁰ *Igazság*, 1919. júl. 11., PIA. 609. f. 1/3387. ö. e. 8. és uo. 619. f. 1920 – B. 2656. ö. e. 21.

Szerepelt a Duna melléki ellenforradalom agitátorainak kelléktárában a korábbi, de különösen a későbbi szélsőjobboldali irányzatokban centrális helyet elfoglaló antiszemitizmus. A Vörös Őrség lefegyverzése után a dunapataji lázadók zsidóüldözésbe kezdtek. Egy izraelitát a menekülő sorozóbizottsági elnök szeme láttára ütöttek agyon.³⁹¹ Amikor a dömsödi fehérek meglátták, hogy Hirschler Sándor kezében fegyver van, el akarták tőle venni, hangoztatván: zsidónak nem kell fegyver. Tették ezt annak ellenére, hogy Hirschler könyörgött, ne vegyék el tőle, mert ő is ellenforradalmár.³⁹² A Kalocsa környékiek antiszemitizmusa úgy jelentkezett, hogy az ellenforradalmárok közé álló vagy kényszerrel besorozott zsidókat igyekeztek az első vonalakba küldeni.³⁹³

A Duna melléki ellenforradalom zsidóellenessége részben az elmúlt évek társadalmi, politikai és ideológiai viszonyaiban gyökerezett, s mint a századvégen, századelőn és az első világháború alatt, a Tanácsköztársaság idején is az iskolázatlan emberek társadalmi igazságérzetének torz megnyilvánulási formája volt. Tipikus példáját adták ennek a direktórium ellen vonuló júniusi ceglédi éhezők, akik – miként az 1918-as kiskunhalasi névtelen levél szerzője – főként azzal indokolták antiszemitizmusukat, hogy a zsidók „nullás lisztet esznek”, illetve hogy általában nem szenvednek olyan mértékű szükségetet, mint ők.³⁹⁴ Cegléden nem, de például Kiskőrösön az effajta népi antiszemitizmus akkor is „zsidót” kiáltott, ha egyszerűen csak „urat”, „nadrágost” gondolt.³⁹⁵ Az ilyen antiszemitizmustól a térség néhány proletárvezetője sem volt mentes. Ennek legszélsőségesebb megnyilvánulása a kalocsai munkásasszonyok vezetőjéhez fűződik, aki az érsek ellen „Le a zsidó érsekkel” jelszóval tüntetett.³⁹⁶ A Duna melléki ellenforradalom zsidóellenessége másrésről – s ez új momentum – a felkelők erős kommunistaelenességének volt megjelenési formája. A kommunisták = zsidók, illetve a proletárdiktatúra = zsidóuralom téves gondolati azonosítást pontosan rögzíti a Tanácsok Országos Gyűléséről készült jegyzőkönyv

³⁹¹ HIL V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 19. 111/21. 84. lt-i j.

³⁹² *Iratok*, i. m. 344.

³⁹³ PIA 642. f. 1920 – IV – 2056. ö. c. 16–18. és uo. 609. f. 35/1919. sz. nélk. 1. ö. e. 4. és 58.

³⁹⁴ *Népakarat*, 1919. jún. 1., jún. 3., jún. 22-i számainak vezércikkei és *Dokumentumok*, i. m. 573.

³⁹⁵ PIA 642. f. 1920 – IV – 63. ö. e.

³⁹⁶ Uo. 958. ö. e. és 619. f. 1/1920 – B. 414. ö. e.

és több helyi forrás.³⁹⁷ Az érvelés alapjául az a szociológiai tény szolgált, hogy a forradalom országos és helyi vezetésében a zsidó értelmiség valóban jelentős szerepet vállalt. Az antiszemitizmusnak ezen utóbbi formája inkább a birtokos parasztságra és a vagyonos polgárságra volt jellemző, noha hangadóik – mint erről néhány rölpap tanúskodik – a nélkülözők szociális természetű antiszemitizmusát már 1919-ben is igyekeztek a forradalom- és diktatúraellenesség irányába manipulálni.³⁹⁸

A dunapataji zsidólincesléstől eltekintve a szabályos tűzharcban eleseteken kívül a Duna–Tisza közén a felkelés mindössze egyetlen kommunistának, Csupó Imrének, a kalocsai Szocialista Párt elnökének az életét oltotta ki, de ez sem parancsra történt.³⁹⁹ (Az önkényes kivégzőt nem ezért, hanem egy újabb gyilkosságért ítélték életfogytiglani börtönbüntetésre.) A vörösörökkel, direktórium tagokkal szembeni ütlegetések és pofozások természetesen gyakrabban előfordultak, de a komoly és véres kegyetlenkedések ritkák voltak. „Büntetőeljárásaikat” inkább egyfajta elnéző megbocsátás jellemezte, amit ugyanúgy a kis falvak patriarchális jellegű anakronisztikus belső irányítóelvei magyaráznak, mint a forradalmi és ellenforradalmi vezetői garnitúrák gyakori egybeesését. Általában a hatalomból őszintén részt vállaló proletárokat sem főbenjáró bűnösöknek, hanem megtévedt és félrelépett embereknek, s inkább maguk, nem pedig az „urak” közé tartozónak tekintették. Ez a szemlélet érhető tetten az egyik keceli vörösőr megbüntetéséről írott június 28-i jelentésében. „[...] jobb kezemet a kocsi hátsó saroglyájához kötéllel hozzá kötötték, s a hely színétől mintegy 2 km távolságra a kocsi után szalajtottak. Eközben, miután a kocsi saroglyáján levő vaspánt a kezem szárát erősen sértette, kezemnek a kocsihoz való eloldozását kértem, mire a kocsival megálltak, kezemet eloldották, pénzem és irataim visszaadták, s azzal a kijelentéssel engedtek el, hogy többé vöröskatoná ne legyek, hanem menjek haza családomhoz.”⁴⁰⁰ De ez húzódott meg néhány más falu felkelőinek büntető módszere mögött is. A Tolna megyei Bölcskén például azzal „fenyítették”, hogy az „összefogdosott hangosabb vezetőket” valamilyen eszközzel nevetségessé tették a

³⁹⁷ TOGY 28., PML PPSKk vm. Kormányzótanácsai biztosságának ir. Kalocsai j.: 99–100. és Déry Gyula, Zsuga Imre jelentése, Alsódabasi j.: jún. 24-i jelentés; PIA 609. f. 8/179. ö. e. 4. és 13/329. ö. e. 1.

³⁹⁸ HIL Hünb. 8. (pol.) oszt. ir. 479/1919. sz. 13/10. lt-i j.

³⁹⁹ *Kalocsai Néplap*, 1919. okt. 12.

⁴⁰⁰ PIA 619. f. 1/1921 – B. 3500. ö. e.

falukossága előtt. Dömsödön a faluból zavarták ki őket, Homokmégyen csak a községházáról.⁴⁰¹

Az ellenforradalom programjának, tartalmi céljai realizálásának első számú feltétele a Magyarországi Tanácsköztársaság megdöntése volt. Ehhez a legcélravezetőbb útnak minden ellenforradalom számára a központnak számító Budapest elfoglalása kínálkozott. Tudatosodott-e egyáltalán a felkelők között, hogy helyi győzelmeik csak a sorozás és a beszolgáltatás prolongálását jelenthetik? Bár az ellenforradalom vezetőinek elképzeléseit nem ismerjük, a kortárs megfigyelők jelentéseiből és a visszaemlékezésekből megállapítható, hogy a résztvevők, legalábbis azok egy részének körében élt a Budapest ellen vonulás gondolata. Ez különösen Dömsöd és Kiskunlacháza környékén jelentkezett erősebben, de megtalálható volt a Kalocsai járásban is. Utóbbiak kocsikkal akarták körülvenni a fővárost. Úgy gondolták, hogy ezzel meg tudják akadályozni Budapest élelmiszerellátását, amitől a Forradalmi Kormányzótanács lemondását várták.⁴⁰²

Megvoltak-e a reális alapjai a főváros körülfogását és kiéheztetését célzó tervnek? Fenyegette-e a Duna melléki ellenforradalom ténylegesen is a Magyarországi Tanácsköztársaságot, vagy irreálisnak kell tekintenünk ezt a felkelők egy részében kétségkívül meglévő elgondolást? A felkelők száma, szakszerű vezetése, kisebb mértékben felszereltsége megfontolásra int. Az aktív ellenforradalmároknak a férfilakossághoz viszonyított településenkénti 10–40%-os aránya együttesen több ezer főt jelentett. Fegyverzetük már kevésbé volt félelmetes. Nagyobb részük – főleg eleinte – ásóval, kapával, kaszával volt felfegyverezve. Mindamellettt figyelemre méltó, hogy közvetlenül az ellenforradalom kitörése előtt pusztán Dunavecscén 400 darab vadászfegyvert és több tucat Mannlichert, revolvert koboztak el a politikai megbízottak.⁴⁰³ Sokat javítottak fegyverzetükön a térségben állomásozó vörösőr- és vöröskatona-egységek lefegyverzésével is. S ha fegyverzetük hagyott is kívánnivalókat maga után, vezetésük biztosította azt a katonai szakszerűséget, ami a Vörös Hadsereg egységeire jellemző volt, hiszen mindkét oldalon az első világháborút megjárt tényleges és tartalékos tisztek álltak.

⁴⁰¹ PIA 609.f. 35/1919. sz. nélkül. 1. ő. e. 9., 45., Parkas József: i. m. 76. és K. Balogh János: i. m. 187.

⁴⁰² *Kalocsai Néplap*, 1919. dec. 3. és Lukácsy Imre: i. m. 67.

⁴⁰³ HIL VHP. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 56/13. 212. lt-i j.

Mindezek ellenére a Duna melléki ellenforradalom ténylegesen és közvetlenül mégsem fenyegette a Magyarországi Tanácsköztársaság létét; bukásáig megmaradt potenciális veszélynek. Ennek három oka volt. Egyrészt azért nem, mert a mozgalomnak nem volt egységes vezetése. A rendelkezésre álló néhány nap pedig rövid időnek bizonyult a spontán vagy helyileg szervezett, de egymástól független akciók koordinált támadássá szervezéséhez. Az ellenforradalom öt gócpontjának (Dunapataj–Kalocsa, Kiskőrös–Kecel, Solt–Harta, Dömsöd–Kiskunlacháza és a Tolna megyei Bölske–Madocsa) vezetői ugyan igyekeztek a környező kisebb települések ellenforradalmárait összefogni és irányítani, de az egyes gócpontok között nem jött létre összeköttetés. Többek között azt sem sikerült megszervezniük, hogy a Hajós környékén nélkülözhető erőket – a Szamuely és Fehér ezredes vezette csoport támadását feltartóztatandó – június 23-ra a Dunapataj–Harta körzetbe koncentrálják.⁴⁰⁴

Másrészről a Budapest elleni egységes fellépés is csak akkor lehetett volna eredményes, ha a főváros körülfogásával egy időben magában a fővárosban is felkelés robban ki, vagyis ha az ellenforradalmár tisztek nem 24-én, hanem már 20–21-én megindították volna akciójukat. Láadásuk így módon lekötötte volna a IV. Hadtest proletárdiktatúrához hű egységeit, és ezzel megteremtették volna a Duna menti ellenforradalmárok szabad felvonulásának a lehetőségét. Mint ismeretes, nem így történt. Mire Lemberkovicsék megindították felkelésüket, a Duna melléki lázadók már a déli demarkációs vonal felé menekültek. Ezért a Pestről délre küldött ellenforradalmi őrszázadok (Csuka és Fogas) június 24-i kapcsolatteremtési kísérletei a Duna menti községekkel eredménytelenek maradtak.⁴⁰⁵

Végül – s ez talán a Duna melléki ellenforradalom perspektívtalanságának a legfontosabb oka – a felkelők zöme esetében nem tételezhető fel a legvégső konzekvenciáig tudatosan végiggondolt részvétel. Többük esetében csak arról volt szó, hogy nem akartak katonák lenni, mert – mint a Vörös

⁴⁰⁴ *Dokumentumok*, i. m. 592–593.

⁴⁰⁵ Benkő Kálmán a két őrszázad lázítási kísérletét eredményesnek mutatja be. Írja, hogy felszólításukra „mindenhol lelkes éljenzésbe fogtak, láttuk, amint lefegyverzik a vörösörségeket, s már szaladtak, hogy a Direktóriumot is feloszlassák, így ment ez Dunapentelég.” (Benkő Kálmán: *Az 1919. évi június hó 24-i tengerészeti ellenforradalom*. Budapest, 1920, Szerző kiadása, 32.) Tekintve, hogy a két őrszázad 24-én hagyta el Budapestet – az időpont meghatározására lásd Geccsényi Lajos: *A dunai hajóraj az 1919. június 24-i ellenforradalomban*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1969/1. 72–86. – Benkő állítása valótlán. A Budapest–Kalocsa közötti útszakaszt ugyanis június 20. és 24. között tették meg Szamuely csapatai, s nyomukban újabb ellenforradalmak nem lobbantak fel.

Őrség nyomozói megjegyezték – attól tartottak, hogy a mezei munkát nem tudják befejezni.⁴⁰⁶ Mihelyt a közvetlen fenyegetettség elmúlt, azaz a sorozóbizottságok és a Tanácsköztársaság helyi szerveinek vezetői elmenekültek, nemigen látták közvetlen értelmét a további harcnak. Vulgáris, de jellemző példája ennek a mentalitásnak a Kalocsát megtámadó parasztok egy részének észjárása, akik a város elfoglalása után – irányítóik igyekezete ellenére – hazaindultak, mert az „etetési idő közeledett”.⁴⁰⁷ A felkelők másik része és elsősorban a vezetők természetesen nem így gondolkodtak, de hogy a településenkénti lázadókat maguk is ingatag tömörüléseknek látták, azt Szabóky Jenő és a Kalocsa környéki ellenforradalmárok kapcsolata jól bizonyítja. Kalocsa elfoglalása után a felkelők küldöttséget menesztettek Szabókyhoz, hogy álljon az élükre. Szabóky azonban – éppen az előbbieik miatt és hasonlóan a város polgári és kispolgári rétegeinek egy részéhez – reménytelennek látta a felkelés helyzetét, ezért csak hosszas latolgatás és elvbarátaival való tanácskozás után fogadta el az ajánlatot. A városban tartózkodó tényleges és tartalékos katonatisztekkel folytatott megbeszélés után – hivatkozva a Vörös Hadsereg várhatóan gyors ellenakcióira – még egyszer megpróbálta elejét venni – eredménytelenül – a további fejleményeknek. Ezt követően rendelte el a sorozást, maga pedig a déli demarkációs vonalon túlra indult, hogy az ott állomásozó szerb–francia egységektől katonai segítséget kérjen.⁴⁰⁸

Miután a Vörös Őrség helyi csoportjai egymás után letették a fegyvert, és átálltak a felkelők oldalára, a Duna melléki ellenforradalom lokalizálása és elfojtása a Vörös Őrség magasabb egységeinek és a Vörös Hadsereg alakulatainak a feladatává vált. A forradalmi csapatok és a felkelők hatnapos harca két szakaszra oszlik. Az ellenforradalom felszámolásának első időszakában (június 19–21.) a térségben elhelyezett vörösőr- és vöröskatonaegységek erőtlen és koordinálatlan támadásait a mozgalom mindenütt sikeresen kivédte. A második szakasz (június 20–25.) fordított erőviszonyok mellett lezajlott harcai az ellenforradalom bukását eredményezték.

A karhatalmi egységek megyei és országos parancsnokai viszonylag korán, csaknem a felkelés kitörésével egy időben értesültek a Duna melléki eseményekről. Ezzel magyarázható, hogy a Duna-Tisza közti Vörös

⁴⁰⁶ *Iratok*, i. m. 356.

⁴⁰⁷ B-KML Visszaemlékezések. Geri József (Kalocsa).

⁴⁰⁸ Uo. Raisch Lajos (Kalocsa), *Kalocsai Néplap*, 1919. okt. 16., 1920. jún. 23.

Őrség már június 19-én megkísérelte a dunapataji zendülés elfojtását, illetve a mozgalom továbbterjedésének meggátolását. 19-én reggel a kecskeméti határvédő kerületi parancsnokság feltöltés alatt álló fülöpszállási zászlóaljának 4 géppuskával megerősített 60 főnyi különítménye érkezett Dunapatajra. Akciójuk azonban eredménytelenül végződött. A faluba befutó szerelvényt az otthon maradt ellenforradalmárok (nagy részük ugyanekkor az uszodi folyamvéd-parancsnokság tengerészeivel állt harcban) körülfogták, s a meglepett vörösőröket lefegyverezték.⁴⁰⁹ Késő délután érkezett a község körzetébe a II. számú (Budapest-vidéki) vörösőr kerületi parancsnokság utasítására kirendelt 200 főnyi kecskeméti vörösőr-különítmény. Ütközetre azonban most sem került sor, a karhatalom harc nélkül visszafordult, s délután 6-kor jelentette: „nagyobb erősítést kell bevetni, az egész vidék forrong”. Erre azonban nem nyílt lehetősége az ezredparancsnokságnak, mert a hírek hallatán a kecskeméti Vörös Őrség egy része is megtagadta a szolgálatot. A fellázadt vörösőrök letartóztatták a közlelmezési osztály vezetőjét, és Sinkó Ervin utódjának, Berkes Ferenc kormányzótanácsi megbízottnak is menekülnie kellett. A rendet Vágó Béla, az I. Hadtest parancsnoka és a tengerészezred vele érkező 200 fős különítménye állította helyre. A rendbontó vörösőröket bevagonírozták, 300-at Zalaegerszegre, 100-at pedig Budapestre küldtek „retablirozásra” és ottani szolgálattételre.⁴¹⁰ A kecskeméti lázadás megakadályozta, hogy a megyei parancsnokság 19-én este és éjszaka újabb erőket vessen be. Ezalatt az ellenforradalom déli irányban Hajóson túlra, észak felé Ráckeveig terjedt, s amint ez bebizonyosodott, a felkelést már a 19-ei támadásoknál nagyobb erőket összpontosító ellencsapásokkal sem lehetett megfékezni.

A Pest megyei Vörös Őrség és az I. Hadtest csapatai június 20-án három helyen kísérelték meg az ellenforradalmi csoportokat felszámolni. A kora reggeli órákban a déli demarkációs vonal kiskunhalasi vonalparancsnoksága négy szakaszt indított Hajós ellen, hogy az 52. zászlóalj törzsének 19-én az alsószállási felkelőktől elszenvedett vereségét az ellenforradalmárok visszaszorításával kompenzálja. Heves utcai harcok után a különítmény behatolt Hajósra, sőt a Miske felé visszavonuló fehéreket is üldözőbe vette.

⁴⁰⁹ HIL VHP. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 56/13. 212. lt-i j. Részben közli MMTVD 6/B. köt. 286. Lásd még *Kalocsai Néplap*, 1919. okt. 16. és Winkler Pál: i. m. 142.

⁴¹⁰ Uo., továbbá HIL V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 19. 111/21. 84. lt-i j. és IV. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 88/5. 108. lt-i j.

A későbbiekben azonban vereséget szenvedtek, és Hajósról is visszavonulni kényszerültek.⁴¹¹

Kalocsát június 20-án este az a tengerészekből és kisebb részben tüzérekéből álló alakulat támadta meg, amelyet a dunapataji és felsőszállási felkelők szórtak szét 19-én délelőtt. Vállalkozásuk eredménytelenül végződött. Rövid tűzpárbaj után – a túlerő láttán – meghátráltak, és visszavonultak a Duna bal partján veszteglő „Viza” és „Compó” őrnaszádokra.⁴¹²

A hajósi és kalocsai csatározásnál sikeresebben indult a Fülöpszállás melletti ellencsapás. Az 50 tábori rendész vörösörből álló különítmény 20-án déltől fejlesztett ki támadást Fülöpszállás irányába. Feladatuk az ellenforradalom Pest felé terjedésének meggátolása volt. A Fülöpszállástól néhány kilométerre fekvő Teleki-tanyánál azonban nagyszámú ellenforradalmár-csoporttal találkozott. Az ütközet mindkét oldalról jelentős embervesztéssel járt. Hrobár János fülöpszállási politikai megbízott jelentése szerint a fehérek közül 26-an halálos sebesülést szenvedtek, 25-en pedig fogságba estek. A vöröskülönítmény kezdeti sikerei ellenére az ütközetet mégis a felkelők nyerték meg. Hrobár szerint azért, mert a tanya épületei közé húzódó katonákat „kb. 5–600 ember vette körül és ezáltal teljesen körül lettek véve, miért is kénytelenek voltak magukat keresztül vágni és Fülöpszállásra visszavonulni”.⁴¹³

Tolna megyében 14 vöröskatona és a szekszárdi Vörös Őrség harcra vállalkozó 67 fős különítménye szállt szembe a Bölcse és Madocsa környéki ellenforradalmárokkal 21-én. A megye kormányzótanácsi megbízottja (Aranyos György) által vezetett vállalkozás ereje azonban kevés volt a mozgalom megfékezéséhez. Kezdeti sikerek után meghátráltak, s mivel Szekszárdra nem tudtak visszavonulni, felszálltak az Uszód mellől Paksra érkező „Viza” és „Compó” őrnaszádokra, és Dunapentelére hajóztak.⁴¹⁴

Pest megyében 20-án estére, Tolna megyében 21-ére bizonyosodott be, hogy – elsődlegesen a zendülők nagy száma, másodsorban az erőtlen és rendszertelen ellencsapások miatt – a megyei karhatalmak és a térségben

⁴¹¹ *Dokumentumok*, i. m. 591–592. és HIL I. Hdt. Hdm. ir. 216/9. sz. 77/30. 163. lt-i j.

⁴¹² *Kalocsai Néplap*, 1919. okt. 16., HIL IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j. és uo. Hdm. ir. 1919. jún. 21. 88/5. 105. lt-i j.

⁴¹³ HIL VHP Hdm. ir. 621/306. sz. 57/1. 14. lt-i j., uo. I. Hdt. Hdm. ir. 206/1. sz. 77/27. 149. lt-i j. és 216/14. sz. 77/30. 167. lt-i j., valamint PIA 606. f. 2/16. ő. e. (I. köt.) 180. sz. távirat.

⁴¹⁴ K. Balogh János: i. m. 192–194., Szabó László: i. m. 197–198. és *A két forradalom Tolna megyében (1918–1919)*. Szerk. Balogh János. Szekszárd, 1969, MSZMP Tolna Megyei Bizottsága, 268–269.

állomásozó mozgatható katonai alakulatok a Duna melléki ellenforradalmat elfojtani vagy továbbterjedését meggátolni nem képesek. Aranyosék visszavonulása után Tolna megyében egyszerűen nem maradt a felkelők ellen bevethető vörösegység, a Duna–Tisza közti alakulatok pedig vagy elmenekültek, vagy védekezésre rendezkedtek be.

Június 20-ára a Tanácsköztársaság legfelső politikai és katonai vezetése előtt is világossá vált, hogy a Duna melléki ellenforradalom felszámolására a két megye karhatalma, valamint a déli demarkációs vonalról és a tiszai frontról elvonható századnyi erők együttesen sem képesek. A felkelés elfojtása, de legalábbis lokalizálása pedig egyre sürgetőbb feladatként jelentkezett, mert június 20-án délután már a Csepel-sziget egy részét is az ellenforradalmárok tartották birtokukban, s ez rányomta bélyegét a főváros hangulatára is. Amikor június 20-án délelőtt Erdélyi Mór a Tanácsok Országos Gyűlésén feltette a kérdést: „Mert [...] mi is először a burzsoázia ma”, néhányan izgatottan kiabáltak közbe: „Ráckevenél megláthatja. Nézze meg (zaj).”⁴¹⁵ Egy az ellenforradalmi csoportok ellen bevethető, a feladat sikeres megoldásához szükséges, komoly ütőerejű katonai expedíció létrehozása azonban tartalék csapattestek híján nem kevés akadályba ütközött. Említettük már, hogy a II. számú vörösőr kerületi parancsnokságnak nem voltak bevethető erői. A legtöbb, amit tenni tudott, az volt, hogy a feladat elvégzésével kecskeméti ezredét bízta meg. Amint láttuk, a kecskeméti vörösőrezred erői ehhez elégtelenek voltak. A Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága a kerületekbe beosztott egységein kívül szintén nem rendelkezett számottevő fegyverrel. Diszponált ugyan még az úgynevezett központi alakulatok (Jakab-zászlóalj, Fabik-különítmény stb.) fölött, ezek azonban a megelőző hetekben vidéki állomáshelyeiken tartózkodtak. Visszarendelésük esetén félő volt, hogy saját körzetükben borul fel a rend. Vajda Zoltán, a Vörös Őrség főparancsnoka ezért a Hadügyi Népbiztossághoz továbbította az ellenforradalmi akciók terjedéséről szóló jelentéseket, maga pedig Kecskemétre utazott. A Hadügyi Népbiztosság június 20-án közölte a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságával, hogy katonai potenciálja neki sincs, ugyanakkor javasolta, hogy forduljanak a IV. Hadtesthez vagy egyenesen a hadsereg-főparancsnoksághoz. Az átiratok ezután a Haubrich-hadtesthez kerültek. Mivel ennek feladata Budapest belrendjének biztosítása volt, az ellenforradalom leverésének ügyét Haubrich József tisztjei is továbbították, immár a legfelsőbb katonai

⁴¹⁵ TOGY 182.

vezetéshez. A hadsereg-főparancsnokság 20-án délelőtt tárgyalta meg az ügyet, s mivel tartalékokkal vagy a frontokról elvonható erőkkel Böhm Vilmos sem rendelkezett, az ellenforradalom leverésével az addig Budapest védelmére fenntartott IV. Hadtestet, a hadműveletek irányításával pedig Szamuely Tibort bízta meg.⁴¹⁶

A feladat sikeres elvégzése érdekében a hadsereg-főparancsnokság Szamuely parancsnoksága alá rendelte a IV. Hadtest vasashadosztályának két és vörösőrhadosztályának öt századát, a Fülöpszálláson védekezésre berendezkedett egy tengerész és egy tábori rendész vörösőrszázadot, az I. Hadtest tengerészezredéből a 3. (Peczka-féle) zászlóaljat, a Dunapentelén veszteglő „Compó” és „Viza” őrnaszádokat 160 tengerésszel, valamint a Duna–Tisza közén levő összes használható vörösőr-alakulatokat.⁴¹⁷

A hadműveletek június 20-án késő délután kezdődtek. A két vasasszázad Cwick János parancsnoksága alatt a Csepel-szigeten, Tököl, Ráckeve, Rácalmás terepszakaszon nyomult előre, az öt vörösőrszázad pedig Fehér Imre ezredes vezetésével Kiskunlacháza irányában. Budapest külvárosai után az előretörés csak nagyon lassan, gyalogmenetben történhetett, mert az ellenforradalmárok felszedték vagy használhatatlanná tették a vasúti síneket. A vasasok ennek ellenére már 20-án este Ráckevére értek. Útjukon a legcsekélyebb ellenállást sem tapasztalták. Az öt vörösőrszázad éjjel 10–12 között érkezett Kiskunlacháza alá. Fehér egyik századát előreküldte Kunszentmiklóstra, maga pedig a másik négy századdal Kiskunlacházát közelítette meg. A „fehérgárdisták” a faluszéli rozstáblában készültek fel a védekezésre. Elöl mintegy 100–150, tűzfegyverrel rendelkező felkelő, hátul körülbelül 100 főnyi kaszás-kapás paraszt. Fehér megadásra szólította fel az ellenforradalmárokat, ők azonban elutasították a fegyverletételi javaslatot, és tüzzel válaszoltak. A túlerőben lévő vörösőrök kibontakozó rohama láttán azonban néhány percnyi ellenállás után megfutamodtak.⁴¹⁸

A 21-ei hadműveletek azzal kezdődtek, hogy a Fehér által Kunszentmiklóstra küldött vörösőrszázad kisebb csatározások árán bevonult Tassra. Dél körül Kunszentmiklóstra érkezett Szamuely Tibor is különítményével.

⁴¹⁶ HIL VHP. Hadművelési Napló. III. 65/3. 152., uo. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 56/13. 202. lt-i j., uo. V. Ó. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 21. 111/21. 85. lt-i j., uo. IV. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 20. 88/4. 86. lt-i j.

⁴¹⁷ PIA 606. f. 2/19. ő. c. (I. köt.) 4. sz. távirat, uo. 2/3. ő. c. (IX. köt.) 1067. sz. távirat és III. l. Hdt. Hdm. ir. 226/13. sz. 77/33. 185. lt-i j.

⁴¹⁸ *Iratok*, i. m. 345., Váry Albert: i. m. 109., *Kalocsai Néplap*, 1919. dec. 31. és HIL IV. Hdt. Karh. ir. 1919. jún. 21. 87/8. 297. lt-i j.

A Lenin-fiúk páncél- és teherautókra ültek, s ugyanezen a napon megtisztították a Tass és Dunavecse közötti területeket. Az itteni lakosság sem tanúsított ellenállást. Amikor például Dunavecse értesült Szamuely közeledéséről, a lakosság a községháza elé vonult, hogy megtárgyalja, felvegyék-e a harcot, vagy kegyelmet kérjenek. A többség az utóbbi mellett szavazott, így az érkező Lenin-fiúkat „fehérgárdisták” helyett büntetlenséget kérő küldöttség fogadta.⁴¹⁹

A Dunavecsetől délre fekvő községek is érezték, hogy erejük kevés lesz a koncentrált támadás visszaveréséhez, mégsem adták meg magukat. Vezetőik abban bíztak, hogy Szabóky Jenő kérése meghallgatásra talál a francia–szerb katonai vezetésnél. A soltiak és hartaiak az ellenforradalom keleti irányú kiterjesztésével próbálkoztak. 21-én éjjel egy 70–80 főből álló osztaguk behatolt Szabadszállásra. A 38. huszárezred ott állomásozó pót-századát megfutamították, a direktóriumot elkergették, és kidoboltatták, hogy a tanácskormány lemondott, és hogy a férfiak jelentkezzenek katonai szolgálatra. A lakosság erre „kaszát, kapát ragadott”, s a vörösőrök és a pótszázad tisztjei is csatlakoztak. A Solt környéki fehérek 100 gyalogsági fegyverrel és 27 rakasz tölténnyel tértek vissza falujukba, amit a pótszázad raktárából vittek magukkal. Távozásuk után a szabadszállásiak gyűlékezete rövidesen feloszlott, úgyhogy amikor 22-én Fehér ezredes továbbra is a csapatok zöme előtt járó százada Kunszentmiklósról Szabadszállásra érkezett, már nem akadt dolga. Így a soltiak vállalkozása – azonkívül, hogy fegyverzetük javult – nem járt eredménnyel.⁴²⁰

A forradalmi alakulatok komolyabb ellenállásba nem ütköző, ezért gyors előretörése 22-én lelassult. A továbbra is Fehér lassabban haladó csapatai előtt támadó Szamuely-féle motorizált különítmény Soltot is, Hartát is csak erős tűzharc árán tudta elfoglalni. A Dunapataj alá érkező háromautónyi Lenin-fiút pedig olyan erős gránáttűz fogadta, hogy kénytelenek voltak visszafordulni.⁴²¹ Szamuely maga sem számított ilyen heves védekezésre. Harta elfoglalása után mint várható tényt jelentette Vágó Béla hadtestparancsnoknak: „Dunapatajra valószínűleg 1 órán belül bevonulok.”⁴²² Ehelyett az eddig komoly ellenállásba nem ütköző s ezért gyanútlan

⁴¹⁹ *Iratok*, i. m. 343., Lukácsy Imre: i. m. 67–68. és HIL IV. Hdt. Hdm. ir. 341. sz. 88/7 201. lt-i j.

⁴²⁰ PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Kunszentmiklósi j. Fülöpszállás., HIL I. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 23. 77/35. 208. lt-i j. és uo. 226/10. sz. 77/33. 183. lt-i j.

⁴²¹ HIL VHP. Hdm. ir. 624/303. sz. 57/10. lt-i j., uo. Visszaemlékezések. Dékán István. 134/10. 6. és Váry Albert: i. m. 155.

⁴²² HIL I. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 23. 77/35. 205. lt-i j.

Lenin-fiúktól Hartát is visszafoglalták az aktív védelembe átmenő Dunapataj környéki felkelők.⁴²³

A 22-éről 23-ára virradó éjszaka mindkét részről a másnapi – várhatóan döntő – ütközetek előkészítésével telt el. Kalocsán aggodalom lett úrrá a város ellenforradalmár elemein. Felkészültek ugyan a Dunapatajnál várható támadásra, de inkább az érkező szerb munícióról és az egyes vidékiek által látni vélt szerb járőrökről szóló – persze valótlan – hírekben bíztak. A vörösör- és vöröskatona-alakulatok vezetői 22-én éjszaka csapatszervevonásokat rendeltek el; Szamuely löszert és aknavetőket kért a hadsereg-főparancsnokságtól.⁴²⁴ Az ellenforradalmi falvak ellen másnap délről, északról és keletről indítandó támadás terveit Vágó Béla közreműködésével koordinálták. A hadművelleti terv szerint a vállalkozást a kiskunmajsai és kiskunhalasi határvédelmi zászlóaljnak (7 század és 1 üteg) kellett megkezdeni 23-án hajnalban. Feladatuk a Kiskőrös–Kecel–Soltvadkert-háromszög megtisztítása volt. Ezzel egy időben a 3. (Peczky-féle) tengerésszázlóaljat és a két század vasast Fülöpszállás–Kiskőrös-terepszakaszon kívánták előremozgatni. A Kunszentmiklósi és Kiskőrösi járás elfoglalása után a két csoportnak Kecel körzetéből kellett támadást intéznie Kalocsa ellen. Ezalatt a 10. tengerésszázaddal megerősített Fehér-csoport (5 vörösör-század) Szamuely vezetésével elfoglalja Dunapatajt, majd Kalocsa alatt egyesül a Kecel felől rohamozó Szőke és Peczky alakulataival – fejeződik be a hadművelleti terv.⁴²⁵

A tervnek megfelelően Szőke a kiskunhalasi és kiskunmajsai határvédelmi zászlóaljak élén 23-án hajnalban támadást indított Kecel irányába. A keceli felkelők puskatűzzel fogadták a vörösöröket. Rövid tűzharc után Szőke parancsot adott a község lövetésére. A tűzérségi előkészítés és a faluvégi tűzpárbaj az ellenforradalmároknak viszonylag komoly embervesztést okozott. Váry Albert szerint 19 keceli lakos vesztette életét, egy későbbi statisztika 22 halotról tud.⁴²⁶ Amikor az ágyútűz után a vörösörök ismét rohamra indultak, Kecel lakossága parlamenterek útján a támadás leállítását kérte. Vezetőik kiadása és a feltétel nélküli fegyverletétel elfogadása után Szőke teljesítette kérésüket. A keceli csatával egy időben

⁴²³ *Dokumentumok*, i. m. 592.

⁴²⁴ PIA 606. f. 2/3. ö. e. (X. köt.) 1157. sz. távirat és HIL. VHP. Hdm. ir. 623/122. sz. 57/9. 128. lt-i j.

⁴²⁵ PIA 606. f. 2/16. ö. e. (I. köt.) 41. sz. távirat és HIL. I. Hdt. Hdm. ir. 1919. jún. 23. 77/35. 194. lt-i j.

⁴²⁶ Váry Albert: i. m. 83. és *Az Ellenforradalmár*, 1939. júl. 7.

a határvédelmi zászlóalj jobbszárnya Soltvadkert felé nyomult. Soltvadkert Kecelhez hasonlóan ellenállt, az ütközetben 9 „fehérgárdista” veszítette életét, s legalább kétszer annyian sebesültek meg. Soltvadkert és Kecel elfoglalása után Szőke csapatai Kiskőrös ellen indultak. Az ellenforradalmárok nem várt szívóssággal védekeztek. A vörösöroket meghátrálásra kényszerítették, és pályakocsijukat is elfoglalták.⁴²⁷

Szőke vállalkozása még be sem fejeződött, amikor északról és északkeletről Szamuely és Peczkay csapatai is megkezdtek hadműveleteiket. A tengerészzászlóalj Akasztó–Csengőd–Páhi szélességben rajvonban nyomult előre, a két század vasas pedig Vajda Zoltán, Braun Mór, Poór Ernő és Gábor Károly irányításával egyenesen Kiskőrös irányában támadott. A falvak és a tanyavilág lakói alig fejtettek ki ellenállást. Nem így Kiskőrös, amelynek szélső házainál este 6-tól 9-ig állt a harc. A menekülő fehérek 21 halottat hagytak hátra, s közel 100 lehetett a sebesültek száma. 23-án estére tehát a hadművelleti terv első része, a Kecel–Kiskőrös–Soltvadkert-háromszög pacifikálása sikeresen befejeződött.⁴²⁸

23-án délelőtt a Duna menti részeken is újult erővel indult meg a harc. Szívós kézitusa alakult ki Harta centrumában, amely a fehérgárdisták visszavonulásával végződött. Dunapataj előtt még elkeseredettebb, mintegy 4–5 órás harc bontakozott ki, amely csak délután 5–6 óra körül fejeződött be, szintén a vörösöroök és a Lenin-fiúk győzelmével. A dunapataji csata a Duna melléki ellenforradalom felszámolásának legvéresebb ütközete volt. Szamuely jelentésében így kommentálta: „Ez volt az első komoly támadás, amely egész állóharccá fejlődött. Utolsó pillanatig védtek az állásokat. Mindkét részről elég erős veszteségek.”⁴²⁹ A *Vörös Újság* 300 halotról szóló híradása⁴³⁰ ugyan nyilvánvaló túlzás, de az ellenforradalmárok tényleges embervesztése, mintegy 42–48 halott is egyedülálló a Duna melléki ellenforradalom története során.⁴³¹

⁴²⁷ HIL VHP. Hdm. ir. 624/303. sz. 57/10. 141. lt-i j. és *Kiskőrös és Járása*, 1919. dec. 21.

⁴²⁸ PIA 619. f. 1/1921 – B. 3500. ő. e. 95., uo. 642. f. 1920–IV–1123. ő. e. 16. és *Kiskőrös és Járása*, 1920. jún. 20.

⁴²⁹ HIL VHP. Hdm. ir. 624/303. sz. 57/10. 140. lt-i j. Vö. uo. Visszaemlékezések. Krajovics József (131/68) és Dékán István (134/10. 6.)

⁴³⁰ *Vörös Újság*, 1919. jún. 27. 6.

⁴³¹ Váry 48 halott adatait közli (Váry Albert: i. m. 42–43.), a dunavecsei járás főszolgabírója 42 főnyi veszteséget említ 1919. őszi jelentésében (PML PPSKk vm. Törvényhatósági Bizottságának Közgyűlési jkv.-e. 1919. 457. sz. 28–29.).

2. térkép. A Duna melléki ellenforradalom felszámolása

A dunapataji ütközet elvesztésével a Duna melléki ellenforradalom sorsa megpecsételődött. Szamuely alaptalanul tartott Kalocsa ellenállásától, és kért üteget a város ostromához.⁴³² 23-án éjszaka a kalocsai és Kalocsa környéki ellenforradalmárok jelentős része, mintegy 1500–2500 ember már a déli demarkációs vonal felé menekült, hogy a francia–szerb katonaságtól kérjen menedéket, és hogy egy részük (mintegy 600-an) majd Horthy katonájaként térjen vissza.⁴³³ Horváth Lajos joghallgató, a „fehér vezérkar” Kalocsán maradt tagja telefonon jelentette Fehér ezredesnek, hogy a város megadja magát. 24-én reggel Fehér csapatai, majd a menekülők üldözéséből visszatérő Lenin-fiúk minden ellenállás nélkül vonultak be az érseki székhelyre. A hadsereg-főparancsnokság hadműveleti naplójába 1919. június

⁴³² HII. IV. Hdt. Hdm. oszt. ir. 209. sz. 88/5. 121. lt-i j.

⁴³³ A Duna-Tisza közéről menekültek számát a megye kormányzótanácsa biztosa 1500-ra (PIA 600. f. 3/19. ó. e. II. köt. 526.), a kalocsai érseki könyvtáros több mint 2000-re becsülte (Winkler Pál: i. m. 143.). Kelemen Béla, a szegedi kormány minisztere „több ezer” kalocsai és dunapataji menekültről tudott, akik közül mintegy 600-an álltak a nemzeti hadseregbe (Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez* (1919). Szeged, 1923, Szerző kiadása, 347–348., 548.)

25-én a következő bejegyzés került: „Kalocsán az ellenforradalom le van verve.” Peczkay joggal jelentette: „A parasztlázadás teljes mértékben letörve. Csend és nyugalom van.”⁴³⁴

A Tolna megyei ellenforradalmat a IV. és a Dunántúlon állomásozó II. Hadtest alakulataiból összeállított mintegy 1500 főnyi különítmény verte le Kellner Sándor vezetésével 25-ére.

Az ellenforradalom bukása után a felkelés érintette járásokban a politikai hatalmat és irányítást a karhatalmi csapatok vezetői, a Duna bal partján Szamuely Tibor, Tolna megyében pedig Krammer Sándor és Lefkovits Vilmos vették át. A hadsereg-főparancsnokság és az Igazságügyi Népbiztosság megbízottjainak fő feladata – a tanács hatalom újjászervezése mellett – az ellenforradalom elfogott vezetőinek és itt maradt résztvevőinek felelősségre vonása volt.

Az elfogott ellenforradalmárok és a felkeléssel szimpatizálók ügyeinek kivizsgálása már a fegyveres harcok idején megkezdődött, és július közepéig elhúzódott. Az ítélethozatalban a Tanácsköztársaság igazságszolgáltató szerveinek mindhárom típusa (forradalmi törvényszék, katonai forradalmi törvényszék, rögtönítélő forradalmi törvényszék) részt vett. A Csepeli Forradalmi Törvényszék a ráckevei, a Kiskunhalasi Forradalmi Törvényszék a soltvadkert, a 3. tengerészszázlój Katonai Forradalmi Törvényszéke az akasztói, a Szekszárdi Forradalmi Törvényszékből alakult rögtönítélő bíróság a dunántúli ellenforradalmárok felett ítélt. Kiskőrösön a Braun Mór – Lévai Oszkár – Gábor Károly összetételű rögtönítélő törvényszék döntött. A csepeli bíróság 3, a tengerészszázlój bírósága 2, a szekszárdi 6, a kiskőrösi 3 halálos ítéletet hozott. A legtöbb halálos ítélet a Szamuely Tibor elnökle alatt működő rögtönítélő forradalmi törvényszék tevékenységéhez fűződik: Tasson 3, Hartán 1, Solton 14, Dunapatajon 12, Kalocsán 22 ellenforradalmárt végeztetett ki.⁴³⁵

Az ellenforradalmi korszak publicisztikájával és történetírásával szemben megállapítható, hogy a forradalmi törvényszékek általában nem találmányra válogatott embereket akasztottak vagy lőttek agyon. A letartóztatandó felkelők és szimpatizánsok listáját többnyire a forradalmi csapatokkal visszatérő direktórium tagok, illetve korábban a községben tartózkodó

⁴³⁴ MMT'VD 6/B. köt. 329. és HIL V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 26. 111/21. 89. lt-i j.

⁴³⁵ A kivégzettek számát egy-két fős eltéréssel egybehangzóan adják meg a következő források: Váry Albert: i. m. 4., 39., 42–43., 80–81., 85., PML PPSKk vm. Törvényhatósági Bizottságának Közgyűlési jkv-e 1919. 457. sz., valamint *Az Ellenforradalmár*, 1939. júl. 7.

politikai megbízottak és nyomozók állították össze. A büntetőeljárás alá helyezetteknek pedig általában csak kis hányadát, a szervezőket és a vezetőket végezték ki, az elfogottak többségét kisebb-nagyobb fegyház- vagy börtönbüntetésre ítélték. A Csepeli Forradalmi Törvényszék két napig hallgatta ki a Ráckeven letartóztatott mintegy kéttucatnyi személyt, s közülük csak az ellenforradalom három helyi vezető egyéniségét, egy gazdagparasztot, egy csendőrtisztet és egy huszár főhadnagyot ítélt halálra. Utóbbi nem volt más, mint Paulheim Elek.⁴³⁶ Kiskőrösön is csak az ellenforradalom három irányítóját (köztük Spang főhadnagyot) végezték ki. A további 38 letartóztatott ellenforradalmár egy részét szabadon bocsátották, másik részét kényszers munkára ítélték, harmadik csoportjuk pedig pénzzel vagy terménnyel válthatta ki magát a büntetés letöltése alól.⁴³⁷ A 3. tengerész- zászlóalj törvényszéke a 25 elfogott Soltszentimre környéki lázadóból 5-öt ítélt halálra, a másik 20 lázadó 10-10 évi fegyházbüntetést, illetve 15-15 évi kényszers munkát kapott.⁴³⁸ E bíróságok munkáját tehát egyaránt jellemezte a forradalmi időszakban érthető és indokolható szigor, illetve ugyanakkor a körületekintő és differenciált ítélkezés.

Nincs pontos képünk azoknak az ellenforradalmároknak a szerepéről és társadalmi helyzetéről, akiket a Szamuely Tibor elnöklete alatt működő rögtönítélő bíróság ítélt halálra. Mindössze a Kalocsán kivégzettek nevét és foglalkozását ismerjük. A Vörös Hadsereg Rögtönítélő Forradalmi Törvényszéke Kalocsán 3 birtokos parasztot, 5 napszámos agrárproletárt, 2 tanítót, 2 kisiparost, 1 joghallgatót, 1 zenészt, 1 uradalmi intézőt és 1 szolgabíróit ítélt halálra.⁴³⁹ Az azonban kiderül a forrásokból, hogy az ellenforradalom legfőbb helyi szervezői és irányítói sem Solton, sem Dunapatajon, sem Kalocsán nem voltak a kivégzettek között. Ők idejében a déli demarkációs vonalon túlra menekültek. Jogos büntetésük alvezéreikre, a mozgalom egyszerű résztvevőire – s a kalocsai statisztika szerint –, az ellenforradalomba valószínűleg csak belesodródott egyszerű földmunkásokra hárult. Az igazságszolgáltatás tehát ezeken a helyeken átcsapott szigorú példastatuálásba, ami részben céltévesztett, ilyen mértékben szükségtelen és hosszabb távon a munkásmozgalom szempontjából is káros hatású volt. Az ellenforradalom egyszerű résztvevőinek védelmében és

⁴³⁶ Sarlós Béla: i. m. 131. és Farkas József: i. m. 78.

⁴³⁷ *Kiskőrös és járása*, 1919. dec. 21.

⁴³⁸ PIA 605. f. 11/29. ö. e. 59. és Váry Albert: i. m. 79.

⁴³⁹ *Kalocsai Néplap*, 1919. szept. 10. és Winkler Pál: i. m. 145.

a különböző alakulatokhoz és különítményekhez tartozó katonák és vörösörök önkényeskedései (nyomozással megbízott személyek bíraskodása, verések, saját célokat szolgáló sarcolások stb.) ellen, melyek a nyomozási és bírósági eljárások kísérőjelenségei voltak, egyébként mind a helyi (például a megye kormányzótanácsi biztosa), mind az országos vezetők (Vágó Béla, Korvin Ottó és összekötő irodáján keresztül valószínűleg maga Kun Béla is) felemelték szavukat.⁴⁴⁰

Az önkényeskedéseknek július elejére így sikerült gátat vetni, a Szamuely elnöklete alatt működő rögtönítelő forradalmi törvényszék által

⁴⁴⁰ A megyei direktórium és a maga tiltakozásáról Joanovits kormányzótanácsi megbízott július elején így számolt be a megyei Munkástanács ülésén: „Én a vármegyei direktórium nevében a terrorcsapatok viselkedésével szemben óvást emeltem, mert a maguk szervezetlenségében és tudatlanságában igazán ártatlan vagy a mozgalomban való részvételre csak rákényszerített egyszerű proletárok legsúlyosabb felelősségre vonásának semmi értelme nem lett volna.” (PIA 600. f. 3/19. ö. e. I. köt. 527.) – Korvin Ottó június legutolsó vagy július legelső napjaiban kérte Kalocsára küldött táviratában a „különböző rögtönítelő bíróságok kiletének” megállapítását és tevékenységük kivizsgálását (PIA 606. f. 1/2. ö. e. 41.), Vágó Béla pedig július 4-én lépett fel az önkényeskedések ellen (B-KMI. Kalocsa. Kig. ir. 2449/1919). A Tanácsköztársaság alatti forradalmi terrorral kapcsolatos véleményét Kun Béla 1932-ben, éppen Szamuelyre emlékezve, így foglalta össze: „A terror alkalmazásának megvolt az a hibája is Magyarországon, hogy nem abban az irányban alkalmaztuk, ahova elsősorban kellett volna irányulnia. Nem azok ellen alkalmaztuk elsősorban a terrort, akik az ellenforradalom mögött álltak, mint annak szervezői, hanem akik a frontjában voltak az ellenforradalomnak.” (Kun Béla: *Válogatott írások és beszédek*. 11. köt. Sajtó alá rend. Vass Henrik, Friss Istvánné, Szabó Éva. Budapest, 1966, Kossuth, 249.) Hogy Kun itt a Szamuely elnöklete alatt működő bíróság tevékenységére, jelesen a Duna menti kivégzésekre is gondolt (vagy talán főleg azokra), és hogy bírálata nem egyszerűen utólagos mentcgetőzés, azt az alábbi tények valószínűsítik. Június 23-án az egyik Tolna megyében harcoló különítmény a következő táviratot kapta a IV. Hadtest parancsnokságától: „Kun Béla összekötő irodája szerint Pakson a nyugalom helyreállt, amennyiben a lakosság nyugodtan viselkedik, kíméletesen és tapintatosan eljárni.” (HIL IV. Hdt. Hdm. ir. 209. sz. 88/5. 121. lt-i j.) Hogy a IV. Hadtest parancsnoksága valóban Kun irodájától kapott információt és instrukciót továbbított, azt az bizonyítja, hogy ugyanazon az iktatószámmon, amelyet az idézett távirat fogalmazványa kapott, Szamuelynek az a távirata is megtalálható, amelyben a Kalocsa elleni ostromhoz ágyúkat kért, s melyet Kun Béla irodájához intézett. A IV. Hadtest tehát egyidejűleg kapta meg Szamuely táviratát és a fentiek szerint továbbított szóbeli utasítást. Bár ennek szinkron írásos nyoma nem maradt, aligha kétséges, hogy Kunnak, pontosabban „összekötő irodájának” a bal parti ellenforradalmárok megbüntetésével kapcsolatban is hasonló intenciói voltak. Ezt valószínűsíti a IV. Hadtest parancsnokságának az a 26-ai távirata (a dunapataji és kalocsai kivégzések 23-án, 24-én és 25-én történtek), amely a hadsereg-főparancsnok utasítására hivatkozva minden magyarázatot és indoklást mellőzve Szamuelyt visszahívta, a „Szamuely-csoport parancsnokságot” pedig feloszlatta. (A táviratot közli: *Kalocsa és Vidéke 1918–1919*, i. m. 195.) E dokumentumok alapján feltételezhető, hogy amikor említett 1932-es írásában Kun Szamuely állítólagos tanácskongresszus utáni szavaiként idézte: „többet egyetlen parasztot sem szabad halálra ítélni, nem azok csinálják az ellenforradalmat, akik nyíltan jönnek ellenünk, hanem a kunfiak és weltnerék”, voltaképpen nem önkritikát idézett, hanem saját kritikáját adta Szamuely szájába.

felakasztatott vagy agyonlövetett szegényparasztokon azonban már természetesen nem lehetett segíteni. A bírósági eljárásokkal párhuzamosan az ellenforradalomban részt vett községeket termény- és készpénz-beszolgáltatásra kötelezték.⁴⁴¹ A hadisarcot egyénekre vetették ki úgy, hogy minden „burzsuj” vagyoni helyzetének megfelelően fizetett. A kivetett sarcot Kiskunlacháza például 450-en, Solton 231-en, Dunapatajon 161-en fizették be. A polgári és paraszti lakosság által befizetendő összeget, illetve a beszolgáltató terménymennyiséget és állatszámot a teljhatalmú megbízottak parancsára a településenkénti munkástanácsok, illetve azoknak egy különbizottsága állapította meg az illetők vagyoni helyzetét alapul véve. A Dunapatajon kivetett 1 millió koronát például 161 ember 300 és 7500 korona közötti tételekben fizette be. A hadisarckivetés a Duna-Tisza közén nem váltott ki nyílt elégedetlenkedést, a történetek után senki sem mert szembeszegülni a végrehajtó katonákkal és vörösöökkel. Június végi és július eleji jelentések beszámolnak arról, hogy az állatok és az élelmiszerek Budapestre szállítása zavartalanul folyt.⁴⁴² Az újabb és minden addiginál súlyosabb kényszerű beszolgáltatás tovább fokozta a birtokos parasztságnak és egyéb kispolgári rétegeknek a Tanácsköztársasággal szemben táplált ellenséges érzelmeit. Az is feltételezhető, hogy néhol zavarokat okozott a termelésben, az adott helyzetben mégis érthető intézkedés volt – a budapesti proletariátus júliusi élelmezési helyzete tette indokolttá.

A júniusi erőviszonyok kifejezőjeként a Duna melléki ellenforradalom két vonatkozásban is hatást gyakorolt a Magyarországi Tanácsköztársaság legfelsőbb vezetésére, annak döntéseire. Egyrésztől egyértelművé tette a forradalom vezetői előtt, hogy a „vidék” nem akar és nem is fog részt vállalni a Vörös Hadsereg emberanyag-utánpótlásának biztosításában, s ennyiben egyik motiváló tényezője volt a június 29-ei feltétel nélküli visszavonulást elrendelő döntésnek. Feltételezhető, hogy a pártvezetőségi ülésnek és a június 19-ei Kun-referátumnak a második Clemenceau-jegyzékre adott kitérő válaszai mögött – a diplomáciai időhúzás mellett – az elrendelt és 18-án már „megkezdődött” sorozás eredményeire való várakozás is meghúzódott. Az pedig biztos, hogyha 20-án és 21-én nem a terjedő felkelésről, hanem a sorozás kedvező fogadtatásáról és tömeges jelentkezésekről tettek

⁴⁴¹ A járási főszolgabírók utólagos kimutatásai szerint a 17 településen összeszedett hadisarc a következő tételekből tevődött össze: 7 689 679 korona készpénz, 1536 darab szarvasmarha, 698 darab sertés, 11 423 darab baromfi, 48 570 darab tojás és 65 mázsa zsír. PML PPSKk vm. Törvényhatósági Bizottságának jkv-e. 1919. 457. sz. 32–33.

⁴⁴² PIA 609. f. 35/1919. sz. nélk. 1. ö. e. 29., 32–35., 39., 45–46.

volna jelentést Kunnak, egészen más pozícióból tárgyalhatott volna Clemenceau-val, majd 23-ától Pellé tábornokkal. Ebben az esetben a magyar csapatok garancia nélküli visszavonásának megkezdését június 30-ában megállapító Pellé-diktátumra a Forradalmi Kormányzótanács friss hadosztályok bevezetésével válaszolhatott volna. Módja lett volna a „feltételek” kiharcolására. A Duna–Tisza közéről azonban nem ezt jelentették, s ami minimumra csökkentette a külpolitikai követelőzés belpolitikai biztosítékait: június 24-én Budapesten is ellenforradalom tört ki. Ebben a helyzetben – miután Kun június 25-ei kétségbeesett táviratait Párizs válaszára sem méltatta – a 28-ai pártvezetőségi és a 29-ei kormányzótanácsi ülés nem hozhatott más döntést, mint amit hozott, hiszen utánpótlás nélkül az északi front képtelen lett volna a 30-a után várható cseh ellentámadást feltartóztatni, vagy legalábbis nagyon kétséges lett volna egy ilyen összecsapás kimenetele.⁴⁴³ A Szövetséges Központi Intéző Bizottság június 30-ai ülésén ilyen értelemben hangoztatta Kun, hogy a feltétel nélküli visszavonulásnak „az ellenforradalommal való teljes leszámolás [...] volt az egyik indoka”, hogy a biztosíték nélküli visszavonulás álláspontjához való csatlakozására „nem a külpolitika, nem a nemzetközi forradalom állása késztetett, hanem a belső dezorganizáltságunk”.⁴⁴⁴ Nyilvánvaló túlzás ily módon abszolutizálni az ország belső helyzetének szerepét a döntés meghozatalában, hiszen hozzájárult ahhoz Párizs magatartása, mindenekelőtt 25-ei hallgatása csakúgy, mint Lenin józan hangú üzenete vagy a nemzetközi forradalom kiterjesztésére hivatott bécsi felkelés kudarca. Ugyanakkor belpolitikai helyzetünk valóban nem engedte meg a „harcosabb kiállást”, és ennyiben a június 28-ai, illetve 29-ei döntés a Tanácsköztársaság reális lépésének tekinthető.

Másrészről a Duna melléki ellenforradalom tényeiből, ideiglenes győzelmének körülményeiből levonható és a forradalom vezetői által bizonyára le is vont tanulságok hozzájárulhattak ahhoz, hogy a pozsonyi egyezmény aláírása után rendelkezésre álló egy-két hetet a Forradalmi Kormányzótanács a Tanácsköztársaság belső helyzetének megszilárdítására igyekezett felhasználni. A politika július eleji változtatási szándékainak két sarokpontja, a közigazgatási és karhatalmi apparátus megtisztítása,

⁴⁴³ A június végi visszavonulás elhatározását és a döntés diplomáciai hátterét részletesen ismerteti Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, i. m. 274–289., 307. Vö. Kirschner Béla: Az 1919-es visszavonulás kérdéséhez. *Kortárs*, 1970/1. 96–102.

⁴⁴⁴ Kun Béla: i. m. 405.

s különösen a falu alsó rétegeinek leválasztása és szembefordítása a közép- és gazdagparaszsággal (parcellázás) olyan célok voltak, amelyeknek megvalósítása jelentős mértékben javított volna a Tanácsköztársaság belpolitikai perspektíváin, kedvező irányba változtatta volna meg az ország osztályerőviszonyait, s ezzel egy újabb, a Duna melléki ellenforradalomhoz fogható felkelés győzelmének a lehetőségét is megszüntette volna. A július eleji tervek és határozatok végrehajtására azonban a rendelkezésre álló idő alatt és az adott körülmények között csak részlegesen került sor. Sem az agrárrendeletet, sem a vallásügyi intézkedéseket nem módosították, s a közéleti helyzetet már-már kilátástalanná tevő gazdasági és külpolitikai feltételek sem változtak. A belső erőviszonyokon ezért nem sikerült érdemben javítani.⁴⁴⁵ Sőt – legalábbis a Duna-Tisza közén – júliusban tovább tartott a proletárdiktatúra adott formájából való kiábrándulásnak és ezzel a forradalom tömegbázis-csökkenésének májusban elkezdődött folyamata.

Július: a válság elmélyülése

A júniusi válság megszüntetésére és a Tanácsköztársaság leszűkülő tömegbázisának kiszélesítésére hivatott július eleji reformelképzelések közül a Duna-Tisza közén különösen a tanácsok és Vörös Őrség átszervezésére, valamint a propaganda fokozására fordítottak gondot. A munkástanácsok és direktóriumok átszervezésének ismételt napirendre tűzése főleg a Duna melléki ellenforradalom által érintett járásokban volt elkerülhetetlen, ahol az események több község tanácsapparátusát is szétzilálták. Az ezzel kapcsolatos teendőket Lévai Oszkár, a Kiskőrösi járás ideiglenes katonai parancsnoka és politikai vezetője fejtette ki július eleji beszédében. „A vidéki munkástanácsokat sürgősen reorganizálni kell. A megbízottakra hárul az a feladat, hogy sürgősen távolítsák el a kispolgári elemeket a munkásság önkormányzatából. Az egész életét egy mesternél letöltő ipari munkás, az újonnan a pártba lépett földmunkás csak akkor engedhető be a munkástanácsba, ha fölül tud emelkedni a családi és helyi érdekeken” – foglalta össze a *Népszava* a Forradalmi Kormányzótanács elgondolásával

⁴⁴⁵ Lásd erre Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, i. m. 310–312. – A Duna melléki ellenforradalom és a július eleji reformkísérletek közötti összefüggésre: *Népszava*, 1919. júl. 2. 5.

egybevágó koncepciót.⁴⁴⁶ Új tanácsok alakultak többek között Kalocsán, Kiskőrösön, Soltvadkerten, Hartán, Apostagon, Dunapatajon, Homokmégyen és Szakmáron. Összetételükről nem áll rendelkezésünkre olyan egzakt forrásbázis, mint amilyen alapján az áprilisi választásokat elemeztük. Néhány szórványadat azonban arra utal, hogy a Duna–Tisza közti valóság ismét szembeszegült az elvileg helyes központi elgondolással. A tanácsokból és direktóriumokból ugyanis sokszor éppen azok maradtak ki, akik addig a Forradalmi Kormányzótanács leghűségesebb követői voltak, s azok a „méréskeltek” kerültek be, akik kisebb-nagyobb mértékben maguk is hozzájárultak a júniusi válság helyi előidézéséhez. A háromtagú Dunapataji Direktóriumból kimaradt például Bencze József, bekerült viszont egy „vagyonos” birtokos paraszt. A direktórium elnöke pedig az a Karácsonyi Károly lett, aki júniusban Benczét és társait támadva a kisgazdákkal lépett szövetségre.⁴⁴⁷ Az új direktórium „méréskelte” jellegét bizonyítja a régi képviselőtestület augusztus 7-ei jegyzőkönyve is, amelyben az előjárók köszönetüket fejezték ki a „most lelépő direktórium tagjainak”, amiért „működésük néhány hete alatt mindig a legnagyobb rendet, békeességet tartották fenn, és intézkedéseikkel a lakosságot sohasem hívták ki”.⁴⁴⁸ Kalocsán a katonai diktatúra július 15-ei felfüggesztése és a rendet biztosító Peczkay-zászlóalj tiszai frontra távozása után választották újjá a tanácsszerveket és a pártvezetőséget. A direktóriumból kimaradt mind Dóra, mind Klein, akik ellen májusban a párt bizalmatlanságot szavazott. A direktórium új elnöke Kovács Mátyás párton kívüli járásbíró lett, aki ugyan az ellenforradalomban nem kompromittálódott, de a proletárdiktatúra szimpatizánsának sem nevezhető. A Szocialista Párt helyi vezetőségébe pedig Rigó Ferenc kőműves és Lipich Dezső ügyvéd mellé azt a törvényszéki elnököt (Bakos Gézát) választották, akiről már április végén azt jelentették a politikai nyomozók, hogy társaival együtt „a reakció felé hajlik”.⁴⁴⁹ Hasonló választási eredmények születhettek másutt is. Erre utal az, hogy a szakmári munkástanács 10 tagját a helyét augusztusban elfoglaló előljáráóság „meghívta a képviselőtestületbe”, hogy a július 4-én megalakult Soltvadkerti Direktórium elnöke az a Nyúl András lett, aki

⁴⁴⁶ *Népszava*, 1919. júl. 2. 5.

⁴⁴⁷ B-KML Dunapataj. Közgyűlési jkv. 1919. júl. 6. és PML PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. 111–112.

⁴⁴⁸ *Dokumentumok*, i. m. 657.

⁴⁴⁹ *Kalocsa és Vidéke 1918–1919*, i. m. 182. és Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, i. m. 358.

május elején a birtokos parasztokkal együtt a községházára támadt, s az akkori direktóriumot lemondatta, hogy a Kiskőrösi Direktórium tagjairól július 14-én ezt jelentették: „nem működnek úgy, ahogy kellene, mert nem gátolnak meg semmi féle olyan dolgot, ami a tanácskormány ellen van”.⁴⁵⁰

A tanácsszervek átalakítása mellett megkezdték megbízható Vörös Őrségek szervezését. Lévai elgondolása szerint minden falu karhatalmi őrsének idegenekből kellett volna összetevődni, természetesen a csendőrség kizárásával. A Vörös Őrségek „retablírozását” és átszervezését július közepén több településen elhatározták, néhol meg is kezdték, a rendelkezésre álló rövid idő alatt azonban sehol sem fejezték be.⁴⁵¹

A röpiratok és brosúrák terjesztésének újabb kampányával, valamint a népgyűlések és ismeretterjesztő, politikai előadások számának növelésével a tájékozatlan és félrevezethető proletárrétegek felvilágosítását, a forradalom valódi céljainak bemutatását, illetve a szervezett munkásság ideológiai felkészültségének fejlesztését szerették volna elérni. A proletárokkal és a diktatúra ellenségeivel egyaránt be kell láttatni – hangsúlyozta Lévai –, hogy „a proletárdiktatúra szilárd alapokon nyugszik”. A július eleji elhatározások közül ez, a propaganda fokozása volt az, ami legáltalánosabban elterjedt az egész térségben. A Szellemi Termékek Országos Tanácsa új fiókokat állított fel, a régiakat friss propagandaanyaggal látta el, és politikai agitátorok járták a vidéket Ceglédől Soltig és Kalocsától Kiskunhalasig.⁴⁵²

A március végén és április elején kiadott, társadalmi rétegek politikai orientálására képes alapvető rendeleteket azonban nem korrigálták (mindössze a szesztilalmat oldották fel július 23-án), s az élelmezési és ellátási problémákon sem sikerült javítani. Ellenkezőleg, a térség keleti felében a már júniusban válságos helyzet tovább romlott. „A közellátás úgyszólván teljesen csődöt mondott, mert semmiféle ellátás nincs” – jelentette a Belügyi Népbiztosság egyik megbízottja július 18-án Ceglédre.⁴⁵³ De a minden addiginál nagyobb mérvű beszolgáltatási kötelezettség következtében a térség nyugati feléből is „eltűnt az élelem”.⁴⁵⁴ Júliusban már nemcsak a civil lakosság szegényebb és bérből élő rétegei, hanem a katonák is éheztek.

⁴⁵⁰ B-KML Szakmár. Közgyűlési jkv. 1919. aug. 20., PIA 619. f. 1/1920 – B. 984. ő. e. és uo. 603. f. 1/1107. ő. e.

⁴⁵¹ *Népszava*, 1919. júl. 2. 5., *Dokumentumok*, i. m. 618–619., III. V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 111/21. 95. lt-i j. és PIA 603. f. 1/1025. ő. e.

⁴⁵² *Népszava*, 1919. júl. 2. 5., valamint *Dokumentumok*, i. m. 620., 623.

⁴⁵³ PIA 603. f. 1/1128. ő. e.

⁴⁵⁴ Uo. 600 f. 3/19. ő. e. 544.

Elegendő zsírral, hússal és kenyérrel sem a déli demarkációs vonal mentén, sem a tiszai fronton állomásozó csapatokat nem tudták ellátni, s ez jelentős mértékben okozója lett a Vörös Hadsereg egyes alakulatai demoralizálódásának. A kiskunhalasiak nem ették meg a szárított főzeléket, a 2. hadosztály kötelékébe tartozó kétezer Ókécskén állomásozó katonát pedig július 13-án „zendülés elkerülése végett” szabadságolta parancsnokuk.⁴⁵⁵

Élelem persze – mint júniusban – még mindig volt. Egyes gazdák százmázsányi gabonát, több száz tojást és egyéb élelmiszert rejtegettek.⁴⁵⁶ Piacra azonban nem vitték készleteiket, s feketén is horribilis árakat követeltek. Júliusban 1 kilogramm szalonna 300–400 koronába, 1 hízott liba 700–800 koronába, 1 pár tyúk 500–600 koronába került, miközben egy földmunkás hivatalosan havi 1000 korona körül, egy közalkalmazott pedig 480 és 2600 korona között keresett, s a legjobban fizetett vöröskatonák is csak 2000–3500 korona zsoldot kaptak.⁴⁵⁷ A helyzet azonban még a fenti arányok jellemezte állapotnál is súlyosabb volt, hiszen a Tanácsköztársaság „fehérpénzben” fizetett, a gazdák pedig „kékpénzt” kértek. A Kormányzótanács a „kékpénz” bevonásával, a kecskeméti és a ceglédi vezetők helyi forgalmú váltópénzek kibocsátásával próbáltak a viszonyokon enyhíteni – komolyabb eredmények nélkül.⁴⁵⁸ A június végi és júliusi elégedetlenkedés okait magyarázó jelentésekből úgyszólván nem hiányozhatott a pénzügyi felemlegetése. Kiskőrösön „a kék pénzzel való vásárlás úgy elharpózott, hogy ott lehetetlenség valamit fehér pénzért vásárolni”; Kalocsán „anarchikus állapotok lesznek és munkabeszüntetéssel fenyegetőznek, ha nem viszünk aprópénzt” stb.⁴⁵⁹

Nagyban javított volna a viszonyokon az aratás és a cséplés gyors befejezése, illetve a termés nagyarányú rekvirálása. A gabonát még csak learatták, a cséplés és az őrletés megindulásának azonban több akadálya is volt. A települések egy része (például Kecskemét, Apostag) nem kapott elegendő szénét, s tartalékuk sem volt. Ezeken a helyeken tehát ezért is

⁴⁵⁵ *Dokumentumok*, i. m. 602., 628. és Szabó László: i. m. 133–134.

⁴⁵⁶ *Dokumentumok*, i. m. 609–610.

⁴⁵⁷ Az árakra: HIL Szegedi HM. 3. (hírszerző) oszt. ir. 55/1919. (761. csomó); a földmunkások nyári béreire: *Tanácsköztársasági Törvénytar*, i. m. V. köt. 128–130.; a közalkalmazottak június 18-tól érvényes béreire: uo. 27–30.; a vöröskatonák zsoldjára és egyéb juttatásaira: uo. I. köt. 37–39. és IV. köt. 11–13.

⁴⁵⁸ *Dokumentumok*, i. m. 501–503., OI. L. 1. 1919–13–6920. sz. és PML Nagykovács. Dirck-tórium ir. 12476/1919.

⁴⁵⁹ PIA 603. f. 1/1107. ő. e. és uo. 609. f. 1/3681. ő. e. Vö. B-KML Kalocsa. Kig. ir. 2720/1919., PIA 605. f. 11/29. ő. e. 90. és uo. 619. f. 1/1920 – B. 84. ő. e.

késlett az új kenyér.⁴⁶⁰ A települések másik részének volt szene, ott azonban a gazdák szabotálták a cséplést és az őrletést. Úgy gondolkodtak, hogy a Tanácsköztársaság napjai most már valóban meg vannak számlálva, s ezt a rövid időt „lábon” vagy „keresztben” is kibírja a termés. Július közepén ezért a kiskunhalasi vezetők „szükségcsépléseket” rendeltek el, azaz egy-két szocializált birtok termését kirendelt munkásokkal csépeztették el. A volt tulajdonosokat kötelezték, hogy gondoskodjanak a munkások élelmezéséről.⁴⁶¹ A ceglédi vezetők szabaddá tették az őrletést, azaz feloldották a termelőket a beszolgáltatási kötelezettség alól, s lehetővé tették a szabadpiaci értékesítést. Az eredmény: két nap alatt 5 vagon búzát és rozst szállítottak a malmokba. Akinek volt nélkülözhető ruhája vagy egyéb iparcikke, illetve aki rendelkezett „kékpénzzel”, vásárolhatott.⁴⁶² Másutt azonban nem hoztak ilyen rendelkezéseket. A gabona a földeken állt, a termelők titokban csépezték, illetve saját szükségletük biztosítása érdekében – az ellenőrzést megkerülendő – visszatértek a nyomtatásos módszerhez.⁴⁶³

A szesztilalom feloldásának és a propaganda-előadások érveinek hatása eltörpült az élelmiszerhiány és a pénzmizéria következményei mellett. A munkásság júliusi hangulatát ez utóbbiak határozták meg. Éhesek, s ezért fásultak és kiábrándultak voltak – jobban, mint júniusban. Nemcsak a szegedi ellenforradalmi kormány hírszerzői és a Szegedre menekülők jelentették, hogy a „lakosság”, a „nép” s néha kifejezetten a munkásság „hangulata a kormány és a vörös hadsereg ellen igen elkeseredett”, hogy „erős antibolsevista áramlat észlelhető”, hogy „különösen Kecskemét, de az egész Duna-Tisza közeli lakosság kommunista ellenes”,⁴⁶⁴ hanem a budapesti kormány megfigyelői is. Kecskeméten „a lakosság és a munkásság hangulata ellenszenves”, Kiskunmajsán „a munkásság között igen elkeseredett a hangulat, a földmunkásság a párthelyiséget, valamint a gyűléseket nem látogatja”.⁴⁶⁵ A propaganda-előadások már csak azért sem változtathattak a proletárok hangulatán, mert a gyűlésekre és előadásokra nagyon kevesen mentek el, illetve előfordult, hogy el sem mentek, s az előadásokat nem

⁴⁶⁰ OL L. 17. 3971/1919.

⁴⁶¹ *Dokumentumok*, i. m. 621.

⁴⁶² *Népakarat*, 1919. júl. 16.

⁴⁶³ B-KML Kecskemét. Kormányzótanácsai biztosi ir. sz. nélk. (853.).

⁴⁶⁴ HII. Szegedi Hadügyminisztérium. 3. (hírszerző) oszt. ir. 55/1919., uo. 5. a. oszt. ir. 802/1919. és 1660/1919. (761. csomó), valamint OL K. 573. 50/1919. (1. csomó).

⁴⁶⁵ HII V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. júl. 23. 111/25. 115. lt-i j. és PLA 619. f. 1/1921 – B. 2786. ő. e. (olvashatatlan aláírású mérnökbiztos júliusi jelentése).

lehetett megtartani.⁴⁶⁶ Különösen nagy volt az elkeseredés és a lehangoltság a Duna melléki ellenforradalom leverését követő megtorlások és rekvirálások által érintett településeken, amivel az említett megyei és országos vezetők mellett a helyi szociáldemokraták többsége sem értett egyet,⁴⁶⁷ valamint a katonaság által leginkább „felélt” Tisza menti helységeiben, mindenekelőtt Cegléden. A júniusi incidensek után Cegléden katonai diktatúrát léptettek életbe. A városnak külön katonai parancsnoka volt Gábor Mózes személyében. Július 17-én már nem a direktórium tagjait, hanem őt verték meg a zsírhiány miatt tüntető asszonyok.⁴⁶⁸ A Belügyi Népbiztosság másnap jelentő megfigyelője így jellemezte a proletárdiktatúra áprilisi osztálybázisát: „a szakszervezetekben rendkívül nehéz a munka, mert a legtöbb tag csak azért lépett a szervezetekbe, hogy ezen az úton magának előnyöket biztosítson. Különösen fennáll ez a vasutasoknál, melynek 1243 tagja közül igen sokra egyenesen rá lehet mondani, hogy ellenforradalmár, mert kijelentik, hogy úgysem soká lesz szükség a szervezeti tagkönyvekre, amikor majd egyenesen odadobják a szervezet vezetőségének könyvecskéiket. Hasonlóan áll a helyzet a többi szervezetekben, hol csak azért tag, hogy dohányt, sört, meg más hasonló dolgokat kapjanak. [...] A munkásság elégedetlen helyzetével, amely különösen a földmunkásságnál érezhető leginkább.”⁴⁶⁹

A szociáldemokrata vezetők május végén, júniusban kezdődő „visszavonulása” júliusban általánossá vált. „Én nem vagyok kommunista, csak szocialista” – hangoztatták, s ha mindannyian nem is mondtak le formálisan, egyszerűen nem jártak be hivatalukba, vagy beteget jelentettek.⁴⁷⁰ Nemcsak a falvak és a falusias mezővárosok tanácsszervei bénultak meg, hanem a néhány száz fős, régebb óta szervezett munkásbázissal rendelkező mezővárosokéi is. Cegléd párttitkára július 22-én kérelmet intézett a Hadügyi Népbiztossághoz, hogy a Ceglédről bevonult munkásokat engedjék haza, mert „akik idehaza vannak, dolgozni nem akarnak, [...] az utóbbi időben úgyszólván lehetetlen valami funkció betöltésére, munka

⁴⁶⁶ *Dokumentumok*, i. m. 624–625., 638–639., valamint Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi politikai viszonyai*, i. m. 359.

⁴⁶⁷ *Iratok*, i. m. 352., PML PPSKk vm. Kormányzótanácsai biztosságának ir. Dunavecsei j., PLA 619. f. 1/1920 – B. 1949. ő. e. és uo. 1/1920 – B. 113. ő. e. I. köt. 53., 135.

⁴⁶⁸ PML PPSKk vm. Törvényhatóság Bizottságának jkv-e. 1919. 457. sz. és Nagy Dezső: i. m. 70.

⁴⁶⁹ PLA 603. f. 1/1128. ő. e.

⁴⁷⁰ *Félegyházi Proletár*, 1919. júl. 13.

elvégzésére megbízható elvtársakat találni”.⁴⁷¹ Iványi Sándor, Kiskunfélegyháza kormányzótanácsi biztosa a júliusban besorozottak egy részének felmentését kérte a hónap elején, mert – mint jelentette – „különben munkában lehetetlenné vagyok téve”. Noha a júliusban sorozottak bevonultatására nem került sor, Kiskunfélegyháza vezetői velük sem voltak urai a helyzetnek. Héderi Antal ismét felmentését kérte, s Iványi, aki május végén még maradásra bírta társát, ezúttal maga is arra kérte a munkástanácsot, hogy „engedje el pihenni”.⁴⁷²

Egy kissé felvillant még a proletárok lelkesedésének tüze, midőn a Vörös Hadsereg július közepén átkelt a Tiszán, és győzelmesen vonult a hátráló román hadsereg után. Ez azonban valóban csak egy-két napig tartott, a július 24-ei román ellentámadás sikerei és a Vörös Hadsereg kezdődő bomlása ismét a teljes reményvesztettség állapotába süllyesztették a forradalom egykori híveit. A térség keleti felét előzönlítették az egyre fegyelmetlenebb csapatok, sok volt a katonaszökevény. Rémhírek terjedtek arról, hogy vége a diktatúrának, hogy Kun „12 ülés repülőt tart készenlétben”, hogy Szamuely „két láda aranyat tulajdonított el” stb.⁴⁷³

A Tanácsköztársaság-ellenes középrétegek július utolsó napjaira megkönnyebbültek, fellelegeztek, néhány helyen meg is élénkültek. Ezért Kiskunfélegyházán statáriumot rendeltek el, Kalocsán plakátokon szólították fel a lakosságot, hogy ne higgyen a rémhíreknek és a rémhírterjesztőknek.⁴⁷⁴ Megtörténhetett, hogy Káva község 120–150 főnyi, kaszákkal, kapákkal felfegyverzett lakosa betört az ott-tartózkodó katonai parancsnokok lakásába, megverte őket, és a náluk lévő 22 ezer korona zsoldpénzt elrabolta. A Vörös Őrség és a szomszédos szobákban tartózkodó tanácsstagok óvakodtak mutatkozni és közbelépni.⁴⁷⁵ Jánoshalmán pedig már meg is próbálták ismét kezükbe venni a hatalmat. A még 6-án lemondott munkástanács és direktórium újraválasztását 27-ére tűzték ki. Az összegyűlt tömegben – mint a jelentés mondja – „sokan voltak kommunizmust gyűlölő gazdák, s azok ellene beszéltek az úgynevezett proletárdiktatúrának”. Nem is eredménytelenül, mert – noha a Délvidéki Direktórium emberei

⁴⁷¹ PML Cegléd. Direktórium ir. 2194/1919.

⁴⁷² B-KML Kiskunfélegyháza. Kormányzótanácsi biztos ir. szám nélkül (56.) és *Félegyházi Proletár*, 1919. júl. 15.

⁴⁷³ PIA 605. f. 11/29. ö. e. 105., 217., uo. 609. f. 12/sz. nélkül. 35. ö. e. és Liptai Ervin: *A Magyar Tanácsköztársaság*, i. m. 452–453.

⁴⁷⁴ Rácz János: i. m. 38. és Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, i. m. 359.

⁴⁷⁵ HIL V. Ö. O. F. Karh. oszt. ir. 1919. júl. 22. 111/25. 114. lt-i j.

és a vörösőrök „több jómódú polgárt” letartóztattak – a munkástanácsba „többnyire burzsoák kerültek be”. A Délvidéki Direktórium az új szervek felfüggesztéséért sürgönyözött a Belügyi Népbiztosságnak, válasz azonban már nem érkezett.⁴⁷⁶

Július 29–30-ára teljessé vált a bizonytalanság. Noha a helyi lapok – mintha mi sem történt volna – továbbra is optimizmustól sugárzó cikkeket közöltek, ezeknek már senki sem hitt, valószínűleg maguk a cikkírók sem. Erre utal többek között a ceglédi *Népakarat* főszerkesztőjének „tudathasadása”, aki 30-án még cikket írt arról, hogy a „vigyorgó burzsoá pofákra rá fog fagyni a kárörvendő mosoly”, ezt leadta a szedőknek, majd kocsit rekvirált, s 31-én már Budapesten volt. Ha a posta még dolgozott, ott olvashatta a lap augusztus 1-jei számát, melyben cikke megjelent.⁴⁷⁷

Ha a bizonytalan és labilis helyzetnek nem is, a budapesti kormányválsággal kapcsolatos találgatásoknak a Forradalmi Kormányzótanács lemondását és az úgynevezett szakszervezeti kormány megalakulását bejelentő, augusztus 1-jén érkező táviratok és a 2-ai lapok vetettek véget.

⁴⁷⁶ PIA 606, f. 3/6. ő. e. 646. és uo. 642. f. 1920–IV–99. ő. e.

⁴⁷⁷ *Népakarat*, 1919. aug. 1. és PIA. 622. f. 1920 – B. 1142. ő. e.

AZ ELLENFORRADALOM HATALOMRA JUTÁSA

A Forradalmi Kormányzótanács lemondásának és a Peidl-kormány megalakulásának híre általában még augusztus 1-jén este megérkezett a Duna-Tisza közti városokba. Széleskörűen ismertté azonban csak 2-án váltak a fővárosi események, részben a budapesti és helyi lapokból, részben pedig a kormányváltozást bejelentő, sebtében készített plakátokról. A Peidl-kormány és a párttitkárság egybehangzó táviratainak értelmében⁴⁷⁸ egyelőre minden munkástanács és direktórium a helyén maradt, s bármiféle átszervezés nélkül biztosították a rendet, és képviselték az új kormányhatalmat. A munkáshatalom perspektíváit illetően azonban különbözőképpen értékelték a tiszai fronton és a Budapesten történeteket. Augusztus 2-ai felhívásában a Kecskeméti Munkástanács hangsúlyozta, hogy „ennek a változásnak csak kifelé, a külpolitikában van jelentősége, mert befelé a munkásság továbbra is kezében tartja a hatalmat, s azt mindenkivel, minden törekvéssel szemben feltétlenül megtartja és megvédi”.⁴⁷⁹ Így értelmezték az eseményeket Kiskunhalason és részben Kiskunfélegyházán is. A proletárvezetők másik része kevésbé volt optimista. A Nagykőrösi Direktórium elnöke már a 2-ai népgyűlésen olyan kijelentést tett, hogy „nekik, akik a nagykőrösi proletárok és polgárok bizalmából e város ügyeit több mint négy hónap óta intézik, el kell hagyni helyüket”. A népgyűlés után szabadon bocsátották a forradalmi törvényszék által elítélt bűnözőket és fogva tartott ellenforradalmárokat, s az áprilisban lefoglalt ékszereket visszaadták tulajdonosaiknak.⁴⁸⁰ A kiskunfélegyházi vezetők többsége helyén maradt, de a statáriumot elrendelő plakátot katonai parancsnokként aláíró Kovács Mátvás már 2-án elhagyta a várost.⁴⁸¹

Az augusztus eleji napokban tovább tartott a középrétegek július végi megelégnélése, sőt a kormányváltozás tényéből és a Vörös Hadsereg nyugat felé visszavonuló alakulatainak demoralizáltságából újabb reményeket merítettek. „A lakosság hangulata izzó, amennyiben a volt virilisták igen

⁴⁷⁸ A lapokban is megjelent felhívást közli: MMTVD 6/B. köt. 560.

⁴⁷⁹ *Dokumentumok*, i. m. 644–645.

⁴⁸⁰ Uo. 646., PML Nagykőrös. Polgármester ir. 1648/1925. és PIA 622. f. 1920 – B. 2113. ő. e.

⁴⁸¹ *Félegyházi Hírlap*, 1919. aug. 14. és KM Lelt. sz.: 63. 261. 1.

fennhangon beszélnek velünk, sőt egyik volt szolgabíró kijelentette, hogy a direktóriummal nem áll szóba, ő csak az alispánnal tárgyal” – jelentették 2-án Ráckevéről.⁴⁸² Gyónon ugyanezen a napon (tehát még a románok bevonulása előtt) megverték a kommunista vezetőket.⁴⁸³ Kiskunfélegyházi „bujkáló ellenforradalmárok” elhitették a földmunkásokkal, hogy a részként vagy kommencióként nekik járó gabonát rekvirálni fogják, ezért állt a gabona behordása és a cséplés.⁴⁸⁴ Kiskunhalason, „hol egyesek nemzeti-ségi ellentéteket igyekeztek szítani”, egy nemzetiszínű és vörös zászlóval fellobogózott autó megjelenése keltett nagyobb izgalmat 2-án. Az autón levő vöröskatonák hírei alapján „a kommunizmussal nem szimpatizáló lelkek felszabadultak”, s Hódi Géza párttitkárt, aki a nemzetiszínű zászlót letépte, inzultálták. A tömeg, melyet a június végi napokban odavezényelt különítmény oszlatott fel, a *Himnusz*t énekelte, s követelte, hogy a Hódi bántalmazásáért őrizetbe vett iskolaigazgatót engedjék szabadon. Miután ez megtörtént, a tüntetők szétszéledtek.⁴⁸⁵

A bizonytalanságot fokozta, hogy – megelőzve a kormány 3-ai határozatát – az I. Hadtest élén Vágó Bélát augusztus 2-án felváltó Werth alezredes azonnal elrendelte az „újonnan toborzott vörösörségek lefegyverzését”. Fegyverben csak a régi csendőrök maradhattak.⁴⁸⁶ Ennek következtében – noha a direktórium még hivatalban volt – Kecskeméten már 2-án este volt csendőrből álló járőrök járták végig a kávéházakat, s a tiszteket és altiszteket rangjelzéseik felvarrására szólították fel.⁴⁸⁷

Abban, hogy a térség északkeleti szögletében már a Peidl-kormány augusztus 6-ai bukása előtt hatalomra került az ellenforradalom, mindezek mellett a román hadseregnek volt döntő szerepe. Az Abonyi járásban és Cegléd környékén tulajdonképpen még a kormányváltás formális kihirdetésére sem volt idő. A Ceglédi Munkástanács 1-jén még ülésezett, de a Vörös Őrség már nem volt ura a helyzetnek. Éjszaka a vasúti és katonai raktárakat fosztogatta a lakosság és a visszaözoñlő katonaság. 2-án délelőtt bevonultak a román csapatok előőrsei. A direktórium tagjait hivatalukban találták, akik a román parancsnok felszólítására a város régi főjegyzőjének

⁴⁸² *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1919–1929.* Szerk. Imre Mátyásné, S. Mándi Magda, Szabó Ágnes. Budapest, 1964, Kossuth, 21.

⁴⁸³ PML PPSKk vm. alispánjának ir. TAGYOB. Gyón.

⁴⁸⁴ KM l.cit. sz.: 63., 321. l.

⁴⁸⁵ PIA 619. f. 1/1920 – B. 2390. ö. e.

⁴⁸⁶ Uo. 1/1920 – B. 84. ö. e.

⁴⁸⁷ *Kecskeméti Közlöny*, 1919. aug. 6. és PIA. 605. f. 11/29. ö. e. 107–108.

átadták Cegléd kulcsait. A hatalomátvétel ezzel megtörtént, a proletárvezetők román katonai börtönbe kerültek.⁴⁸⁸ A Kecskeméti Direktórium 3-án délben még jelentett, délután azonban már – noha a románok csak 4-én vonultak be – Császár István csendőrfőhadnagy kezében volt a hatalom, akit Werth alezredes telefonon bízott meg az ideiglenes várossparancsnoki teendők ellátásával. Császár elrendelte a szabadkereskedelmi és örletési tilalom feloldását, érvénytelenítette az úgynevezett fehérpénzt, és utasította a város március 21. előtti polgármesterét, hogy működését haladéktalanul kezdje meg.⁴⁸⁹ Sándor István augusztus 4-én foglalta el hivatalát. Ugyanezen a napon a városi tanács valamennyi ügyosztályát, hivatalát és hivatalnokát működésre szólította fel.⁴⁹⁰ Császár, Sándor és segítők gyors munkát végeztek. Jóllehet Pesttel – részben a románok 4-ei bevonulása következtében – alig volt összeköttetésük, augusztus 6-án már minden jogelőd és előzmény nélküli „keresztény” és „nemzeti” napilap (*Kecskeméti Közlöny*) jelent meg, amelyet 4-én írtak és 5-én nyomtak. A lap főszerkesztője az a Kiss Endre volt, aki mint a szentkirályi ellenforradalom egyik vezetője áprilisban Szegedre menekült a felelősségre vonás elől, s Héjjassal és Héjjas néhány emberével együtt 2-án estére érkezett vissza a városba.⁴⁹¹ Augusztus 6-ára a forradalom Kecskeméten rekedt valamennyi fontosabb személyiségét elfogták, és gyors ütemben likvidálták a proletárdiktatúra különféle hivatalait is.⁴⁹²

Nagykörösön, ahová 3-án este vonultak be a románok, nem volt ilyen éles az átmenet. „A megszálló hadsereg a bolsevik direktórium elbocsátásával a polgármestert, valamint [...] a Városi Tanácsot visszahelyezte, a város igazgatásával megbízta” – olvasható az 5-ei tanácsülési jegyzőkönyvben. A polgármester azonban a nemzeti tanács egykori elnöke volt, akit 1919-ben a közakaratra engedve neveztek ki a város élére, s aki a direktóriummal is jó kapcsolatban állt, és viszont. Ezért – noha a városi tanács a bolsevizmust elítélte, és határozatot hozott arról, hogy a kommunistákat köteles mindenki feljelenteni – azoknak a tanácsfunkcionáriusoknak, akik az „új rendbe beilleszkedni nem tudnak vagy nem akarnak”, Kókény és

⁴⁸⁸ Szabó I. ászló: i. m. 171–172. és Nagy Dezső: i. m. 71.

⁴⁸⁹ B-KML Kecskemét. Polgármester eln. ir. 1442/1920. és *Kecskeméti Közlöny*, 1919. aug. 6.

⁴⁹⁰ B-KMI. Kecskemét. Polgármester eln. ir. 364/1919.

⁴⁹¹ Uo. 369/1919., *Kecskeméti Közlöny*, 1920. jan. 1. és *A Rongyos Gárda harcai*, i. m. 49.

⁴⁹² *Kecskeméti Közlöny*, 1919. aug. 7., aug. 14.

társai egynapos haladékat adtak arra, hogy a város szolgálatából (és nyilván a városból) büntetlenül eltávozhassanak.⁴⁹³

A térség nyugati és délkeleti felében általában közvetlenül a román csapatok megérkezése előtt, a Peidl-kormány bukásával többé-kevésbé egy időben, 5-én, 6-án vagy 7-én került hatalomra az ellenforradalom. A gyorsaság oka az volt, hogy a nagyobb városok már 5-én és közvetlenül, a falvak pedig „tisztviselőtársaival történt előzetes megállapodás alapján” hivatalát 6-án elfoglaló alispán közvetítésével olyan utasítást kaptak a belügyminisztériumból, hogy „a közigazgatásnál a március hó 21-ét megelőző állapot állítandó vissza”.⁴⁹⁴ Kiskunfélegyházán és Kiskunhalason, ahová a belügyminisztérium telefonutasítása közvetlenül futott be, ezt egyaránt úgy értelmezték, hogy a polgári demokratikus forradalom helyi vezetőinek is szerepet kell kapniuk. Mint rangidős tanácsnok, Kiskunfélegyházán Dóczy Pál helyettes polgármester írta alá 5-ei dátummal a belügyminiszter rendeletét közlő plakátot. Ugyanakkor azonban egy olyan ötlagú operatív bizottságot alakított a város ideiglenes vezetésére, amelynek rajta, Toldi Jenő esperesen, valamint a rendőrkapitányon kívül egy asztalosmester és Horváth Zoltán, a helyi Nemzeti Tanács egykori elnöke is tagja volt. Noha délelőtt néhány tanácsfunkcionárius még bement hivatalába, 6-án ez a bizottság fogadta a bevonuló román csapatokat, s az első letartóztatásokat is az ő javaslatukra foganatosította a rendőrség és a megszálló alakulat. Mint Kecskeméten Császár, hivatalba lépése után néhány nappal Dóczy is hatálytalanította a kötött kereskedelemre és az örletési rendre vonatkozó korábbi rendeleteket.⁴⁹⁵

Kiskunhalasra szintén 5-én érkezett meg a belügyminisztériumi utasítás, s ugyanezen a napon iktatták a Sajtóosztálynak a *Halasi Munkáshoz* intézett táviratát is, amelyben arról értesültek a szerkesztők, hogy előző napi ülésén a minisztertanács a Tanácsköztársaság alatti összes intézkedések hatálytalanításáról fogadott el határozatot.⁴⁹⁶ Másnap, 6-án reggel már ülésezett a városi tanács. Kimondták a közigazgatási hatalom átvételét, és összehívták a Nemzeti Tanácsot, amelynek elnöke a város helyettes polgármestere, Kolozsváry Kiss István volt. A Nemzeti Tanács még 6-án összeült,

⁴⁹³ PML Nagykovács. Tanácsülési jkv. 1919. aug. 5–8. és PIA 622. f. 1919. – B. 2113. ő. c. I. köt. 79.

⁴⁹⁴ KM Plakáttár Lelt. sz.: 63. 265. 1. és PML PPSKk vm. Törvényhatósági Bizottságának jkv-e. 1919. dec. 6. 457. sz.

⁴⁹⁵ KM Plakáttár, Lelt. sz.: 63. 269. 1. és DA. 68. 37. 1. (Farsang Péter visszaemlékezése.)

⁴⁹⁶ B-KML Kiskunhalas. Polgármester ir. 5566/1919.

s megkezdte a direktórium rendeleteinek érvénytelenítését.⁴⁹⁷ Ugyanezen a napon bevonult a városba a „nemzeti hadsereg” Szegedről érkező egyik alakulata, amely azonnal hozzá is látott a tisztoгатáshoz. Hat kommunistát és szociáldemokratát még Kiskunhalason agyonlőttek, kettővel pedig egy nap múlva Kecel határában végeztek.⁴⁹⁸ Mint Kecskeméten és Kiskunfélegyházán, 9-ei hirdetményükben az új kiskunhalasi vezetők is eltörölték a maximális árakat, és szabaddá tették az öröklést is.⁴⁹⁹

A térség nyugati felében elhelyezkedő falvakba és falusias mezővárosokba általában egyszerre érkeztek meg Agorasztó alispánnak és a főszolgabíróknak nem a március 21. előtti szerveket, hanem az 1886. évi XXII. tc. alapján megválasztott előjáróságokat hatalomátvitelre felszólító utasításai és a román csapatok. Ezért itt a nemzeti tanácsok, illetve a hozzájuk hasonló reprezentatív társadalmi testületek helyett mindenütt és azonnal a régi előjáróságok és képviselőtestületek kezébe ment át a hatalom. Kalocsán és Kiskunlacházán 6-án, a Kalocsai járásban 6-án és 7-én, Dunapatajón 7-én.⁵⁰⁰ Soltvadkerten 8-án, a románok bevonulásának napján mondott le a direktórium. Elnökét, Nyúl Andrást községi bírónak kiáltották ki; a régi előjáróság csak 11-én foglalta el hivatalát.⁵⁰¹

A térség délnyugati szögletében elhelyezkedő néhány településen, Kiskunmajsán és környékén 4-én és 5-én, a „nemzeti hadsereg” alakulatainak érkezésével egyidejűleg, illetve azt követően távoztak a direktóriumok. Mint Kiskunhalason, Szatymazon, Kisteleken, Kiskunmajsán, Jánoshalmán is, Horthy katonái kezdték meg a „tisztoгатást”. Meggyilkolt kommunisták holttesteit hátrahagyva vonultak a Dunántúlra.⁵⁰²

A Friedrich-kormány megalakulása után Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas régi vezetői sem tartottak többé igényt az operatív bizottság, illetve a nemzeti tanács működésére. A Kiskunhalasi Nemzeti Tanács augusztus 6-a utáni működésének ugyanúgy nincs nyoma, mint a kiskunfélegyházi operatív testület tevékenységének.

⁴⁹⁷ *Dokumentumok*, i. m. 652–655.

⁴⁹⁸ Nagy Czirok László: i. m. és Szabó Miklós: i. m. 74.

⁴⁹⁹ *Dokumentumok*, i. m. 659–660.

⁵⁰⁰ Uo. 656–657., Bernhardt Zsigmond: i. m. 120–121., Romsics Ignác: *Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, i. m. 360. és PIA 628. f. 1920 – B. 12 222 ö. e. III. köt.

⁵⁰¹ PIA 619. f. 1/1920 – B. 984. ö. e.

⁵⁰² Uo. 1114. ö. e. és 642. f. 1920–IV–1849. ö. e. Vö. *Dokumentumok*, i. m. 659. és *A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Szerk. és bev. Szabó Ágnes, Pamlényi Ervin. Budapest, 1963, Kossuth, 101–110.

Bár az augusztus 2–8. között működni kezdő régi közigazgatási apparátus mellett részben fegyveres, részben fegyvertelen karhatalom (polgárőrség, majd csendőrség) is szerveződött, az ellenforradalom első szakaszában, a románok november közepi kivonulásáig a térség legfontosabb hatalmi tényezője a 6. román királyi hadosztály volt. Parancsnoka Kecskemét törvényhatósági jogú város, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közép- és déli, valamint Csongrád vármegye északi járásai polgári közigazgatásának irányításával – a már létező, korábbi közigazgatási szervezettől függetlenül – Balásfalvi Kiss Ferenc nyugalmazott kecskeméti törvényszéki bíró személyében külön főispánt bízott meg. (Balásfalvi október 16-ig állt ezen a poszton. Ekkor Zsitvay Tibornak, a későbbi igazságügy-miniszternek adta át hivatalát, akit a román vezérkar jóváhagyásával Friedrich nevezett ki a 6. hadosztály által megszállt területek kormánybiztos-főispánjává. Zsitvay közvetlen felettese gróf Ráday Gedeon, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye kerületi kormánybiztosa volt.) A járások határait a hadosztály alegységcinck elhelyezési körletéhez igazította. A települések és járások szintjén általában meghagyott közigazgatási szervek mellé a román parancsnokok magyarul tudó katonai megbízottakat állítottak, ellenőriztették a postát, lehallgattatták a telefonokat, s a kormánnyal való érintkezést úgyszólván lehetetlenné tették. Összeírátták a gazdasági gépeket és a földbirtokokat nagyságuk és tulajdonosaik neve szerint, a várható vagy a már betakarított termés mennyiségét, az állatállományt és a munkaerőt. A nemzeti lobogók kitűzését megtiltották. A rendszeresített rekvirálások mellett a román katonaság fosztogatott és polgárokat támadott meg. A román katonaságnak ezek az intézkedései elég széles körű, de egymástól elszigetelt ellenállást váltottak ki mind a birtokos parasztság, mind a városi polgárság körében.⁵⁰³

Egyvalamiben azonban teljes összhang jellemezte a román katonaság és a magyar hatóságok, illetve középrétegek együttműködését, s ez a kommunistaellenesség és a kommunisták üldözése volt. November végéig együttesen több száz munkást, agrárproletárt és értelmiségit internáltak, s mintegy 600–700 embert (Kunszentmiklósi járás: 77 fő, Dunavecsei járás: 32 fő, Abonyi járás: 25 fő, Kiskunfélegyháza: 46 fő, Kiskunhalas: 131 fő stb.) tartóztattak le, akik ellen a magyar hatóságok ügyészégi eljárást indítottak. A Friedrich-kormány rendelete alapján, mely szerint a szocializálás és rekquirálás lopásnak és rablásnak, a forradalmi törvényszékek

⁵⁰³ *Dokumentumok*, i. m. 661–668. és *Kecskeméti Közlöny*, 1919. okt. 17.

halálos ítéletei pedig gyilkosságra való felbujtásnak minősültek, utóbbiak többsége hosszabb-rövidebb idejű börtön- vagy fogházbüntetést kapott. Az ellenforradalmárok elleni halálos ítéleteket kérő, hozó és végrehajtó vádbiztosokat, bírókat és ítéltvégrehajtókat általában halálra vagy élet-fogytiglani börtönbüntetésre ítélték.⁵⁰⁴ A Tanácsköztársaság alatt is hivatalban maradt és a proletárdiktatúrát lojalitásával támogató közigazgatási vezetők ellen bírósági eljárást általában nem indítottak, de állásuktól nyílt vagy burkolt nyomásra nekik is meg kellett válni. Októberre leváltották Nagykőrös polgármesterét, Kökény Dezsőt, s egy Erdélyből menekült köztisztviselőnek adta át helyét Kecskemét polgármestere, Sándor István is.⁵⁰⁵

Az augusztus eleji rendszerváltozást mindazon társadalmi rétegek és csoportok örömmel fogadták, amelyek érdekeit vagy elveit a Tanácsköztársaság intézkedései kisebb-nagyobb mértékben sértették. A Peidl-kormány leglényegesebb, augusztus 6-ai határozata, amely a köztulajdonba vett pénzintézetek, üzemek és üzletek magántulajdonba való visszaadását rendelte el, s a Friedrich-kabinet első, augusztus 7-ei intézkedése, a földbirtokok köztulajdonba vételével foglalkozó kormányzótanácsi rendelet érvénytelenítése⁵⁰⁶ mind az úri középbirtokosok és birtokos parasztok, mind a városi közép- és kispolgárok körében széles körű elismerésre talált. E heterogén összetételű csoport egységesen segítette az ellenforradalom hatalomra jutását, s az első hetekben kohéziós erőként fogta össze őket kommunizmus- és kommunistaellenességük. Szükségszerűen váltak azonban szét, mihelyt a rendszer berendezkedését érintő kérdések kerültek napirendre. Az alapvető azonosságok ellenére is számottevően eltérő érdekeik és céljaik elsőként az 1920-as nemzetgyűlési választások előzményeként kiadott programnyilatkozatokban és lezajlott pártalakulások során manifesztálódtak. A szervezkedés már októberben megindult, nagyobb arányúvá és nyílttá azonban csak a román csapatok november 14–20. közötti kivonulása után vált.

A földbirtokosok és a birtokos parasztok érdekeit képviselő két agrárpárt, mint 1919 tavaszán, ismét egyesült. Az Egyesült Kisgazda- és

⁵⁰⁴ PML PPSKk vm. alispánjának kig. ir. 125/1920. és OL K. 578. Biz. 525. sz. (54. csomó). Vö. Rév Erika: *A népbiztosok pere*. Budapest, 1969, Kossuth, 14–17. és *Dokumentumok*, i. m. 670–671.

⁵⁰⁵ *Kecskeméti Közlöny*, 1919. okt. 28. és PIA 622. f. 1919 – B. 2113. ö. e.

⁵⁰⁶ *Iratok az ellenforradalom történetéhez, 1919–1945. I. köt. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon, 1919–1921.* Szerk. és bev. Nemes Dezső. 2. kiad. Budapest, 1956, Szikra, 113–114., 120.

Földműves Párt helyi szervezeteiben így konzervatív középbirtokosok és befolyásuk alatt álló gazdagparasztkok éppúgy megtalálhatók voltak, mint a földreformot, közigazgatási reformot s az általános és titkos választójogot őszintén és komolyan követelő közép- és kisparasztkok, valamint parasztszármazású értelmiségiek. Ennek megfelelően a párt képviselőjelöltjei részben OMGE-s és gazdaszövetségi birtokosok, illetve funkcionáriusok (Rubinek Gyula, Meskó Zoltán), továbbá a helyi középbirtokosok (az abonyi Fábián István, a bácsalmási Nagypál Sándor és a kiskunhalasi Kolozsváry Kiss István) közül, részben az országos politika porondjára először lépő Nagyatádit vagy éppen Szijj Bálintot követő birtokos parasztkok (az alsódabasi Sziráki Pál, a dunavecsei Bencze Gábor, a ráckevei Szabó Gy. János és a kiskőrösi Luca Pál) és értelmiségiek (a kalocsai Szabóky Jenő, a kunszentmiklósi Szabó Balázs és a ceglédi Dobos Sándor) közül kerültek ki. A Kisgazdapárt helyi születésű jelöltjeinek többsége a két forradalom alatt emelkedett ki a névtelenségből azzal, hogy tevékeny részt vállalt az ellenforradalmak szervezésében és irányításában. Kolozsváry a polgáridemokrácia-ellenes kunsági, Fábián a május eleji abonyi, Bencze, Szabó Gy. és Szabóky a Duna melléki ellenforradalom vezetője volt. Az egyesült agrárpárt két nagy érdekcsoportját mint közös politikai cél a mezőgazdasági termények szabadforgalmának, valamint a mezőgazdasági termelés és termelők állami preferálásának a követelése rokonította és készítette együttes fellépésre.⁵⁰⁷

A papság és a keresztény értelmiség nagyobb része a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja helyi szervezeteit építette ki. Minden „keresztény embert” a párt soraiba hívtak, de nagyobb számban inkább csak a városi iparosok, kereskedők és tisztviselők csatlakoztak. Bizonyos mértékig kivétel ez alól Kalocsa és Kiskunfélegyháza, illetve e két város közvetlen környéke. A kiskunfélegyházi és Kiskunfélegyháza környéki parasztkok körében a KNEP azért szerezhetett számottevő befolyást, mert mint hagyományosan függetlenségi párti kerületnek a megszervezésére a Kisgazdapárt nem fordított gondot. Ugyanakkor a valóban tovább élő függetlenségi pártkörök az egykori tagság jelentős részére már nem gyakoroltak igazi vonzerőt. Az eltávolodók így a KNEP táborát növelték. Kalocsán és környékén az érsekség vetette be eszközeit a keresztény párt érdekében.⁵⁰⁸

⁵⁰⁷ *Dokumentumok*, i. m. 691–692. és *Kiskőrös és Járása*, 1920. febr. 1.

⁵⁰⁸ *Félegyházi Hírlap*, 1919. dec. 7., 1920. febr. 1., valamint *Kalocsai Néplap*, 1919. dec. 24., dec. 31.

A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság elleni ellenforradalmakban szintén aktív szerepet vállaló tartalékos tisztek, szolgabírók és jegyzők néhány fős csoportja egyik nagy párthoz sem csatlakozott, hanem a jobboldali radikalizmus helyi zászlóvivőjévé vált. Bár néhányuk királypártisága összeesengett a KNEP legitimizmusával, a földbirtokviszonyok megváltoztatására való törekvésük pedig a Kisgazdapárt agrárprogramjával érintkezett, a két párttól mégis sokban különböztek. E szélsőjobboldali körök programjának középpontjában a heves antikommunizmus és az ugyanolyan heves antiliberalizmus és antiszemitizmus állt. Ettől természetesen a KNEP és a Kisgazdapárt vezetői és tagjai sem voltak mentesek, sőt ez az egyik legfőbb közös jellemzőjük volt. Az antiliberalizmus, antikommunizmus és zsidóellenesség formáját, mértékét, valamint a megoldás jellegét és természetét tekintve azonban jelentős különbségek választották el a két nagy pártot és a jobboldali radikálisokat. A szélsőjobboldali körök mind a kommunisták, mind a velük azonosított zsidók fizikai megsemmisítésére vagy kitoloncoltatásukra és vagyonuk megszerzésére törekedtek. Nagytőke- és mérsékeltbb nagybirtok-ellenességük mögött a vagyonszerzés, a hatalmi viszonyok radikális átstrukturálásának követelése mögött pedig a pozíciószerezés szándéka húzódott meg. Legvéresebb tettüket, mint ez közismert, Kecskeméten és környékén hajtották végre. A románok kivonulása és a „nemzeti hadsereg” reguláris alakulatainak megérkezése között rendelkezésükre álló egy-két napot az április végi ellenforradalom mintegy félszáz tartalékos tiszt, értelmiségi és birtokos paraszt résztvevője Héjjas Iván, Francia Kiss Mihály és az Erdélyből menekült Raád Árpád vezetésével arra használta fel, hogy a proletárdiktatúra helyi vezetőit és a város zsidó polgárainak egy részét meggyilkolja. Áldozataik többségét elásták (a hazai és nemzetközi közvélemény nyomására kiküldött vizsgálóbizottság december elején 62 hullát talált a lajosmizsei erdőben), néhányuk nyakába pedig táblát akasztottak ezzel a felírással: „Így jár minden zsidó, aki nem megy el Palesztinába.”²⁰⁹ A hasonló jellegű több kisebb-nagyobb Duna-Tisza közti atrocitás közül a dunavécsei főszolgabíró (Hofer Ferenc), jegyző (Kocsis Béla) és Demmel Károly százados által szervezett kommunista-üldözések, zsidóverések és kitelepítések „emelkednek ki”. Tetteiket, mint a kecskeméti tisztek 1918 végén, Hefty Richárd pedig a *Helikon*-ban 1919 elején burkoltan már megfogalmazták, azzal indokolták, hogy a zsidóság

²⁰⁹ *Dokumentumok*, i. m. 674–685. Vö. PIA 658. f. 10/3. ö. e. és Halmi József: *Fekete Könyv Kecskemétről*. Bécs, 1920, Johann N. Vernay Nyomda.

„visszaélt az egyenlőséggel”, a magyarság „nyakára nőtt”, amely ezért „az utóbbi években teljesen elvesztette a talajt”. A megoldást – mint Héjjasék Kecskeméten – ők is abban látták, hogy a „zsidókat el kell pusztítani tűzzel-vassal”.⁵¹⁰ A felsoroltakon kívül a Duna–Tisza közti jobboldali radikálisok közé tartozott még a kunsági ellenforradalmi szervezkedés egyik vezetője, Förster Lajos kunszentmiklósi főszolgabíró is, akit 1920 elején azért bocsátottak el állásából, mert a helyi ÉME szervezte gyilkosságokban vétkesek elleni nyomozást akadályozta.⁵¹¹

Ezzel szemben a kispapok és a KNEP párttagságának többsége – ami a proletárdiktatúra vezetőinek „megbüntetését” illeti – a Friedrich-kormány gyorsított bünvádi eljárásával értett egyet, s a zsidókérdést is vér és gyilkosságok nélkül kívánta „megoldani”. Valószínűleg a Duna–Tisza közti atrocitásokra is akart válaszolni az érsekség szócsöve, a *Kalocsai Néplap*, amikor a december elején megalakuló Hangya-fiók feladatát így összegezte: „Nem tehetjük a XX. században, hogy minden zsidót agyonverjünk, le kell őket gyűrnünk. A kereskedelmet kell kezükből kivennünk.”⁵¹² A KNEP kecskeméti szervezetének vendégeként erre utalt decemberi beszédében a keresztényszocialista miniszterelnök, Huszár Károly is, amikor a városban történtek elítélése után kijelentette: „A zsidókat munkával, tanulással kell legyőzni.”⁵¹³ A vér nélküli „megoldás” részletes programjával a Duna–Tisza közén a Kispapok párt ceglédi szervezete állt elő. A kormánynak küldött december végi felterjesztésükben követelték a numerus clausus bevezetését a felsőoktatásban, a zsidó kézen levő földbirtokok kisajátítását s a közszolgálatban dolgozó zsidó tisztviselők elbocsátását.⁵¹⁴

Mindhárom társadalmi és politikai tömörüléstől lényegesen eltérő programmal indult az 1920-as választásokon a kiskunfélegyházi Horváth Zoltán. A Károlyi-párt Duna–Tisza közti szervezeteinek egykori vezetői közül lényegében ő volt az egyetlen, aki 1919 augusztusa után sem tagadta meg korábbi pártvezérét, s a lehetőségekhez képest sokat megőrzött pártjának demokratizmusából. A kor hangulata, szólamai és a közvélemény hatása alól természetesen ő sem tudta kivonni magát. Magyarországot Horváth is csak „keresztény és nemzeti” államként és királyságként (noha

⁵¹⁰ PIA 642. f. 1920–IV–537. ó. c. 28., 84–85.

⁵¹¹ PML PPSKk vm. alispánjának biz. ir. 35/1920.

⁵¹² *Kalocsai Néplap*, 1920. jan. 21.

⁵¹³ *Kecskemét*, 1919. dec. 21.

⁵¹⁴ *Ceglédi Híradó*, 1920. jan. 4.

Habsburgok nélkül) tudta elképzelni. Egyedül állt viszont azzal a megállapításával, hogy a munkások zöme jó hazafi, s hogy nekik is „helyet kell adni a parlamentben”. „[...] irányelveim közül – írta – a keresztény és nemzeti szavak mellett még nagy súlyt helyezek a demokratikus szóra, mert csak ezen irányelvnek a követése mellett látom elérhetőnek a felbolygatott és felforgatott társadalmi egyensúlynak a helyreállítását.” A zsidókérdésben, melyet a Duna-Tisza közén és 1919 végén egyszerűen nem lehetett megkerülni, differenciált álláspontot foglalt el. A kommunista zsidók elleni bírósági eljárásokkal ugyanúgy egyetértett, ahogy a magyar munkásokat és parasztokat sújtó ítéletek ellen sem emelte fel a szavát, sőt egyik rétegük, a „galíciai árdrágító zsidók” kitelepítését jogosnak ismerte el. A „hazafias zsidóság” polgári jogai mellett ugyanakkor síkra szállt, s ezzel a véleményével egyedül állt a Duna-Tisza közí pártvezérek és képviselőjelöltek között.⁵¹⁵ A klasszikus polgári demokrácia álláspontjáról nézve Horváth programja természetesen igen vérszegénynek tűnik. Ott és akkor azonban így is „soknak” bizonyult. Alkalmas volt arra, hogy a KNEP vezérei „zsidóbarátnak”, sőt „zsidóbérencnek” kiáltásák ki, és ilyen „bélyeggel” mind a városi kispolgárság, mind a városi és tanyai parasztság körében nehéz volt szavazatokat szerezni, annak ellenére, hogy mint a függetlenségi pártkörök tagjai alig egy évvel korábban még egységesen követték és támogatták Horváthot.⁵¹⁶

A proletariátus és a proletárdiktatúrával szimpatizáló értelmiség – noha a helyi vezetőket június-júliusban éppen eleget bírálta és támadta – nem örült az augusztus eleji változásoknak, de nem látva más kivezető utat, az eseményeket mintegy sorsszerűségként értelmezve beletörődött abba, amit elkerülhetetlennek és visszafordíthatatlannak hitt. A Duna-Tisza közí proletariátus mély letargiája mutatkozott meg többek között abban is, hogy – szemben jó néhány dunántúli település munkásságának magatartásával – az ellenforradalmi hatalomátvételt sehol sem kísérelte meg megakadályozni. A letartóztatott vagy szökésben levő vezetők jelentős része természetesen nem mondott le egy újabb forradalom lehetőségéről. Bor Antal kiskunhalasi munkástanács tag szeptemberben azzal biztatta elvtársait, hogy „Kecskeméten két hét múlva forradalom lesz”, Pirisi József öregcsertői munkástanács tag Tatabányán kitört munkásforradalomról hallott, s ettől remélte a proletárdiktatúra ismételt megteremtését, a kecskeméti börtönben sínylődők pedig a szovjet-orosz hadseregben bíztak,

⁵¹⁵ *Dokumentumok*, i. m. 685–687. és *Félegyházi Hírlap*, 1920. jan. 18.

⁵¹⁶ *Félegyházi Hírlap*, 1920. febr. 1.

amelynek előőrseit már ismét a Kárpátokba képzeltek.⁵¹⁷ A munkásság többsége azonban – legalábbis látszólag – belenyugvással fogadta az új rendet, s nem lázadozott a megváltozott szociális körülmények, így az új munkabérek ellen sem. Az aratási munkák idejére napi 35 koronára emelt földmunkásbérek mintegy 30–40%-kal csökkentek, azaz kisebb-nagyobb ingadozással ugyanúgy 25 korona körül mozgott a napszámbér, mint 1919 elején.⁵¹⁸ Körülbelül ilyen arányban csökkentek a cselédbérek is. A cselédek fizetését az egész megyére érvényesen, egységesen rendezték októberben. A Tanácsköztársaság alatti évi 1000 korona helyett 400–800 koronát, a 24 mázsa gabona helyett 16 mázsát, a 32 kilogramm só helyett 16 kilogrammot kaptak. Egészében véve tehát az 1918-assal egyező bérszínvonalat alakítottak ki a megye vezetői.⁵¹⁹ Az ipari munkások béreiről nincsenek pontos adataink. Mint az egész országban, valószínűleg a Duna–Tisza közén is 50%-kal csökkentek.⁵²⁰ A proletariátus 30–50%-os bércsökkenését, valamint az egyéb munkásellenes intézkedések (lakbérek felemelése, szénsegélyek és munkanélküli-segélyek megszüntetése) élet-színvonal-leszorító hatását valamelyest kompenzálta az, hogy az aratás befejezése és a szabad forgalom engedélyezése következtében piacra kerülő birtokos paraszti készletek az alapvető élelmiszerek árait egyik napról a másikra lenyomták. A Balásfalvi Kiss Ferenc által megállapított maximális árakon (1 pár tyúk 80 korona, 1 kilogramm hús 20–30 korona) természetesen gyakran nem lehetett vásárolni, de a kecskeméti feketepiacokon, melyek a ceglédiek mellett a legdrágábbak voltak, 70 koronáért 1 kilogramm disznóhúst, 75–100 koronáért 1 kilogramm szalonnát, 200–300 koronáért egy pár hízott baromfit már lehetett kapni,⁵²¹ s a júliusi árakhoz képest, amikor 1 kilogramm szalonna 300–400 koronába, 1 pár hízott liba pedig 700–800 koronába került, ez is jelentős csökkenés volt. A Duna–Tisza közti proletariátus passzivitásához, „nekünk mindegy” hangulatához valószínűleg az áruforgalom megindulása, az élelmiszerek előkerülése, az aratás-cséplés befejezése, valamint a piaci árcsökkenések is jelentős mértékben hozzájárultak.

⁵¹⁷ PIA 619. f. 1/1920 – B. 1630. ő. e., uo. 1/1920 – B. 507. ő. e. és *Dokumentumok*, i. m. 672.

⁵¹⁸ *Kecskeméti Közlöny*, 1919. aug. 27.

⁵¹⁹ *Félegyházi Hírlap*, 1919. nov. 16.

⁵²⁰ Vö. Nemes Dezső: *Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921*. Budapest, 1962, Kossuth, 132.

⁵²¹ *Kecskeméti Közlöny*, 1919. nov. 7. és KM Plakáttár. Lelt. sz.: 63. 276. 1.

A Tanácsköztársaság 133 napja alatt csalódott vagy kiábrándult, vezetőitől megfosztott s ráadásul a szélsőjobboldali csoportok terrorakciói által is rettegésben tartott ipari munkásság és a szocializmus ügyétől jórészt már júniusra eltávolodó szegényparaszság szociáldemokrata újjászervezésére 1919 őszén és 1920 elején a térség egyetlen településén sem került sor. Egy részük változatlanul passzív maradt, egy részük most, a Tanácsköztársaság megdöntése után menekült passzivitásba, nem jelentéktelen csoportjaik pedig a Kisgazdapárthoz és a KNEP-hez kapcsolódtak.

A földmunkásokat főleg az OMGE és a Gazdaszövetség szervezetei igyekeztek befolyásuk alá vonni. Részleges eredményeket nemcsak a falvakban, hanem a városokban, így például Kecskeméten is elértek. A kecskeméti agrárszegénység néhány vezetője az OMGE helyi szervezetével és a Héjjas Iván apja által igazgatott Szőlősgazdák Egyesületével karöltve már augusztus végén arra hívta fel a földmunkásokat, hogy „okulva a múltak tapasztalatain, fogjunk kezet és szövetkezzünk testvéri egyesülésre”, illetve hogy „sorakozzunk vagyoni és felekezeti különbség nélkül a kecskeméti földmivelők lobogója alatt”.⁵²² Valószínű, hogy a proletárdiktatúra időszakának néhány negatív tapasztalata után az osztályokat és az osztályharcot tagadó érvelésnek rövid időre a földmunkások körében is jobb talaja volt, mint akár a századelőn, akár 1919 elején. Ez azonban egymagában kevés lett volna a földmunkások csatlakozásához. Új orientációjukhoz nagymértékben járulhatott hozzá az is, hogy párttagsági, földművesegyleti vagy keresztényszocialista szakszervezeti könyvecske felmutatásával sokkal könnyebben lehetett munkához jutni, mint nélkülük. Az újságok őszi számaiban ugyanis nem egy olyan hirdetés jelent meg, amely „több száz földmunkásnak” ígért munkát, hozzátéve: „Akik dolgozni akarnak – tagsági könyveikkel jelentkezzenek.”⁵²³

Ugyanezek az okok és körülmények motiválták azokat az ipari munkásokat is, akik az 1919 őszén gombamódra szaporodó keresztényszocialista szakszervezeti csoportokon keresztül a KNEP-hez kötődtek. Ezúttal nemcsak Kalocsán és környékén alakultak keresztényszocialista csoportok, hanem olyan városokban is, ahol korábban erős szociáldemokrata szervezetek működtek. A parasztok „kamráinak és vermeinek felnyitását és a tömérdek elrejtett gabona előszedését” ígérő Oláh Dánielnek például Cegléden egy-két hónapra olyan komoly bázist sikerült teremtenie, hogy

⁵²² *Kecskeméti Közlöny*, 1919. aug. 31.

⁵²³ Uo. nov. 11.

a kisgazdapárti gyűléseket úgyszólván alig lehetett megtartani a vasutasok, inasok és a „tanuló ifúság” rendzavarásai miatt.⁵²⁴ Kecskemét kormánybiztos-főispánja pedig a következőkben összegezte az 1920. januári állapotokat: „városunk területén ez idő szerint egyetlen szociáldemokrata szakszervezet sem működik. A régi szervezetek teljesen felbomlottak, vezetőik részben megszöktek, részben az ügyészségi fogházból el lettek hurcolva, vagy ott várják büntetésüket. Szakszervezeti élet teljesen hiányzik a demokrata pártban: a tagok legnagyobb része beolvadt a ker. soc. szakszervezetekbe.”⁵²⁵

A szélsőjobboldali csoportok elsősorban fiatal kis-, közép- és gazdag-parasztokra vagy az öregek fiaira támaszkodtak, de az 1919 őszén szintén gyors ütemben alakuló vagy megélénkülő ÉME-szervezeteken keresztül néhány földmunkást és ipari munkást is sikerült magukhoz kötni. Az egyik 1920 eleji Izsák környéki hétszeres zsidógyilkosságot tiszték és gazdatiszték irányításával nyolc helyi „ébredő” hajtotta végre, akik közül 3 birtokos paraszt, 3 vagyontalan földmunkás, 1 géplakatos és 1 molnár volt.⁵²⁶ Az arányok természetesen nem általánosíthatók, de magát a ténytet kétségkívül bizonyítják.

A Duna–Tisza közti szociáldemokrata szervezetek közül 1919 őszén és 1920 elején mindössze a kiskunfélegyházi hallatott magáról. Egyetlen nyilatkozatukban egyfelől biztosították Horváth Zoltánt, hogy a munkásságra, s nem a KNEP jelöltjére fog szavazni, másfelől a párt hazai vezetőit követve kijelentették, hogy ők „elsősorban magyarok, s másodsorban szocialisták”.⁵²⁷

Ilyen előzmények után és ilyen politikai helyzetben került sor az 1920-as nemzetgyűlési választásokra, melyek során a 14 Duna–Tisza közti mandátum közül 11-et a Kisgazdapárt szerzett meg, s a KNEP-re csak 3 jutott. Kecskemét parasztsága Rubinek Gyulát, keresztény kis- és középpolgársága pedig Pekár Gyulát küldte a nemzetgyűlésbe. Tulajdonképpen választás nem is volt, a két jelölt ajánlások alapján „egyhangúlag” lett képviselő. Cegléden a kisgazdapárti Dobos Sándor és Haller István keresztényszocialista miniszter küzdött a szavazatokért. Az érvényes voksokból 4095 Dobosra, 7329 Hallerre esett. A kisgazdavereséget saját lapjuk azzal indokolta, hogy az iparosok, vasutasok, szavazati joggal rendelkező nők, „kenyér nélküli

⁵²⁴ Czeplédi *Kisgazda*, 1920. jan. 11., jan. 21.

⁵²⁵ *Dokumentumok*, i. m. 690.

⁵²⁶ PLA 642. f. 1920–IV–1071. ő. e.

⁵²⁷ *Dokumentumok*, i. m. 687.

munkások” és az értelmiség többsége mellett néhány paraszt is Hallerre szavazott.⁵²⁸ Kiskunfélegyházán a pártonkívüliként induló Horváth Zoltán ellen győzött a KNEP jelöltje, Sallay János helybeli ügyvéd, korábban munkapárti, 1919 elején pedig polgárszövetségi vezető. Előbbi 3911, utóbbi 5344 érvényes szavazatot kapott. A város belterületi szavazóközrészeteiben körülbelül 50-50%-os arányban oszlottak meg a voksok a két jelölt között. A „Munkásházak” kerületben Horváth a szavazatok $\frac{2}{3}$ -át kapta. A hét külterületi szavazóközrész lakosságának (csaknem kizárólag parasztok) azonban csak mintegy $\frac{1}{4}$ -e tartotta megfelelő jelöltnek a volt nemzeti tanács elnökét. A KNEP-nek tehát a kiskunfélegyházi tanyavilág szervezetlen parasztsága között is sikerült befolyásra szert tenni.⁵²⁹ Nagykőrösön, Kiskunhalason, valamint a kalocsai és a bácsalmási választókerületben szintén a Kisgazdapárt és a KNEP jelöltjei mérköztek. Noha Kalocsa szavazó lakosságának $\frac{2}{3}$ -e a KNEP jelöltjére (Székely János államtitkár) adta le voksát, a járás paraszti lakosságának többsége a kisgazda jelöltre szavazott, s ez bizonyult döntőnek. Szabóky Jenő közel 5 ezres szavazatfölénnyel győzött. A Kisgazdapárt kiskunhalasi (Kolozsváry Kiss), nagykőrösi (Magyar Kázmér) és bácsalmási (Nagypál Sándor) jelöltjei egyaránt 800–1000 szavazattal előzték meg a KNEP jelöltjeit.⁵³⁰ Kiskőrösön Meskó Zoltán és a szintén kisgazdapárti helyi gazdagparaszt, Luca Pál indult. Meskó fölényesen győzött.⁵³¹ Az abonyi, alsódabasi, kunszentmiklósi, dunavecsei és ráckevei kerületek választási eredményeivel sem az országos, sem a helyi sajtó nem foglalkozott érdemben. Ezért csak a végeredményt ismerjük. Az Abonyi járásban Fábian István földbirtokos, a Dunavecsei, Ráckevei és Alsódabasi járásban három birtokos paraszt, Bencze Gábor, Szabó Gy. János és Sziráki Pál, a Kunszentmiklósi járásban pedig Szabó Balázs református lelkész kapott mandátumot. Valamennyien a Kisgazdapárt jelöltjei voltak.⁵³²

A nemzetgyűlési választások eredményei és körülményei azt bizonyítják, hogy a munkásság teljes háttérbe szorulása (és szorítása), valamint a jobboldali radikalizmus kikristályosodása mellett a térség 1920 eleji politikai viszonyainak legfőbb jellemzője a birtokos parasztság „nagypolitikába”

⁵²⁸ *Czeplédi Kisgazda*, 1920. febr. 1.

⁵²⁹ *Félegyházi Hírlap*, 1920. febr. 1.

⁵³⁰ *Kalocsai Néplap*, 1920. febr. 11., *Kiskun-Halas Helyi Értesítője*, 1920. jan. 28., *Czeplédi Kisgazda*, 1920. febr. 8.

⁵³¹ *Kiskőrös és Járása*, 1920. febr. 1.

⁵³² *Dokumentumok*, i. m. 691–692.

való benyomulása volt. Duna–Tisza közének ez a legszámottevőbb társadalmi rétege a két forradalom és különösen a Tanácsköztársaság alatt aktivizálódott és vált komoly politikai hatótényezővé, s az agrárérdekek védelme mellett most több tekintetben demokratikus politikai igényeinek kielégítését várta a hatalomra került ellenforradalomtól. Törekvéseik zátonyra futása, a jobboldali radikálisok háttérbe szorítása s a szociáldemokrata munkásmozgalom feléledése és újjászerveződése egy újabb történelmi periódusnak, az ellenforradalom politikai konszolidációjának főbb állomásai közé tartozik.

NEOTOMIZMUSTÓL A PROLETÁRDIKTATÚRÁIG. BUDAY DEZSŐ PORTRÉJÁHOZ

A jeltelen sírból, amely a századelő oly sok másod- és harmadvonalbeli reformerét elnyelte, Buday Dezsőt életének utolsó hónapjai és tragikus halála emelték ki. Ha túlélte volna a Héjjas-különítmény akkor népítéletként magyarázott 1919. november 19-i véres megtorlását, ma valószínűleg csak néhány tudományág legszorgalmasabb filológusa tartaná számon. Így viszont irodalomtörténészek, nagy példányszámú napilapok nekrológírói, valamint pécsi és kecskeméti helytörténészek időről időre felelevenítik emlékét, s a kutatók ambiciózusabb része előéletéből is sokat kibányászott.¹ Mindenekelőtt azt tudjuk, hogy rendkívül sok irányban érdeklődött. Elsősorban jogász és jogtanár volt, és jogtudományi tanulmányokat írt. De jelent meg regénye (*A szenvedő ember*), novellája (a *Mában*) és verse (a *Nyugatban*) is. Írt a filozófia, pszichológia, közgazdaságtan, közigazgatástudomány, neveléstudomány, oktatásügy, kultúrpolitika, biológia, eugenika, táplálkozástudomány, zeneelmélet tárgykörében. Magyarország honoráciorosztályairól írt szociográfiájára a dualizmus korának társadalomtörténészei hivatkoznak, s jól ismertek egyetemen tanulmányai is.

Sajnálatos, hogy a kutatók általában megelégedtek a fenti tények regisztrálásával, s Buday sokágú tevékenységének tudománytörténeti értékelését, valamint a neotomizmustól és a politikai katolicizmustól az 1919-es proletárdiktatúrában való tevékeny részvételig ívelő pályaképének tárgyszerű

¹ A teljesség igénye nélkül az alábbiakra utalhatunk: Orosz László: Buday Dezső. In *Aranyhomok. Antológia*. Kecskemét, 1962, Szakszervezetek Bács-Kiskun Megyei Tanácsa, 12–15.; Kelen Jolán: Költő, tudós és forradalmár. In *Kioltott fáklyák*. Budapest, 1963, Tankönyvkiadó Vállalat, 141–150.; Joós Ferenc: Buday Dezső. *Tiszatáj*, 1968/10. 934–937.; Gál István: Buday Dezső, Babits 1919-es mártír nagybátyja. In uő: *Bartóktól Radnótiig*. Budapest, 1973, Magvető, 106–117.; Lőrinczy Huba: A modern sci-fi egyik előhírnöke. *Forrás*, 1974/11. 79–85.

feltárását és nyomon követését a kegyelet diktálta általánosságokkal pótolták. Írásunkban ez utóbbi, tehát Buday Dezső szellemi és elsősorban eszmei-politikai fejlődésének bemutatására vállalkozunk. Alapvető forrásaink maguk a Buday-írások voltak, de támaszkodtunk azokra a naplókra, levelekre, feljegyzésekre és kéziratban maradt munkákra is, amelyek Buday hagyatékának részeként a kecskeméti Katona József Múzeumban találhatók.²

A gyökerek

Buday Dezső Pécssett született 1879. május 28-án, ugyanabban az évben, mint Szabó Dezső és Móricz Zsigmond vagy az úgynevezett második magyar reformnemzedék több tagja, például Szende Pál és Varga Jenő. Apja Torontál megyei elszegényedett köznemesi család sarja, aki az 1840-es években papnak tanult a kecskeméti piaristáknál. A papi karriert az 1848-as forradalom törte ketté. Buday Béla, aki Babits szerint azonos Jókai *Enyém, tied, övé* című regényének Áldorfai Incéjével, még felszentelése előtt kilépett a rend kötelékéből, végigküzdötte a szabadságharcot, majd Pécssett alapított családot, ahol a káptalani uradalom gazdasági intézőjeként élte le életét. Anyja, szerepi Kelemen Etelka annak a Kelemen Mihálynak a nővére, akit a *Halálfi*-ban Babits Döme bácsiként örökölt meg. Szintén nemesi és szintén elszegényedett család, több pap nagybácsival. A fiatalkori önéletrajzokban emlegetett „nagy szegénység” nem túlzás; társadalmi helyzetükhöz képest a kilenc Buday gyerek – Dezső a nyolcadik volt – valóban nem dúskált anyagi javakban. A család vagyona mindössze a Hunyadi utcai házból és egy tenyérnyi szőlőből állt. A kilenc gyerek a család papismerősei révén megszerzett ösztöndíjak és a legjobbaknak (a négy Buday fiú ilyen volt) kijáró tandíjmentesség ellenére is rászorult az önálló kenyérkeresésre. Dezső naplójában például második gimnazista korától szerepelnek rendszeres bevételi forrásként a magántanítványoktól kapott 3–10 forintok.³

² A hagyatékot (a továbbiakban: BDH) 1975-ben adta át Buday Dezső feleségének (Járitz Hilda) családja. Sajnos az anyag, melyet leendő rendezője, Nagy Ádám jóvoltából elsőként nézhettem át, meglehetősen rendezetlen, ezért a dossziékat jelölő számok mellett (I–V.) jónak láttam egyes iratokra konkrétan is hivatkozni.

³ BDH. I. Születési, házassági és halálozási anyakönyvi kivonatok; uo. III. A Hiteltudósító Intézet 1913. nov. 13-i jelentése a Buday családról; uo. Retrospektív Napló. Vö. Szabó Lőrinc: *Napló, levelek, cikkek*. Budapest. 1974, Szépirodalmi, 28–49. és Belia György: *Utószó*. In Babits Mihály: *Timár Virgil fia – Halálfi – Válogatott novellák*. Budapest, 1976, Szépirodalmi, 1033–1039.

A Buday gyerekek inkább szellemiekben örökölték. Az örökség a kora és a társadalmi miliőre jellemző mély vallásosságból és az 1848/49-es forradalom és szabadságharc rajongással vegyes tiszteteléből és örökségének ápolásából állt. 1891-ig, második gimnazista koráig Dezső szinte minden nyári és téli szünetben útjára indított egy-egy maga írta és maga szerkesztette diáklapot. „Novellái” és „versei” pontos lenyomatai ezeknek a hatásoknak. A vallásosságnak és a hazaszeretetnek mint motívumoknak a gyakoriságát csak a szegénység témájának megjelenítése közelíti meg. A cisztercitáknál töltött nyolc gimnáziumi év ezeket a hatásokat tovább fokozta. Egyik korai önéletrajzában így emlékezik erre az időre: „A cisztercita rend ismeretes vallásos és komoly hazafias szelleme képezte ifjú éveim legerősebb szellemi benyomását.” De az 1905 karácsonyán „eredeti jegyzetek után összeállított” retrospektív napló „irányító eszmék” rovatában is a „vallási” és „nemzeti” szavak váltják egymást a kilencvenes évek első felében.⁴ 1896 áprilisában bukkan fel először olvasmányai között Jókai neve. A naplóiban szereplő, Jókaival kapcsolatos elragadtatott bejegyzések és az első világháború vége felé írt Jókai-tanulmánya igazolják, hogy a nagy mesélővel való találkozása nem múltó alkalom, hanem egy erkölcsi és társadalmi reveláció kezdete volt. Későbbi tanulmánya szerint elsősorban nem a passzív hősöknek minősített Kárpáthy Zoltán, Tanussy Emimánuel vagy a Baradlay testvérek ragadták meg, hanem azokat találta vonzónak, akik a szegénységből és nyomorúságból „virágzó várost és szociális államot” varázsoltak: Adorján Manassét, Berend Ivánt, és Tatrangi Dávidot. Azt mondhatjuk, hogy ha az angolok Benthamtól s a magyarországi polgári radikálisok – mint Jászi írja – Piklertől tanulták a szociális érzékenységet és kritikát, úgy a fiatal és felnőtt Buday később érintendő filantropizmusa – az otthoni konkrét élmények mellett – Jókaitól kapta az első intellektuális impulzusokat.⁵

Felsőfokú tanulmányait 1897 szeptemberében Budapesten kezdte meg, a jogi fakultásra iratkozott be. Szellemi fejlődése szempontjából rendkívül fontos, hogy Pestet s a pesti egyetemet rövid egy-két hét után elhagyni kényszerült. Alighogy Pestre került, megbetegedett, ezért az anyai gondoskodás már 1897 őszén haza, a fővároshoz képest akkor összehasonlíthatatlanul provinciálisabb közigazgatási centrumba és püspökvárosba vitte, és ott is tartotta. Az 50 ezres kisváros a reneszánszát élő Budapest sokszínű

⁴ BDH. I. Életrajzok; Retrospektív Napló és diáklapjai.

⁵ Buday Dezső: Jókai lelke. *Nyugat*, 1925. I. köt. 326–343.

szellemi gazdagságával természetesen nem is versenyezhetett. Pécs hangulatát és szellemét részint a fehér-fekete öltözékben suhanó ciszterciták és a püspökség klerikalizmusa, részint a vármegye dzsentri és dzsentroid tisztviselőinek, a hozzájuk hasonló ügyvédeknek és egyéb értelmiségieknek energiájukat vizitelésben és mulatozásban kiélő mentalitása határozta meg. S a püspöki jogakadémián sem Pikler Gyula, hanem konzervatív világi és neotomista paptanárok fogadták Budayt. Közlebbi kapcsolatba került az ekkor még itt oktató fiatal Angyal Pállal, a Horthy-korszak majdani hivatalos jogi kodifikátorával. Harmadéves hallgatóként hatására és biztatására kezdte írni első tanulmányát, amely a *moral insanity* büntetőjogi megítélésével foglalkozott.⁶ Pécsi jogakadémistaként ismerkedett meg Bodnár Zsigmond történelembölcseletével, valószínűleg Bodnár 1896-ban megjelent könyvéből, melynek jegyzetelt példánya Buday hagyatékában ma is fellelhető. Budayra elsősorban az önálló filozófiai rendszerként meghirdetett, mindent (az antiszemitizmust, az agrárius törekvéseket és a hitbizományokat is) igazoló és történelmileg szükségesnek hirdető, nevezetes „hullámmélet” hatott, mely több azonos vagy hasonló származású és pályájú kortársát, például Giesswein Sándort és Kosztolányi Dezsőt is megérintette.⁷

Szellemi horizontján tanulmányainak befejezésekképpen a kolozsvári egyetemen eltöltött fél év (1900 őszétől 1901 elejéig) sem változtatott érdemben. Tanárai közül az osztályok érdekharca fölött álló, „se kapitalista, se munkásállam” jellegű s a nemzetállam érdekeinek magát alávető altruista állampolgár teóriáját előadó Kuncz Ignác hatott rá.⁸ Mindez nagyon is beilleszthető volt a családi és iskolai örökségbe. A pécsi vármegyeháza tisztviselői kara joggal várta, hogy Buday személyében magukféle kerül 1901 tavaszán a vármegyei aljegyzői és tiszteletbeli árvaszéki ülnöki posztra.

⁶ Buday Dezső: *Erkölcsei elmezavar a büntetőjogban*. Budapest, 1910, Pesti Könyvnyomda RT., 58.; A század eleji Pécs légkörére lásd Babits Mihály visszaemlékezését Szabó Lőrinc idézett kötetében, illetve a költő társadalomrajznak is kiváló önéletrajzi regényét, a *Halálfiatit*.

⁷ Bodnár Zsigmond: *Az erkölcsi világ*. Budapest, 1896, Singer és Wolfner.

⁸ BDH. V. Egyetemi index és Jogfilozófiai jegyzetei.

A katolicizmus bűvöletében (1901–1903)

A jobb szeműek azonban hamarosan észrevették, hogy – legalábbis részben – tévedtek. Tudományok iránti érdeklődése és kiváló tanulmányi előmenetele Budayt eddig is megkülönböztette hasonló származású társaitól; felnőttként sem vette át teljes mértékben a pécsi „dzsentritársadalom” normáit. Életmódjával inkább a papok táborát erősítette. Gyakran 7 előtt, olykor 5-kor kelt, s a hivatali idő előtti rendszeres reggeli misét ilyenkor tanulás előzte meg. Az ebéd utáni korzózást, sörözést és az esti kaszinózást is többször megrövidítette egy-egy könyv kedvéért. Olvasmányai részint a jogi doktorátus, majd az egyetemi magántanári minősítés megszerzéséhez szükséges jogi és filozófiai művek, részint esztétikai és szépirodalmi könyvek közül kerültek ki. Papokat megszegényítő mennyiségben olvasott teológiai tanulmányokat. Apja után ő is rendszeresen járatta a Szent István Társulat közlönyét, a *Katholikus Szemlét*, s a lefekvés előtti órákban újra és újra Kempist vette elő, és a szentek életét tanulmányozta.

Hasonkorú világiakkal nem kereste a szoros kapcsolatot. Legtöbb időt Ciglányi Károllyal, egy kalandos életű, a pécsi viszonyok között igen műveltnek számító öreg operaénekesssel, valamint a Kelemen családból származó, Rómában tanult kanonokkal, „Laci bácsival” töltött, akik unokaöccsének, Babits Mihálynak is „öreg barátjai” voltak. Gyakran megfordult a Katholikus Körben, ahol szintén egy-két papbarátja képezte társaságát. Nőismerőseinek többsége a pécsi „úrinők” alapította, filantropikus célzatú és katolikus irányítású Jótékony Nőegylet tagjai közül került ki, akiknek 1902-től titkáruk is volt. A szintén a „közjótékonyyságon és a nyomor enyhítésén fáradozó” Szent Vince Egylet munkájában való részvétel mellett ez a titkárság volt Buday első válasza a gyerekkora óta ismert, Jókai művei által revelált, majd egy munkások részére indított gépkezelői tanfolyamon való részvétele során a maga konkrét valóságában is tapasztalt társadalmi egyenlőtlenségre.⁹

A papnak induló apa, majd a ciszterciták és a püspöki jogakadémia hatása alatt formálódó, most pedig papokkal és a család kanonok rokonával beszélgető, szentek életét tanulmányozó Buday néhány évre teljesen a vallás bűvkörébe került. 1901-ben és 1902-ben komolyan foglalkozott a paptanárrá válás gondolatával, s az 1900-as évek elején írt első munkái is a filozófiai és a politikai katolicizmus jegyeit viselik magukon.

⁹ BDH. I. Életrajzok, Naplók 1901–1904 és Retrospektív Napló.

Az 1900 és 1904 között született írásainak többsége házasságjoggal foglalkozott. Ebben a témakörben több cikke, egy hosszabb tanulmánya, valamint két magyar és egy német nyelvű könyve jelent meg. Ebből a témából tett jogi doktorátust, s ilyen témájú előadása alapján választották a Magyar Filozófiai Társaság tagjává. Munkáiban az akkori modern európai tudományossággal szemben francia és német katolikus egyházjogászokra, magyar részről pedig Concha Győzőre hivatkozva Buday arra az álláspont-ra helyezkedett, hogy a házasság nem magunkért, nem másokért, nem az emberért, hanem önmagáért mint „tökéletes erkölcsi, fizikai és szociális tartalmú szubsztanciáért létezik”. Ennek legtökéletesebb s legtöbb népnél örök formája a monogámia; ez felbonthatatlan, új házasság csak az egyik fél halála esetén következhet be. A nő és a férfi megítélésekor elismeri, hogy a „nő majdnem minden szerepkört képes betölteni, amit eddig a férfi betöltött”, hogy a nőket ugyanazok a jogok illetik meg, mint a férfiakat – de csak elvileg! Az állam szerepét éppen egy olyan helyzet megteremtésében látja, hogy ezeket az elvileg megadható jogokat a nők ne kívánják, illetve ne vegyék igénybe. A házasság ilyen felfogásából logikusan következett, hogy a házasság előtti vagy azon kívüli szexuális érintkezést Buday a leg-élesebben elítélte. Felfogásának filozófiai konzervativizmusán semmit, a politikain pedig alig enyhít, hogy házasságcentrikus és valláserkölcsi alapokról s valószínűleg saját gyermekkorára és szüleinek családmodelljére is gondolva szociálpolitikai tanulmányaiban a prostitúció eltörlését, az aggregényadó és az állami gyermekvédelem (gyermekegészségügy rendezése, többgyerekes családok adóelengedése stb.) bevezetését is követelte.¹⁰

Az 1900 és 1903 között írt munkáinak másik része sokkal direkter módon kapcsolódott a 19. század utolsó harmadára XIII. Leó pápa *Aeterni Patris* enciklikája alapján újjászületett katolikus filozófiához és politikához. Egy rövid broszúrájában arra vállalkozott, hogy az 1850 és 1900 közötti statisztikák alapján a katolikus felekezetű lakosság össznépességhez viszonyított, a zsidóság után legnagyobb arányú növekedését mutassa be.

¹⁰ Buday Dezső: *A házasságjog bölcselete. Tanulmány*. Budapest, 1901, Politzer Zsigmond; uő: *Das Recht der Liebe im vorehelichen Leben*. Berlin–Leipzig, [1904], Verlag der Frauen-Rundschau; uő: *A házasság előtti élet s a mai társadalmi morál*. Budapest, 1903, Különlenyomat a Bölcseleti Folyóiratból; uő: *A házasság társadalmi védelme*. Budapest, 1902, Politzer Zsigmond és fia.

Írása – közvetve – a katolikus vallás „életrevalóságának”, hatni tudásának tudományos mezbe öltöztetett bizonyítéka kívánt lenni.¹¹

A katolicizmus elméleti orgánumban, a *Bölcséleti Folyóirat*ban közzétett filozófiai tanulmánya kimondottan a neotomizmus jegyében született. Az irányzat sajátos hazai tulajdonságaként Buday nem a marxizmussal, melynek jelentősége és „veszélye” Magyarországon ekkor még kevésbé volt érzékelhető, hanem a természettudományos pozitivizmussal hadakozott, amelynek a 19. század második harmadától Magyarországon is voltak hagyományai. Kiss Jánosnak és a korábban Pécsen működő Kozáry Gyulának, a neotomizmus legjelentősebb hazai filozófusainak nyomdokain haladva az ekkor 24 éves fiatalember tanulmánya bizonyítani kívánta, hogy a vallás és a tudomány nem összeegyeztethetetlenek, a pozitivizmus és a tomizmus nincsenek antagonisztikus ellentétben; ellenkezőleg: előbbi egyoldalúságait az utóbbi integrálásával, a metafizika jogainak legalábbis részbeni visszaállításával lehet megszüntetni. Kritikája elsősorban a pozitivizmus magyarországi képviselőinek, Pauler Ákosnak, Pikler Gyulának és Somló Bódognak a nézeteire irányul, s mesterét, Kozáry Gyulát ebben a kérdésben megelőzve észreveszi Comte vallásos rétegét és a *First Principles* misztikumát, azt a Spencernél valóban megtalálható tételt, hogy „a megismerés nehéz mestersége közben mindig a megismerhetetlenre bukkanunk”.¹²

A gyermek- és ifjúkori eszmei-ideológiai hatás másik fő komponense, a nemesi értelmű hazafiság, a nacionalizmus a vallás bűvöletében élő Budaynak ebben a korszakában csak egyszer dokumentálódott írásban: a *Budapesti Hírlap* vezércikkében a magyar nyelv hegemoniájáról értekezett a fiatal vidéki vármegyei aljegyző. A cikk ihletője – kétszer is hivatkozik rá – a magyar imperializmus egyik programadója, a balkáni kisállamok bekebelezésének szükségességét geopolitikai és faji érvekkel alátámasztó Hoitsy Pál volt. Sajnos – hangzik a cikk lényege – az utóbbi évek statisztikáiból kiolvasható nemzetiségi, különösen pedig „oláh” előretörés nemigen látszik igazolni Hoitsy merész, de „kit ne lelkesítene” gondolatát; a magyarság középkori „nagy összeolvasztó, asszimiláló ereje” hanyatlik. Hogy Hoitsy álma valóra válhasson, ahhoz – írta Buday – részint a magyarság faji

¹¹ Buday Dezső: A katolicizmus szociális eredményei Magyarországon. *Katholikus Szemle*, 1903/1. 27–28.

¹² Buday Dezső: A természettudományi felfogás határai az erkölcstanban. *Bölcséleti Folyóirat*, 1903. 505–522.

és kulturális kiválóságába vetett hitének kell megerősödni, részint – s itt angol és porosz példákra hivatkozott – határozottabb asszimilációs politikával kell felelni.¹³

A hatás nem maradt el; a politikai katolicizmus két képviselője is sietett nyilvánosan üdvözölni a vallás önkéntes bajnokát. Az *Egyházi Közöny* egyik 1903-as számában Rajcsányi Gyula írt ismertetést *A házasság társadalmi védelme* című szociálpolitikai tanulmányáról, a házasság előtti és házasságon kívüli nemi élet fölött ítélező *Das Recht der Liebe im vorehelichen Leben*-ről pedig Prohászka Ottokár szólt elismerően a *Katholikus Szemlében*.¹⁴ S ha nyilvánosan nem is mondtak véleményt, valószínűleg a többi, tiszteletpéldánnyal rendelkező konzervatív tekintély is várakozással tekintett a pécsi fiatalember felé.

Várakozásukból azonban semmi sem lett. Buday – ha nem is radikálisan, és ha nem is minden szálát elszakítva – fokozatosan eltávolodott a filozófiai és politikai katolicizmustól, s pályájának második, közel másfél évtizedig tartó szakaszában egy olyan – úgy vélem, nem csak Budayra jellemző – eklektikus filozófiai és társadalmi-politikai nézetrendszer jegyében alkotott, amely egyszerre érintkezett a revizionista szociáldemokráciával és a keresztényszocializmussal, a polgári radikalizmussal és a konzervatív dzsentriideológiákkal.

Két tábor közt (1904–1916)

Buday filozófiai és társadalmi-politikai nézetei módosulásának egyik oka valószínűleg családi-életrajzi természetű. 1900 és 1902 között a vallásos világnézetet először beléplántáló édesanyja és édesapja, valamint egyik legfőbb beszélgetőpartnere, Kelemen László kanonok is meghalt. A másik két „öreg baráttól”, a kiöregedett függetlenségi párti honvéd törzsorvostól, Kelemen Mihálytól, aki Babits szerint meglehetősen ellenszenvvel figyelte a városban bontakozó néppárti és keresztényszocialista törekvéseket, valamint a kalandos múltú és a szabadgondolkodással kacérkodó Ciglányi

¹³ Buday Dezső: A magyar nyelv hegemoniája. *Budapesti Hírlap*, 1903. szept. 2., vö. Hoitsy Pál: *Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai*. Budapest, 1902, Lampel Róbert.

¹⁴ *Egyházi Közöny*, 1903/14. 220. és *Katholikus Szemle*, 1904. 903–904.

Károlytól pedig éppen ellenkező impulzusokat kapott. 1902. április 23-án naplójába is bejegyzi: „Cigl.: ne beszéljek többé vallásról...”¹⁵

Kezdett kiábrándulni a katolikus irányítású pécsi settlement-mozgalomból is. Az 1903-as nagy pécsi bányásztüntetés fényénél fel kellett ismernie, hogy a társadalmi bajok enyhítésének filantropikus jellegű kísérletei, különösen a katolicizmus karitatív ténykedése nem jelenthetnek igazi megoldást. Erre a kezdődő felismerésre utal a német protestantizmus és a magyar katolicizmus szociálpolitikai működésének 1903-as szembesítése az előbbi javára.¹⁶ De az is, hogy az „irányító eszmék” rovatban a „vallási” és a „nemzeti” mellett ekkor bukkan fel először a „socialista” megnevezés.¹⁷

Végül utalnunk kell a fordulat intellektuális és legfontosabbnak tűnő okaira. A metafizika jogainak bölcséleti igazolása, valamint az 1904-ben kezdődő habilitálás Somló Bódognál egyaránt megkövetelte a modern filozófiának és szociológiának az ismeretét. Az ekkor még könnyedén csak magyarul és németül olvasó Budaynak erre az időre már meg is volt a lehetősége, hiszen 1900-tól évente több füzetben czekeket a nézeteket propagálta a *Huszádik Század*, 1903-ban indult a *Társadalomtudományi Könyvtár*, valamivel korábban a *Filozófiai Írók Tára*. Buday részben megmaradt könyvtárának 1900 és 1904 közötti szerzeményeiből, valamint az ezekben az években vezetett jegyzeteiből egyértelműen kitűnik, hogy irodalmi működése első, 1901-től 1903 végéig, 1904 elejéig terjedő katolikus-neotomista szakaszának második fele egyben a külföldi és hazai természettudományos filozófia és szociológia jelentősebb alakjaival való megismerkedés időszaka is volt. 1902-ben olvasta Pulszky és Pikler műveit, Pollák Illés *Erősek és gyengék*, valamint Le Bon *Psychologie du Socialisme* című könyveit. 1903 tavaszán és nyarán Kanttal, Fichtével, Wundttal, Dühringgel ismerkedett, megvette és áttanulmányozta a *Társadalomtudományi Könyvtár* első két kötetét (F. Howard Collins: *Spencer Herbert syntetikus filozófiájának kivonata*, Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*), később Karl Kautsky *Marx gazdasági tanairól* írott művét. A *Katholikus Szemlét* lassan felváltotta a *Huszádik Század*, s rendszeresen olvasta az *Athenaeumot* is. E modern szemléletű művekkel való találkozás mély benyomást tett a vallásos és hazafias szellemben szocializálódott, és pályafutását ennek

¹⁵ BDH. Napló. 1902. ápr. 23.

¹⁶ Buday Dezső: A német protestantizmus szociálpolitikai működése. *Egyházi Közlöny*, 1903/4. 57.

¹⁷ BDH. Retrospektív Napló.

jegyében kezdő Budayra. Első reagálásai elutasítóak voltak: egyszer bökversben akarta nevetségessé tenni a pozitívizmust, 1902. június 12-én pedig a következő bejegyzés szerepel naplójában: „A pozitív filozófia etikáját és szociológiáját fogom czáfolni.”¹⁸ Meg is próbálta; már érintett tanulmányát a *Bölcseleti Folyóirat* közölte. A pozitívizmus azonban erősebbnek bizonyult a metafizikánál, s Buday – ha csak részben és lépésről lépésre is – hagyta magát meggyőzni.

A fordulat első írásos dokumentumát már nem is egyházi lap – ilyen nyilván nem is fogadta volna el –, hanem a *Huszdik Század* közölte 1904 végén. A cikk, amely a társadalmak mozgástörvényeinek megismerhetőségével foglalkozik, Somló Bódog 1903-ban megjelent könyve (*Állami beavatkozás és individualizmus*) problémakörének, valamint az ezzel kapcsolatos, Szabó Ervin és Somló közötti, szintén 1903-as vitának a reminiscenciáitól terhes. Lényegi mondanivalóját (nincs abszolút determinizmus és nincs abszolút teleológia) többek között Somló *Erkölcsei túlkövetelés* című tanulmányának példáival igazolja, s az alig két éve még bíralt Piklert itt már Spencerrel, sőt Marxszal együtt „a szociális törvényszerűségnek három, egyoldalúságában is klasszikus mestereként” aposztrofálja. Még azt is megjegyzi, hogy hármuk közül leginkább Pikler nézeteit osztja, mert Spencer biológiai és Marx gazdasági egyoldalúságaival szemben Pikler „egyforma jelentőséget tulajdonít minden motívumnak”.¹⁹

A kolozsvári jogi karra 1905 elején benyújtott, habilitációjához szükséges előadás-tervezetében egyébként expressis verbis is megfogalmazza új filozófiai álláspontját, ha hozzáteszi is a történelmi osztályok képviselői részéről akkor elmaradhatatlan megszorításokat: „Egészében véve az evolúciós filozófia tanainak vagyok vallója – leszámítva annak tendenciózus túlzásait, melyek tudományos alap nélkül Isten és a haza eszményét akarják radikális túlzásukban a szívből kiirtani –, a fejlődési elmélettel tartom legjobban megoldhatónak a jogbölcselet kérdéseit. E filozófiai háttér mellett Pikler belátásos elméletét vallom, szintén némi módosítással a jog keletkezésére és fejlődésére nézve...” „Isten eszményének” védelme mögött részint Buday változatlan – jóllehet a katolicizmus szociálpolitikájából

¹⁸ BDH. Naplók. 1901–1904.

¹⁹ Buday Dezső: A motívumok értékelése a szociológiában. Budapest, 1905, Különlenyomat a *Huszdik Századból*. Vö. Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Budapest, 1903, Politzer Zsigmond és Fia. – A Somló és Szabó Ervin közötti vitát közli: *A szociológia első magyar műhelye*. I. köt. Vál. és bev. Litván György, Szűcs László. Budapest, 1973, Gondolat, 176–215.

már kiábrándult – vallásossága, részint a darwinizmus „majomteóriájának” elutasítása s az ember és a szerves világ keletkezésével kapcsolatos agnoszticizmusa húzódik meg. Piklerrel kapcsolatban pedig azért vannak fenntartásai, mert a lényegében elfogadott pikleri jogfejlődés mellett Buday az emberiség történetében állandó „jogmeggyőződéseket” is feltételez.²⁰

Az olykor nem is jelentéktelen kül- és belpolitikai változások és harcok ellenére 1904 és 1916 között a rendelkezésre álló dokumentumok alapján változatlanoknak tűnő (a valóságban nyilván nem ilyen „mozdulatlan”) társadalmi-politikai nézetei még plasztikusabban tükrözik ezt a sehova sem (vagy több helyre is) tartozást. Általános történelem- és társadalomszemléletét legeggyértelműbben a Magyar Filozófiai Társaság 1905. november 30-ai ülésén felolvasott tanulmányában fogalmazta meg. Az írás – mint erre bírálója, Somló Bódog is rámutatott – tökéletesen mentes az eredetiségtől, inkább eredetieskedő: a történelmi materializmus jól ismert alaptételét (a társadalmak története azonos az osztályharcok történetével) az energetika terminológiájával írja le, s az energiaátalakulás és -megmaradás fizikában érvényes törvényével értelmezi. „Napjainkban már a kizsákmányoló tőke kezdi elveszíteni erkölcsi hatalmát, de az anyagiakban még mindig kezében van a hatalom. [...] Viszont a munkásosztály bámulatos és eddig nem látott szervezettsége a rokonszenvet már kezdi elhódítani és az erkölcsi erőnek mérlegét maga felé billenteni. [...] Időben egyáltalán nem tudjuk még meghatározni a szociális küzdelmek zűrzavaros jelenségeiből, hogy hol, mikor fog kenyértörésre, nagyobb arányú küzdelemre kerülni a sor a munkásság és a burzsoá között, de [...] a végső eredményt biztosan tudjuk: hogy az nagy vonásokban a negyedik rend biztos győzelme és a társadalomnak a munka alapján fölépülendő kollektívebb szervezete lesz” – fogalmazta meg jövőképét.²¹

E mondatok papírra vetésében és felolvasásában nagy szerepe lehetett egyrészt a tavaszi és nyári oroszországi eseményeknek, másrészt a hazai belpolitikai mozgásnak és a magyar szellemi élet ezzel is összefüggő „marxizálásának”. Alapvetően azonban mégsem a pillanat ihlette, és nemcsak a válságos hónapokra, hanem egész további életére érvényes

²⁰ BDH. Egyetemi magántanári képesítés iránt benyújtott folyamodványához mellékelte előadás-tervezet.

²¹ Buday Dezső: *Az osztályharcok energetikája*. Budapest, 1906, Különlenyomat a Magyar Filozófia Társaság Közleményeiből. Vö. Somló Bódog: *Bírálati jelentés dr. Buday Dezső úrnak, a jogbölcsészethől leendő magántanári képesítés iránt benyújtott folyamodványához csatolt dolgozatairól*. H. n., é. n., k. n.

jövőkép volt ez. Kecskemétre kerülése után, 1913-ban írni kezdett, s 1916 végére megjelent könyvében, *A társadalmi ideál*ban ugyanis hasonlóképpen fogalmaz. Bár többször és nyomatékkal hangsúlyozza, hogy az „individuális-kapitalista gazdálkodás lehetőségei még nincsenek kimerítve”, hogy a magántulajdon még sokáig létezni fog, a könyv alapgondolata kétségtől az, hogy a gazdasági fejlődés útja: haladás a kollektivizmus felé. Még a kapitalizmusban („közeli jövő”) kollektív lesz a csecsemő- és gyermekgondozás, az étkezés és a kulturálódás. A termelőeszközök, különösen a föld „kollektivizálódását” pedig egy pontosabban nem datált „távlelátás” feladatává teszi. Ebben a könyvében a gazdasági és társadalmi kollektivizmus általánossá válásával, illetve a munkásosztály hatalomra jutásával kapcsolatos nézeteit is konkretizálja. Bár a forradalmi átalakulás lehetőségét Buday sohasem zárja ki, esélyeit – az evolucionista bernsteini elképzelés javára – meglehetősen szkepszissel kezeli. „Egyrészről az állam szociális érzelme, másrészről a forradalmon kívül álló szervezkedéseknek mindig nagyobb ereje úgy mutatja, hogy forradalomra a mai társadalomban nehezebben kerül sor, mint régebben” – írta.²²

Csak hogy a társadalom szocialista jellegű átalakulását és a munkásosztály hatalomra jutását Buday sem 1905-ben, sem az 1910-es évek elején nem a jelen és nem is a következő évek és évtizedek, hanem a „távlelátás”, s akkor is először a legfejlettebb nyugat-európai országok feladatának tekintette. A következő évek, évtizedek és kiváltképp Magyarország jelenére és „közeli jövőjére” „hosszú távra” érvényes utópiájától merőben eltérő elképzelése volt.

A magyar társadalom legfontosabb és a jövő szempontjából legtöbbször hivatott osztályának Buday a parasztságot tartotta. „Magyarország jövője szorosan kötődik a paraszti osztály jövőjéhez. A magyar parasztság 1514 után belsőleg elnyomott hatalmas kormányzati alkotóereje, megőrző hajlamai, földszerzési vágya, munkabírása és gazdálkodása azok a garanciák melyek – meggazdagodása után – fontos és döntő szerepre szánják ezt az osztályt” – írta az 1910-es brüsszeli közigazgatási konferencián felolvasott referátumában.²³ A magyar parasztsággal Buday egykeletűként ismerkedett meg. Az anyaggyűjtés során a parasztság politikai felemelkedésének gazdasági és kulturális akadályaira is felfigyelt. Ezzel kapcsolatos szociálpolitikai tanulmányának lényege: Baranyában azért legelterjedtebb az

²² Buday Dezső: *A társadalmi ideál*. Budapest, 1917, Eggenberger, 223.

²³ Désiré de Buday: *Le Comité hongrois ancien et moderne*. Bruxelles, 1910, 13.

egyke, mert a korlátolt forgalmú birtoktestek (közalapítványok, püspöki és hitbizományok) aránya négyeszerese az országos átlagnak. S ha – orvoslásként – nem is hirdet radikális földreformot, a kötött birtok felszabadítását és a földszerzés megkönnyítését első helyen követeli.²⁴

Ettől azonban Budayt még nyugodtan nevezhetnénk polgári demokráciának vagy polgári radikálisnak, hiszen ami a munkásosztály történelmi hivatását és a földkérdést illeti, nagyjából-egészében utóbbiak is így gondolkodtak. Csakhogy a parasztság jövőbeli történelmi szerepének hangsúlyozása, s a földbirtokstruktúra parasztság javára történő megváltoztatásának követelése mellé Buday azonnal hozzáteszi a dzsentri predesztináltságát társadalmi és politikai vezető szerepre, s e réteg szociálpolitikai szabályozókkal való megerősítésének szükségességét. Úgy látja – a szociológiai tényeknek megfelelően –, hogy a magyar középosztály nem dzsentri „egyéb elemei túlnyomó részben nem magyar származásúak [...és] színnémet szellemi áramlat hatása alatt vannak.”²⁵ Sajnos – írja másutt – ezek az „idegen elemek”, különösen a zsidóság, „elfoglalták azt a helyet, amelyet a nemzet vezető elemének, a dzsentrinek kellett volna elfoglalva tartani.”²⁶ Mi mármost a teendő? „[...] kívánatos volna a nemzetfönntartó, munkás, ma már szegény honoratior osztály tisztességes konzerválása, mert ez a nemzedék, az egykori föld urainak utódai, eleget megbűnhődött apái vétkéért.” Annál is inkább, mert egyrészt a „maga szerény helyzetéhez képest” ez a réteg „a magyaros hagyományok őrzője”, másrészt mert képesnek hiszi osztályát „az új idők szavának megértésére” és a vármegyénél kezükben levő közigazgatási, illetve hatalmi lehetőségeknek „nem osztályérdekeik, hanem a közérdek” szolgálatába állítására. Buday elképzelése szerint a társadalmi és politikai tekintetben megerősített dzsentri körül kristályosodhatna ki egy polgári magyar középosztály, amely a parasztság tehetősebb rétegeiből kapná majd az utánpótlást.²⁷

²⁴ Buday Dezső: *Az egyke*. Budapest, 1909, Különlennyomat a Huszadik Századból. Közli: *A szociológia első magyar műhelye*, i. m. II. 136–152.

²⁵ Buday Dezső: *A magyarosság kultúrpolitikája*. *Magyar Figyelő*, 1917/3. 172–173.

²⁶ Buday Dezső hozzászólása *A zsidókérdés Magyarországon* című vitához. *Huszadik Század*, 1917. II. köt. 69.

²⁷ Désiré de Buday: *Le Comité Hongrois ancien et moderne*, i. m. Vö. Szabó Miklós: *Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban*. *Századok*, 1974/1. 3–65., különösen 33–34.

Nos, ha a parasztságról és a földkérdésről szólva Buday a polgári demokratikus baloldal felé közeledett, a dzscentri szerepének és lehetőségeinek ilyesféle megítélése a századfordulói konzervativizmus különböző dzscentri-ideológusainak az eszmerendszerével mutat rokonságot.

Hasonlóképpen felemás az akkor politikai vízválasztót jelentő választójogi kérdésben elfoglalt álláspontja. 1910-ben írja, hogy elvileg és „a progresszió szempontjából” ugyan híve az általános és titkos választójognak, elsősorban nem is a „számban jelentéktelen” és „magyarrá tehető” szociáldemokrata munkásoktól fél, akiknek esetleg megadná, hanem a „külföldi hatások alá került”, így a történelmi Magyarország integritását veszélyeztető nemzetiségektől, mindenekelőtt a „nagynémet törekvésekkel befolyásolt oláhságtól” tart.²⁸ Ezzel eljutottunk a nemzetiségi kérdéshez, ahhoz a ponthoz, ahol Buday álláspontja ismét gyökeresen eltér a polgári radikálisok demokratikus megoldási javaslatától. A dzscentri szerepének megítélése mellett ez volt az a kérdés, melyben felnőttként is gyermek- és ifjúkori véleményét visszhangozta. E tekintetben változatlanul 1903-as cikke gondolatmenetének bűvkörében élt, s 1909-ben véleményét röviden így fogalmazta meg: „külső politikánkban nacionalistának, nemzetiségi belső politikánkban már csak sovénnek szabad lennünk.”²⁹

Érdekes, hogy teljes egyértelműséggel Buday ott és olyan kérdésben kötelezte el magát nyilvánosan a progresszív törekvések mellett, ahol és amelyben múltja és állása következtében legkevésbé volt várható: Pécssett, a szabadoktatás 1907-es kongresszusán. Mint a kongresszus egyik szekciójának alelnöke, a szabadoktatás fennmaradását és az egyházi iskolák befolyásának felszámolását követelő radikálisok és szociáldemokraták mellett foglalt állást. Két évvel később a pécsi klérus lapja úgy kommentálta szereplését, mint egyikét a „katholikus egyház intézményei és papsága ellen intézett heves és nyílt támadásoknak”.³⁰ Buday részben váratlan nyilvános színvallásának magyarázataképpen el kell mondanunk, hogy a katolicizmus szociálpolitikájából 1903-ban kezdődő kiábrándulása természetesen együtt járt az egyház intézményeiben való csalódással, miközben a kereszténység lényegét Buday sohasem tagadta meg, s írásaiban sem ekkor, sem a későbbiekben nem találjuk nyomát ateizmusnak. Hitének és

²⁸ BDH. A nemzetközi helyzet (1910. febr. 19-i dátumozású gépirat).

²⁹ Buday Dezső: Nemzeti közgazgatás. A *Vármegye*, 1909. szept. 2.

³⁰ Pécsi Újlap, 1909. jún. 18.

különösképpen filantropizmusának azonban megfelelőbb formát keresett, s ezt a teozófiában és a szabadkőműves-mozgalomban találta meg. A szabadkőművesség szociálpolitikai célkitűzései és tevékenysége közismertek, a teozófiával inkább a természetimádatot és a lélekvándorlást szokás asszociálni. Buday számára azonban nem ezek a vonásai, hanem egyrészt a különböző vallások és bölcséleti rendszerek „összeolvasztására”, másrészt az „emberi együttélés viszonyainak javítására s az emberek kölcsönös megértésének és testvériesülésének előmozdítására” való törekvés³¹ tették vonzóvá ezt a misztikus vallási elméletet és a Magyar Teozófiai Társulatot, melynek a későbbiekben tagja is lett. Teozófussá 1906–1907 körül vált Buday, s ugyanebben az időben kerülhetett kapcsolatba a szabadkőműves-mozgalommal is, mert a Szimbolikus Nagypáholyhoz tartozó kaposvári Berzsenyi páholy 1910-ben emelte mesterévé.³²

A fentiek meggyőzően bizonyítják, hogy az 1904 és 1916 közötti Budayt eszmei-politikai szempontok alapján a magyar századelő egyik szellemi-politikai csoportjához sem lehet megnyugtatóan kötni. Származása, neveltetése-iskoláztatása és érzelmei alapján sok szál fűzte az úri magyar középosztályhoz. E réteg ideológiájának egyes vonásait (Magyar Birodalom teóriája, erőszakos asszimilációra való törekvés, bizonyos szempontból a parasztság szerepének idealizálása) belső meggyőződésből vallja és hirdeti, sőt ezen réteg önmagáról kialakított illuzionista küldetéstudatának is szószólója. Másrészről azonban érzékeny a szociális problémákra, s szellemi horizontja is egyre tágul. Szimpatizál a szociáldemokrata munkássággal, egy óvatos földreform szükségességét fogalmazza meg, és állást foglal az egyház kulturális monopóliuma ellen is. Társadalmi haladás és (részben torz) nemzeti érzés olyan dualizmusa ez, amelyet sem akkor, sem később nem volt könnyű meghaladni. Ezt a „két tűz közötti” érzelmi és eszmei állapotot akarta kifejezni Babits Mihály, amikor Adynak címezve (aki egyébként maga is küszködött ezzel a problémával) 1911-ben ezt írta: „neked egyfelé győzni kellett, nekem harcolni kétfelé.”³³ A szerényebb szépírói talentumokkal megáldott Buday ugyanezt az érzést így fogalmazta meg:

³¹ *Felvilágosítások a teozófia iránt érdeklődőknek.* H. n., é. n., Sárík Gyula kiad.

³² BDH. V. Mesterré avatásának oklevele.

³³ Idézi Kardos Pál: *Babits Mihály.* Budapest, 1972, Gondolat, 160.

„Én egymagamban állok középen.
 Ti keresztények vagytok vagy zsidók,
 Konzervatívok vagy radikálisok,
 Nemzetiek vagy szocialisták,
 Vadmagyarok vagy berlinimádók,
 Dologtalanok vagy hadseregszállítók.”³⁴

Pályafutásának első, 1900 és 1903 közötti szakaszához képest mégis óriási a változás. Jól tükrözi ezt ismeretségi körének a kitágulása is. A katolikus filozófia és politika nagyjai mellett címjegyzékében feltűnnek az egyetemek és jogakadémiák modern szemléletű tanárainak, a polgári radikálisok, sőt a szociáldemokraták jelentősebb vezetőinek nevei is. 1908-ban meghívják a Társadalomtudományok Szabadiskolájára előadni: az eugenikáról értekezik. A *Huszadik Század* szerkesztősége nemcsak beküldött írásait közli, hanem a folyóirat fennállásának tizedik évfordulóját ünnepeelve őt is felkéri: írjon arról, ami leginkább foglalkoztatja. 1911-ben részt vesz a folyóirat szervezte élettani vitában. Ezek a kapcsolatai persze nem maradtak titokban, s kihatottak a korábbiakra. Konzervatív tanári körökben elterjedt róla, hogy ő is a „túlzó” és „nemzetietlen” irány híve.³⁵ 1909-ben korábbi barátai, a pécsi papok akadályozzák meg, hogy kinevezzék árvaszéki ülnökké.³⁶ Az 1910-es kaposvári egykekonferencián pedig a vármegyei urakat döbbsentette meg a még mindig fiatalnak számító aljegyző, aki a kivándorlás betiltása és a sztrájkok letörése helyett a hitbizományok és a papi birtokok kisajátításával vélte az egykekérdést megoldani. A címeres gyűrű láttán – ahogy ezt Buday később elmesélte – a konferencia kezdetekor őt is tegező helybeli alispán ekkor megkérdezte az elnöktől: „Hogyan került közibénk ez a zsidó?”, s a búcsúzáskor már magázódva váltak el.³⁷

Az 1900-as és az 1910-es évek fordulójára Buday a vármegye és a pécsi klérus egyik persona non gratája lett. Az árvaszéki ülnökké való megválasztása ellen folyó sajtókampány során a papság lapja ezt nyíltan értékre is adta. „Legjobb lenne – ez a mi tanácsunk – Baranya vármegyei szolgálatát Hajdú megyében folytatni” – írta a *Pécsi Újlap*.³⁸ Ezért Buday

³⁴ BDH. Versek. „Én” (a vers valószínűleg a háború első éveiben íródott).

³⁵ Lásd crrc BDH. II. Kiss Albert 1917. ápr. 6-ai levele.

³⁶ *Pécsi Újlap*, 1909. jún. 18. és BDH. V. Baranya vármegye 1908. jan. 13-ai és 1909. júl. 12-ei közgyűlési jegyzőkönyvi kivonatai.

³⁷ *Kecskeméti Lapok*, 1919. febr. 12.

³⁸ *Pécsi Újlap*, 1909. jún. 18.

egyik legfőbb törekvése 1908-tól az volt, hogy Pécestől és a vármegyétől megváljon. Próbálkozásait 1911-ben koronázta siker. Előbb a budapesti törvényszékre került, majd az ügyészség sajtóosztályán dolgozott ügyészi megbízottként. Pest azonban, ahová pályázata szerint „a főváros intenzívebb jogi és tudományos élete miatt” különösképpen vágyott, nem fogadta be. Pesten élő testvérei sem látták szívesen a „tékozló fiút”, és – ez az érem másik oldala – potenciális baráti köre, a nemzeti kérdéshez sokszor doktriner módon közeledő fővárosi baloldali értelmiség sem érezte maga közé valónak. Elkeseredésében és magányában – 1905 óta először – ismét vezetni kezdte naplóját, melynek „Társaság” rovatában „nem jutok sehová”, „társaság sehol” és hasonló tartalmú bejegyzések olvashatók.³⁹ Elkeseredésében új állás után nézett, és 1912 már Kecskeméten találta, ahol előbb helyettes, majd 1913-tól rendes tanárként haláláig kereskedelmi és váltófogot adott elő a református jogakadémián.

Az események sodrában (1917–1919)

A német császárság legyőzhetetlenségébe és Magyarország balkáni terjeszkedésének lehetőségébe vetett hit szertefoszlása után a háború „kihívására” Buday is pacifizmussal válaszolt. 1916 végén és 1917-ben egy sor pacifista verset írt. Ezek leginkább publikálásra érett darabját, az *Orgonaszót* a *Nyugat* közölte.⁴⁰ Modernista regényutópiája, *A szenvedő ember* is tartalmaz pacifista elemet: Krisnátó herceg küldetésének egyik értelme a háború megakadályozása India és Kína között.⁴¹ 1917-ben saját nevén (pacifista szépírói próbálkozásait *Hungaricus* álnéven tette közzé) és a politika síkján is elkötelezte magát a „békepártiak” mellett. Valószínűleg Giesswein javaslatára meghívták a Károlyi Mihály vezetésével Bernbe utazó nem hivatalos magyar békedelegációba, s itt tagja lett az *Organisation centrale pour une paix durable* elnevezésű nemzetközi szervezetnek.⁴²

Ebből az időszakból (1917 végétől 1918 őszéig) mindössze két társadalmi-politikai kérdéssel is foglalkozó kéziratát ismerjük. A cikkek alaphangja jóval radikálisabb politikai nézeteinek 1904 és 1917 közötti

³⁹ BDH. Retrospektív Napló.

⁴⁰ *Hungaricus: Orgonaszó. Nyugat*, 1916. I. köt. 751–754.

⁴¹ *Hungaricus: A szenvedő ember*. Budapest, 1916, Eggenberger.

⁴² BDH. II. és *A Kecskeméti Református Jogakadémia Évkönyve*, 1916/1917. 37.

megfogalmazásánál. Mindenekelőtt a parasztság gazdasági, társadalmi és politikai felemeléséért száll síkra: „a legmagyarabb gondolat a magát még nem tudó, szervezkedésre képtelen magyar parasztság fölemelése. Ez a legmagyarabb osztálykérdés Magyarországon.” Az eszköz megfogalmazásában sem olyan óvatos, mint 1910 körül. A kormánykörök mérsékelt reformelképzelésein túlmutató „komoly földreformot” követel; „hiszek a millió kicsi parcellában” – írja egyik háborús versében. A felgyorsult események a dzsentrivel kapcsolatos illúzióit is kezdi szertefosztatni. A magyar dzsentri hatalma ma már csak néhány vármegyében van meg, s „az nem jelenti a jövőt, hanem csak a múltat” – fogalmaz 1918 februárjában. Közelinek látja a „közéjövő” részleges s a „távoljövő” teljes kollektivizmusát is: „A háború nemcsak Európát, de az egész világot a szocializmus karjaiba dobta. Az államszocializmus: az állami többtermelés a mezőgazdasági téren, a nagyüzemek kisajátítása az iparban és a kereskedelemnek állami megrendszabályozása most már szemmel láthatólag az egyedüli utak az új világ gazdasági fölépítésére.” Jegyzetei szerint 1916 közepétől bizonyos abban, hogy egy vesztes háborút Kelet-Európában forradalmak követnek. 1918. februári kéziratában ezzel kapcsolatban ezt olvashatjuk: „Valóban néha úgy tetszik, mintha új negyvennyolc előtt állanánk. Az idők is olyanok; az embereket is olyanoknak látjuk.”⁴³

Minderről azonban a kecskeméti „úri osztály” tagjai alig vagy semmit sem tudtak, hiszen pacifista írásait Buday álnéven jelentette meg, két hivatkozott tanulmánya pedig kéziratban maradt, mert a közlésre kért folyóiratok, a *Magyar Figyelő* és a *Politika* ezt a hangot természetesen elutasították. Amikor 1918 novemberének elején Buday elfogadta a helyi nemzeti tanácsbeli tagságot, november 18-án belépett a Szociáldemokrata Pártba, és kiváltképp amikor 1919. március 22-én plakátok közölték, hogy a 15 tagú Népbiztosok Tanácsában Buday Dezső is helyet foglal, a „híros város” polgárai nem tudták mire vélni és mivel magyarázni az eseményt. Budayt korábban a jogakadémia „legképzettebb tudós tanerőjeként” emlegették, s a „kecskeméti úri társadalom egyik számottevő tagjának” tartották. Tudták róla, hogy nemesi származású, hogy templomba jár, s a helyi rendezvényeken felolvasott és a helyi lapokban publikált ártatlan írásai (például az „úri lányok” lélektanáról) alapján valóban nem sejtették

⁴³ BDH. *A miniszterek száma és hatásköre* (1917) és *A politikai érvényesülés útjai Magyarországon* (1918). (Gépiratok.) Az idézett sor *Az új Hiszekegy* című verséből való, melynek kézírata szintén a hagyatékban található.

ezt a végkifejletet. Ráadásul közvetlenül a proletárdiktatúra kikiáltását megelőzően szavahihető tanú előtt maga Buday is kommunistaellenes nyilatkozatot adott. Direktóriumai tagságának okairól szólva egyesek pillanatnyi elmezavarról, mások ctikátlan „helyezkedéssel” vegyes „feltűnési viselkedésségről” kezdtek suttozni.⁴⁴

Mielőtt ezen feltételezések elképzelhető részét, a karrierizmussal erősített prepotens cselekvési vágyat mint 1919-es szerepvállalásának egyik okát megvizsgálánk, le kell szögeznünk, hogy Buday esetében alapvetően nem erről, hanem elméleti meggyőződésének gyakorlati vállalásáról volt szó. Két kéziratából kitűnt, hogy a világméretű szocialista átalakulást 1917/1918 fordulóján – szemben egy-két évvel is korábbi meggyőződésével – már közeli lehetőségnek érezte, illetve hogy a nemzetközi és a hazai események társadalmi-politikai nézeteinek tradicionális vonásait háttérbe szorították, a progresszíveket pedig felerősítették. Nézeteinek ezt a gyors átalakulását a hagyatéka más dokumentumai is megerősítik. 1916/1917-es jogakadémiai előadásában ugyan a marxi tételeket még erősen revízióra szorulóknak nevezi, s a kommunizmust mint gyakorlatot is bírálja, a Szociáldemokrata Párt kecskeméti szervezetéhez benyújtott, 1918. november 18-ai felvételi kérelmében azonban már azt írja: „Elméletben és gyakorlatban a kommunista irány híve vagyok.”⁴⁵ Néhány nap múlva pedig visszavonul a helyi politikai élettől, és a forradalom továbbfejlesztésének lehetőségével, illetve a rövid időn belül időszerűnek vélt kommunista jellegű átalakulás gazdasági, társadalmi és politikai problémáival foglalkozik. Jászi Oszkárnak ezzel kapcsolatban ezt írta: „most marxista szocialistának vallom magamat és sokoldalú tanulmányaimat arra használom, hogy a kommunizmus rázkódás nélkül való megvalósításában a törvényelőkészítés egyetemes munkáin dolgozzam.”⁴⁶ A munka eredménye egy 1918 végére elkészült „kommunista államtervezet”, amelyről sajnos csak annyit tudunk, hogy nagyon általános és elvi jellege miatt volt tanítványa, ekkor már a *Szabadgondolat* szerkesztője, Sisa Miklós nem tartotta a folyóirat kereteibe illeszthetőnek.⁴⁷ Úgy vé-

⁴⁴ A „kecskeméti” rcagálására lásd MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma (ma Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár; a továbbiakban az eredeti elnevezésnek megfelelően: PIA). 605. f. 11/29. ö. c. 110–111., 145., 185. Kommunistaellenes kijelentésére pedig Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: B-KMI.), Szilády Károly hagyatéka. Naplójegyzetek. 1919. márc. 31.

⁴⁵ BDH. III. 1918. nov. 18-i felvételi kérelme a Szociáldemokrata Pártba.

⁴⁶ BDH. III. 1919. febr. 22-ei levélfogalmazványa Jászi Oszkárnak.

⁴⁷ BDH. I. Sisa Miklós 1918. dec. 11-ei és 27-ei levele.

lem, ennek ellenére biztosra vehető, hogy a felgyorsult események hatására 1919 elejére Buday valóban eljutott a „távoljövő” aktuálisként tételezéséhez, s 1919-es szerepvállalása ennyiben őszinte indítékú volt.

Mindamelletta „kecskeméti” elképzelhető magyarázatát – a vidékre, a tudományos élet periferiájára szorult és szerepével elégedetlen értelmiségi többre, méltóbbra, magasabbra vágyott, tenni, cselekedni s talán kitűnni akart – sem iktathatjuk ki szerepvállalásának motívumai közül, mert a hagyatékok dokumentumai ezt a feltételezést is megengedik. A hegytetőn álló és onnan az elefántra lepillantó (lukácsi) nyulacska perspektíváját kerülni akarván az eddigiekben óvakodtunk a Buday-írások önmagukban való tudományos értékéről, sőt Buday karakteréről is véleményt mondani. Itt azonban erről is szólnunk kell, mert szerepvállalása – legalábbis kisebb részben és másodsorban – innen is eredeztethető.

Az elsővel, tehát a szerepével elégedetlen értelmiségi többre vágyásával kapcsolatban elmondhatjuk, hogy Buday gyerekkorától kezdve sok irányban és minden újdonság iránt érdeklődött. Láttuk, mi mindenről írt, s ehhez hozzátehetjük, hogy szenvedélyesen zongorázott, megrögzött természetimádó volt, kitartóan fotózott, csillagászati, agronómiai, nyelvészeti, állatszaxológiai jegyzeteket is készített. Meggyőződését, hogy – némi túlzással – mindenhez ért, és mindenben elsőrangút tud alkotni, szűkebb és tágabb családi köre (részben Babits Mihály) is táplálta. Említettük, hogy egy időben paptanár akart lenni, máskor képviselő, miniszter, polgármester, ügyvéd, újságíró, szépiíró, zongoraművész, gépészmérnök, fémmunkás. A lelki konfliktus akkor következett be, amikor barátai, tanárai vagy kritikusai figyelmeztették, hogy néhány valóban sziporkázó eszmefuttatása, kiváló intuitivitással megírt társadalomrajza vagy szociográfiája, ragyogó ötlete vagy időtállóan látszó jóslata mellett felületességből származó nyilvánvaló és komoly melléfogások rontják hitelét. Felhívták a figyelmét arra, hogy ami Jókainak mint szépiírónak megbocsátható, esetleg előnyös, az Buday Dezsőnek mint szakírónak nem az. Nem értette, hogy modernista regényét, *A szenvedő embert* kritikusai (Schöppflin Aladár és Komját Aladár) miért fogadják fanyalogva, s miért emlegetnek outsiderséget.⁴⁸

Azon még inkább meglepődött, hogy saját ítélete szerint „nemzetközi elismerésre is igényt tartó” főművét, *A társadalmi ideált a Huszadik Század*, a *Magyar Figyelő* és az *Athenaeum* kritikusai (utóbbi Bolgár Elek volt)

⁴⁸ Schöppflin Aladár: *A szenvedő ember*. Hungaricus könyve. Nyugat, 1916. II. köt. 286–287. Komját Aladár véleményét idézi Lőrinczy Huba: i. m.

egyaránt szokatlanul keményen megbírálta. S tegyük hozzá: nemcsak a kötet ideológiai bizonytalankodása, „két tábor közöttisége”, hanem néhány bizarr ötlete és módszertani abszurditása miatt.⁴⁹ Mindez azonban – a pszichológiai típus klasszikus jegyeként – nem rendítette meg sokoldalú tehetségébe vetett hitét. Az elmarasztaló kritikák okát nem önmagában és műveiben, hanem a kritikusok értetlenségében kereste. A recenziókból kiemelte azokat a fél- és negyedmondatokat, amelyekből együttesen az derült ki, hogy *A társadalmi ideál* mégiscsak korszakos mű, s a legtermészetesebb módon pályázott szinte egy időben különböző szakképzettséget megkívánó állásokra. 1917-ben például a kolozsvári egyetem statisztikai tanszékére, a budapesti Társadalmi Múzeum igazgatói posztjára, a kassai jogakadémia büntetőjogi tanszékére. Amikor Kenéz Béla tapintatosan figyelmeztette, hogy „az új egyetemek tanszékeire történt többszörös és többirányú pályázatát néhány kolléga nem írta igen t. kolléga úr előnyére”⁵⁰ – valószínűleg kicsinyességre gyanakodott.

Buday cselekvésvágyával kapcsolatban arra kell utalnunk, hogy kiterjedt érdeklődésén belül körülbelül 24–25 éves korától legszilárdabban és leggyakrabban a tudós-politikusi pálya lebegett szeme előtt. 1919 februárjában, a miniszterségtől való megválása alkalmából Buday méltató cikket írt Jászi Oszkárrol. A polgári radikálisok vezérében elsősorban a tudós professzor és a cselekvő politikus egységét ünnepelte. A méltató sorokat olvasva nem nehéz észrevenni, hogy az összehasonlíthatatlanul sikeresebb és nála csupán négy évvel idősebb pályatársat búcsúztatva saját, mindaddig beteljesületlen vágyát is megírta.⁵¹ 1918-as idézett kéziratában pedig mintha saját politikai érvényesülésének akadályait gyűjtené össze. Pusztán az egyértelmű elkötelezettség hiányát hagyta ki, amely direktóriumai ténykedése során nyilvánvalóvá váló alkati problémák mellett – 1911-ben maga is észrevette – talán legfontosabb oka volt annak, hogy sem itt, sem ott nem fogadták be egészen, s ennek következtében igazán komoly szerepet nem jelöltek ki számára. *A szenvedő ember* valóban nem sikerült regény, Kassák és Ignótus joggal utasították vissza a *Diákolás* című novelláját és az *Orgonaszót* követő szépirodalmi próbálkozásait. *A társadalmi ideál* is elhibázott alkotás, Bolgár Elek és Stern Lázár kemény bírálata mögött azonban

⁴⁹ *Husadik Század*, 1917. I. köt. 552–555. (Stern Lázár); *Athenaeum*, 1918. IV. köt. 112–113. (Bolgár Elek); *Magyar Figyelő*, 1917. II. köt. 62–64. (aláírás nélkül).

⁵⁰ BDH. I. Kenéz Béla 1917. aug. 30-ai levele.

⁵¹ Buday Dezső: Jászi Oszkárrol. *Szabadgondolat*, 1919/3. 60–62.

ugyanúgy ott érezhetők az elvi-tartalmi fenntartások, mint 1917/1918-as pályázatainak sorozatos elutasításában a „túlzónak” és „nemzetietlennek” kikiáltott embertől való óvakodás. Kétségtelen: családjával (és néhány mai méltatójával) együtt Buday túlértékelt képességeit. A középiskolai tanári felkészültséget igénylő jogakadémiai tanárságnál azonban valóban többre lett volna hivatott.

A polgári demokratikus forradalom győzelme után – részben joggal – Buday úgy érezte, hogy másokhoz hasonlóan ő is szerephez, mégpedig képességeinek megfelelőbb szerephez juthat. Előbb a Népjóléti Minisztérium egyik államtitkári állására pályázott Kunfi Zsigmond mellé, majd azért mozgott meg minden követ (Peidl Gyulánál, Ágoston Péternél, Kunfinál, Jászi Oszkárnál), hogy a Műegyetemen szerveződő szociológiai-szociográfiai tanszékre kerüljön. Protekciót kérő levelei és Pesten tett látogatásai azonban csak nem hozták meg a türelmetlenül óhajtott kinevezést.⁵²

Ebben a helyzetben – feltehetően Sisa Miklós közvetítésével – kereste fel 1919 elején Rákosi Mátyás, a párt vidéki titkára, aki Kecskeméten is kommunista sejtet próbált szervezni. A találkozón Rákosi arra kérte Budayt, hogy egy esetleges kommunista hatalomátvétel esetén vállaljon vezető szerepet Kecskeméten. Buday szerint Rákosi hangsúlyozta, hogy csak néhány hetes kecskeméti szereplésről van szó, s ezt követően mint „országos és nemzetközi szerepre termett embernek” természetesen helye lesz a fővárosban.⁵³

Mi sem természetesebb, mint hogy a cselekvésvágytól fűtött és a „kommunizmus rázkódás nélküli megvalósításában” képességeinek minél inkább megfelelő szinten – e találkozótól függetlenül is – részt venni akaró Buday elfogadta az ajánlatot, s be is tartotta Rákosinak tett ígéretét: a proletárdiktatúra kecskeméti szerveinek szellemi vezére lett. A direktórium élén azonban – s ez Buday nézeteinek harmadik és minden eddiginél gyorsabb metamorfózisa – nem „a kommunizmus rázkódás nélkül való megvalósításában” törvény-előkészítéssel munkálkodni óhajtott – lényegében szociáldemokrata – reformerként, hanem az őskereszténység etikai tartalmát s a marxizmus gazdasági-társadalmi programját egyfajta messianisztikus marxizmusban egyesítő, a „világkapitalizmus” apokaliptikus összeomlását

⁵² Levélfogalmazványai hagyatékának V. dobozában találhatók, Ágoston Péterhez küldött levelének tisztázata pedig: PIA. 603. f. 2/41. ó. e. 76.

⁵³ BDH. III. dátum nélküli levélfogalmazvány, és B-KML. Tóth László hagyatéka. Visszaemlékezés az 1918/19-es helyi eseményekre.

s a világforradalom győzelmét aktualitásként tételező, a politikai realitásokkal számolni képtelen utópistaként látjuk viszont, aki Leninben századának Krisztusát tisztelte, és aki a kommunizmust a kereszténység új válfajaként ünnepelte. „Velünk vannak a világ összes proletárjai, akik mindenütt elkergetik a zsarnokokat. És a népek testvéri ölekezése között meg fog születni az új világ. Éljen a nemzetközi világforradalom!” – hirdették a direktórium március 22-ei plakátjai. „Lenin elvtárs, aki ezen a világon Krisztusnak az igazi helytartója, az ő rongyos csizmájában is a leghatalmasabb ember most a világon. Mert az ő szavára világok összeomlanak és új világ épül a réginek a helyén. És az ő szelleme a biztosító arra, hogy ez az új kommunizmus az igazi, az utolsó kommunizmus lesz” – írta Buday.⁵⁴

Noha a messianizmus – kiváltképp a fiatal forradalmárok körében – mind Magyarországon, mind Európa többi országában meglehetősen általános jelenség volt, mégis elgondolkodtató, hogy a Tanácsköztársaság politikusi gárdájához képest oly messziről induló, ekkor már 41 éves Buday is a hatása alá került. Általános emberi habitusára, valamint intuitív, csapongó és könnyen befolyásolható gondolkodói módszerére mint pszichológiai prediszpozícióra való hivatkozás mellett magyarázatképpen mindenekelőtt Buday mélyen vallásos indulására s a katolicizmustól való elfordulására kell utalnunk – annak be nem váltott szociális programja, az őskeresztényi elvek és az intézményesült gyakorlat közötti távolság miatt. Analóg példák alapján biztosra vehető, hogy 1919-ben (mint többek között Kapi Béla evangélikus püspök is⁵⁵) éppen az „evangéliumban régtől fogva felénk zendülő eszmék” gyakorlati megvalósítására való törekvést ünnepelte, amire az intézményesült kereszténység mindaddig kevés hajlandóságot mutatott. Ezt erősíthette a német expresszionisták újkeletű messianizmusa, amit Kassák és *A Tett* közvetített Kecskemétre. Azonosulását könnyítette a Tanácsköztársaság internacionalista indíttatású nemzeti törekvése, a történelmi Magyarország határvédelmének gyakorlati vállalása is. Csak így érthető, hogy 1919 márciusára Buday politikai felfogása nem csupán

⁵⁴ B-KMI. Plakáttár. Közli: *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez* (a továbbiakban: *Dokumentumok*). Szerk. Romsics Ignác. Kecskemét, 1976, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 357–358.; Buday Dezső: *Mikor lesz proletárdiktatúra? Magyar Alföld*, 1919. ápr. 13. Közli: *Dokumentumok*, i. m. 427–429. Vö. Hermann István: *A messianisztikus marxizmus. Magyar filozófiai Szemle*, 1987/5. 919–928. és Bosnyák István: *Forradalom és etika a magyar irodalomban, 1905–1919. Új Symposion*, 1970/10. 461–470.

⁵⁵ Lásd erre: Ottlyk Ernő: *Az 1918–19-es forradalmak és az evangélikus egyház. Theológiai Szemle*, 1959/1–2. 1–15.

korábbi elvbarátaitól, hanem a polgári radikálisok, sőt a szociáldemokraták többségétől is messzire elkanyarodott.

Gyakorlati munkájában a direktórium Buday „elvi alapvetésére” támaszkodott. A lassúsággal egyébként nem vádolható Forradalmi Kormányzótanácsra nézve is „megszégyenítő” ugyanis az a gyorsaság, amivel Kecskeméten láttak hozzá az „új világ” felépítéséhez. Rövid néhány nap alatt zár alá vették a bankok és a nagyobb üzemek vagyonát. Szocializálták a színházat és a mozit. Lefoglalták a magántulajdonban levő műkincseket (képeket, szobrokat, műbútorokat stb.). Az „összes proletárigények” kielégítése céljából köztulajdonba vették a lakóházakat. Intézkedtek a munkások rendszeres „fürdőzésének” biztosításáról. Felemelték a házicselédek fizetését, heti három alkalommal kimenőt biztosítottak számukra, a munkaadókat kötelezték, hogy cselédjeiket „tisztá szobában, tiszta, egészséges fekvőhelyen altassák, s hogy kívánságukra „kisasszonynak” szólítsák őket. A „szegény proletár gyermekeket a vagyonosabb termelő családokhoz” ebédre osztották be, s március 30-án a város valamennyi éttermének és cukrászdájának sütemény- és tortakészletét lefoglalták, és a munkásgyermekek között osztották ki. Felemelték a terhes nők élelmiszeradagját, és megkísérelték a prostitúció eltörlését.⁵⁶

Ez a gyors ütemű szocializálás és merész szociálpolitika Kecskeméten a teljes szociális egyenlőség azonnali és radikális megvalósításának kezdetét jelentette. A helyileg döntő többségben levő szociáldemokratákkal szemben álló törekvés programját Buday Dezső fogalmazta meg április 13-ai cikkében. Többek között ezeket írta: „Nem. Ez a proletárdiktatúra még nem az igazi. [...] Hát miért nem lehetett tizenöt nap alatt más világot csinálni a régi helyébe? Azért, mert az országos törvények nem engedték. [...] Nem lesz addig nyugalom Magyarországon, amíg egyik ember száraz kenyeret vacsorál, a másik meg három tál ételt, nem lesz addig nyugalom Magyarországon, amíg az egyik ember öt szobás fényes lakásban lakik, perzsa-szőnyegen jár, a másik meg a kuckójában rohad a nedves pincelakásban. [...] A kommunizmus útja: összegyűjteni mindent és közösen elosztani. A kommunizmus útja: egyenlő boldogságot teremteni. És elmegyünk ezen az úton a végsőkig: be fogunk tekinteni a kamrákba és a ruhásszekrényekbe, és elvisszük onnan, ami elvihető. De egyenlően el is fogjuk osztani. Ez a kommunizmus. Nem fog senki megmenekülni a szigorú rekvirálástól. De nem is lehet. Az a kis jó, finom halálbüntetés, ami

⁵⁶ A felsorolt rendeleteket közli *Dokumentumok*, i. m. 309., 370–377., 387., 390., 410–413.

az eltitkolóknak, az elásóknak ki fog járni, majd megtanít minden embert arra, hogy mi az a kommunizmus.”⁵⁷

Mint 1932-es kérvényében felesége, mi is biztosra vesszük, hogy e cikk (s hozzátehetjük: a direktórium rendeleteinek) megfogalmazásakor Budaynak mint „egy kissé a fellegekben járó és a valósággal keveset számoló idealistának” a tollát a legnemesebb célok, esetleg a szegénységből „virágzó várost és szociális államot” varázsoló Jókai-hősök példája, s nem a forradalom vezetői előtti érdemszerzés gondolata (amire a „kecskemétiak” gyanakodtak) vezették. Tény azonban, hogy ezen céloknak a cikkben is kifejtett és részben meg is valósított, nagyon komoly politikai konzekvenciái voltak, sőt ott és akkor elsősorban ezek voltak, s hogy ez a politika egy olyan városban, ahol a lakosság statisztikai többségét a polgárság és az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem kisegyzisztenciái alkották, s ahol a szervezett munkásság száma nem haladta meg a 4–5 ezret, kudarcra volt ítélve. Negatív következményeit április közepén már Budapesten is ismerték. Tóth László, a város 1945 utáni polgármestere szerint a cikk megjelenését követően az egyik népbiztos letelefonált Pestről, hogy megkérdezze: „Az a marha még mindig a helyén van?”⁵⁸ Azokat, akik még nem voltak biztosak e koncepció időszerűtlenségében, az április eleji tanácsválasztások helyi eredménye, helyesebben eredménytelensége (az összlakosság 4,14%-a – 3027 fő – szavazott) és az április 23-ai szentkirályi ellenforradalom kellőképpen meggyőzhette, s meg is győzte. Erre utal Landler április 28-ai leirata, melyben a tanács hatalom kecskeméti szervei helyett új, háromtagú direktóriumot nevezett ki, valamint Vágó Béla okokra is rámutató június 4-ci visszatekintése: „Ebben a városban egy megőrült vörös terror működött, mégpedig olyan sikerrel, hogy kevés híja, hogy ellenforradalomba nem kergette a népet.”⁵⁹

Kecskeméten Sinkó Ervin konszolidálta a helyzetet, Budayt pedig április 28-án, ugyanazon a napon, amelyen Landler leirata is kelt, a Közoktatásügyi Népbiztosságra rendelték be szolgálattételre. Feladatát azonban távolról sem egy „országos és nemzetközi szerepre termett ember” formátumára szabták. Egyetemi tanári kinevezését sürgető kérelmét Fogarasi Béla elutasította, a Népbiztosság vezetői a VII/3. ügyosztály egyszerű

⁵⁷ Buday Dezső: Mikor lesz proletárdiktatúra? *Magyar Alföld*, 1919. ápt. 13.

⁵⁸ PLA. 605. f. 11/29. ő. e. 191.

⁵⁹ B-KML. Kecskemét. Direktórium ir. 803/1919. sz. és *Magyar Alföld*, 1919. jún. 5.

tisztviselőjévé nevezték ki. Feladata az alsófokú mezőgazdasági szakoktatás megszervezése lett.⁶⁰

Már Pesten készült szűkszavú jegyzeteinek és előadás-tervezeteinek egyik visszatérő motívuma a teljes szociális egyenlőség mint cél, s a „befogadó közeg”, Magyarország mint társadalmi-politikai realitás között feszülő ellentét feloldására való törekvés volt. Budaynak nem adatott meg a probléma továbbgondolásának és az ellentmondás feloldásának lehetősége. A tanács hatalom megdöntése után ideg- és gyomorbántalmakkal az egyik pesti kórházba feküdt be. Sorsát előre sejtve innen kérte dátum nélküli kérvényében, hogy a vizsgálatot Budapesten folytassák le ellene. Az érvényben levő „jogszabályok” értelmében azonban „bűneinek elkövetési helyére”, Kecskemétre szállították, ahol november 19-én éjszaka 32 társával együtt bestiális körülmények között a Híéjjas-különítmény végzett vele.⁶¹

⁶⁰ Lásd erre a hagyaték több dokumentumát, különösen pedig: III. Dátum nélküli levélfogalmazvány a belügyi népbiztosnak és a Közoktatásügyi Népbiztosság 86432/1919. sz. kinevezése.

⁶¹ Uo., a Híéjjas-különítmény akciójára pedig: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára. VKF. 1919. I. csop. (hdm.) 2321. sz. Közli: *Dokumentumok*, i. m. 677–685.

FORRADALMÁRSORSOK. NÉGY ÉRTELMISÉGI ÉLETÚT – DIÓHÉJBAN

A legtöbb forradalomhoz vagy forradalom nélküli rendszerváltozáshoz hasonlóan az 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom is jelentős személycserékkel járt együtt az államélet felső és alsó szintjein egyaránt. A rendelkezésre álló forrásbázis nem teszi lehetővé, hogy a forradalom helyhatalmi szerveinek, a nemzeti tanácsoknak és az ideiglenes néptanácsoknak az összetételét egzakt módon, a statisztika módszereivel akár országos, akár regionális mértékben bárki megvizsgálhassa. Becslésekre és impresszionisztikus megállapításokra van mód csupán, valamint arra, hogy egyes személyeket, akiknek az életútját többé-kevésbé ismerjük, esettanulmányszerűen kiemeljük és tipizálni próbáljuk. Ha ezt valaki egyszer megteszi, tipológiájában bizonyára szercpelni fog a helybeli szervezett ipari munkás és agrárszocialista földmunkás, aki a kalapács, illetve a kasza után tollat vett kezébe, és az íróasztal mögé ült; az Ady versein felnőtt 18-20 éves romantikus diák, színész vagy újságíró, aki imponálni akart menyasszonyának, és akinek a kiábrándultsága egy idő után éppen olyan nagy volt, mint kezdetben a lelkesedése; az állásához mint kenyérkereseti forráshoz ragaszkodó hivatalnok, aki apolitikus és lojális volt, s egzisztenciájáért szakszerűséggel fizetett vagy akart fizetni; a budapesti „kiküldött”, aki ha elég ügyes és hataloméhes volt, egy megbízólevéllel a zsebében településeket tarthatott rettegésben; s végül a kalandor, akinek csak az volt fontos, hogy mindig felszínen maradjon. A változatos életutak közül ezúttal két értelmiségi típust mutatok be; két-két konkrét életpálya tükrében. Címként ragasztani rájuk nem akarok; nézőpont kérdése jórészt, hogy következetesnek vagy következtelennek, elvhűnek vagy karrieristának, fejlődésképtelennek vagy folyton megújulónak, hősnek vagy áldozatnak tekintjük-e őket.

Az első értelmiségi típus alapvető jellemzője, hogy életének harmadik évtizedében állandó és a továbbiakban csak részletkérdésekben változó világképet és politikai eszmerendszert választott magának, ezt az uralkodó világképpel és ideológiával szemben nyíltan vállalta, mellettük kitartott, s a mindenkor adott politikai játéktér keretein belül és annak eszközeit felhasználva küzdött meggyőződése érvényesítéséért. Az őszirózsás forradalom központi és vidéki vezetői közül több olyan politikust ismerünk, aki ebbe a típusba sorolható. Példaként kettőt emelünk ki közülük: a keresztény értelmiségi környezetből érkező, Károlyi-párti Horváth Zoltánt és a zsidó középpolgári indíttatású, szociáldemokrata Löwy Ödönt.

Horváth Zoltán 1880-ban született Újvidéken. Apja gimnáziumi tanár volt, és 1876-ig Kiskunfélegyházán tanított. Anyja tősgyökeres félegyházi, egy kiskun parasztpolgári család leszármazottja. Horváth Zoltán jogi tanulmányokat folytatott Budapesten, s a szükséges diplomák megszerzése után Kiskunfélegyházán nyitott ügyvédi irodát. Cikkei 1906-tól, tehát 26 éves korától jelentek meg a helyi lapokban. Írásaiban kezdettől a függetlenségi eszmekört, pontosabban a függetlenségi eszmekör demokratikus, Justh Gyula-féle változatát népszerűsítette. A család és Félegyháza hagyományai, illetve szellemi atmoszférája mellett ebben a város nagy tekintélyű Justh-, majd Károlyi-párti képviselője, Holló Lajos is nagy szerepet játszott. Holló egy-két év alatt bizalmába fogadta a fiatal ügyvédet. Támogatásával Horváth rövidesen a városi képviselőtestület tagja és tiszteletbeli tanácsnok, majd 1910-ben Pest vármegye törvényhatósági bizottságának a tagja lett. A háború alatt, amikor Horváth százados-hadbírói beosztásban katonai szolgálatot teljesített, Holló több alkalommal politikai örököseként emlegette.¹

1918. október 31-én, amikor Holló már fél éve halott volt, Horváth így szinte magától értetődően lett a helyi Nemzeti Tanács elnöke. Tisztét a város régi vezetése és az utca embere egyaránt természetesnek tartotta. Az 1919. március 20-án megalakult, szociáldemokrata többségű Ideiglenes Néptanácsba már nem került be, s nem kapott, de nem is igényelt szerepet március 21. után sem. 1919. április végén az országos túszszédesi akció során a város új vezetői letartóztatták, és a fővárosba vitték. A Margit körúton, majd a rákospalotai leány-javítóintézetben tartották fogva. Kiskunfélegyházán augusztus elején tűnt fel újra. Egy-két napig

¹ *Nemzetgyűlési Almanach 1922–1926*. Szerk. Lengyel László, Vidor Gyula. Budapest, 1922, Pallas Rt. 90.; *Félegyházi Hírlap*, 1918. jún. 23., jún. 30.

azt hitte, hogy vissza lehet térni a polgári demokráciához, és helye lehet a városi vezetésben. Részt vett annak az ad hoc bizottságnak a munkájában, amely az első letartóztatásokat fogatosította, és a Tanácsköztársaság intézkedéseit hatálytalanította. Néhány hét múlva, az ellenforradalom kibontakozását látva azonban ismét ellenzékbe vonult.² A két világháború között egyike volt azon keveseknek, akik az októbrista eszmék mellett a változott körülmények közepette is rendületlenül kitartottak. 1922-től 1926-ig a Függetlenségi és 48-as Kossuth-párt, 1935-től 1944-ig pedig a Kisgazdapárt képviselőjeként a parlament demokratikus ellenzékének tagja. Tiltakozott a zsidótörvények ellen, és 1942-ben aláírta Bajcsy-Zsilinszky Endre memorandumát, amelyben az Újvidéken történtek kivizsgálását és a felelősök megbüntetését követelték. Magyarország német megszállása után letartóztatták, és Dachauba hurcolták. 1945. február 26-án halt meg, röviddel a tábor felszabadulása előtt.³

Löwy Ödön a magyar zsidóság úgynevezett harmadik generációjának volt tipikus képviselője. Nagyapja még kiskereskedőként kapaszkodott meg Kecskeméten a neoabszolutizmus éveiben, de apja már a város egyik virilistája, a környék baromfiexportjának megindítója és szervezője, törvényhatósági bizottsági és elöljárósági tag volt.⁴ 1881-ben született. Horváth Zoltánhoz hasonlóan és vele egy időben a budapesti egyetem jogi karán tanult. Eltérően azonban tőle, nem a függetlenségi eszmekör, hanem a szociáldemokrácia felé orientálódott. Polányi Adolffal, Poór Ödönnel, Wolfner Pállal, László Jenővel és az ugyancsak kecskeméti Vágó Bélával együtt egyik megalapítója a Joghallgatók Tudományos Egyesületén belül kiformálódó úgynevezett szocialista diákcsoportnak.⁵ Még egyetemtá, amikor Vágóval együtt részt vesz a Szociáldemokrata Párt kecskeméti szervezetének létrehozásában. A pártba való belépés ugyanúgy egy életre szóló elkötelezettséget jelentett számára, mint Horváth esetében a Hollóhoz való csatlakozás. Az egyetem befejezése és a külföldi tanulmányút után a Kecskeméti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár igazgatója lett. Az 1910-es évektől a *Népszava* és a *Világ*, valamint a *Szocializmus* és a *Huszádik*

² Horváth 1918–1919-es tevékenységére: *Dokumentumok az 1918–19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*. Szerk. Romsics Ignác. Kecskemét, 1976, Bács-Kiskun Megyei Levéltár.

³ L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1936–1945*. Budapest, 1986, Akadémiai, és Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor, Bánkiné Horvát Erzsébet, Fazekas István. Kecskemét, 1985, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 550.

⁴ *Kecskeméti Nagy Képes Naptár 1909*. 229–230.

⁵ Tömöry Márta: *Új vizeken járok*. Budapest, 1960, Gondolat, 25.

Század alkalmi cikk-, illetve tanulmányírója. 1914 elején *Az Alföld* címmel rövid életű folyóiratot indított, amelyben a város és környéke hasonló gondolkodású entellektüeljeinek biztosított fórumot.⁶

1918. október 30-ától a helyi Nemzeti Tanács, majd 1919. február 18-ától az Ideiglenes Néptanács tagja. A Tanácsköztársaság alatt passzív; sem pró, sem kontra nem tesz semmit, és nem nyilatkozik. 1919 őszén ennek ellenére letartóztatják és megverik. A további bosszú elől Bécsbe menekül. 1923-as könyvében – lényegében Garami Ernő platformjáról – élesen bírálja a „bolsevik forradalmat”, s mindazokat, akik a „sok-sok disznóság” előidézői vagy résztvevői voltak.⁷ 1926-ban hazatért. Kecskemétre azonban, amelyet korábban „a fény és a kultúra vidéki városának” tartott, de amelyet 1919 őszén egészen más oldaláról ismert meg, nem kívánt visszatérni. Ehelyett Budapesten telepedett le, ahol a maga nemében egyedülálló „munkásjogvédő irodát” nyitott. Ennek feladatát abban látta, hogy a munkásságot jogi szaktanácsokkal segítse a társadalombiztosítás állami bürokráciájával szemben. Emellett a *Lipótváros* című lap társadalombiztosítási rovatát vezette, s olykor a *Szakszervezeti Értesítő*be is írt. Kissé rezignáltan, de igazának hitében és morális fölényének tudatában halt meg 1936-ban.⁸

A másik értelmiségi típust az jellemezte, hogy világnézete és politikai eszmerendszere nem volt állandó, gyorsan különböző ideológiák, tanok bűvkörébe esett, s azoknak gyorsan hátat is fordított. Ez általában az egyén diszharmonikus vagy konfliktusos szocializációjával, azaz permanens szerepzavarral járt együtt.

A nézeteit változtató és szerepzavarral küzdő értelmiségi egyik klaszszikus 1918–1919-es prototípusa: Buday Dezső.⁹ 1879-ben született Pécsen – apai és anyai ágon egyaránt elszegényedett és értelmiségivé vált közneemesi családból. A budapesti egyetem jogi karán, a pécsi jogakadémián és végül a kolozsvári egyetem jogi karán tanult. 1901-ben, tanulmányainak befejezése után aljegyző lett a pécsi vármegyeházában, s a társadalomtudományok tágan értelmezett témakörén belül azonnal publikálni is kezdett. Első írásain a filozófiai és politikai katolicizmus, valamint a századfordulós magyar nagyhatalmi nacionalizmus erőteljes hatása volt érezhető.

⁶ *Kecskeméti Nagy Képes Naptár 1914.* 93. és Romsics Ignác: „Az Alföld” – Kecskeméten. *Forrás*, 1975/11. 58–62.

⁷ Löwy Ödön: *Az emigráció kupecei*. Bécs, 1923.

⁸ Katona József Múzeum, Kecskemét. Löwy Ödön hagyatéka.

⁹ Buday Dezső életútjára részletesebben lásd e kötet *Neotomizmustól a proletárdiktatúráig* című írását.

„A pozitív filozófia etikáját és szociológiáját fogom cáfolni” – fogalmazta meg tudományos célkitűzését 1902-ben.¹⁰ Részben olvasmányai, részben a Somló Bódognál történt 1904–1905-ös habilitálása s végül az 1904–1906-os hazai és nemzetközi események következtében eme programját hamar feladta, és 1905-ben már az „evolúciós filozófia”, illetve Pikler Gyula hívének vallotta magát. Szellemi orientációjának megváltoztatásával párhuzamosan politikailag is radikalizálódott. 1906–1907 körül szabadkőműves lett; a szabadoktatás 1907-es pécsi kongresszusán az egyházi iskolák felszámolását követelő radikálisok és szociáldemokraták mellett foglalt állást; 1909-ben nagybirtokellenes könyvet írt az egykéről. Új irányultsága barátai körében és pécsi környezetében erős nemtetszést váltott ki. A pécsi papság, amelyhez addig bensőséges kapcsolat fűzte, 1909-ben megakadályozta kinevezését árvaszéki ülnökké, és sajtójában felszólította: „legjobb lenne Baranya vármegyei szolgálatát Hajdú megyében folytatni”.¹¹ Az 1910-es kaposvári egykekonferencián pedig – miután előadását elmondta – lezsidózták és azok is magázni kezdték, akik addig tegezték.

A környezetével való meghasonlás miatt Buday elkeseredett, 1911-ben Pestre menekült, s a fővárosi törvényszéken, illetve ügyészségen vállalt állást. Pest azonban, ahová „a főváros intenzívebb jogi és tudományos élete miatt” régebb óta nagyon vágyott, nem fogadta be. Potenciális baráti köre, a fővárosi baloldali értelmiség – talán jelleme, talán vallásossága és nacionalizmusa miatt – nem érezte maga közé valónak. Elkeseredésében és magányában naplót kezdett vezetni, melyben „nem jutok sehová”, „társaság sehol” és hasonló tartalmú bejegyzések szerepelnek. Magányérzését versben is megörökítette. „Én egymagamban állok középén. / Ti keresztények vagytok vagy zsidók, / Konzervatívok vagy radikálisok, / Nemzetiek vagy szocialisták, / Vadmagyarok vagy berlinimádók.” – írta.¹² Elkeseredésében ismét új állás után nézett. 1912-től Kecskeméten élt, ahol kereskedelmi és váltójogot tanított a református jogakadémián.

Kecskeméten ismét törekedett a beilleszkedésre. Meghívásokat fogadott el teadclutánokra és különböző társasági összejöveletekre, amelyeken – többek között – az „úri leányok lélektanáról” tartott ártalmatlan és korai írásaira emlékeztető előadásokat. Közben Löwy Ödön folyóiratában is publikált – álnéven. Itt sem sikerült azonban integrálódnia. A kecskeméti

¹⁰ Katona József Múzeum, Kecskemét. Buday Dezső hagyatéka. Naplók 1901–1904.

¹¹ *Pécsi Újlap*, 1909. jún. 18.

¹² Katona József Múzeum, Kecskemét. Buday Dezső hagyatéka. Versek.

tisztelték, de „jöttmentnek”, kívülállónak tartották. Ő pedig többre, magasabbra vágyott. Tehetségének sokoldalúságát és felkészültségét túlbecsülve 1917-ben egyszerre pályázott a kolozsvári egyetem statisztikai tanszékére, a budapesti Társadalmi Múzeum aligazgatói posztjára és a kassai jogakadémia büntetőjogi tanszékére. Ugyanakkor álneven háborúellenes regényeket és verseket tett közzé. Közben politikailag is radikalizálódott. A háború második felében leginkább a reformista szociáldemokráciával rokonszenvezett, és 1918 elejétől „új negyvennyolcat” prognosztizált kézírataiban.

1918. november elején beválasztották a helyi Nemzeti Tanácsba, amit elfogadott, s november 18-án felvételét kérte a Szociáldemokrata Pártba. Röviddel ezután azonban már a forradalom továbbfejlesztésének lehetőségével, „a kommunizmus rázkódás nélkül való megvalósításával” foglalkozott, és elkészített egy „kommunista államtervezetet”. Ezzel egy időben gyors egymásutánban küldte protekciót kérő leveleit a fővárosba. Előbb a Népjóléti Minisztérium államtitkára akart lenni, majd azért mozgatott meg minden követ, hogy a Műegyetemen szerveződő szociológiai tanszék-re kerüljön. A címzettek – Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Peidl Gyula és Ágoston Péter – azonban ugyanúgy nem tartották igazán felkarolandónak, mint ahogy 1917-ben a konzervatív Kenéz Béla sem állt mögé. Ebben a helyzetben – 1919 februárjában – kereste fel Rákosi Mátyás, aki arra kérte, hogy esetleges kommunista hatalomátvétel esetén vállaljon néhány hetes vezető szerepet Kecskeméten. Buday szerint Rákosi hangsúlyozta, hogy csak rövid kecskeméti szereplésről van szó, s ezt követően, mint „országos és nemzetközi szerepre termett embernek”, természetesen helye lesz a fővárosban. Az ajánlatot Buday elfogadta, s 1919. március 21-én a kecskeméti munkáshatalom élére állt.

A direktórium élén azonban – s ez nézeteinek újabb és minden eddiginél gyorsabb metamorfózisa – nem egy szociáldemokrata vagy kommunista reformerként látjuk viszont, hanem egy olyan – a politikai realitásokkal számolni képtelen – utópistaként, aki az őskereszténység etikai tartalmát és a marxizmus gazdasági-társadalmi programját egyfajta messianisztikus marxizmusban egyesítette, s aki Leninben századának Krisztusát tisztelte, és a „világkapitalizmus” apokaliptikus összeomlásával számolt. Gyakorlati politikájában ennek megfelelően a teljes szociális egyenlőség azonnali és radikális megvalósítására törekedett. Programját április 13-án így fogalmazta meg: „Nem. Ez a proletárdiktatúra még nem az igazi. [...] Hát miért nem lehetett tizenöt nap alatt más világot csinálni a régi helyébe?

Azért, mert az országos törvények nem engedték. [...] Nem lesz addig nyugalom Magyarországon, amíg egyik ember öt szobás fényes lakásban lakik, perzsaszőnyegen jár, a másik meg a kuckójában rohad a nedves pin-celakásban. [...] A kommunizmus útja: egyenlő boldogságot teremteni. És elmegyünk ezen az úton a végsőig: be fogunk tekinteni a kamrákba és a ruhásszekrényekbe, és elvisszük onnan, ami elvihető. De egyenlően el is fogjuk osztani. Ez a kommunizmus. Nem fog senki megmenekülni a szigorú rekvirálástól. De nem is lehet. Az a kis jó, finom halálbüntetés, ami az eltitkolóknak, az elásóknak ki fog járni, majd megtanít minden embert arra, hogy mi az a kommunizmus.”¹³

Útópizmusa és radikalizmusa miatt a Forradalmi Kormányzótanács április 28-án elmozdította állásából, és Budapestre rendelte. Itt készült jegyzeteinek egyik visszatérő motívuma a teljes szociális egyenlőség mint cél, s a befogadó közeg, a magyarországi társadalmi-politikai realitások között feszülő ellentét feloldására való törekvés volt. A probléma tovább-gondolásának és az ellentmondás esetleges feloldásának lehetősége nem adatott meg neki. 1919. november 19-én a Héjjas-különítmény 32 társával együtt bestiális körülmények között meggyilkolta.

Valkányi Lajos kalocsai ügyvéd életútja nem hasonlít annyira Budayéhez, mint Löwyé Horváth Zoltánéhoz. A környezetével való meghasonlása és társadalmi elszigetelődése, valamint politikai nézeteinek módosulásai alapján azonban mégis rokonítható vele. 1871-ben született Budapesten. Apja Wellisch Bernát budapesti zsidó nagykereskedő volt, aki röviddel gyermekei megszületése után, családját elhagyva Dél-Amerikába vándorolt; São Paulóban közéleti karriert futott be, és többé nem tért vissza Magyarországra. Fia a budapesti egyetem jogi karán és külföldi egyetemeken, többek között a párizsi Sorbonne-on tanult. Az egyetemi évek után apja támogatásával hosszabb dél-amerikai utazást tett, majd Dél-Amerikából hazatérve és az ügyvédi diplomát megszerezve Kalocsán telepedett le.¹⁴ Néhány évig úgy látszott, hogy beilleszkedése az érsekség társadalmi és szellemi egyeduralma által meghatározott kisvárosi közegbe zavartalan lesz. Tagja az Úri Kaszinónak, és bejáratos az érseki palotába. A papok szívesen társalogtak és kártyáztak a több nyelven beszélő, művelt, világlátott, nevét magyarosító és megkeresztelkedett 30 éves fiatalemberrel. Az érsekség

¹³ Buday Dezső: Mikor lesz proletárdiktatúra? *Magyar Alföld*, 1919. ápr. 13.

¹⁴ Özv. dr. Valkányi Lajosné és Rozmanith Jánosné szerzőhöz intézett 1974. ápr. 27-ei és máj. 16-ai levelei.

szócsöve, a *Kalocsai Néplap* 1899-ben több folytatásban közölte dél-amerikai úti beszámolóját.¹⁵ Ez a harmonikus viszony az első léket 1901-ben kapta, amikor az érsekség néppárti képviselőjelöltjével szemben Valkányi a Kossuth Ferenc-párti Krasznay Ferenc támogatói közé állt, és az egyik népgyűlésen arra merészkedett, hogy a magyarországi nagybirtokrendszert kritizálja. Az Úri Kaszinó tagsága felhőrdült, és kizárással fenyegetőzött. Valkányi ezt úgy előzte meg, hogy a kaszinó elnökéhez intézett levelében maga határozta el magát a testülettől.¹⁶ A *Kalocsai Néplap* ettől kezdve „amerikai fiskálisnak” nevezte, és fejére olvasta, hogy „hazaszeretetből először kivándorolt Amerikába, onnan hazajött mint szocialista, szocialistából lett antiszemita, s antiszemitából egy csapásra Krasznaykortes”.¹⁷ Valkányi 1902-től a Függetlenségi Párt kalocsai szervezetének elnöke volt. Hamar kiábrándult azonban a negyvennyolcasokból is, és 1906-ban már maga lépett fel képviselőjelöltként, 1910-ben pedig a Vázsonyihoz közel álló Haypál Bénit léptette fel az érsekség és a függetlenségiek közös jelöltjével szemben. Természetesen mindketten kisebbségben maradtak, s nem sikerült Valkányinak elérnie azt sem, hogy a város képviselőtestületébe beválasszák.¹⁸ Elszigetelődése és társadalmi kirckeszettettsége a helyi elitből betetőződött azzal, hogy felesége 1908-ban öngyilkos lett, s ő röviddel ezután feleségül vette fiatal cseléd lányát.¹⁹

Mint több más vidéki községben és kisvárosban, 1918. november 1-jén Kalocsa régi urai is megkísérelték, hogy a Nemzeti Tanácsot kizárólag maguk közül alakítsák meg. Szándékukat Valkányi hiúsította meg, akit programon kívüli váratlan beszéde után a városháza előtti tömeg a Nemzeti Tanács elnökévé választott. Első számú helyi vezetőként Valkányit kicsinyes bosszúvágy nem vezette, inkább megfontoltságával és bölcsességével tűnt ki. A királyságot, a főnemességet, a papságot és a nagybirtokrendszert persze az eddigieknél is hevesebben ostromozta, s ez ellenlábasainak iránta érzett gyűlöletét tovább fokozta. Hatalmához a Tanácsköztársaság kikiáltása után is ragaszkodott. Helyi híveire támaszkodva elérte, hogy március 23-án a Munkás-, Katona- és Paraszttanács elnökévé is őt válasszák, s ha a budapesti kiküldött nem akadályozta volna meg, valószínűleg az áprilisi

¹⁵ *Kalocsai Néplap*, 1989. okt. 29. 2–4. és a lap novemberi számai.

¹⁶ Uo. 1901. febr. 17. 3., febr. 24. 3., ápr. 21. 3., ápr. 28. 5.

¹⁷ Uo. 1901. szept. 29. 5.

¹⁸ Uo. 1906. máj. 6. 4–5., jún. 3. 4., 1910. máj. 21. 5., máj. 28. 6., jún. 4. 3.

¹⁹ Uo. 1908. 45. sz. 4. és Geri István (Kalocsa) szóbeli közlése.

tanácsválasztások után is vezető szerepet játszott volna a diktatúra helyhatalmi szerveiben. A pesti elvtárs fellépése következtében viszont kiszorult a hatalomból, az új vezetés pedig a város régi uraival együtt ellenforradalmárrá minősítette. Májusban velük együtt tartóztatta le a Vörös Őrség és szállította túszként Budapestre, a Markó utcába.²⁰

1920 májusáig Valkányi nem hallatott magáról; valószínűleg nem is tartózkodott Kalocsán. Ekkor azonban hirdetés jelent meg a helyi lapban, amely közölte: „Dr. Valkányi Lajos ügyvédi gyakorlatát egy évi szünetelés után újból felvette.”²¹ Két hét múlva azok között a helyi notabilitások között bukkant fel a neve, akik pénzadományokkal támogatták a Nemzeti Hadsereget. Újabb néhány nap múlva azt közölte a helyi lap, hogy pesti kapcsolatai révén Valkányi tüzelőanyagot szerzett a városnak.²² Mindezek a visszailleszkedés, az újabb gyökérverés szándékára utaltak. Kalocsa urai azonban nem felejtettek, és törleszteni akartak. A járási T-tiszt jelentésében ugyan elismerte, hogy Valkányi „igen nagy műveltségű” és jelentős összeköttetésekkel rendelkező férfiú, ám egyben óvott is tőle, „mert körmönfont, ravasz, hízalgő”, és „Hintapolitikájával legnagyobb ellenfelét is gyorsan megnyeri.”²³ 1920 végén rendőri felügyelet alá helyezték, és vizsgálatot rendeltek el ellene. A bíróság felmentette, de a helyi elit örökre kirekesztette. Két háború közötti kortársai úgy emlékeztek rá, hogy „a Casinóba nem járt, az értelmiségtől külön életet élt, Kalocsa társadalma nem fogadta be”. A vidék népi emlékezetében viszont „parasztügyvédként” maradt fenn a neve, amit azáltal érdemelt ki, hogy a káptalan és a környékbeli parasztok peres ügyeiben kizárólag a parasztokat képviselte, s honoráriumát általában ügyfelei tehetőségéhez szabta.²⁴

²⁰ Romsics Ignác: Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. in *Cumania, III. Historia (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei)*. Kecskemét, 1975, 325–359.

²¹ *Kalocsai Néplap*, 1920. máj. 5. 4.

²² Uo. 1920. máj. 19. 2., máj. 29. 2.

²³ MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma (ma Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár). 642. fond. 1920-IV. 2056. 19.

²⁴ Raich Alajos (Kalocsa) és Geri István (Kalocsa) szóbeli közlése.

MAGYARORSZÁG 1918–1919-BEN

Társadalmi és politikai feszültségek a 20. század elején

Az 1867 és 1914 közötti békés fél évszázadban Magyarország jelentősen előrehaladt a gazdasági, társadalmi és kulturális modernizáció útján. Új bányák sorát nyitották, gyárak tucatjai kezdték meg a termelést, a vasúthálózat 2 ezerről 22 ezer kilométerre bővült, a mezőgazdaságból élők aránya 75%-ról 63%-ra csökkent. A városban élők száma kétszer olyan gyorsan nőtt, mint az összlakosság egésze, a fővárosé ennél is gyorsabban: 270 ezer-ről 880 ezerre. A lóvasutat és az omnibuszokat kezdték kiszorítani a villamosok, a gázvilágítást pedig a villanyvilágítás. Az analfabetizmus aránya a 6 éven felüli lakosság körében 65%-ról 33%-ra csökkent; a középiskolákban és az egyetemeken magas szintű, ám a 10 éven felüli korosztálynak csak töredékére kiterjedő oktatás folyt. A csaknem 21 milliós összlakosságból az 1913–1914-es tanévben középiskolában közel 80 ezren, a felsőoktatási intézményekben 17 ezren tanultak.¹

A gyors gazdasági növekedés és a látványos kulturális fejlődés sokak szemében elfedte, hogy a mélyben súlyos szociális és politikai feszültségek halmozódtak egymásra. Egyik legnagyobbak az úgynevezett föld- vagy parasztkérdés tartható, amely a nagy- és középbirtokok egészségtelen túlsúlyából és a földforgalom korlátozottságából fakadt. A 4–5 milliós föld nélküli vagy csak minimális földdel rendelkező szegényparasztság sem bér munkásként nem tudott a mezőgazdaságból jól megélni, sem önálló gazdává, parasztpolgárrá nem tudott válni. Bár egy részüket a gyorsan fejlődő ipar felszívta, többségük előtt nem maradt más út, mint a kivándorlás. 1871 és 1913 között 1,3 millióan próbáltak szerencsét az Egyesült Államokban, akiknek mintegy kétharmada nem is tért többé vissza. A 19.

¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. 4. kiadás. Budapest, 2010, Osiris, 17–47.

század utolsó és a 20. század első éveiben megszerveződő parasztpártok ezért mindenekelőtt a földhöz jutás megkönnyítését (a korlátozott forgalmú nagybirtokok, vagyis a hitbizományok szabad forgalmának biztosítása, a földbérleti rendszer támogatása, földosztás) követelték.²

Egy másik feszültséggóc abból adódott, hogy a politikai élet fejlődése nem tartott lépést a dinamikus gazdasági és társadalmi átalakulással. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy 1910-ben még mindig az alapján az 1874-es törvény alapján választottak képviselőket, amely az ország összlakosságának csak 6%-át, vagyis a felnőtt férfilakosság mintegy negyedét – a vagyonos és iskolázott felső és középső rétegeket – ruházta fel választójoggal. A szavazás módja ráadásul mindenütt nyílt volt. Ugyanabban az időben a nyugat-európai országokban az összlakosság átlagosan 20–30%-a rendelkezett titkos választójoggal. A konzervatív-liberális parlamentarizmus demokratizálását, ezen belül mindenekelőtt a választójog kiterjesztését és titkosságát elsősorban az 1890-ben alakult Szociáldemokrata Párt, valamint az újonnan alakult parasztpártok és polgári demokrata értelmiségi körök követelték.³

A parasztság gondjai és a politikai rendszer antidemokratizmusa súlyos, de a magyar állam keretein belül kezelhető problémák voltak. A nemzetiségi kérdés elmérgesedése azonban magának a történeti magyar államnak a létét veszélyeztette. 1910-ben az ország össznépességének – a széles körű területi és politikai autonómiát élvező Horvátország lakosságát nem számítva – 46%-át, Horvátországot is beszámítva pedig 52%-át még mindig nem magyar anyanyelvűek tették ki. A kiegyezést követően megalkotott 1868-as nemzetiségi törvényben a magyar uralkodó elit nemzetiségre, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül az ország minden állampolgárát egyenlő jogokkal ruházta fel. Ezen túlmenően a nem magyar népek számára a vallási és kulturális autonómia több elemét is biztosította. Politikai nemzetként, azaz egyenjogú államalkotó partnerként való elismerésüket és ennek keretében az általuk követelt területi és politikai autonómia biztosítását azonban következetesen elutasította. A két álláspont a későbbiekben sem került közelebb egymáshoz, sőt inkább még távolabb került. A területi autonómiát követelő nemzetiségi vezetők a századfordulót követően részben a nemzetiségi kérdésben is nyitottabb demokratikus magyar ellenzék hatalomra

² *Parasztkérdés 1890–1930.* Szerk. Juhász Antal, Sipos József. Szeged, 1985, Csongrád Megyei Múzeumok, 6–89.

³ Kozári Monika: *A dualista rendszer.* Budapest, 2005, Pannonica, 131–152.

jutásától, részben a birodalom átszervezésére készülő Ferenc Ferdinánd főherceg trónra lépésétől remélték követeléseik teljesítését. Emellett erősödött körükben a testvér-, illetve rokon népek iránti kulturális és politikai vonzalom, azaz a szeparatista és irredenta hajlam, amit a bukaresti, belgrádi és prágai propaganda is erőteljesen szított. A politikailag még passzív ruszinok körében ugyanezekben az években a vallásos köntösbe (ortodoxia) bújtatott orosz befolyás nőtt. 1914. július 28-án Magyarország ily módon úgy lépett be a háborúba, hogy a lakosságának felét adó nemzetiségek, vagy legalábbis azok közvélemény-formáló elitcsoportjainak a politikai lojalitása a legmesszebbmenőkig megkérdőjelezhető volt.⁴

Az első világháború társadalmi és politikai következményei

A négyéves háború alatt az Osztrák–Magyar Monarchia összesen több mint 7 millió embert állított fegyverbe, közülük 3,4 milliót Magyarország és Horvátország területéről. Ez azt jelenti, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig a 18 és 53 év közötti férfilakosság túlnyomó többsége teljesített katonai szolgálatot. Közülük mintegy 500–600 ezer veszítette életét, 1,5 millió sebesült meg, és 830 ezer esett hadifogságba.⁵

Az elhúzódó háború mélyreható következményekkel járt úgy a gazdasági, mint a társadalmi és politikai életben. Az újabb és újabb korosztályok behívása súlyos munkaerőhiányt okozott, amit a hadifoglyok és a nők munkába állítása csak enyhíteni tudott, de pótolni nem. A termelékenység így folyamatosan csökkent. A legalapvetőbb mezőgazdasági termény, a kenyérgabona termelése 1916-ra a békebeli mennyiség kétharmadára, 1918-ra pedig felére esett vissza. A kormány ezért már 1915-ben bevezette a kenyérjegyet, majd később szinte valamennyi élelmiszerre kiterjesztette a jegyrendszert. 1916-tól rendszeressé váltak a rekvirálások, azaz a termények és állatok szabott áron történő kényszerbeszolgáltatásai. Az ipari termelés ugyancsak a hadviselés követelményeinek rendelődött alá. A fontosabb üzemeket igénybe vették hadiszolgálatra, és katonai felügyelet alá helyezték őket. A közszükségleti cikkek termelése visszaesett, ami

⁴ Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. I. rész. Budapest, 1947, Gergely R. RT., 69–168.

⁵ Pollmann Ferenc: *Magyarország és az első világháború*. In Király Béla – Veszprémy László (szerk.): *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Budapest, 2003, Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 221.

hiányt okozott. A kormányzat különböző központok felállításával és a rendelkezésre álló készletek elosztásának szigorú szabályozásával kívánt enyhíteni ezen.⁶

A termelés visszaesése, illetve a béketermelés haditermelésre való átállítása nagyarányú inflációval járt együtt, s a reálbérek drasztikus csökkenését vonta maga után. Különösen nyomorúságos körülmények között éltek a hadiözvegyek, hadiárvak és hadirokkantak, akiknek a száma egyre nőtt. 1917 elején Budapesten fejenként 78 fillér volt a napi hadisegély, s a 8 éven felüli gyermekek után még járt 39 fillér. Ugyanakkor egy kiló barna kenyér 52 fillérbe, 10 dekagramm marhahús 110 fillérbe, egy liter tej pedig 62 fillérbe került – hatósági áron. Ez azt jelenti, hogy egy kisgyermekével otthon maradt katonafeleség napi segélyéből mindössze 20 dekagramm kenyeret és 10 dekagramm húst vagy másfél liter tejet vásárolhatott magának.⁷ A legfelsőbb rétegek ezzel szemben ugyanúgy éltek, mint a háború előtt, legfeljebb nyaralási és vásárlási szokásaikon kellett változtatni. Kevésbé sújtotta a háború a piaccal közvetlen kapcsolatban álló termelőket és kereskedőket is, akik közül sokan sikeresen játszották ki a hiánygazdálkodással összefüggő központi előírásokat, s feketézéssel szokatlanul nagy jövedelmekre tettek szert. A rekvirálások elől elrejtett zsírért, lisztért, gabonáért, baromfiért és malacokért a feketepiacon 1917–1918-ban már irreálisan magas összegeket lehetett kapni. Ezek részben az úgynevezett lánckereskedők, részben a termelők zsebébe vándoroltak.⁸

Az életviszonyok változása maga után vonta a világgal, politikával és különösen a háborúval kapcsolatos hangulatok, érzelmek és vélemények módosulását. A hadüzenet és a háború hírét 1914 nyarán a lakosság jelentős része hazafias lelkesedéssel fogadta. Az 1914–1915-ös népi levelekben, versekben és egyéb feljegyzésekben általában még a győzelembe vetett hit, a király és a kormány iránti bizalom, önfeláldozás készsége s helyenként elvakult sovinizmus tükröződött. A nemzeti egységből még az egyébként internacionalista és háborúellenes szociáldemokraták sem hiányoztak. A II. Internacionálé néhány más pártjához hasonlóan – eltekintve a kisebbséget képező pacifista balszárnytól – a magyarországi SZDP is támogatta a háborút. A harc elhúzódása és ennek következményei azonban a katonaság és az

⁶ Bihari Péter: *Lövészárkok a háterszágban*. Budapest, 2008, Napvilág, 94–111.

⁷ Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, 1968, Kossuth, 15.

⁸ Bihari Péter: i. m. 127–130., 154–156.

ittthon maradt lakosság hangulatát egyaránt megváltoztatták. A frontokról érkező levelek kezdeti optimizmusát és elszántságát már 1915–1916-ban a céltalanság, bizonytalanság és elkeseredettség érzése váltotta fel, s 1917-től egyre gyakoribbak lettek a szökések, parancsmegtagadások, öncsonkítások, sőt lázadások. Az otthonról küldött levelek a súlyosbodó napi gondokkal-bajokkal, az áremelkedésekkel és az inflációval, a jegyrendszerrel, kényszerbeszolgáltatásokkal és a feketepiaccal foglalkoztak.⁹

A vidéki tömegek elégedetlensége 1917-től számos tömegdemonstrációhoz, éhségtüntetéshez, illetve az élelmiszerraktárak spontán kifosztásához vezetett. A városi munkások körében ugyanakkor megállíthatatlan sztrájkhullám vette kezdetét. Ennek szervezői általában a szociáldemokrata szakszervezetek voltak, amelyeknek a taglétszáma 1914–1915-ben ugyan lecsökkent 50 ezerre, 1916-tól azonban gyors ütemben nőtt. 1917 végére már meghaladta a 200 ezret, 1918 nyarára pedig a 300 ezret.¹⁰

Az első és különösen a második orosz forradalom híre tovább fokozta a forradalmi hangulatot. 1917. november 25-én több mint 100 ezer munkás tüntetett Budapesten. A tüntetők az orosz forradalmat éltették, és hangoztatták: „Az orosz szociáldemokraták megmutatták az utat!”, illetve: „A magyar proletariátus tanuljon az az oroszától!” A nagygyűlés határozatba foglalta: „El vagyunk határozva arra, hogy az orosz forradalmárokat a béke megszerzésére irányuló hősi harcukban támogatni fogjuk, és minden erőnkkel küzdeni fogunk azért is, hogy egyik osztálynak a másik által való kizsákmányoltatása és egyik nemzetnek a másik által való elnyomatása a mi országunkban is megszűnjék.”¹¹

A különböző megmozdulások szervezői között 1918 tavaszától egyre nagyobb arányban tűntek fel az oroszországi hadifoglyok, akik közül 1918 őszéig mintegy 300 ezren tértek haza. Közülük sokan kerültek a bolsevizmus hatása alá, s hozták magukkal haza az orosz forradalom eszméit. Kunhegyesre, az egyik tiszántúli faluba 1918 októberéig 302-en tértek haza orosz hadifogságból. „A hazajött foglyok – jelentette róluk a helybeli református lelkész – kevés kivétellel telítve voltak kommunista elvekkel.”¹² A legnagyobb, többnapos és a főváros mellett a nagyobb vidéki városokra

⁹ Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. *Valóság*, 1973/3. 62–87. és Romsics Ignác: Levelek a frontra. *Forrás*, 1974/7–8. 56–60.

¹⁰ Jászai Samu: *A magyar szakszervezetek története*. Budapest, 1925, Magyarországi Szakszervezeti Tanács, 272–273.

¹¹ A munkások napja. *Népszava*, 1917. nov. 27.

¹² Hajdu Tibor: i. m. 27.

is áterjedt sztrájk 1918. június 20-án kezdődött. Erre a mintegy félmillió embert megmozgató tiltakozásra azért került sor, mert az egyik budapesti gyár katonai parancsnoka belelővetett a tüntető munkásokba, s a sortűz kioltotta négy ember életét. E sztrájk nyomán alakultak meg oroszországi mintára Magyarországon is az első munkástanácsok.¹³

A frontokon ugyancsak megkezdődött a forradalmi erjedés. A Magyarországon bujkáló szökött katonák számát 1917 végén több mint 80 ezerre, 1918 szeptemberében 400 ezerre tették a hivatalos jelentések. Többségük a hegyekben és az erdőkben, míg mások a nagyvárosokban rejtőzködtek. Eközben szaporodtak a parancsmegtagadások és a fegyveres lázadások. Az oroszországi hadifogságból hazatért Papp János tizedes, hódmezővásárhelyi szegényparaszt, akit 1918 augusztusában az olasz frontra vezényeltek, utóbb így emlékezett saját és környezete akkori politikai hangulatára: „Az egész menet zlj csupa bolsevik véleménynel volt. Mindenki azt hangoztatta, hogy megszökik, de a halál elé mégsem megy. Igen szigorúan fogják a társaságot. Minket altiszteket a tisztek a legénység ellen uszítottak. Azt mondták, hogy a fegyelmet, ha lehet, vezessük be, mert fegyelem nélkül nem ér a csapat semmit. De mi abba a gondolatba voltunk, hogy ha lesz olyan, aki valami forradalmat kitalál, azonnal mellé csatlakozunk.”¹⁴

A háború elhúzódása, a szociális feszültségek és a politikai erjedés a nemzetiségi eliteket is aktivizálta, és merészebb követelések megfogalmazására sarkallta. 1916. november 21-én elhunyt Ferenc József, akinek az utóda, IV. Károly 1917 májusára összehívta az ausztriai parlamentet. Az itt megjelent nemzetiségi képviselők, a csehek, az ukránok és a délszlávok egyaránt a birodalom föderalizálását követelték. Elképzelésük szerint Horvátország Magyarországtól elszakadva a délszláv egység magja lett volna, a csehek pedig a szlovákokkal együtt alkottak volna egy föderatív egységet. Ennél is radikálisabb álláspontot, a Monarchia teljes dezintegrálásának és független nemzeti államok kialakításának a programját képviselték az emigráns cseh és horvát politikusok. Az 1915. május 1-jén Londonban megalakult Jugoszláv Bizottság Szerbia, valamint a Monarchia szerb, horvát és szlovén területeinek az egyesítését tűzte ki célul egyetlen államban. A főleg horvátok – Ante Trumbić és Frano Supilo – által irányított szervezet ezt a nagy délszláv államot föderációként, a három nemzet

¹³ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 1974, Akadémiai, 392–394.

¹⁴ Szentí Tibor: *Vér és pezsgő*. Budapest, 1988, Magvető, 359.

egyenjogúságának az alapján képzelte el. A Szerbia 1916-os elfoglalása után külföldre menekült belgrádi szerb vezetés államszervezési ideálja viszont a Belgrádból irányított szerb centralizmus volt. A cseh emigráció Párizsban rendezkedett be. Vezetői, Tomáš G. Masaryk és Edvard Beneš lényegében a háború kezdetétől a csehek és a szlovákok független államának a programját képviselték. Később kiegészítették ezt a ruszinok lakta területre, Kárpátaljára vonatkozó igényükkel. A cseh és a délszláv emigrációhoz képest a román sokáig passzív maradt, s csak 1918 szeptemberében alakította meg a maga szervezetét. Az ugyancsak párizsi székhelyű Román Egység Nemzeti Tanácsa, amelynek vezetői közül a költő Octavian Goga örvendett a legnagyobb ismertségnek, az 1916-os bukaresti szerződés szellemében képviselte a román területek, vagyis a román királyság, Erdély és Besszarábia egyesítésének programját.¹⁵

A Monarchia teljes felosztására irányuló törekvéseket a nyugati antant-hatalmak 1918 tavaszáig erős fenntartásokkal kezelték. 1918. január 8-ai 14 pontos üzenetében Wilson amerikai elnök sem a Monarchia szétlörése, hanem csak a nemzetiségeknek adandó széles körű autonómia mellett kötelezte el magát. IV. Károly különbéke megkötésére irányuló törekvéseinek 1918 áprilisára egyértelművé váló kudarca s Németország egyre erőteljesebb befolyása a Monarchia belügyeire azonban azt valószínűsítették, hogy a Monarchia korszerűsített formában sem fog tudni megfelelni annak a Németországgal szembeni kiegyensúlyozó szerepnek, amelyet az antant-hatalmak elvártak tőle. 1918 tavaszától ezért az addigi bizonytalankodásnak véget vetettek. A szövetségesek mérvadó köréi a Monarchia teljes felosztása mellett döntöttek. Ennek egyik első jele a Monarchia emigráns nemzetiségi vezetőinek 1918. április 9–11-ei római kongresszusa volt, amelynek zárónyilatkozata a különböző népcsoportok nemzeti és politikai egységének megteremtését, illetve teljes gazdasági és politikai függetlenségük kivívását tűzte ki elérendő célként.

Így érkezett el az ország 1918 októberéhez, amikor immár nemcsak recsegték-ropogtak az 1867-es építmény eresztékei, hanem a falai is kezdtek leomlani. A hónap első felében megalakult nemzetiségi tanácsok nyíltan önrendelkezési jogot követeltek maguknak; az előremenekülés politikáját választó IV. Károly október 16-án szövetségi állammá nyilvánította Ausztriát; október 18-ai jegyzékében Wilson elnök nyilvánosan elkötelezte magát a csehek-szlovákok, a délszlávok s általában a monarchiai népek

¹⁵ Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. 3. kiadás. Budapest, 2007, Osiris, 29–41.

önállósága mellett. A helyzet kilátástalanságát és saját tehetetlenségét felmérve október 23-án a Wekerle-kormány lemondott. Másnap a Piave mellett sikeres olasz offenzíva kezdődött, amelynek következtében néhány közös ezred fellázadt. A katonák azonnali hazaszállításukat követelték. A radikális ellenzék pártjai ebben a helyzetben döntöttek úgy, hogy a nemzetiségi vezetők példáját követve maguk is létrehozzák a nemzet alternatív tanácskozó és irányító testületét: a Magyar Nemzeti Tanácsot.¹⁶

Az 1918–1919-es demokratikus forradalom

A Magyar Nemzeti Tanács 1918. október 23-áról 24-ére virradó éjjel alakult meg. Alapító pártjai a gróf Károlyi Mihály által vezetett Függetlenségi Párt, az Országos Polgári Radikális Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt voltak. Ezenkívül képviseltették magukat egyes fővárosi értelmiségi csoportok, így például az újságírók és a feministák is. A rövidesen ellenkormányként viselkedő testület elnökévé Károlyi Mihályt választották, programjának megfogalmazására pedig, amelyet 26-án tettek közzé, Jászi Oszkárt, a polgári radikálisok vezetőjét kérték fel. Ez a 12 pontos kiáltvány követelte a háború azonnali befejezését, az ország függetlenségének megteremtését, mélyreható demokratikus reformok bevezetését és a nemzetiségekkel való megbékélést az ország területi integritásának sérelme nélkül.¹⁷

A főváros lakossága, különösen az elégedetlenkedők tömegei lelkesen fogadták a hírt, s számos utcai demonstrációval álltak ki az új szervezet törekvései mellett. Habsburg József főherceg, aki homo regiusként Budapesten tartózkodott, október 29-én mégsem Károlyit, hanem a konzervatív és udvarhű gróf Hadik Jánost kérte fel kabinetalakításra. 29-én ezért fél órára leálltak a budapesti gyárak, s tüntetésekre került sor a vidéki nagyvárosokban is. Október 30-án ismét hatalmas tömegek lepték el a Belváros utcáit. A katonák és civilek ezrei Károlyit és a Nemzeti Tanácsot éltették; megakadályozták, hogy a Nemzeti Tanácsra felesküdt katonai egységeket elszállítsák a városból; kiszabadították a forradalmi izgatás vádjával szeptember végén elítélt és januárban bebörtönzött diákokat; s az

¹⁶ Uo. 41–60.

¹⁷ *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999.* Szerk. Romsics Ignác. I. köt. Budapest, 2000, Osiris, 63–65.

éjszaka folyamán elfoglalták a főváros fontosabb középületeit: az élelmi-szerraktárakat, a pályaudvarokat és a telefonközpontokat. Kitört a forradalom. Az ujjongó katonák őszirózsát és nemzetiszínű kokárdát tűztek sapkarózsájuk helyébe, a középületekről leverték a birodalmi címereket, s elszántan várták a városparancsnokság rendteremtő alakulatait. József főherceg azonban visszarettent a tűzparancs kiadásától, s az utca nyomásának engedve, de az uralkodó beleegyezését is bírva október 31-én visszavonta Hadik megbízatását, s Károlyit nevezte ki miniszterelnökké. A felkelés tehát vérontás nélkül győzött; a hatalom fegyveres harc nélkül került a Nemzeti Tanács kezébe. Károlyi kinevezésének hírére október 31-én és november első napjaiban a vidéki városokban és nagyobb falvakban is sorra alakultak meg a nemzeti tanácsok, amelyek mind támogatásukról biztosították a forradalom jelképévé magasztosult politikust.¹⁸

A viszonylag vértelen és nagyobb kilengésektől mentes fővárosi eseményektől eltérően a vidéki megmozdulások gyakran torkolltak fosztogatásokba és erőszakoskodásokba, amelyeknek több jegyző, kereskedő, haditerménybiztos, csendőrpáncsnok és egyéb helyi hatalmasság esett áldozatául. Az első atrocitásokat még az ellátatlan lakosság kezdeményezte, akikhez azonban már november legelején csatlakoztak a hátsországi kaszárnyákból és a felbomlott frontokról részben fegyveresen hazaözoñlő katonák. Jellemüket, belső tartalmukat tekintve e november eleji mozgalmak az 1917–1918-as éhségtüntetésekkel mutattak rokonságot. Politikai követeléseket általában nem fogalmaztak meg; céljuk az éhség, a nyomor enyhítése volt. A kilengéseknek az országszerte gyorsan megalakuló nemzetőrségek vetettek véget november közepére.¹⁹

A budapesti, illetve magyarországi eseményekkel egyidejűleg a forradalom hullámai a birodalom többi nagyvárosát és országrészét is elérték. Október 28-án a prágai nemzeti tanács deklarálta a csehszlovák állam megalakulását, amit 30-án a túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács is helybenhagyott. Október 29-én a horvát nemzetgyűlés Zágrábban kimondta Horvátország függetlenségét és csatlakozását a leendő szerb–horvát–szlovén államhoz. 30-án Bécsben a nemzetgyűlés elfogadta az új osztrák állam ideiglenes alkotmányát; 31-én Lembergben a galíciai ukránok adták hírül a Monarchiától való elszakadásukat. Ugyanerre az időre az olasz front összeomlott, s a hadvezetőség 31-én fegyverszünetet kért.

¹⁸ Hajdu Tibor: i. m. 31–65.

¹⁹ Uo. 92–103.

A háború végét jelentő okmányt a szemben álló felek képviselői, Diaz olasz és Weber osztrák tábornokok 1918. november 3-án írták alá Padovában. Ennek értelmében az osztrák–magyar haderőt ki kellett vonni az olaszok által követelt s a háború folyamán nekik ígért dél-tiroli, isztriai és dalmáciai területekről, továbbá Magyarországnak ki kellett üríteni Horvátországot. Miután a horvátok különválását a magyar közvélemény jogosnak ítélte, a Dráva mint kijelölt demarkációs vonal mindenki számára elfogadhatónak tűnt. A viszonylag enyhe feltételeknek az a magyarázata, hogy a még harcoló Németországot az antant a Monarchia gyors kiválásával is gyöngítteni akarta.²⁰

Károlyi Mihály nagyon gyorsan, néhány órával október 31-ei kinevezése után megalakította kormányát. A tárcák többségét párthívei kapták. A polgári radikálisokat és a szociáldemokratákat egyaránt két-két fő képviselte. A kormány, miután november 1-jén Károlyi felmentést kért és kapott az uralkodótól a neki tett esküje alól, „népkormánynak” tekintette magát, s a Nemzeti Tanácsra esküdött fel. A kormány programja lényegében megegyezett a Nemzeti Tanács október 26-ai kiáltványával. Egy olyan független és demokratikus köztársaság létrehozását célozta, amelynek közéletében a nem magyarok is államalkotó tényezőként vehettek volna részt, kiterjedt öngazgatási jogok birtokában. E program megvalósításához a kormány igen kedvezőtlen körülmények közepette látott hozzá. A győztes nagyhatalmak Magyarországot a kormány- és a kezdődő rendszerváltás ellenére vesztes államként kezelték, s a *vae victis* elvét alkalmazták vele szemben. Belülről ugyanakkor a háború alatt kiéleződött szociális és nemzetiségi ellentétek nehezítették a kibontakozást.

A kormányzat első jelentős lépése egy katonai konvenció megkötése volt a balkáni francia haderő parancsnokával, Franchet d'Esperey tábornokkal november 13-án. Erre azért került sor, mert a tábornok elégtelennek tartotta a padovai fegyverszünet előírásait, s csapatai – november 5-én átkelve a Száván – magyar területek felé közeledtek. A 18 pontos szerződés előírta, hogy a magyar kormány köteles kiüríteni a Szamos felső folyásától keletre, valamint a Maros vonalától délre eső erdélyi és bánági területeket, továbbá a Szeged–Baja–Pécs–Varasd-vonaltól délre eső vidékeket, tehát a Bácskát és a Drávaközt is. Ezenkívül megszabta azt is, hogy Magyarország csak egy 6 gyalog- és 2 lovashadosztályból álló hadsereget tarthat fenn, s hogy szükség esetén biztosítania kell az antanthaderő szabad átvonulását

²⁰ Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma, 1917–1921*. Budapest, 1989, Gondolat, 80–99.

az ország területén.²¹ A Károlyi-kormány mindezt átmeneti megoldásként fogta fel, s bízott benne, hogy a végleges rendezést jelentő békeszerződés nemcsak az ország szuverenitását fogja szavatolni, hanem a határkérdésben is méltányosságra törekszik majd.

A szerződés aláírását követő napokban a szerb–francia, illetve a román haderő gyorsan birtokba vette a demarkációs vonaltól keletre és délre eső területeket, s ezzel egy időben az első cseh légiók is megjelentek Felső-Magyarország szlovákok lakta nyugati övezetében. A nemzetiségi lakosság képviselőivel való esetleges megegyezés esélyeit, amelyet a kormány alapvető feladatának tartott, ez a körülmény jelentősen rontotta. November 9-ei nyilatkozatában a magyarországi és erdélyi románok Nemzeti Tanácsa azt követelte, hogy a történeti Erdély, a Részek, Máramaros és a Bánság 23 teljes és 3 töredék, románok lakta, illetve románok által is lakott vármegyéje helyezzessék a Nagyszébenben megalakítandó román nemzeti kormány szuverenitása alá. A nemzetiségi ügyek magyar minisztere, Jászi Oszkár november 13–14-ei aradi tárgyalásai során ezzel szemben lehetőség szerint homogén nyelvi kantonok kialakítását javasolta a románok által igényelt területeken, s a Román Nemzeti Tanács adminisztratív hatalmát csak a román többségű kantonokban ismerte volna el. A tárgyalások ezért megszakadtak, s december 1-jei gyulafehérvári gyűlésükön a magyarországi románok kimondták egyesülésüket a román királysággal. A következő napon a román hadsereg átlépte a Belgrádban kijelölt demarkációs vonalat, és megkezdte az 1916-os bukaresti szerződésben neki ígért területek bekebelezését. Karácsonyra elérték Kolozsvárt, Erdély szimbolikus fővárosát.

Biztatóbban indultak a szlovákokkal folytatott tárgyalások. Egyik vezetőjük, Milan Hodža november végi budapesti megbeszélései során olyan demarkációs vonalban állapodott meg Jászival és Bartha Albert hadügyminiszterrel, amely nagyjából-egészében megfelelt a szlovák–magyar nyelvi választóvonalnak. Más szlovák vezetők és különösen Prága számára azonban elfogadhatatlan volt egy ilyen megoldás. Hodžát ezért dezavualták, s párizsi kapcsolataikat felhasználva elérték, hogy december 23-ai jegyzékükben az antanthatalmak egy ettől jóval délebbre húzódó, lényegében a később megállapított politikai határral egyező demarkációs vonalat állapítsanak meg. A „Slovenska Krajina”, illetve „Tótország” széles körű autonómiájáról kibocsátott 1919. márciusi XXX. néptörvény ezért csak szimbolikus jelentőséggel bírt.

²¹ *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, i. m. I. 67–68.

A szerbekkel, akik november 25-ei újvidéki gyűlésükön egyszerűen deklarálták a megszállt dél-magyarországi megyék csatlakozását Szerbiához, tárgyalásokra sem került sor. Lojalitást a magyar állam iránt csak a szétszórta élő németek s a legfejletlenebb nemzetiségnek számító ruszinok egyik irányzata mutatott. 1918 végén, illetve 1919 elején mindkét nemzetiség széles körű autonómiát kapott, beleértve egy-egy miniszteri tárcát a központi kormányzatban, valamint saját törvényhozó és végrehajtó hatalmat is az általuk lakott területeken. Ezek az eredmények azonban eltörpültek Erdély, a Felvidék és Délvidék *de facto* elvesztése mellett, amelyet a magyarság túlnyomó többsége mindaddig elképzelni sem tudott, s amely mind a kormányt, mind a közvéleményt mélységes megdöbbenéssel töltötte el. Az előnyomuló és részben már a demarkációs vonalakat is átlépő ellenség feltartóztatására átfogó intézkedés ugyanakkor nem történt. Károlyi és környezete úgy gondolták, hogy egy szervezett katonai ellenállás rontaná Magyarország esélyeit a békekonferencián. A részben spontán jellegű felvidéki ellenállás és az Erdélyben szerveződő székely különítmény, amely állandóan visszavonulva időnként harcba bocsátkozott a románokkal, ezért csak korlátozott támogatásban részesült.²²

Ilyen vészjósló körülmények közepette folyt a kormány belpolitikai programjának megvalósítása. Elsőként az ország független köztársasággá nyilvánítása került napirendre. Erre IV. Károly november 13-ai, úgynevezett eckartsau nyilatkozata teremtette meg a jogalapot. Az uralkodó ebben lemondott „minden részvételről az államügyek vitelében”, és „eleve elismerte” Magyarország későbbi döntését jövőendő államformájáról. Ezt követően az 1910-es országgyűlés is beszüntette működését, s az ideiglenes törvényhozói hatalmat ettől kezdve a kibővített Nemzeti Tanács gyakorolta. A köztársaságot is a Nemzeti Tanács proklamálta egy budapesti népgyűlés keretében november 16-án. Az ugyanakkor kihirdetett I. néptörvény az állami főhatalmat a kormányra ruházta. A későbbiekben ez annyiban változott, hogy 1919. január 11-én a Nemzeti Tanács Károlyit ideiglenes jelleggel köztársasági elnökké választotta, s egyben felhatalmazta a néptörvények elfogadási jogával is. Károlyi ugyanezen a napon lemondott miniszterelnöki tiszteréről, viszont továbbra is megtartotta magának a külügyi tárcát. Az új miniszterelnök Berinkey Dénes, az addigi igazságügy-miniszter lett.²³

²² Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*, i. m. 61–78.

²³ *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, i. m. I. 69–70.

Az államforma kérdésénél sokkal több vitát gerjesztett a földreform-törvény kidolgozása, amelynek során ellentétes társadalmi érdekeket megjelenítő politikai koncepciók csaptak össze egymással. A nagybirtokosok és a különböző konzervatív erők, így például a katolikus egyház csak az 5 ezer holdon felüli birtokok kisajátítását fogadták el, s ennek végrehajtására is évtizedeket szántak. A másik pólust képviselő szociáldemokraták a közép- és nagybirtokok teljes körű kisajátítását szorgalmazták. A kisajátított földeket azonban nem szétoztani akarták a parasztok között, hanem egybetartani szövetkezeti művelés céljaira. Úgy gondolták, hogy a földtulajdonlás konzervatívvá, illetve „reakcióssá” teszi a szocialista eszmének egyébként megnyerhető szegényparasztokat. A Károlyi-pártiak és a polgári radikálisok elképzeléseinek tengelyében viszont éppen az egy-egy család eltartására képes kis- és középbirtokok létrehozása állt. Ez utóbbit támogatta a legbefolyásosabb parasztpárt (Kisgazdapárt) is, amelynek vezetője, Nagyatádi Szabó István november folyamán csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz, majd 1919. január 19-én – a földreform előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszterként – a kormányba is belépett. A hosszú és heves viták eredményeként végül ez az utóbbi álláspont diadalmaskodott. Az 1919. február 15-én elfogadott földreformtörvény (XVIII. néptörvény) az 500 holdon felüli világi és a 200 holdon felüli egyházi birtokok kártalanítás ellenében történő kisajátítását írta elő. A kisajátított földeken elsősorban 5–20 holdas parasztbirtokokat, illetve 0,5–3 holdas szőlőbirtokokat kellett létrehozni. Az új gazdák földjeiket örökhaszonbérletbe kapták, de 50 éves, tehát igen kedvező részletfizetés mellett meg is vehették azokat. A szociáldemokratáknak tett engedményként a törvény emellett lehetőséget biztosított egy-két holdas „munkásbirtokok” létrehozására, s igény esetén szövetkezetek alakítására is. A törvény megjelenését követően azonnal megkezdődött a földigénylők összeírása és a területkijelölés. Magára a parcellázásra azonban már nem maradt idő. Ez – demonstratív módon – csak Károlyi Mihály káli birtokán indult meg február 23-án.²⁴

Az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásával és az új választójoggal foglalkozó 1919. évi XXV. és XXVI. néptörvény 1919. március 5-én jelent meg. Ezek a legalább 6 éves magyar állampolgársággal rendelkező 21 éven felüli férfiakat, illetve a 6 éves magyar állampolgársággal rendelkező és bármely hazai nyelven írni-olvasni tudó 24 éven felüli nőket ruházták fel szavazati joggal. A választók száma a történeti magyar állam területére

²⁴ Sipos József: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest, 2009, Gondolat, 68–246.

számítva ezzel mintegy 9 millióra, tehát az összlakosság 50%-ára nőtt. Magyarország ezzel – Ausztriához és Csehszlovákiához hasonlóan – felzárkózott a választójog szempontjából élenjáró skandináv országok (50–60%) csoportjához. A választások időpontját április 13-ára tűzték ki.²⁵

A demokratikus politikai reformokat számos szociálpolitikai intézkedés egészítette ki. Bevezették a munkanélküli-segélyt, megtiltották a 14 éven aluli gyermekek foglalkoztatását, emelték a béreket, elengedték a kisiparosok és a kiskereskedők adóhátralékainak egy részét, s a hazatérő katonák szerény végkielégítésben részesültek. Emellett tervezték a 8 órás munkanap bevezetését és a társadalombiztosítás kiterjesztését. A munkásharát szociálpolitika azonban a hétköznapiakban egyelőre alig éreztette hatását, hiszen a rendeletek rendkívül nehéz és egyre súlyosbodó gazdasági körülmények közepette léptek érvénybe. A központosított hadigazdaság már 1917–1918-ban is csak akadozva működött. Az államkeretek felbomlása 1918 végén, 1919 elején, és ennek rendjén a legfontosabb bányá- és iparvidékek elvesztése gyorsította az elosztási rendszer megbénulását. A győztes hatalmak háború alatt életbe léptetett gazdasági blokádja ugyanakkor továbbra is érvényben maradt, tehát importálni sem lehetett. Mindezek következtében számos közszükségleti cikk szinte beszerezhetetlenné vált. A falvakban főleg a petróleum, a só, a dohány és a gyufa hiányzott, a városokban elsősorban a szén és a fa. A fővárosban ezért korlátozták a gáz- és a villanyfogyasztást, az üzletek már délután, a vendéglők és kávéházak pedig este 10-kor bezártak. A munkanélküliek száma több százezerre szökött, s a pályaudvarok külső vágányaira tolatott vagonokban feltűntek a megszállt területekről menekülők első csoportjai. Ilyen körülmények között már a háború alatt bevezetett jegyrendszer sem működött megfelelőképpen. 1918 végén, 1919 elején emberek tízezrei éltek korábban elképzelhetetlen nyomorban: éhezve, fázva, meleg ruha és fedél nélkül.

A termelés visszaesésének természetes következménye volt a gyorsuló infláció. A háború négy éve alatt a forgalomban lévő pénzmennyiség a tízszeresére nőtt, miközben a korona értéke több mint a felével csökkent. A fedezetlen papírpénz-kibocsátást a Károlyi-kormány is folytatta. A volt osztrák–magyar közös bank átengedte Magyarországnak a 25 és 200 koronás papírpénz kliséit. Ezek felhasználásával készültek az úgynevezett fehérpénzek, amelyeket azért neveztek így, mert az egyik oldaluk üresen, fehérén maradt. A lakosság azonban bizalmatlanul fogadta ezeket,

²⁵ Az 1919. évi törvények gyűjteménye. Budapest, 1919, M. Kir. Belügyminisztérium, 160–197.

s megbízható pénznek továbbra is a régi bankókat, az úgynevezett kék-pénzt tartotta. Ebből rövidesen egy nem hivatalos, de széles körben alkalmazott kettős árfolyam alakult ki, amelynek kárvallottjai nyilvánvalóan a fizetésüket, juttatásaikat fehérpénzben kapó munkások és alkalmazottak lettek. A kormányzati kiadások fedezésének másik mérlegelt eszköze az adórendszer módosítása és a gazdagok fokozottabb megadóztatása volt. Ennek legfontosabb eleme a nagy vagyonok 10–25%-át elkobzó egyszeri nagy vagyondézsmája lett volna.²⁶

A kormány nemzetiségi politikájának kudarcai és ennek nyomán a történeti államkeretek felbomlása, valamint az ország konzervatív társadalmi és politikai rendjének körvonalazódó demokratizálása tovább polarizálta a társadalmi-politikai életet, ami 1919 elejétől kielezett küzdelmekhez vezetett. A kormányt jobbról is és balról is egyre többen és egyre hevesebben támadták, miközben támogatóinak száma folyamatosan csökkent.

A jobboldali ellenzék legradikálisabb képviselői a történelmi középosztály különböző, többnyire frontot járt csoportjai közül kerültek ki. Általános politikai felfogásukat Kozma Miklós huszárcapitány így fogalmazta meg 1918 végi naplóbejegyzésében: „Nekünk a múltak politikája érthetetlen, majdnem gyermekesnek látszó játék. [...] Nekünk ennek a politikának a folytatása nem kell. A liberalizmusnak vége van, és nem lehet többé életre keltetni. [...] Erős központi kormányzatra van szükség. Szükség van erre azért is, mert a vagyonmegosztás nem maradhat a régi, a háborús gazdálkodás mérhetetlen eltolódásokat okozott a középosztály súlyos kárára és egy majdnem zárt, aránytalanul kis kört jelentő mozgó tőke javára...”²⁷ Reformokat tehát, de nem a kormány tervei szerint! A politikai liberalizmus, illetve liberális konzervativizmus demokratizmussá fejlesztése helyett erős, katonaságra támaszkodó, diktatórikus típusú kormányhatalmat, a baloldali jellegű elitváltás helyett jobboldalit, s a földbirtokviszonyok túlságosan radikális megbotlygatása helyett a városi tőkések, mindenekelőtt a hadseregszállítók vagyonának dézsmáját.

A kormány belpolitikájának bírálata mellett november végétől egyre hevesebben követelték a történelmi határokat, majd a magyarlakta területek fegyveres védelmét. Legharcosabb csoportjaik részben a tényleges és tartalékos katonatisztek, részben a megszállt területekről menekült többezernyi

²⁶ Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*, i. m. 360–380., 389–399.

²⁷ Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–19*. Budapest, 1933, Athenaeum RT., 73–76.

közigazgatási tisztviselő, tanár és egyéb állami alkalmazott közül kerültek ki. A Monarchia felbomlása, valamint Magyarország nemzetiségi és egyes etnikumú területeinek katonai megszállása számukra nem egyszerű érzelmi-pszichológiai sokk volt. Ők egyúttal korábbi egzisztenciájukat is elvesztették. A fenti csoportok képviselőiből alakult meg 1918 novemberében a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE), majd decemberben az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME). A MOVE Gömbös Gyula vezérkari századost, az 1930-as évek egyik miniszterelnökét választotta vezetőjévé. Gömbös és társai kitarító szervezőmunkához láttak, amelynek eredményeként 1919 februárjára kiterjedt vidéki kapcsolatokra tettek szert. Elképzelésük az volt, hogy a vidék megszervezése után körülveszik Budapestet, s a kormányt ily módon kényszerítik lemondásra.²⁸

Más jellegű társadalmi csoportosulás bontott zászlót 1919. február 18-án. A Nemzeti Egyesülés Pártjának alapító tagjai nem katonák, hanem szinte kizárólag régi politikusok, nem kispénzű vagy egzisztencia nélküli értelmiségiek, hanem többnyire nagybirtokosok vagy vezető államhivatalnokok voltak. Bár forradalomellenességük és nacionalizmusuk összecsengett a katonatiszti-köztisztviselői-értelmiségi ellenforradalmi közép rétegek törekvéseivel, azokkal mégsem volt azonos. A NEP alapítói például kevésbé hittek a határok fegyveres védelmének lehetőségében. Mint tapasztalt politikusok inkább a diplomáciai eszközökben bíztak, s az antanthatalmak képviselőihez igyekeztek kapcsolatokat kiépíteni. Vezetőjük az erdélyi gróf Bethlen Istvánt választották, aki az új polgári értelmiséggel, vagy ahogy ő mondta: „a bevándorolt intelligenciával”, illetve ezek radikális törekvéseivel, például az általános választójoggal vagy a földreformmal évek óta nagy határozottsággal szállt szembe. Az akkor 45 éves politikus ugyanakkor megértette azt is, hogy mind a történelmi középosztály, mind a parasztság és a munkásság helyzetének bizonyos mértékű reformja elodázhatatlan. A nép, elsősorban a jómódú parasztság „nemzetbe emelését” szükségszerűségnek ismerte el, s szeme előtt „az alsóbb és felsőbb néprétegek közös harmóniába”, a „nemzeti érzés közös harmóniájába” olvasztása lebegett. E nemzeti egység élére a hagyományos uralkodó osztályokat képzelte el mint vezető erőt. Ugyanílyen konzervatív reformszellemben beszélt a párt alakuló ülésén is, ahol a kormány radikális reformprogramjával szemben a demokratizálás és a hagyományok,

²⁸ Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest, 2014, Napvilág, 65–77.

„a múltból kristálytisztaságban áthozott nemzeti érzés” összeegyeztetésének szükségességét hangsúlyozta.²⁹

A forradalommal való szembefordulást és a kormány politikai bázisának leszűkülését a Károlyi vezette Függetlenségi és 48-as Párt januári felbomlása tette teljessé. A párt belpolitikailag mérsékeltebb és külpolitikailag nacionalistább többségi szárnya idegenkedett attól a szoros partneri viszonytól, amelyet Károlyi és a párt öt követő kisebbsége baloldali szövetségeseivel kialakított. A függetlenségi miniszterek ezért december folyamán rendre lemondtak, majd januárban elvbarátaikkal együtt kiléptek a pártból. A kilépők Lovászy Márton, Batthyány Tivadar és P. Ábrahám Dezső vezetésével újjáalakították a Függetlenségi és 48-as Pártot, s kísérletet tettek a polgári és paraszti rétegek külön politikai szervezetben (Polgárszövetség) történő összefogására. Az új párt és a Polgárszövetség a mérsékelt polgári demokrácia alapján álltak, s az ellenforradalmi pártokkal és szervezetekkel egyelőre megtagadták az együttműködést.³⁰

A kormány baloldali ellenzékét az átalakulás tempójával elégedetlen és a még radikálisabb reformokat követelő baloldali szociáldemokraták, valamint a kommunisták alkották. Utóbbiak 1918. november 24-én alakították meg pártjukat, a Kommunisták Magyarországi Pártját. A párt szervezői és irányítói nagyrészt Oroszországból hazatért, illetve a bolsevista forradalom továbbterjesztésének szándékával hazaküldött hadifoglyok közül került ki, akikhez egy-két itthoni radikális értelmiségi, illetve ellenzéki szociáldemokrata is csatlakozott. Vezetőjük egy 32 éves volt újságíró és szakszervezeti funkcionárius, Kun Béla lett, aki maga is oroszországi hadifogolyként ismerkedett meg a bolsevizmussal. Kun és társai már 1918. március 24-én Moszkvában megalakították az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportját, s magyar nyelvű lapot jelentettek meg *Szociális Forradalom* címmel. 1918. november 4-ei moszkvai ülésükön kimondták a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulását, s határozatot fogadtak el arról, hogy minden tag „a legrövidebb időn belül hagyja el a lehetőségekhez képest az Oroszországi Tanácsköztársaság területét, és erejét a nemzetközi forradalom szolgálatába állítsa Magyarországon”.³¹

²⁹ Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. köt. Budapest, 1933, Genius RT., 151–153. Vö. Romics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. 2. kiadás. Budapest, 1999, Osiris, 113–119.

³⁰ Mérei Gyula: *A magyar októberi forradalom és a polgári pártok*. Budapest, 1969, Akadémiai, 82–102., 159–160.

³¹ Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, 1979, Kossuth, 50–78.

A november 24-én Budapesten újjáalakított párt programja és 1918. december 7-től megjelenő lapja, a *Vörös Újság* nyíltan hirdette a magántulajdonon alapuló rend, a kapitalizmus megdöntését, s a demokratizmus irányába fejlődő parlamentáris rendszer felváltását az Oroszországban megismert tanácsrendszerrel. A kommunista propaganda azt ígérte, hogy az új világban az emberek egyenlőek lesznek, minden dolgozó jól fog élni, s a kizsákmányolást megszüntető tanácsköztársaságok egész Európára kiterjedő rendszerében a nemzeti ellentétek jelentőségüket veszítik. Ez a vonzó utópia és az ezt kiegészítő demagóg szociálpolitikai követelések első-sorban a legszegényebb és legelesettebb, a társadalom peremére sodródott páriák, a munkanélküliek és a hadirokkantak, valamint az élettapasztalat nélküli és romantikára hajlamos fiatal értelmiség körében találtak bázisra. A tagság létszáma Budapesten 1919 márciusára elérte a 10–15 ezret, vidéken pedig a 20–25 ezret. Azok száma pedig, akiket a különböző jól hangzó követelésekkel, mint amilyen például a leszerelt katonák számára igényelt 5400 koronás végkielégítés volt, mozgósítani tudtak, ennek sokszorosára rúgott.³²

A két oldalról is fenyegető rendszerellenes erőkkel szemben a kormány sokáig nem mutatott kellő erélyt. 1919 februárjában azonban végre elszánta magát határozott ellenlépések megtételére. A *Vörös Újság* és a jobboldali szervezetek helyiségeiben házkutatásokat tartottak, a MOVE-t feloszlatták, s amikor a kommunisták által szervezett február 20-ai budapesti munkanélküli-tüntetés lövöldözésbe torkollott, 32 kommunista vezetőt – köztük Kun Bélát – letartóztattak, és vizsgálati fogságba zártak. Ugyanez várt volna Gömbös Gyulára is, aki azonban megneszelve a tervezett akciót, még időben Bécsbe menekült.³³

A belső ellenzék sorainak szétzilálásával egyidejűleg Károlyi elszánta magát a cseh légiókkal és a román hadsereggel szembeni fellépésre is. 1919. március 2-án, a románokkal szemben álló székely hadosztálynál tett látogatása során Szatmáron kijelentette: „Ha a [...] párisi békekonferencia a wilsoni elvek, a népek önrendelkező joga és a megegyezéssel béke ellen döntene, akkor mi végszükség esetében még fegyverrel is felszabadítjuk ezt az országot. [...] Ha olyan békét akarnának velünk aláíratni, amely Magyarország feldarabolását jelenti, akkor én azt mondom nektek katonák,

³² Uo. 79–138.

³³ Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*, i. m. 308–322.

hogy én ezt a békét nem fogom soha aláírni.”³⁴ Külső támogatást az osztrák szociáldemokrata kormánytól remélt. Pacifista és a győztesek jóindulatára építő politikájának módosítására a Párizsban ülésező békekonferencia február 26-ai döntése szolgáltatta az utolsó lökést, amelyet március 20-án kapott kézhez a szövetségeseket Budapesten képviselő Vix francia alczredestől. Ez azt tartalmazta, hogy a román csapatok a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Nagyvárad–Arad-vonalig nyomulhatnak előre, ettől nyugatra pedig egy olyan semleges zóna létesül, amelybe Debrecen, Békéscsaba, Hódmezővásárhely és Szeged is belesett volna. A békekonferencia részben a román–magyar ellenségeskedés megszüntetése, részben a Szovjet-Oroszország ellen tervezett nagyarányú katonai intervenció háterszágának a biztosítása érdekében döntött így. Károlyi viszont végleges politikai rendezést sejtett a terv mögött, amit elfogadhatatlannak tartott. A jegyzéket ezért 21-én visszautasította, s azt tervezte, hogy Szovjet-Oroszországra támaszkodva meghirdeti a nemzeti ellenállást, s a külpolitikai fordulat belpolitikai alátámasztása céljából – megmaradva államfőnek – szociáldemokrata politikusokból álló kormányt nevez ki. Számításába azonban hiba csúszott. A szociáldemokraták többsége ugyanis nem akart egyedül kormányt alakítani, ezért 21-én délután Károlyi háta mögött megegyezett a Gyűjtőfogházban őrzött kommunista vezetőkkel a hatalom közös átvételéről. A közös kormányzást és a kommunista program elfogadását csupán néhány vezető ellenezte. A többség az egyesülést támogatta.³⁵ Március 22-én reggelre Budapest házain így már vörös zászlókat lobogtatott a szél, és öles plakátok adták hírül, hogy Magyarországon a „proletariátus” vette át a hatalmat, amely „Haladéktalanul megkezdi a nagy alkotások sorozatát a szocializmus, a kommunizmus előkészítésére és megvalósítására”, s „hatalmas proletárhadsereget” szervezve „a román bojárokkal és a cseh burzsoákkal szemben” is megvédi az országot.³⁶ Megkezdődött a második forradalom.

³⁴ Idézi Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály*. Budapest, 1978, Kossuth, 323.

³⁵ Uo. 324–334.

³⁶ *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21. – 1919. augusztus 1. I. rész.* Szerk. Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella. Budapest, 1959, Kossuth, 4.

Az 1919-es Tanácsköztársaság

Az 1918-as demokratikus forradalom a századelő progresszív reformtörekvéseit emelte kormányprogrammá. Bár radikális elitcserét hajtott végre, s a földreformmal a tulajdonviszonyok igen nagymérvű átalakítását is céljai közé iktatta, a magántulajdonon alapuló polgári rendet, azon belül a politikai pluralizmust nem felszámolni, hanem kiteljesíteni, továbbfejleszteni akarta. Ilyen értelemben egyszerre képviselte a kontinuitást és a diszkontinuitást. A kommunisták és a velük egyesült szociáldemokraták szocialista programjának úgyszintén voltak előzményei a közelmúlt magyar történelmében: az agrárszocialista mozgalmak messianisztikus egalitarianizmusa és a szociáldemokraták korábban távlati célként kezelt víziója a magántulajdon- és kizsákmányolásmentes társadalomról. Ez a két közös gyökerű, egymást jórészt át is fedő utópia azonban részletes és konkrét politikai programmá csak 1918 végén vált, s befolyása ezt követően is jóval szűkebb körökre korlátozódott, mint a demokratikus átalakulás víziójáé. A magyar történelem folyamatosságában 1919. március 21-e ezért jóval nagyobb törést jelent, mint 1918. október 31-e. A két forradalom közötti másik fontos különbség, hogy míg az első győzelmét elementáris erejű tömegmozgalmak előzték meg és kísérték, addig a másodikra néhány vezető kulisszák mögötti megegyezésének eredményeként, szinte puccsszerűen került sor, ami úgy a főváros, mint a vidék lakosságát meglepetésként érte.

Az új hatalom az államélet, a gazdaság, a társadalom és a kultúra terén egyaránt gyors és mélyreható, a hagyományokkal szinte minden téren szakító átalakulást kezdeményezett. Az átalakulás motorja a Magyarországi Szocialista Párt néven március 26-án egyesült két munkáspárt, legfőbb irányító szerve pedig a Forradalmi Kormányzótanács volt, amely egy csaknem teljhatalommal felruházott kormányként működött. Tagjai, akik miniszteri feladatokat láttak el, népbiztosoknak nevezték. A külügyi népbiztos kivételével, aki Kun Béla lett, valamennyi népbiztost a volt szociáldemokraták delegálták, míg a kommunisták a népbiztoshelyettesi funkciókat osztották el egymás között. A Forradalmi Kormányzótanács elnöki posztját Garbai Sándorra, egy szociáldemokrata kőművesre tették. A testület legbefolyásosabb tagja s a forradalom tulajdonképpeni vezetője azonban nem ő, hanem a céltudatos, nagy munkabírási, jó szónoki erényekkel rendelkező, emellett Leninnel közvetlen kapcsolatban álló Kun Béla volt. A Forradalmi Kormányzótanács kezdetben 19, később

– a helyettesek számának növelése következtében – 34 tagból állt. Közülük 13 képviselte a kommunistákat, a többi a szociáldemokrácia különböző, főleg baloldali és centrista irányzatait. A munkásmozgalmi vezetők és a baloldali entellektüelek társadalmi összetételéből adódott, hogy a zsidó származású népbiztosok és népbiztoshelyettesek aránya meghaladta a 60%-ot.³⁷ Bár többségüknek a vallással és a zsidó közösséggel már semmilyen kapcsolatuk sem volt, ez is hozzájárult ahhoz, hogy a szociális nehézségek miatt a háború második felétől erősödő zsidóellenesség a Tanácsköztársaság 133 napja alatt nem csökkent, hanem jól érzékelhetően nőtt.³⁸

A régi önkormányzati testületeket és közigazgatási szerveket feloszlatták. Helyüket községi, járási, városi és vármegyei szinten egyaránt a munkás-, katona- és paraszt- vagy földművestanácsok, valamint a 3–5 tagú direktóriumok, illetve az intézőbizottságok vették át. A tanácsrendszer alulról épült fel, a középső szintekre a községi tanácsok, az alkotmányozó nemzetgyűlésnek tekinthető Tanácsok Országos Gyűlésébe pedig, amely június 14. és 23. között ülésezett, a vármegyéi és a törvényhatósági jogú városok tanácsai delegálták a tagokat.

Az első tanácsok spontán és különféle módon alakultak, a későbbiek az április elején országsszerte megrendezett választások eredményei szerint. A Kormányzótanács rendelete értelmében minden 18 éven felüli férfi és nő rendelkezett választójoggal – kivéve a „kizsákmányolókat” és a papokat. A helyzet tehát megfordult: akik eddig nem választhattak, most választóvá váltak, azok többsége viszont, akik korábban rendelkeztek választójoggal, most elvesztették azt. A választások demokratizmusára vetett árnyékot az is, hogy csak a Szocialista Párt állíthatott listát, a régi pártok és egyéb nem szocialista szervezetek nem, s ha mégis megtették, ellenforradalmi tettként értékelték lépésüket. A szavazás, amelynek módját nem szabályozták egyértelműen, Budapesten és a nagyvárosokban általában titkosan, a falvakban többnyire nyíltan zajlott. A maradék ország lakosságának összesen mintegy fele, azaz 4–4,5 millió fő kapott választójogot, akiknek azonban csak körülbelül fele ment el szavazni. A távolmaradók aránya elsősorban vidéken, a falvakban és a mezővárosokban volt magas, ami részben érdektelenségre, részben az új hatalommal szembeni ellenszenvre

³⁷ Hajdu Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75.

³⁸ Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Budapest, 2002, Bábel, 32–36.

utalt. A megválasztott tanácsstagok túlnyomó többsége munkás és szegény-paraszt volt, de bekerültek az új szervezetbe kisiparosok, sőt kisgazdák és értelmiségiek, elsősorban tanítók és tanárok is.³⁹

Az államélet egyéb területein hasonlóképpen radikális átalakulásokra került sor. A régi bírósági szervezet működését lényegében felfüggesztették; az igazságszolgáltatás új szervei a forradalmi törvényszékek lettek. Ezek általában 3-3 tagból álltak, akiket a Kormányzótanács nevezett ki. Az új „bírák” többsége, több mint kétharmada ugyancsak munkás és paraszt, tehát laikus volt. A forradalmi törvényszékek működését a bíraskodási eljárás végletes leegyszerűsítése, a jogi előírások semmibevétele jellemezte. Ítéleteik ellen, melyekkel gyakran törekedtek példastatuálásra, fellebbezni rendszerint nem lehetett. Főbenjáró ügyekben azonban csak ritkán jártak el, fő tevékenységük a forradalom ellen izgatók és szervezkedők ártalmatlanná tételében s a már március 22-én elrendelt teljes alkoholtilalom megsértőinek – ilyenek szép számmal akadtak – megbüntetésében merült ki.⁴⁰

A rendőrséget és a csendőrséget a Vörös Őrség váltotta fel. Ez részben leszerelt katonákból és felfegyverzett munkásokból, részben a régi karhatalom legénységéből és tisztikarából állt. A helyi Vörös Őrségek megbízhatóságához ebből következőleg gyakran erős kétélyek fértek, s nem is mindig lehetett felhasználni őket a diktatúra védelmére. A Vörös Őrség mellett Budapesten több terrorista szellemű felfegyverzett különítmény működött, amelyek közül a Cserny József vezette 200 fős, zömmel tengerészekből álló alakulat vívott ki magának rettegett nevet. A bőrkabátot és tányérsapkát viselő „Lenin-fiúk”, ahogy magukat nevezték, mindenütt feltűntek, ahol a forradalmat veszély fenyegette, s eszközeikben nem válogattak. A páncélvonatot, amellyel az országban mozogtak, a köznyelv halálvonatnak nevezte. Áldozataik száma mintegy félezerre tehető.⁴¹

A Kormányzótanács legfontosabb belső feladatának a szocializálást, azaz a magántulajdon minél teljesebb felszámolását tartotta. Március 26-án elrendelte a húsznál több munkást foglalkoztató ipari, bánya- és közlekedési üzemek kártalanítás nélküli köztulajdonba vételét. A gyakorlatban számos esetben ennél sokkal kisebb üzemeket is szocializáltak, s amelyeket

³⁹ Hajdu Tibor: *A magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, 1969, Kossuth, 81–116.

⁴⁰ Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei*. Budapest, 1961, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

⁴¹ Mendelényi László: *A terror*. In *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. Gratz Gusztáv. Budapest, 1921, Franklin, 1921, 75–89. és Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác, 1922, A Váci Királyi Fegyintézet Nyomdája.

nem, azokat szövetkezetekbe kívánták tömöríteni. A szocializált üzemek új vezetőit termelési biztosoknak nevezték, akiket szakmailag általában egy vagy több mérnök segített, s 3–7 tagú munkástanács ellenőrzött. Ugyan-ezen a napon szocializálták a pénzügyintézeteket és a lakóházakat is.⁴²

A földről szóló rendelet 1919. április 3-án jelent meg. Ennek első paragrafusa így szólt: „Magyarország földje a dolgozók társadalmáé. Aki nem dolgozik, annak tulajdonában föld nem maradhat. Minden közép- és nagybirtok, minden tartozékával, élő és holt felszerelésével, valamint mezőgazdasági ipari üzemeivel együtt minden megváltás nélkül a proletárállam tulajdonába megy át”. A középbirtok alsó határát a rendelet nem állapította meg. A kisajátítások radikalizmusa így településenként változott. Általában 50 és 200 hold között húzták meg a választóvonalat, s ezen belül 100 magyar, illetve 75 katasztrális hold körüli határhoz igazodtak. A rendelet tehát jóval túllépett az előző forradalom földreformtervének radikalizmusán. Ennél is fontosabb különbség volt azonban, hogy a Kormányzótanács megtiltotta a kisajátított birtokok és felszerelésük szétosztását a parasztok között. A rendelet ehelyett azt írta elő, hogy a köztulajdonba vett földek „szövetkezeti kezelésre a földet művelő mezőgazdasági proletárságnak adatnak át”. A szövetkezetek mellett nagy számban jöttek létre állami gazdaságok is; a kettő tulajdonképpen csak névleg különbözött. Mindkettő érintetlenül hagyta a korábbi nagyüzemeket, amelyek régi irányítóit, a tulajdonost, bérlet vagy gazdatisztet a cselédek és földmunkások által megválasztott „bizalmi férfiak” ellenőrizték. A parcellázás előkészületei, amelyek február–márciusban országszerte megkezdődtek, így egyik napról a másikra abbamaradtak.⁴³

A kereskedéseket általában nem szocializálták, csak „zár alá vették”. Ez annyit jelentett, hogy április elején leltárakat vettek fel a kereskedők árukészleteiről, s arra kötelezték őket, hogy a megállapított maximált árakon árussítsanak. A befolyt összegeket a szocializált bankokba kellett befizetni. Tekintettel a nagymérvű áruhiányra bizonyos cikkeket, köztük a legalapvetőbbeket továbbra is csak jegyre lehetett vásárolni – ha kaptak egyáltalán az üzletek.⁴⁴

⁴² *Tanácsköztársasági Törvénytár*. I. köt. Szerk. Pongrácz Jenő. Budapest, 1919, Magyarországi Szocialista Párt, 18–30.

⁴³ Uo. 56.

⁴⁴ Uo. 50–52.

A magántulajdon korlátok közé szorítása és a központi termelésirányítás bevezetése mellett, amelytől távlati sikereket reméltek, a Tanácsköztársaság vezetői törekedtek arra is, hogy a dolgozók pillanatnyi életkörülményein javítsanak. Bevezették a 8 órás munkaidőt, amely a munkásmozgalom régi követeléseinek közé tartozott, folytatták a munkanélküli-segélyek folyósítását, 20%-kal csökkentették a lakbéreket, a többszobás polgárlakásokba proletárcsaládokat költöztettek, s április 17-én általános bérrendezést fogadtak el. A munkások és általában a fizetésből élők nominálbérei ezáltal 10–80%-os arányban nőttek, miközben a kirívóan nagy aránytalanságokat megszüntették. Az ipari és mezőgazdasági fizetések közötti különbségek ugyanakkor megmaradtak, sőt talán még nőttek is. A központilag megállapított bérkategóriák szerint egy felnőtt mezőgazdasági napszámos órábére alig volt több 2 koronánál, miközben az ipari szakmunkások 4–8,50-es, az ipari segédmunkások pedig 2,50–6,50-es órábérekért dolgoztak.⁴⁵ Rendeleteket hozni persze továbbra is könnyebb volt, mint valóságosan javítani az életviszonyokon. A fizetésemelések hatását nagyban tompították az ár-emelkedések. A Duna–Tisza közti mezővárosok piacain június–júliusban például 1 kg szalonna 300–400 koronába, 1 hízott liba 700–800 koronába, 1 pár tyúk 500–600 koronába került, miközben egy földmunkás hivatalosan havi 1000 korona körül, egy közalkalmazott pedig 480 és 2600 korona között keresett, s a legjobban fizetett vöröskatonák is csak 2000–3500 korona zsoldot kaptak. A helyzet azonban ennél súlyosabb volt, hiszen a fizetéseket fehérpénzben adták, a termelők pedig lehetőleg kék pénzért akartak eladni. A Kormányzótanács úgy próbálta a pénzmizériát megszüntetni, hogy június folyamán mindkétféle koronát elkezdte kivonni a forgalomból, s új papírpénzeket nyomtatott. A piac azonban ezeket sem fogadta el, s a kék pénztől önként senki sem akart megválni. Az életkörülményeket javító legjelentősebb változásokért ily módon nem a kormánynak, hanem a természetnek járt köszönet: március–áprilistól nem kellett fűteni, és fél éven át nem hiányzott a meleg ruha sem.⁴⁶

A merőben új gazdaság- és társadalompolitikához a polgári demokratikus forradalom kezdeményezéseire épülő, de annál radikálisabb művelődéspolitikára társult. Ennek legfontosabb eleme az oktatásügy reformja volt. A már kész tervek alapján megkezdték a nyolcosztályos, kötelező és

⁴⁵ Uo. II. 32–33. és III. 48–50.

⁴⁶ Lásd erre e kötet *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben* című tanulmányának vonatkozó részeit.

ingyenes általános iskolai oktatás bevezetését, valamint a középiskolák egységesítését. Új tankönyvek elkészítésére adtak megbízatást. Valamennyi iskolát és tanintézetet államosították. Az iskolákban megszüntették a napi kétszeri imádkozást, eltávolították a feszületeket, s bár központi rendelet nem írta elő, sokhelyt az iskolai hitoktatást is eltörölték. Az egyházak, elsősorban a katolikus egyház szellemi befolyásának megtörését szolgálta néhány más intézkedés, például a papi és apácarendek feloszlatása és eltiltásuk a tanítástól. A „reakciónak” talált Magyar Tudományos Akadémia működését felfüggesztették, s épületét a Vörös Őrség rendelkezésére bocsátották.⁴⁷

Az április elejére körvonalazódó új rend társadalmi fogadtatása szélsősegesen ellentétes volt. A régi gazdasági, társadalmi és politikai elit képviselői vagy passzivitásba vonultak, és megpróbálták láthatatlanná válni, vagy külföldre távoztak. Bécsben tartózkodó legaktívabb képviselőik már április elején megalakították a Magyar Nemzeti Bizottságot vagy közkeletűbb nevén az Antibolsevista Comitét (ABC), amely legfőbb feladatának a Tanácsköztársaság megdöntését tartotta. A szervezetben, melynek vezetője *primus inter pares*ként Bethlen István lett, szinte valamennyi régi párt képviseltette magát, beleértve a Károlyi-pártból 1919 elején kiszakadt függetlenségiakat is. Egy másik ellenforradalmi csoport, amely gróf Károlyi Gyula irányításával május 5-én kormányt is alakított, Aradon szerveződött, majd innen Szegedre tette át székhelyét. A szegedi kormány külügyminiszterét gróf Teleki Pál személyében Bécsből delegálta Bethlen István, míg hadügyminisztere egy tiszántúli dzsentrícsalád sarja, a Monarchia hadiflottájának utolsó főparancsnoka, Horthy Miklós altengernagy lett.⁴⁸

A magántulajdonuktól megfosztott középpolgárok ugyancsak nem lelkesedtek az új rendért, ám aktív ellenforradalmi szervezkedésbe csak ritkán kapcsolódtak be. A kisiparosok és kiskereskedők megosztottak voltak; egy részük tartózkodó vagy ellenséges magatartást tanúsított, mások viszont támogatták a forradalmat, sőt sokan tisztségeket is vállaltak. Ugyanez a megosztottság jellemezte az értelmiséget is. A tanítók, művészek, ügyvédek, mérnökök jelentős része a forradalom mögött állt, míg az állam, az egyházak és az uradalmak értelmisége inkább a másik oldalt erősítette. Utóbbiak közül sokan kötődtek a keresztényszocialista mozgalomhoz, illetve a politikai katolicizmushoz. A művészvilágból

⁴⁷ Hajdu Tibor: *A magyarországi Tanácsköztársaság*, i. m. 398–408.

⁴⁸ Romsics Ignác: *Bethlen István*, i. m. 119–136.

a Tanácsköztársaságot is azok támogatták, akik az első forradalmat: a századelő lázadó és modern fiataljai, valamint a konzervatív renddel valamiért szembefordult néhány nagy öreg.

A parasztok közül azok, akiknek elvették vagy el akarták venni a földjét, azonnal a Tanácsköztársaság ádáz ellenségeivé váltak, s eltérően a városi középrétegektől, ennek tanúbizonyságát is adták. A fősolgabírók, jegyzők, gazdatisztek és papok mellett ők a forradalmi törvényszékek első elítéltei. Nagyatádi Szabó István a proletárdiktatúra kikiáltása után visszavonult szülőfalujába, s a Tanácsköztársaság bukásáig minden aktív szerepvállalástól tartózkodott. A szocializálás alsó határának bizonytalansága, valamint a termelészövetkezetekről és a teljes vagyonszösségről terjedő hírek ugyan a parasztság alsóbb rétegeit is nyugtalanították, ők elsősorban mégis a földosztás elmaradása miatt kesregtek. A vidéki lakosság körében az agrárrendelet mellett különösen az egyházpolitikai intézkedések váltottak ki nyugtalanságot és elégedetlenséget. A terjedő rémhírek szerint további antiklerikális lépésekre, a templomok bezárására, sőt a „családi tűzhelyek felbomlasztására” kellett számítani.

A szegényparasztok, s közülük is elsősorban azok, akik már a háború előtt is szervezettek vagy a szocialisztikus eszmeáramlatok és mozgalmak szimpatizánsai voltak, a sajátjukként fogadták és üdvözölték a Tanácsköztársaságot. A földosztás elmaradása és az indokolatlanul alacsony napszámbérek azonban körükben is elégedetlenséget váltottak ki. A helyzettel maradéktalanul elégedettek a parasztok közül tulajdonképpen csak az uradalmi cselédek voltak, akikben a saját föld iránti vágy nem vagy alig élt, és akik megemelt juttatásaikat is természetben, s nem értéktelen papírpénzben kapták.

A forradalom társadalmi bázisának alapját az ipari munkások, a bányászok és a hozzájuk igazodó más városi munkáscsoportok alkották. Ebből következett, hogy a forradalom erősségei mindvégig Budapest, a nagyvárosok és a megmaradt bányavidékek voltak, miközben a vidék, elsősorban a Dunántúl és a Duna–Tisza köze a szerveződő ellenforradalom hátszágának szerepét töltötték be.

A proletárdiktatúra magyarországi győzelme a környező államokat és a Párizsban üléső békekonferenciát egyaránt meglepte, kissé meg is rettentette. Attól tartottak, hogy a forradalom nem áll meg magyar földön, hanem a bolsevisták feltevése és reményei szerint továbbterjed nyugatra, s ott is szovjetrendszerek jönnek létre. Néhány napos bizonytalankodás után

a békekonferencia ezért Magyarországra küldte Smuts brit tábornokot az-
zal a feladattal, hogy tájékozódjon, s vegye rá az új vezetőket a Vix-jegyzék
elfogadására. A francia hadvezetés ezzel egy időben előkészületeket tett a
katonai beavatkozásra. Smuts április 4–5-én tárgyalt Kun Bélával és he-
lyettesével. Mivel lényeges engedmények megtételére nem hatalmazták fel,
nem jött létre megegyezés, s így dologavégetlenül utazott vissza. A francia
hadvezetés ezután koncentrált támadás megindítására készült, ám a cseh
egységek felkészületlensége s a szerb hadsereg lekötöttsége miatt április
16-án csak a román hadsereg indult meg Erdélyből.⁴⁹

A hadseregszervezés elmulasztása miatt a Tanácsköztársaság alig
40 ezer fős hadsereget örökölt a megelőző, demokratikus rendszertől.
A március 30-án megkezdett toborzás eredményeként április közepére ez
a létszám mintegy 20 ezer fővel nőtt. A román hadsereg azonban még így
is többszörös erőfölénnyel rendelkezett, s alig két hétig tartó harcokban
május 1-jére az egész Tiszántúlt elfoglalta. Az ország keleti fele ettől kezdve
román katonai közigazgatás alatt állt, amelynek közegei számos helyen
és alkalommal kíméletlen brutalitással léptek fel a magyar forradalmá-
rokkal szemben. Internálótáborokat állítottak fel, százakat deportáltak
Romániába, és több helyi vezetőt kivégeztek. A magyar erők gyengeségét
és lekötöttségét kihasználva április 26-án átlépték a demarkációs vonalat a
cseh alakulatok is, és néhány nap alatt megszállták Munkácsot, Sátoralja-
újhelyt és a miskolci iparvidék jelentős részét. A francia és a szerb haderő
ugyanezekben a napokban Makót és Hódmezővásárhelyt vette birtokba.

A fenyegető vég elkerülése érdekében a Forradalmi Kormányzótanács
április 20-án fegyverbe szólította a budapesti és vidéki munkásságot, s
országszerte toborzógyűléseket szervezett. A Vörös Hadsereg létszáma
így egy-két hét alatt megduplázódott, sőt május végére megközelítette a
200 ezer főt. A jelentkezők zömét tiszántúli menekültek, szegényparasztok,
munkanélküliek, lelkes fiatalok és a külön zászlóaljakra szervezett buda-
pesti munkások tették ki. Szép számmal jelentkeztek a hivatásos tisztek és
altisztek, valamint a forradalom országos és helyi vezetői közül is. „Abban,
hogy ősi földünket nem engedjük, találkozhatik a kommunista a naciona-
listával” – adott magyarázatot e kissé bizarr helyzetre egy vidéki újságíró.⁵⁰
A Vörös Hadsereg főparancsnoka Böhm Vilmos, volt szociáldemokrata
vezető, tényleges irányítója pedig vezérkari főnökként egy viszonylag fiatal,

⁴⁹ Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*, i. m. 97–113.

⁵⁰ *Czegléd*, 1919. márc. 23–24.

de tehetséges és a háborúban már kitűnt vezérkari ezredes, Stromfeld Aurél lett. Vele és mellette küzdött Lakatos Géza, Werth Henrik, Sztójay Döme, Szombathelyi Ferenc, Jány Gusztáv, s még vagy tucatnyian a majdani második világháborús magyar hadsereg tábornokai közül.⁵¹

Szórványos összeütközések után az újjászervezett Vörös Hadsereg május 20-án indította meg általános ellentámadását az északi fronton. A hadjárat stratégiai célja a cseh és a román hadsereg szétválasztása, s egyben a Kárpátokat mintegy 200 kilométerre megközelítő szovjet Vörös Hadsereggel való együttműködés lehetőségének a megteremtése volt. A katonák lelkesedésének és a szakszerű irányításnak köszönhetően az északi hadjárat meglepő sikereket hozott. A támadó ékek alig három hét leforgása alatt nyugaton a Garam völgyéig, északon pedig a Besztercebánya–Rozsnyó–Bártfa-vonalig hatoltak. Magyar támogatással 1919. június 16-án Eperjesen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot.

A magyar katonai sikerekre a békekonferencia június 13-án azzal válaszolt, hogy román és csehszlovák viszonylatban közölte Magyarország végleges határait. Egyben követelte a visszafoglalt északi területek kiürítését, amelynek fejében ígéretet tett a Tiszántúl átadására. A forradalmi vezérkar több napon át vitatta az ultimátumra adandó választ. A többség, beleértve a kommunisták jó részét és a katonai vezetőket is, ellenezte a visszavonulást. Kun Béla azonban – alapos megrökönyödést kiváltva – ismételten a diktátum elfogadását ajánlotta, s végül az ő álláspontja diadalmaskodott. A Vörös Hadsereg június 30-án kezdte meg a Felvidék kiürítését.⁵²

Sokakat meglepő álláspontját a június végi tanácskozásokon Kun a forradalom ingatag belső helyzetével magyarázta. Azt állította, hogy a visszavonulást nem a külpolitikai helyzet, hanem „belső dezorganizáltságunk”, illetve az „ellenforradalommal való teljes leszámolás” miatt kellett elrendelni.⁵³ Ha a forradalom támogatóinak és ellenfeleinek júniusi táborát és erejét összevetjük a március végével, akkor igazat kell adnunk Kun Bélának: a forradalom bázisa erre az időre alaposan összeszűkülött, s az ellenerőké jelentősen megnőtt. Az egyes rétegek hangulat- és magatartásváltoztatásának okai sokrétűek és különbözőek voltak, de így vagy úgy valamennyi összefüggött egyfelől az ország adottnak tekinthető gazdasági

⁵¹ Szakály Sándor: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest, 1987, Magvető, 144–210.

⁵² L. Nagy Zsuzsa: *A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919*. Budapest, 1965, Kossuth, 139–147., 153–176.

⁵³ Kun Béla: *Válogatott írások és beszédek*. II. köt. Budapest, 1966, Kossuth, 405.

és külpolitikai helyzetével, másfelől a Kormányzótanács rendeletekben rögzített belpolitikájával.

A hangulatváltozást tükrözte, hogy május 15. és június 15. között kétszer annyi ellenforradalmi cselekményre került sor, mint a megelőző két hónapban együttvéve. Ezek közül az egyik legveszélyesebb a június eleji dunántúli vasutassztrájk volt, amelyet a bécsi Antibolsevista Comité kezdeményezett.⁵⁴ A Tanácsköztársaság bázisának összeszűkülését jelezte az átalakulással eleinte rokonszenvező baloldali vagy csak humanista és szociálisan érzékeny értelmiség elfordulása is a forradalomtól. A pacifista Babits Mihály, akit professzorrá neveztek ki, értetlenül állt a vörösterrore jelenség előtt, s már májusban bukást prognosztizált. „Az én világnézetem – írta később – teljesen konzervatív irányba tolódott el a proletárdiktatúra alatt.”⁵⁵ Móricz Zsigmondot, aki kezdetben lelkes riportokban üdvözölte az új világot, elsősorban a földosztás elmaradása és a parasztság hangulata keserítette el. Szekfü Gyula, akit ugyancsak professzorrá neveztek ki, már írta a *Három nemzedéket*, amelyben nemcsak a kommunizmussal fordult szembe, hanem a demokráciával, sőt a háború előtti liberalizmussal is. Szabó Dezső város-, zsidó- és forradalomellenes nagy társadalmi tablója, *Az elsodort falu* pedig, amely a „romlatlan” falut emelte piedesztálra, és a paraszti erőnyeket dicsőítette, 1919 májusában már meg is jelent.

A leginkább sokkoló, s Kun Bélát közvetlenül befolyásoló események azonban nem ezek, hanem a június 18. és 25. közötti Kalocsa környéki parasztfelkelés s a június 24-ei budapesti katonai zendülés voltak. Flóbbit többek között a Vörös Hadsereg megerősítésének szándékával elrendelt sorozások váltották ki. A tiltakozás olyan elementáris erővel robbant ki, hogy elfojtásához a Lenin-fiúk mellett többezrednyi reguláris katonaságot kellett a térségbe vezényelni, s a megtorlásokat irányító Szamuely Tibor – a harcokban elesettekén túl – mintegy félszáz résztvevőt akasztatott fel. Június 24-én a dunai flottilla néhány hajója a Dunáról lőtte a Hungária Szállót, ahol a népbiztosok laktak, s a ludovikás növendékek is fellázadtak. Kun Béla tehát jól érzékelte a helyzetet: a forradalom és a harcoló hadsereg elvesztette háttországát.⁵⁶

⁵⁴ L. Nagy Zsuzsa: *Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon*. Budapest, 1961, Kossuth, 131–145.

⁵⁵ Idézi Sipos Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*. Budapest, 1976, Akadémiai, 88.

⁵⁶ Lásd erre e kötet *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben* című tanulmányának vonatkozó részeit.

A június végi visszavonulás után a Tanácsköztársaság kísérletet tett meggyengült bázisának megerősítésére. Feloldották az alkoholtilalmat, s lehetővé tették, hogy a szegényparasztok kisebb veteményeskertekhez jussanak. A március végén és április elején kiadott alapvető rendeleteket azonban nem változtatták meg, s az élelmezési és ellátási problémákon sem sikerült úrrá lenni. A kommünt támogatók köre így nem nőtt, hanem tovább csökkent, s hovatovább már csak a vezetőkre korlátozódott. A Felvidék kiürítése után a hadsereg is bomladozni kezdett. Tiltakozása jeleként Stromfeld lemondott, tisztársai közül sokan a Horthy Miklós irányításával Szegeden szerveződő Nemzeti Hadsereg felé orientálódtak. Kun és még néhány népbiztos ekkor arra gondolt, hogy egy újabb katonai győzelemmel talán vissza tudják hódítani az elpártoltak egy részét. A célpont, miután a román hadsereg a békekonferencia ígérete ellenére még mindig nem ürítette ki a Tiszántúlt, magától adódott. Az offenzíva azonban, amely július 20-án indult, néhány napon belül összeomlott. A sokszoros túlerőben lévő román hadsereggel szemben nem lehetett győzelmet kivívni. A Vörös Hadsereg visszavonult, s alakulatai kezdtek felbomlani. Az üldöző román csapatok július 30-án Szolnok térségében átkeltek a Tiszán, s ezzel megnyílt előttük az út a főváros felé.⁵⁷

A reménytelen helyzettel számot vetve a Forradalmi Kormányzótanács augusztus 1-jén lemondott, s átadta a hatalmat egy mérsékelt szociáldemokrata politikusokból alakult kormánynak. A várhatóan szigorú felelősségre vonás és bosszú elől a kommunista népbiztosok családtagjaikkal együtt különvonattal még ugyanezen a napon Bécsbe menekültek, ahol az osztrák kormány politikai menedékjogot biztosított számukra. A „kommunizmus kísértetétől”, ahogy az alapító atyák nevezték mozgalmukat, megszabadult Magyarország. A megpróbáltatások sorozata azonban ezzel még korántsem ért véget.

Az ellenforradalom győzelme

A Peidl Gyula vezette szociáldemokrata kormány azt tűzte ki célul, hogy a Tanácsköztársaságot megtagadva, de ugyanakkor a konzervatív restaurációt vagy egy jobboldali diktatúrát is elkerülve a liberális demokrácia elvei

⁵⁷ Liptai Ervin: *Vöröskatonák előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919*. Budapest, 1969, Zrínyi, 361–404.

szerint konszolidálja az ország közállapotát. Ennek belső és külső feltételei azonban 1919 augusztusában már egyaránt hiányoztak. Nemcsak a konzervatív körök tartották ugyanis „bolsevikgyanúsna” a kormányt, hanem a potenciális koalíciós partnerek, a parasztság és a kispolgárság képviselői sem óhajtottak vele együttműködni. Hiányzott a nagyhatalmi támogatás is. A Párizsban üléselő békekonferencia augusztus 2-án úgy döntött, hogy nem ismerik el az új magyar kormányt. A budapesti kormányváltás Románia magatartását sem befolyásolta. Kihasználva a Vörös Hadsereg felbomlása következtében kialakult helyzetet, a román csapatok gyors ütemben nyomultak előre, s augusztus első napjaiban az egész Duna–Tisza közét, a Tiszától északra fekvő területeket és a fővárost is megszállták. Az erőtlen és befolyás nélküli kormányt augusztus 6-án este végül egy néhány fős ellenforradalmi csoport (Fehér Ház) mondatta le. Az akció vezetője egy kisebb mátyásföldi gépgyár tulajdonosa, a Károlyi-kormány egykori hadügyi államtitkára, Friedrich István volt, aki Habsburg József főherceg támogatásával augusztus 7-én új kormányt alakított.⁵⁶

Az ezt követő hetekben három hatalmi-politikai központ alakult ki Magyarországon. Az egyik maga a Friedrich-kormány volt, amely immár nemcsak a Tanácsköztársaság, hanem a demokratikus forradalom örökségével is szembefordult. Elrendelte a Tanácsköztársaság alatt köztulajdonba vett földbirtokok magántulajdonba való visszaadását, s az 1918. október 31-e előtti közigazgatási szervek hatalmának helyreállítását. A későbbiekben visszaállították a háborús sajtótörvényt, amely előírta a lapok előzetes cenzúráját, korlátozták a forradalmak idején alakult egyesületek működését, megszüntették a szociális segélyeket, és csökkentették a béreket. Ugyanakkor megkezdték a forradalmak, elsősorban a Tanácsköztársaság résztvevőinek felelősségre vonását. Az év végéig és 1920-ban meghozott halálos ítéletek száma mintegy 100, a ténylegesen kivégzettek pedig 74 volt. A vádlottak padjára kerültek azok is, akik csupán támogatták a forradalmakat, vagy egyszerűen csak rokonszenveztek törekvéseikkel. A fegyelmi bizottságok tanárok, tanítók, tisztviselők és alkalmazottak százait távolították el állásaikból. Súlyos vérvesztéseget szenvedett a szellemi elit. 1919 második felében és 1920 elején olyan, később világhírnevet szerzett alkotók hagyták el az országot, és maradtak jó ideig vagy örökre külföldön, mint a filozófus Lukács György és Mannheim Károly, a természettudós

⁵⁶ Kirschner Béla: *A „szakszervezeti kormány” hat napja 1919*. Budapest, 1968, Kossuth, 93–230.

Kármán Tódor és Szilárd Leó, a szociológus Jászi Oszkár, a gazdaságtörténész Polányi Károly, a művészetszociológus Hauser Arnold, a költő Balázs Béla és Kassák Lajos, a képzőművész Ferenczy Béni, Uitz Béla, Kernstok Károly és Moholy-Nagy László, s a filmesek közül Korda Sándor és Kertész Mihály.⁵⁹

A másik hatalmi tényező a román hadsereg volt, amely augusztus folyamán Észak-Dunántúlt is megszállta. A román hadsereg a kormányt, a vidéki közigazgatást, a postaforgalmat és a sajtót egyaránt ellenőrizte. A Tiszántúl külön román katonai kormányzó irányítása alatt állt. A megszállt területeket lényegében a román katonaság „pacifikálta” – néhol a helyi közigazgatás vezetőivel együttműködve, máshol önállóan. Mindeközben vagonok százaiban szállították Romániába az új termést, az állatállományt, az ipar és a közlekedés gépparkját. A Nemzeti Múzeum aranykincseinek eltulajdonítását Bandholtz amerikai tábornok, a szövetséges katonai miszció amerikai tagja akadályozta meg.⁶⁰

A harmadik hatalmi-politikai tényező a szegedi ellenforradalmi kormány, illetve néhány ezer fős hadserege volt, amely augusztus második hetében Szegedről a Dél-Dunántúlra vonult. Élén Horthy Miklós, a szegedi kormány korábbi hadügyminisztere állt. Politikailag megbízható fiatal gazdalegények és iparosok toborzásával Horthy néhány hét alatt mintegy 30 ezer főre növelte hadseregét, s a polgári közigazgatás mellé külön kerületi parancsnokságokat szervezett. Működésüket direktóriumi tagok, vöröskatonák és gyakran a Tanácsköztársasággal semmiféle közösséget sem vállaló zsidó polgárok százainak megkínzása, sőt nem ritkán minden jogszerűséget nélkülöző lincselések és akasztások jellemezték. Áldozataik pontos számát nem ismerjük, a reális becslések ezer és kétezer fő között mozognak.⁶¹

Az anarchikus állapotok megszüntetésének feladatával a békekonferencia 1919 októberében egy brit diplomatát küldött Budapestre. Sir George Russell Clerk követelésének engedelmeskedve november közepén a román csapatok megkezdték Észak-Dunántúlt, a főváros és a Duna–Tisza köze kiürítését. A Tiszántúlt azonban, ahonnan csak 1920 áprilisában vonultak

⁵⁹ Pölöskei Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922*. Budapest, 1977, Kossuth, 30–40., 57–83.

⁶⁰ Kende János – Sipos Péter: Román csapatok Magyarországon. *História*, 1984/5–6. 39–40. és L. Nagy Zsuzsa: Budapest román uralom alatt. *Rubicon*, 2011/5. 46–48.

⁶¹ Pataki István: *Az ellenforradalom hadserege*. Budapest, 1973, Zrínyi, 7–72.

ki, továbbra is megszállás alatt tartották. A hátráló román alakulatok helyét a Nemzeti Hadsereg osztagai foglalták el.

Horthy november 16-án vonult be Budapestre. A polgármester és a törvényhatósági notabilitások előtt elmondott beszédében megfenyegette a magyar fővárost, amely – mint mondotta – „megtagadta ezeréves múltját”, „sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit, és vörös rongyokba öltözött”, s „a nemzet legjobbjait börtönbe vetette vagy kiűldözte hazájukból”. Kijelentette, hogy hadserege kész a „testvéri kézfogásra”, de felkészült a büntető ökölcsapásra is”, attól függően, hogy a „bűnbe sodort város” hogyan fog viselkedni.⁶² S a főváros, az alig múlt forradalmak központja némán hevert lábai előtt. Az ország hangulatváltozását Szerb Antal irodalomtörténész így rögzítette: „1919 nyarán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalmakban kompromitált emberek eltűntek, és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még előző nap az internacionálét dúdolták, és most könnyek közt fújták felváltva a himnuszt és az Erger-bergert. [...] A világháború előtt és alatt egyre csökkent a vallásosságának és a nemzeti érzésnek embereket mozgató hatalma. A világháború utolsó éveiben, amikor mindenki megcsömörült és elkeseredett volt, már csak kis töredék ápolta magában ezeket az érzéseket, és azok is csak csendben, mint az ókeresztények a katakombákban. Most a forradalom után bevalíthatóvá, sőt csaknem kötelezővé lett a vallás és a nacionalizmus.”⁶³

Horthy bevonulásával a Szociáldemokrata Párt és általában a demokratikus tábor pozíciói lényegesen meggyöngültek. A Huszár Károly keresztényszocialista politikus vezetésével 1919. november 24-én megalakult új kormány tagjainak túlnyomó többsége a különböző konzervatív, keresztény pártokhoz tartozott. A békekonferencia nevében Clerk ezt a kormányt azonnal elismerte, és tájékoztatása alapján Georges Clemenceau, a békekonferencia elnöke december 1-jén felszólította Magyarországot, hogy küldje el a delegációját Párizsba. A gyorsan változó magyar kormányok éppen 13 hónapja vártak erre a meghívásra. Az elismerés és a meghívás enyhített az ország bizonytalan külpolitikai helyzetén, s kedvezőbb feltételeket teremtett a belső rend helyreállításához és a politikai konszolidáció

⁶² Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, 1990, Európa–História, 129–130.

⁶³ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. II. köt. Kolozsvár, 1934, Erdélyi Szépművés Céh, 506.

megkezdéséhez is. E folyamat kezdő állomásaiként nemzetgyűlési választásokat tartottak és ideiglenes államfőt választottak.

Az új törvényhozó testületet, amelyet nemzetgyűlésnek neveztek, 1920. január 25–26-án választották meg. A választás jogi alapjául a Friedrich-kormány választójogi rendelete szolgált, amely Clerk nyomására 1919 novemberében jelent meg. A választójogi rendelet széles körű, titkos, egyenlő, kötelező és nőkre is kiterjedő választói joggal ruházta fel az ország felnőtt lakosságát. A szavazásra jogosultak száma 3 millió 42 ezer főt tett ki, ami az egyelőre még ideiglenes új határok között élő 24 éven felüli lakosság 74,6%-ával, az összlakosságnak pedig csaknem 40%-ával volt azonos. A választásokon a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt és a szövetségbe tömörült keresztény pártok elsőprő győzelmet arattak. Előbbi 79, utóbbi 72 mandátumot szerzett. A román csapatok kivonulása után, 1920 júniusában megtartott tiszántúli választások eredményeként a Kisgazdapárt képviselőinek száma tovább emelkedett, miközben a keresztény pártszövetségé csökkent. A nemzetgyűlés 17 képviselője pártonkívülinek mondta magát, a további 51 mandátumon pedig hat különféle párt osztozott.

Az új választójog következtében a képviselők társadalmi összetétele jelentős mértékben módosult. A nagy- és középbirtokosok aránya 1910-hez képest 36%-ról 15%-ra, az arisztokratáké pedig 15%-ról 5%-ra csökkent. A parasztbirtokosok száma pedig, akiket korábban csak mutatóban képviselt 2-3 fő, elérte a 30-at, s számarányuk ezzel 1%-ról 15%-ra ugrott. Mindezen változások következtében az 1920–1922-es nemzetgyűlés nem annyira a régi nagybirtokos-nagypolgári uralkodó elit restaurációs célkitűzéseinek, hanem inkább a birtokos parasztság és a keresztény városi középrétegek kétarcú, a háború előtti konzervatív-liberális rendszerrel és a forradalmi munkásmozgalommal is szemben álló, egyszerre reformista, társadalmi mobilitást és reformokat akaró, ám ugyanakkor nacionalista, vallásos és antiszemita törekvéseinek a hordozója lett.⁶⁴

A nemzetgyűlés alkotmányjogi szempontból első és legfontosabb feladata az államforma megállapítása és az államfői hatalom gyakorlásának a rendezése volt. Az államforma kérdésében valamennyi parlamenti párt véleménye megegyezett. A köztársasági államformát, amely elválaszthatatlanul egybekapcsolódott a forradalmakkal, mindegyik elvetette, s a királyság fenntartásának, illetőleg visszaállításának a híve volt. Kézenfekvő lett

⁶⁴ Romsics Ignác: Választójog és parlamentarizmus a 20. századi magyar történelemben. In Romsics Ignác: *Múltról a mának*. Budapest, 2004, Osiris, 225–227.

volna IV. Károly visszatérése a magyar trónra, ám ezt az antanthatalmak és a környező államok egyaránt ellenezték. Ideiglenes megoldásként így merült fel a kormányzóválasztás ötlete, amelyet egy idő után mindenki elfogadott. Erre a posztra 1920. március 1-jén Horthy Miklóst, a Nemzeti Hadsereg főparancsnokát választotta meg a nemzetgyűlés, ami ellen az antanthatalmak sem támasztottak kifogást.⁶⁵

Az 1918–1919-es forradalmi és ellenforradalmi időszak váratlan fordulatai és kaotikus közállapotai után az 1920-as nemzetgyűlési választások és Horthy kormányzóvá választása az első lépéseket jelentették a konszolidáltabb belső viszonyok kialakulása terén. Ezekhez járult a békeszerződés aláírása 1920. június 4-én, amely kijelölte az ország új határait. A régi országterület kétharmadának elvesztését s több mint hárommillió magyar idegen állampolgárrá válását a magyar kormány, a parlament és a közéleti tényezők többsége a kényszerhelyzetnek engedve elfogadták, ám valójában kezdettől fogva annak megváltoztatására törekedtek. Az új határok revíziója a két világháború közötti magyar kormányok mindvégig egyik legfontosabb törekvése volt.⁶⁶

A háború és a forradalmak alatt öntudatosodott parasztságot az 1920. november 13-án elfogadott földreformmal próbálta az új hatalom megnyerni. Ez a Kisgazdapárt radikálisabb, illetve a nagy- és középbirtokosok igen mérsékelt elképzelése közötti kompromisszum jegyében született meg. Ebből következett, hogy a törvény az 1919-es Károlyi-féle néptörvénytől eltérően semmiféle birtokmaximumot nem állapított meg. A rendelkezés másik nagy negatívuma abban állt, hogy Károlyiék és Nagyatádi eredeti elképzelésével szemben alapvetően nem egy-egy család megélhetését biztosító kisparaszti birtokok létesítését irányozta elő, hanem azt, hogy minél több szegényparasztnak juttasson valamit, s ezáltal próbálja meg az elégedetlenkedő parasztságot az új rendszer bázisává vagy legalábbis passzív elfogadjává tenni. Az igényjogosultak között első helyen álltak a hadirokkantak, hadiözvegyek és felnőtt hadiárvák, akik, ha sem házuk, sem földjük nem volt, családonként legfeljebb 600 négyszögöl házhelyet és – amennyiben földművelők voltak, vagy földműveléssel akartak foglalkozni – 3 katasztrális holdnál nem nagyobb törpebirtokot vásárolhattak. Ha volt némi földjük, birtokaikat akkor is csak 3 katasztrális holdra lehetett kiegészíteni. Ezután következtek a föld nélküli mezőgazdasági munkások,

⁶⁵ Püski Levente: *A Horthy-rendszer*. Budapest, 2006, Pannonica, 17–40.

⁶⁶ Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram, 41–267.

akik családonként legfeljebb ugyanennyit kaphattak. Harmadik helyen álltak a törpe- és kisbirtokosok, akik a sajátjukkal együtt 15 katasztrális holdig terjedő úgynevezett kis családi birtokot szerezhettek. A föld nélküli közalkalmazottak, kisiparosok és ipari munkások legfeljebb 1 katasztrális holdnyi, a nyugdíjas közalkalmazottak és katonák nyugdíjmegváltás fejében nyugdíjuknak megfelelő nagyságú törpebirtokot igényelhettek. Azok, akik az állami és társadalmi rendre veszélyes magatartást tanúsítottak, semmiféle jogcímen nem kaphattak földet. Ezzel a forradalmakban szerepet vállalt szegényparasztokat zárták ki a juttatásból.

A földreform során igénybe vett ötnegyed millió hold az ország termőterületének 8,5%-át tette ki, amelyből mindössze közel félmillió igényjogosult részesült átlagosan 1,7 katasztrális holdnyi birtokok formájában. A kiosztott földterület csekélységéből eleve következett, hogy a magyarországi birtokviszonyok legfőbb jellemzője továbbra is a közép- és nagybirtokok erős túlsúlya maradt. Korlátozottsága ellenére a földreform lényegében mégis elérte politikai célját. Azzal, hogy családtagjaikkal együtt több mint kétmillió embert – az össznépesség egynegyedét! – juttatott földhöz, jelentősen növelte a magántulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét, s ezzel döntő mértékben járult hozzá a háború és a forradalmak alatt föleszmélt parasztság átmeneti megnyugvásához, így végső soron az ellenforradalmi rendszer belpolitikai megerősödéséhez.⁶⁷

⁶⁷ Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, 1939, MEFHOSZ, 164–240.

NÉVMUTATÓ

- Abrash, Merritt 37
 Adorján Manassé (irodalmi alak) 251
 Ady Endre 263, 275
 Agoraszto Tivadar 117, 237
 Ágoston Péter 270, 280
 Áldorfai Ince (irodalmi alak, álnév)
     lásd Buday Béla
 Alekszejev, Mihail Vasziljevics 37
 Andics Erzsébet 13
 András József 176
 Andrássy Gyula, id. gróf 51
 Andrássy Gyula, ifj. gróf 166
 Andrássy Katalin, grófnő (gróf Károlyi Mihály felesége) 51
 Andrássy Klára, grófnő 51
 Andresen, Karen 26
 Angyal Pál 252
 Antal Antal 99
 Apponyi Albert, gróf 51
 Aquinói Szent Tamás 255
 Aranyos György 213
 Arday Lajos 35, 48
 Asquith, Herbert H. (Oxford és Asquith grófja) 39
 Audoin-Rouzeau, Stéphane 27

 B. Szabó János 198
 Babits Mihály 249, 250, 252, 253, 256, 263, 268, 312
 Bagó Sándor 77
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 277
 Bak Gábor 144
 Bak István 144
 Bak Károly 144
 Bakó József 98
 Bakos Géza 226
 Baky család 72, 109, 151
 Baky honvéd 91
 Baky László 110
 Baky Miklós 109, 110
 Balásfalvi Kiss Endre 161
 Balásfalvi Kiss Ferenc 238, 244
 Balázs Antal 127
 Balázs Béla 315
 Balfour, Arthur J. (Balfour grófja) 39
 Balogh János 213
 Bandholtz, Harry Hill 315
 Bangha Béla 92
 Bánkiné Horvát Erzsébet 277
 Baradlay testvérek (irodalmi alakok) 251
 Bárány János 81
 Bartha Albert 188, 189, 294
 Bartók Béla 249
 Batthyány Tivadar, gróf 300
 Becker, Annette 27
 Becker, Jean-Jacques 21, 54
 Békevári Sándor 127, 132
 Belia György 250
 Bencze Gábor 204, 240, 247
 Bencze József 100, 104, 124, 133, 178, 226
 Benedek család 72
 Benedek Péter 74
 Beneš, Edvard 43, 45, 49, 290
 Benke Ferenc 102
 Benke Sándor 191, 204
 Benkő Kálmán 210

- Bentham, Jeremy 251
 Berend Iván (irodalmi alak) 251
 Berend T. Iván 182
 Berényi Pál 155, 182
 Berinke Dénes 109, 113, 131, 295
 Berkes Ferenc 212
 Bernhardt Zsigmond 200, 237
 Bernstein, Eduard 260
 Berta Somogyi László 102
 Bertényi Iván, ifj. 18
 Berthelot, Philippe 43
 Bethlen István, gróf 9, 13, 32, 33, 299, 300, 308
 Bethmann-Hollweg, Theobald von 20
 Bihari Péter 287
 Bikszegi Sándor 191
 Bíró (Ivota) János 100, 198, 204
 Bizony László 186, 188
 Bodnár Zsigmond 252
 Bodoglári Gyezenizse Lajos 76
 Bodor Jenő 89
 Bódy János 121
 Bognár Lajos 89
 Boka László 18
 Bolgár Elek 268, 269
 Bolyó József 203
 Bonaparte Napóleon, I. (francia császár) 49
 Bor Ambrus 127
 Bor Antal 243
 Bordács Szilárd 98
 Bori Benő 152
 Boros István 203
 Borovszky Samu 70–72, 78, 82, 83
 Bors Béla 204
 Borsányi György 16, 300
 Bosnyák István 145, 159, 162, 164, 166, 171, 174, 271
 Bourbon-Pármái Zita hercegnő (IV. Károly osztrák császár és magyar király felesége) 39
 Bozsó Ferenc 82, 202
 Böhm Vilmos 185, 186, 215, 310
 Brachfeld-Bárdos Gyula 125
 Brandtner Erzsébet *lásd* Raichné Brandtner Erzsébet
 Braun Mór 218, 220
 Buday család 250
 Buday gyerekek 250, 251
 Buday Béla 250
 Buday Dezső 17, 73, 85, 104, 115, 128, 132, 142, 154, 161, 162, 165, 249–274, 278–280
 Buday Dezsőné Járitz Hilda 250
 Burgdorff, Stephan 25
 Búza Barna 111
 Cecil, Robert (Chelwood vikomtja) 41, 48
 Chirac, Jacques 33
 Ciglányi Károly 253, 256, 257
 Clemenceau, Georges 28, 45, 46, 223, 224, 316
 Clerk, Sir George Russell 315–317
 Coburg-Koháry Fülöp, herceg 71
 Collins, F. Howard 257
 Comte, Auguste 255
 Concha Győző 254
 Curzon, George N. (Kedleston márkija) 41
 Cwick János 215
 Czumi Gábor 203
 Császár István 235, 236
 Császká György 71
 Cseh Mihály 185
 Csernoch János (hercegprímás) 71
 Cserny József 305
 Csibi Istvánné Siklódi Mária 53
 Csicsay Iván 101
 Csikay Imre 134
 Csizmadia Imre 58
 Csonka Mihály 24, 53, 56, 62, 64, 66, 76, 86, 90, 152, 206

- Csorcsán Szűcs Mihály 56
 Csuka Béla 138, 158
 Csupó Imre 208
- d'Esperey, Louis Franchet 293
 Dallos Sándor 188
 Darwin, Charles 259
 Dávid Nándor 160
 Dékán István 216, 218
 Dékány Benedek 204
 Delcassé, Théophile 37
 Deli Benő 145
 Demmel Károly 241
 Denis, Ernest 44
 Déry Gyula 208
 Diaz, herceg Armando 293
 Doberdói Breit József 160, 161, 163,
 164
 Dobor István 178
 Dobos László 204
 Dobos Sándor 99, 240, 246
 Dóczy Pál 236
 Dóra János 200, 226
 Dormándy Géza 160
 Döme bácsi (irodalmi alak, álnév)
lásd Kelemen Mihály
 Dörnyei Ödön 135
 Dragolovich Gyula 160
 Draskovich Ferenc 106
 Drummond, Eric (Perth grófja)
 40–42, 48
 Dühring, Eugen 257
- Endre László 110
 Endre Zsigmond 110
 Eötvös Károly 82
 Erdei Ferenc 10–12, 72, 75, 80
 Erdélyi Mór 214
- Fáber Oszkár 179
 Fábán István 100, 164, 240, 247
 Fabik Károly 214
- Farkas Bertalan 126
 Farkas József 202, 205, 209, 221
 Farsang Péter 118, 119, 136, 177, 236
 Fazekas Ágoston 96
 Fazekas István 277
 Fehér Imre 210, 215–217, 219
 Fejtő Ferenc 45
 Fekete Sándor 124
 Feldmayer család 72
 Felföldi család 160
 Fenyő Sándor 80
 Ferenc Ferdinánd *lásd* Habsburg-
 Lotaringiai Ferenc Ferdinánd,
 főherceg
 Ferenc József, I. *lásd* Habsburg-Lota-
 ringiai Ferenc József, I. (osztrák
 császár és magyar király)
 Ferenczy Béni 315
 Ferguson, Niall 21
 Fest, Wilfried 40, 41
 Festetics Sándor, gróf 110
 Fichte, Johann Gottlieb 257
 Fischer Ferenc 18
 Fischer, Fritz 20, 21
 Foch, Ferdinand 45, 46
 Fodor János 125
 Fogarasi Béla 273
 Font Jakab 144
 Földes István 122
 Földváry család 73
 Förster család 73
 Förster Kálmán 72
 Förster Lajos 109, 242
 Francia Kiss Mihály 160, 163, 241
 Friedrich István 110, 237–239, 242, 314
 Friss Istvánné 222
- G. Tóth család 76
 Gaál Edit *lásd* Környeyné Gaál Edit
 Gábor Károly 218, 220
 Gábor Mózes 230
 Gábor Sándorné 186, 188, 194, 302

- Gál István 249
 Gál Lajos 177
 Galántai József 39, 51, 63, 289
 Galilei, Galileo 85, 127
 Garami Ernő 166, 278
 Garbai Sándor 303
 Gecsényi Lajos 210
 Gera Sándor 154
 Gergely Jenő 27
 Geri István 282, 283
 Geri József 77, 211
 Giesswein Sándor 252, 265
 Glant Tibor 47
 Glatz Ferenc 27
 Goga, Octavian 290
 Gorkij, Makszim 58
 Gömbös Gyula 110, 187, 299, 301
 Göndics Zoltán 101
 Gratz Gusztáv 7–10, 305
 Greksa István 205
 Grey, Sir Edward (Fallodon vikomtja) 39
 Grosshaus család 72
 Günsberger Gyula 100, 115, 177
- Győrfy család 72, 90
 Győrfy Matild 90, 107, 113
 Gyulai Béla 135
 Gyükér család 206
- Haág Ágoston 160
 Habbe, Christian 25
 Habsburg József, főherceg *lásd* Habsburg-Lotaringiai József Ágost, főherceg
 Habsburg-Lotaringiai család 35, 40, 41, 43, 44, 110, 243
 Habsburg-Lotaringiai Ferenc Ferdinánd, főherceg 19, 286
 Habsburg-Lotaringiai Ferenc József, I. (osztrák császár és magyar király) 19, 39, 60, 289
 Habsburg-Lotaringiai József Ágost, főherceg 96, 291, 314
 Habsburg-Lotaringiai Károly, IV. (osztrák császár és magyar király) 39, 40, 45, 48, 289, 290, 295, 318
 Hadik János, gróf 96, 291, 292
 Haidakker Károly 187
 Hajdu Tibor 16, 17, 36, 37, 96, 141, 147, 154, 158, 182, 185, 189, 224, 225, 287, 288, 292, 293, 298, 301, 302, 304, 305, 308
 Hajma József 127
 Hajnóczi Iván 104
 Hajós József 72
 Haller István 246, 247
 Halmi József 241
 Hamburger Jenő 181–183, 185, 189, 194, 195, 201
 Hanák Péter 15, 51, 62, 67, 91, 288
 Hardinge, Charles (Penhurst bárója, India alkirálya) 40, 41, 48
 Hargitay Gábor 71
 Harkányi Frigyes, báró 72, 106, 151
 Hatházi Imre 177
 Haubrich József 187, 214
 Hauer Sándor 127
 Hauser Arnold 315
 Haypál Béni 282
 Héderi Antal 231
 Héderváry Lehel 106
 Hefty Richárd 97, 98, 110, 241
 Hegedűs Katalin 18
 Heidegger, Martin 20
 Héjjas család 108, 162
 Héjjas Iván 108, 160, 235, 241, 242, 245, 249, 274, 281
 Héjjas testvérek 160, 163
 Heitai Nándor 74
 Hermann István 271
 Hibó Sándor 177
 Hirschler Sándor 207
 Hitler, Adolf 21

- Hock János 82, 125
 Hódi Géza 127, 129, 132, 234
 Hodža, Milan 294
 Hofer Ferenc 241
 Hohenzollern Vilmos, II. (német császár) 19
 Hoitsy Pál 255, 256
 Holló Lajos 82, 93, 94, 96, 276, 277
 Holzer, Anton 26
 Horthy Miklós 7, 9–11, 17, 219, 237, 252, 308, 313, 315, 316, 318
 Horvát Erzsébet *lásd* Bánkiné Horvát Erzsébet
 Horváth Ambrus 128
 Horváth Arany 53
 Horváth Attila 16, 75, 132
 Horváth Illés 98, 99
 Horváth Lajos 219
 Horváth Mihály 99
 Horváth Zoltán 96, 99, 136, 236, 242, 243, 246, 247, 276, 277, 281
 Hovi, Kalervo 46, 49
 Hőnig Vilmos 189, 194
 Hrobár János 213
 Hubay Miklós 196
 Humayer Géza 204
 Hungaricus (álnév) *lásd* Buday Dezső
 Hunyecz Károly 160, 165
 Huszár Gábor 100, 144
 Huszár Károly 242, 316

 I. Sándor Ildikó 94
 Ignotus Hugó 269
 Illyés Gyula 53, 54
 Imre Mátyásné 234
 Iványi Sándor 118, 123, 124, 131, 136, 177, 178, 196, 231
 Iványosi-Szabó Tibor 141, 277
 Izvolszkij, Alekszandr Petrovics 37

 Jagicza Antal 191
 Jakab Rudolf 214

 Jankovich Béla 22
 Jány Gusztáv 311
 Járírtz Hilda *lásd* Buday Dezsőné Járírtz Hilda
 Jászai Samu 288
 Jászi Oszkár 10–12, 85, 251, 267, 269, 270, 280, 291, 294, 315
 Joanovits Sándor 145, 180, 222
 Jókai Mór 250, 251, 253, 268, 273
 Joós Ferenc 249
 József, főherceg *lásd* Habsburg-Lotaringiai József Ágost, főherceg
 Juhász Antal 285
 Justh Gyula 276

 K. Balogh János 184, 186, 200, 209, 213
 K. Molnár Mihály 167
 Kaas Ivor, báró 72
 Kalmár Antal 119
 Kalmár Mór 106
 Kant, Immanuel 257
 Kapi Béla 271
 Karácsony József 100
 Karácsonyi Károly 178, 226
 Kardos Pál 263
 Kármán Tódor 315
 Károly, IV. *lásd* Habsburg-Lotaringiai Károly, IV. (osztrák császár és magyar király)
 Károlyi Gyula, gróf 308
 Károlyi László, gróf 71, 107
 Károlyi Mihály, gróf 8, 9, 12, 15, 51, 82, 93, 94, 96–99, 104, 105, 107, 109, 113–116, 125, 127, 180, 242, 265, 276, 291–297, 300–302, 308, 314, 318
 Károlyi Mihályné, gróf *lásd* Andrássy Katalin, grófnő
 Károlyi Sándor, gróf 83
 Kárpáthy Zoltán (irodalmi alak) 251
 Kass István 144

- Kassák Lajos 269, 271, 315
 Katona Anikó 18
 Katzburg, Nathaniel 304
 Kautsky, Karl 257
 Keegan, John 22
 Kégl János 122
 Keglevich Gábor, gróf 107
 Kelemen család 253
 Kelemen Béla 219
 Kelemen Etelka 250
 Kelemen László 253, 256
 Kelemen Mihály 250, 256
 Kelen Jolán 249
 Keleti Ferenc 69
 Kellner Sándor 220
 Kemal Atatürk, Musztafa 30, 33
 Kemény G. Gábor 286
 Kempis Tamás 253
 Kende János 101, 315
 Kenéz Béla 269, 280
 Kérdő Szűcs Ernő 66
 Kerék Mihály 319
 Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 39
 Kernstok Károly 315
 Kertész Mihály 315
 Király Béla 55, 286
 Kirschner Béla 224, 314
 Kiss Albert 75, 264
 Kiss Endre 163, 235
 Kiss Ignác 100
 Kiss János (csendőrr) 204
 Kiss János (filozófus) 255
 Kitanits Imre 138
 Klein Ignác 226
 Koch Rudolf 51, 57, 60
 Kocsis Béla 144, 241
 Kohut János 173
 Kolozsváry Kiss István 99, 109, 236, 240, 247
 Kolozsváry Kiss Árpád 109
 Koltai Sándorné 101
 Komját Aladár 268
 Korda Sándor 315
 Korvin Ottó 222
 Kosáry Domokos 69
 Kossuth Ferenc 82, 282
 Kossuth Lajos 277
 Kosztolányi Dezső 252
 Kovács Béla 144, 145
 Kovács Mátyás 226, 233
 Kozári Monika 285
 Kozáry Gyula 255
 Kozma Miklós 298
 Kökény Dezső 99, 179, 235, 239
 Környeyné Gaál Edit 64
 Krajovics József 218
 Krammer Sándor 220
 Krasznay Ferenc 282
 Krisnátó herceg (irodalmi alak) 265
 Krón Ferenc 166
 Kubinszky Judit 84
 Kulcsár Kálmán 12
 Kun Béla 16, 135, 179, 222–224, 231, 300, 301, 303, 310–313
 Kun József 186
 Kuncz Ignác 252
 Kunfi Zsigmond 222, 270, 280
 Kupa László 8
 Kusza István 82
 L. Nagy Zsuzsa 16, 186, 187, 277, 311, 312, 315
 Lackó Miklós 15
 Lakatos Ernő 69, 101
 Lakatos Géza 311
 Lakos Béla 75
 Landler Jenő 138–140, 143, 165, 273
 Lansing, Robert 25, 46–49
 László Arnold 126
 László Jenő 277
 Le Bon, Gustave 257
 Lebey, André 44
 Lefkovits Vilmos 220

- Leger, Louis 44
 Lei Péter 185
 Lemberkovics Jenő 187–189, 194, 210
 Lengyel László 276
 Lenin, Vlagyimir Iljics 9, 10, 216–219, 224, 271, 280, 303, 305, 312
 Leó, XIII. (pápa) 254
 Lévai Oszkár 220, 225, 227
 Liebknecht, Karl 157
 Lipich Dezső 226
 Liptai Ervin 186, 188, 193, 231, 313
 Liszka Béla 163
 Litván György 94, 258
 Lloyd George, David (Dwyfor grófja) 28, 39, 41, 42
 Lodoni főhadnagy 204
 Lovászy Márton 114, 116, 119, 300
 Lőrinczy főjegyző 109
 Lőrinczy Huba 249, 268
 Löwy család 72, 85, 113
 Löwy Ödön 72, 85, 104, 132, 276–279, 281
 Luca Pál 240, 247
 Lugossy Endre 82
 Lukács György 268, 314
 Lukácsy Imre 139, 199, 201, 202, 209, 216
 Luthar, Oto 18
 Luxemburg, Rosa 157

 Madarász Adorján 134
 Magyar Kázmér 247
 Majoros István 36
 Makkai László 69
 Mályusz Elemér 7–9
 Mannheim Károly 314
 Margerie, Pierre de 46
 Mariházy Miklós 80, 85, 154
 Marjanovic, Edith 43, 45
 Marx, Karl 8, 157, 255, 257–259, 267, 270, 271, 280
 Masaryk, Tomáš G. 49, 290

 Maxim, Sir Hiram Stevens 23
 Mayer Imre 144
 Medlicott, William Norton 39
 Melczer család 73
 Melkvi Antal 204
 Mendelényi László 9, 305
 Merényi László 94
 Mérei Gyula 300
 Meskó Zoltán 240, 247
 Mocsáry János 82
 Mód Aladár 10, 12
 Moholy-Nagy László 315
 Molnár Erik 14, 15
 Móri Károly 205, 206
 Móricz Zsigmond 250, 312
 Mosse, George Lachmann 22, 23
 Mussulin Leó 123

 Nagy Ádám 250
 Nagy Albert 160
 Nagy Czirok László 77, 88, 237
 Nagy Dezső 87, 149, 230, 235
 Nagy István 16, 54
 Nagy Lajos 82, 86, 88, 89
 Nagy Tamás 131
 Nagyatádi Szabó István 115, 240, 296, 309, 317, 318
 Nagypál Sándor 240, 247
 Napóleon *lásd* Bonaparte Napóleon, I. (francia császár)
 Nédó Józsefné 117
 Nemes Dezső 14, 239, 244
 Németh László 127, 128, 132
 Németh Gábor 102
 Németh László 27, 140
 Nolte, Ernst 21

 Nyáry Béla 191
 Nyúl András 226, 237

 Offenstadt, Nicolas 32
 Okos Gyula 100

- Oláh Dániel 245
 Orcsik András 144
 Ormos Mária 36, 48
 Orosz László 132, 249
 Osvát Ernő 85
 Osváth család (irodalmi álnév) *lásd*
     Héjjas család
 Ottlik Ernő 271
- P. Ábrahám Dezső 300
 P. Lányi Ede 139, 140, 184
 Paget, Robert 38, 40, 41
 Paksi István 65
 Paléologue, Maurice 37, 42
 Palmerston, lord *lásd* Temple, Henry
     John (Palmerston vikomtja)
 Pálóczi Horváth István 72, 151
 Pamlényi Ervin 237
 Pápay Géza 134, 191
 Papp János 66, 289
 Paprika Antal 154
 Paraszthy Pál 82
 Pármai Zita *lásd* Bourbon-Pármai
     Zita hercegnő (IV. Károly osztrák
     császár és magyar király felesége)
 Pataki István 315
 Pauler Ákos 255
 Paulheim Elek 191, 204, 221
 Peczkay József 215, 217, 218, 220, 226
 Peidl Gyula 233, 234, 236, 239, 270,
     280, 313
 Pékár Gyula 246
 Pelikán (kovács) 190
 Pellé, Maurice 224
 Perlott Csaba Vilmos 85
 Péter, Nagy *lásd* Romanov Péter, I.
     Nagy (orosz cár)
 Péter János 190
 Petri Edit 134
 Petróci Sándor 69
 Pichon, Stephen 46
- Pikler Gyula 251, 252, 255, 257–259,
     279
 Pilch Jenő 57
 Pintér István 59
 Pintér István, ifj. 59
 Pintér Jani 27
 Pirisi József 243
 Pogány József 110
 Poincaré, Raymond 39
 Polányi Adolf 277
 Polányi Károly 315
 Pollák Illés 257
 Pollmann Ferenc 55, 64, 286
 Polyák család 160
 Polyák János 163
 Pongrácz Jenő 137, 306
 Poór Ernő 218
 Poór Ödön 277
 Potiorek, Oskar 26
 Pozsgai Miklós 204
 Pölöskei Ferenc 27, 315
 Prohászka Ottokár 256
 Prónay Dezső, báró 106, 151
 Prónay Gábor, báró 72
 Prónay Pál 237
 Prost, Antoine 32
 Pulay család 160
 Pulszky Ágost 257
 Püski Levente 318
- Raad Árpád 160, 161, 163, 164, 241
 Rab Virág 18
 Rabbi elvtárs 167
 Rácz János 121, 149, 154, 177, 231
 Ráday Gedeon, gróf 109
 Radnóti Miklós 249
 Raich Alajos 283
 Raichné Brandtner Erzsébet 77
 Raisch Lajos 200, 211
 Rajah (álnév) 111
 Rajcsányi Gyula 256

- Rajos Lajos 57
 Rákosi Mátyás 128, 161, 187, 270, 280
 Ránki György 15, 17, 182
 Rauchberger Géza 126
 Reiner Albert 98
 Reiss, Rodolphe Archibald 26
 Renouvin, Pierre 20
 Retish, Aaron B. 54
 Rév Erika 239
 Révész István 116
 Richter Ármin 127, 128, 132
 Richthofen, báró Manfred von 24
 Rigó Ferenc 226
 Roberts, Henry L. 37
 Romanov Péter, I. Nagy (orosz cár) 47
 Romsics Ignác 24, 25, 36, 47, 53, 75,
     84, 85, 89–91, 99, 103, 111, 120,
     121, 134, 143, 145, 147, 181, 226,
     230, 231, 237, 271, 277, 278, 283,
     284, 288, 290, 291, 295, 300, 308,
     310, 317
 Rosenfeld család 72
 Rozgonyi József 127
 Rozmanith Jánosné 85, 281
 Rózsa Henrik 126
 Rubinek Gyula 240, 246
 Rumbold, báró Sir Horace 40

 S. Mándi Magda 234
 Safáry család 73
 Sajber Károly 131, 177
 Salacz Borbála 91
 Sallay János 114, 247
 Sándor István 91, 97, 154, 235, 239
 Sári Vilmos 131, 145
 Sáray Ferenc 63
 Sarkozy, Nicolas 33
 Sarlós Béla 186, 221, 305
 Sasi Béla 145
 Saskóy József 134, 145
 Schneider család 72

 Schnetzer Ferenc 110
 Schönwald Pál 122
 Schöpflin Aladár 268
 Siklódi Mária *lásd* Csibi Istvánné
     Siklódi Mária
 Siklós András 15
 Sinkó Ervin 145, 159, 162–166, 171,
     174, 212, 273
 Sipos József 285, 296
 Sipos Lajos 312
 Sipos Péter 315
 Sisa Miklós 85, 267, 270
 Smuts, Jan Christian 310
 Somló Bódog 255, 257–259, 279
 Sós István 204
 Spang József 204, 221
 Spector, Sherman David 38
 Spencer, Herbert 255, 257, 258
 Spira György 15
 Steinberger Béla 127
 Stern Lázár 269
 Stromfeld Aurél 311, 313
 Supilo, Frano 289

 Szabó Ágnes 234, 237
 Szabó Balázs 240, 247
 Szabó Dezső 250, 312
 Szabó Ervin 258
 Szabó Éva 222
 Szabó Gizella 302
 Szabó Gy. János 240, 247
 Szabó János 190
 Szabó Kálmán 160, 161
 Szabó László 170, 192, 213, 228, 235
 Szabó Lőrinc 250, 252
 Szabó Miklós 89, 90, 126, 132, 154,
     237, 261
 Szabóky Jenő 204, 211, 216, 240, 247
 Szakály Sándor 311
 Szamuely Tibor 9, 132, 164, 210,
     216–222, 231, 312

- Szántó Kálmán 85, 104
 Szappanos István 82
 Szazonov, Szergej Dmitrijevics 37
 Székely János 247
 Szekeres János 144
 Szekfű Gyula 7–9, 12, 312
 Szemere Vera 126
 Szende Pál 250
 Szentí Tibor 52, 56, 58, 60–62, 66, 67, 289
 Szerb Antal 316
 Sziij Bálint 240
 Szikora László 189
 Szilády Károly 267
 Szilárd Leó 315
 Szili István 116, 128, 153, 158
 Sziráki Pál 240, 247
 Szlanka Tamás 94
 Szombathelyi Ferenc 311
 Szőke József 217, 218
 Sztáray Zoltán 38
 Sztójay Döme 110, 311
 Szuri Kálmán 180, 200
 Szűcs László 258

 Tamás Sándorné, özv. 202
 Tanussy Emmánuel (irodalmi alak) 251
 Taraszovics Sándor 25, 47, 49
 Tarján Imre 188
 Tarján Vilmos 86
 Tatragi Dávid (irodalmi alak) 251
 Teleki család, gróf 71, 86, 106
 Teleki testvérek, gróf 71
 Teleki Pál, gróf 308
 Temple, Henry John (Palmerston vikomtja) 35
 Timár Virgil (irodalmi alak) 250
 Tisza István, gróf 10, 20, 32, 96, 100
 Tóbiás Ernőné 52
 Toldi Jenő 236
 Tomka Béla 18

 Torzsa István 134
 Tóth János 190
 Tóth László 108, 125, 128, 140, 270, 273
 Tömöry Márta 277
 Trumbić, Ante 289
 Turcsányi Gyula 57
 Tyrrell, báró William George 38, 40, 41

 Uitz Béla 315
 Újvári Géza 204
 Urbán Pál 87, 98, 131, 174

 Vágó Béla 85, 148, 174, 212, 216, 217, 222, 234, 273, 277
 Vajda Zoltán 214, 218
 Valkányi Lajos 85, 100, 281–283
 Valkányi Lajosné, özv. 85, 281
 Várady Lipót Árpád 71, 105, 111
 Várady Sándor 191, 204
 Varga F. János 127
 Varga Jenő 250
 Várkonyi Bálint 145
 Várogy Gyula 71
 Váry Albert 9, 164, 215–218, 220, 221, 305
 Vass Henrik 222
 Vázsonyi Vilmos 282
 Végi Lajos 190, 204
 Vellich család 85
 Vendel István 187, 200
 Veszprémy László 55, 286
 Vidor Gyula 276
 Vigh Károly 16, 107, 120, 126, 156, 157
 Vignyázó Ferenc, gróf 106, 126, 191
 Vilmos, II. lásd Hohenzollern Vilmos, II. (német császár)
 Vix, Fernand 131, 135, 302, 310
 Vonyó József 18, 299

Weber von Webenau, Viktor 293
 Weisz Ármin 127
 Wekerle Sándor 291
 Wellisch Bernát 281
 Weltner Jakab 222
 Werth Henrik 234, 235, 311
 Wiegrefe, Klaus 25
 Wilson, 'Thomas Woodrow 28, 31,
     47–49, 290, 301
 Winkler Pál 184, 212, 219, 221
 Winter, Jay 33
 Wolfner Pál 277
 Wundt, Wilhelm 257

Zákányi Győző 188
 Zám Tibor 17
 Zeidler Miklós 318
 Zita királyné *lásd* Bourbon-Pármai
     Zita hercegnő (IV. Károly oszt-
     rák császár és magyar király
     felesége)
 Zsitvay Tibor 238
 Zsuga Imre 208

Felelős kiadó Szász Zsolt
Felelős szerkesztő Nagy Zsejke
Olvasószerkesztő Török Mária
Műszaki szerkesztő Széplaki Gyöngyi
Nyomdai előkészítés Kaposvári Franciska
Készült 2018-ban a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben
Felelős vezető Erdős Tamás vezérigazgató
ISBN 978-963-227-896-4

www.helikon.hu